Madras University Sanskrit Series No. 14

GENERAL EDITOR

C. KUNHAN RAJA, M.A., D. Phil (Oxon)

Head of the Department of Sanskrit

Madras University Sanskrit Series, No 14.

ŚRĪMADBHAGAVADGĪTĀ

WITH

SARVATOBHADRA

OF

RĀJĀNAKA RĀMAKAṆṬHA

EDITED BY

T. R. CHINTAMANI, M.A., Ph. D.
Senior Lecturer in Sanskrit
UNIVERSITY OF MADRAS

UNIVERSITY OF MADRAS

1941

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयसंस्कृतग्रन्थावलिः

[ग्रन्थाङ्कः १४]

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीराजानकरामकण्ठाचार्यविरचित सर्वतोभद्राख्यविवरणोपेता

संपादकः
ति. रा. चिन्तामणिः

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः

TO

THE MEMORY OF

M. DURAISWAMI

CONTENTS

FOREWORD

The Sanskrit Department of the University of Madras is hereby presenting the Kashmirian Recension of Śrīmad Bhagavad Gītā with the scholarly commentary, called the Sarvatobhadra by Rāmakantha, as No 14 of the Departmental Series After the Department took up the publication and before it was possible to bring out the edition in its final form, the text of the Bhagavad Gītā with this commentary appeared in the Anandāsrama Sanskrit Series, Poona But a careful perusal will show that our edition is not a mere duplication The detailed Introduction and the two indices that follow the text will prove to be of great help to those who desire to carry on the study of the problem of the Kashmirian Recension of the Bhagavad Gītā further

Within recent years, the problem of the Kashmirian recension of the Bhagavad Gītā has assumed in the region of Indological studies an importance too big in dimension to be ignored by any serious student The problem has come to stay It may not be that a final answer to the problem of the relative importance, from the point of view of both chronology and content, as between the two important recensions can be forthcoming at any time. But the importance of the problem is sufficient justification for our undertaking the work

Some attempts to reconcile the enumeration of the number of verses in the Bhagavad Gītā as 745 given in

PREFACE

Soon after the publication of the short, but illuminating paper of Dr Schrader on the Kashmirian *Recension of the Bhagavad Gītā*, I undertook an edition of the Gītā with the commentary of Rājanaka Rāmakantha, a work of fairly considerable length and importance The work was got ready for the press as early as 1935, but due to various circumstances, the actual printing could not be taken up till 1939 While the work was half through the press, the authorities of the Anandasrama Sanskrit Series, Poona had this work printed in their series

The present edition of Rāmakantha's commentary is based on five manuscripts One belongs to the India Office, London—the manuscript from which Dr Schrader drew the material for his paper referred to above The rest belong to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona The following is a short description of the manuscripts —

1 IO A complete copy of Rāmakantha's commentary in Devanāgarī The manuscript is well written in a bold hand in the Devanāgarī of Kashmir The scribe has inadvertently omitted several passages It is numbered 66 E (2525 and 3271)

2. BS^1 This is in Śāradā characters and complete. This belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute and is numbered :—423 of 1875—1876.

3. BS^2 This also is deposited in the Bhandarkar Institute. This is another complete manuscript in Śāradā script. This is numbered 424 of 1875—1876.

4. BN^1. This also belongs to the same institute and is numbered 169 of 1883—1884. It is complete and in bold Nāgarī characters.

5. BN^2. This is an incomplete Nāgarī manuscript belonging to the above institute. It is numbered 170 of 1883—1884.

My sincere thanks are due to my colleagues Dr. C. Kunhan Raja and Dr. V. Raghavan, who have been of considerable help to me in this publication. The former helped me with various suggestions and the latter was good enough to read the proofs. I am grateful to Sri A. Krishnamurti of the Shakti Press Ltd., for his willing co-operation in expediting the progress of the publication.

Madras.
27-1-'41

T. R. CHINTAMANI

INTRODUCTION

"The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā" by Dr Schrader, published in 1930, evoked considerable interest among the students of the Gītā Since then several scholars have been at work at the Kashmirian Recension and connected problems One such attempt was made by Mr Tadpatrikar in Poona He published the vulgate text of the Gītā with footnotes containing the readings found in the Kashmirian Recension Rājavaidya Jivaram Kalidas Shastri of Kathiawar was able to acquire a manuscript of the Gitā, dated Samvat 1235 or A D 1177-78, and on the basis of this manuscript he published an edition of the Gītā This edition almost agrees with what Dr Schrader regards as the Kashmirian text Dr Belvalkar made an elaborate study of the Gītā text in the light of the material at his disposal and in a fairly long paper published in the New Indian Antiquary he came to the conclusion that no such recension called Kashmirian Recension could be postulated It is proposed to examine the entire question as it has its own bearings on the Sarvatobhadra of Rāmakantha.

Two points have to be discussed in this connection One relates to the extent of the Gītā, and the other, to the nature of the text It is well known that Śrī Śankara

remarks in the opening portions of his Gītābhāsya, that the Gītā contains 700 verses He says

त धर्मं भगवता यथोपदिष्ट वेदव्यास सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यै सप्तभि श्लोकशतै उपनिबबन्ध

Śrī Rāmānuja and Śrī Madhvācārya comment upon the text of the Gītā which is almost the same as Śankara's And it is well known that they are followed by a host of other commentators On the other hand Keśava Kāśmīrin, in his commentary on the Gītā remarks —

तच्च गीताशास्त्र पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशतश्लोकै महाभारते भगवता व्यासेन निबद्धम् । तदुक्त भीष्मपर्वणि

षट्शतानि सविंशानि श्लोकान प्राह केशव ।
अर्जुन सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टिं तु सञ्जय ॥
धृतराष्ट्र श्लोकमेक गीताया मानमुच्यते ॥[1]

Though Keśava says that the Gītā contains 745 verses he is seen commenting only on the vulgate, containing 700 verses—the same text as Śankara's

The passage cited by Keśava is found in some of the manuscripts of the Mahābhārata in the same form and in a slightly different form in others.[2] According

1 The Gujarati edition of the Gita with Eight commentaries page 3

2 An alternative reading for the second ardha of the above verses is अर्जुन पञ्चपञ्चाशत् पञ्चषष्टिं च सञ्जय attributing 55 verses to Arjuna and 65 to Sanjaya making a total of 471 verses B O R I XIX 336

to this, 620 verses belong to Śrī Krsna, 57 to Arjuna, 67 to Sañjaya and one to Dhrtarāstra, making a total of 745 verses—forty-five more than what Śankara believes the Gītā to have contained. But it is interesting to note that the five verses including the one that gives the extent of the Gītā at the beginning of the Bhīsmavadhaparvan in the Mahābhārata are not found in the Asiatic Society edition of the work, published as early as 1836 The entire adhyāya is missing in the majority of the manuscripts of the Mahābhārata found in South India At the same time we should note that Nīlakantha was aware of these five verses and commented on them Nīlakantha adds in his commentary —

"गीता सुगीता कर्तव्या" इत्यादय सार्धपञ्चश्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते.

The verses giving the extent of the Gītā form part of the five and half verses. The authenticity of the verses गीता सुगीता etc. is therefore open to doubt Vedānta Deśika is of opinion that the extent given in these verses is unreliable

The existence of a text of the Gītā with 745 verses is alluded to by the famous Muslim historian Abul Fazl. A translation is said to have been made of this text during the reign of Akbar A copy of this translation is said to be available at the Malati Sadan in Benares. An article on this appeared in the Kalyana Kalpataru in

the Hindi number of the Bhāgavadgītāṅka, wherein we are told that the manuscript of the translation is probably not later than Saṁvat 1555, and that it contains a translation of the 745 verses of the Gītā which are thus distributed:

Śrī Kṛṣṇa's verses		605
Arjuna's	"	57
Sañjaya's	"	67
Dhṛtarāṣṭra's	"	16

While this enumeration also makes up 745 verses, it differs from Keśava's enumeration in that Kṛṣṇa has fifteen verses less and Dhṛtarāṣṭra gains the same.

For a fairly long time now the only text of the Gītā that was current was the one which Śaṅkara and others commented upon. For the first time, the paper of Dr. Schrader drew the attention of the public to nearly fifteen new verses—the fifteen being as old as the 9th Century A.D. After all there must be some truth in the postulation of the forty-five additional verses. The additional verses that have come to our notice are found only in manuscripts that take their source from Kashmir.

To be more exact, these verses are found only in the manuscripts of the commentary on the Gītā by

Rāmakaṇṭha, Abhinavagupta and Ānandavardhana[1], and in a few Kashmir manuscripts of the text of the Gītā. The conclusion is irresistible, that the additional verses were current only in Kashmir. Keśava who speaks of the text in 745 verses is himself a Kashmiri. It may be pointed out that not a single non-Kashmiri author speaks of the Gītā as having consisted of more than 700 verses. We must remember at the same time that the Mahābhārata current in parts other than Kashmir assigns 745 verses to the Gītā. One must also romeber that Abul Fazl speaks of 745 verses; but the latter can be easily explained for Abul Fazl does not say which manuscript he used for his translation. *It is very likely* he used a Kashmirian manuscript. But the reference in the Mahābhārata cannot be easily got over. Very probably the reading in the Mahābhārata is due to Kashmirian influences.

We have been speaking thus far about the extent of the Gītā. A word has to be said about the nature of the text. It is remarkable that the Gītā has been handed down to us, at least from the 7th century onwards in almost the same manner, without any important variations. In fact Śrī Śaṅkara notes

---

1. A copy of the last work is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar and he tells us that it follows the same text which Rāmakaṇṭha follows.

only about seven or eight textual variations and most of the later commentators refer to not more than a dozen each. The text has been the basis of several philosophical schools of thought and innumerable commentaries have come to be written upon it, from various points of view.

Such being the case, one can make the observation with a fair degree of correctness, that the Śāṅkara text of the Gītā is the most authentic and in all likelihood the oldest text of the Gītā. As against this observation, one is tempted to ask, what about the text, the nature of which Dr. Schrader has written upon and which he calls the Kashmirian Recension? It is indeed remarkable that a text of the Gītā with such variations as are found in some of the Kashmirian manuscripts and in the commentaries of the writers of the Kashmirian school has remained unnoticed for such a long time. Few writers outside the limits of Kashmir show any knowledge of such a text. Even in Kashmir, after perhaps about the 13th century, the text which the older writers used seems to have gone out of currency. But almost all Kashmirian writers prior to the 12th century A. D. refer to the text of Gītā, of course current in Kashmir, which differs widely in extent and nature from the vulgate adopted by Śaṅkara and later non-Kashmirian writers.

This text seems to have been commented upon by a number of Kashmirian authors, the first among them being Vasugupta. He was followed by Ānandavardhana, Rāmakantha, Bhāskara, Abhinavagupta, Lasakāka and others To these commentaries we shall refer later How many more commentaries were composed on the Kashmirian text we do not know at present

In recent years several attempts have been made to determine the text of the Gītā I do not propose to consider in these pages the text published by the Suddha Dharma Mandala, Madras I shall rest content with referring to other attempts First we may refer to Dr Schrader. His conclusions and views regarding the extent of the Gītā have been examined in an exhaustive manner by Dr Belvalkar in two papers[1] The conclusion arrived at by Dr. Belvalkar is that no "Recension" called the "Kashmir Recension" of the Gītā could be postulated, though even according to him one must be prepared to admit a number of variants of the Gītā as obtaining, in the Kashmirian commentaries of the Gītā He holds in the paper published in N. I A that the so-called Kashmirian readings are found in non-Kashmirian manuscripts also but this needs scrutiny. We are not told anything about the prove-

1 New Indian Antiquary July 1939 p p 211 251 and Annals B O R I Vol XIX 335 348

nance of those manuscripts. The readings themselves are few and are of no significance. Such differences as have been shown are not peculiar to Gītā manuscripts but are common to different manuscripts of any work. Dr. Schrader claims for the Kashmirian text intrinsic merits; but Dr. Belvalkar has demonstrated in an able manner that the Kashmirian text does not possess such intrinsic worth as is claimed for it. The reasons for stating "We are unable to accept the view that the recension was current prior to the eighth century of the Christian Era" have not been set forth by Dr. Belvalkar.

Schrader's views will bear repetition at this stage. In the main, they are:—

1. Rāmakaṇṭha as well as Abhinavagupta must have been completely ignorant of what is now the vulgate text of the Bhagavad Gītā.

2. The vulgate was still unknown in Kashmir by the end of the 10th century.

3. The Gītābhāṣya of Śaṅkara was unknown in Kashmir up to the end of the 10th century.

The first of the conclusions of Dr. Schrader that Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta must have been

ignorant of the vulgate cannot be admitted, at least so far as it pertains to Abhinavagupta The tabular form showing the readings of the vulgate in comparison with those of Ramakantha and Abhinavagupta, found at the end of this introduction, will clearly show that while Abhinavagupta follows in a majority of cases the readings of Rāmakantha, instances where Abhinavagupta follows the vulgate are not wanting So the vulgate must have been current in Kashmir in the days of Abhinavagupta Again there are a few instances where Rāmakantha follows the vulgate and Abhinavagupta has different readings

The second of the contentions of Dr. Schrader is by showing that the former answered is untenable

The third contention of Dr Schrader has to be examined in detail. The date of Śankara according to my calculation must be between 655 and 687 A D. If this were admitted, Rāmakantha's commentary must have been composed at least two hundred years later, and it would indeed be strange if a work written after such a long interval did not make any reference to an earlier commentary The same question will have to be raised in respect of Abhinavagupta also. Yet Dr. Schrader *tells us that* neither Rāmakantha nor Abhinavagupta shows any knowledge of Śankara's commentary.

It may not be proper to argue that the work of Śankara could not have spread into such distant places as

Kashmir; for the tradition is persistent that Śaṅkara travelled up to Nepal. And one of the traditions refers to the visit of Śaṅkara to Kashmir itself. However much we may discountenance these traditions, there is nothing inherently against the spread of the works and fame of Śaṅkara into Kashmir.

What could then have been the cause of the studied neglect on the part of Rāmakaṇṭha or Abhinavagupta of the commentary of Śaṅkara? There is a school of thought which regards Śaṅkara, the commentator on the Gītābhāṣya, as distinct from the famous Vedāntin; it is also held that the Gītā commentator was an author of inferior calibre and that he must be taken to be much later than the traditional date of the great Vedāntin. From the point of view of this school, the answer is clear. But this is not a safe argument; and it is an argument which goes against a reliable and age-long tradition of at least eight hundred years. What then could be the cause? Two considerations may be urged. One is peculiarly provincial. Kashmirian authors have been many in the past and they have written on various branches of learning; and they are always seen to show a tendency to cite as authorities only writers that belonged to Kashmir. There are of course exceptions but the exceptions are only with reference to outstanding literary personalities. Śaṅkara, having been a non-Kashmirian, did not perhaps find favour with

them Or, they might have neglected his commentary because the Kashmirian philosophical system was radically different from that of Śankara and naturally they did not think it necessary either to adopt or refute the interpretation of Śankara

The second consideration is that the Kashmirian commentators found that Śankara was commenting upon a recension different from the one they had before them and consequently made no reference to that commentary while they were preparing their own Whatever be the reason, the fact remains that the Kashmirian commentators refrain from making any direct reference to Śankara by name

While thus it is true that the Kashmirian commentators do not make any direct reference to Śankara, it has to be considered whether at least Rāmakantha does not betray any knowledge of Śankara. I shall cite two references from the commentary of Rāmakantha, which are worthy of consideration In the commentary on

योगोऽस्ति नैवात्यशन न चैकान्तमनश्नत (VI, 17)

we find

विसरणानियमोऽत्र छान्दस । सम्कूलमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति[1] ॥

Śankara reads the text thus —नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति and Rāmakantha is evidently criticising the reading

1 Page 193

नात्यस्तत Is the criticism of Rāmakantha directed against Śankara? Again in his commentary on

वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मन शुभा (X, 16)

Rāmakantha says

अत्र "दिव्या ह्यात्मविभूतय" इति प्रथमान्तपाठ केचित् पठन्ति। ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते[1] ॥

Śankara reads "दिव्या ह्यात्मविभूतय" and makes the following comment —

दिव्या हि आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ता कथयिष्यामि[2] ॥

Here, more clearly than in the previous instance, Rāmakantha seems to be referring to Śankara In either case it should be noted that Rāmakantha is referring to the vulgate reading in both the instances

In addition to these two references, one may venture to suggest that in the passage यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेण कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम्, सुखितोऽहम्, दु खितोऽहम् etc [Page 32 Sarvatobhadra] we see an echo of the passage तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम् etc [Brahmasūtrabhāsya (Adhyāsa), Śankara]

A more tangible evidence is seen in the following citation in the Sarvatobhadra. The verses

1 Page 292

2 Page 287 Vani Vilas edition

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते ।
संयुज्यते न सर्वाणि तथा जीवः सुखादिभिः ॥

[Sarvatobhadra, p. 381]

prefaced with the words तथाचोक्तं ब्रह्मविदा केनचित्

and कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
स एव कुरुते भेदान्तनिश्चयः ॥ [Page 231]

are cited from the Māṇḍūkyakārikās[1] of Gauḍapāda, the teacher's teacher of Śaṅkara. It will be therefore difficult to regard Rāmakaṇṭha as unacquainted with Śaṅkara and authors of his school of thought.

These facts become complicated when we pass on to a consideration of the commentary on the Gītā by Bhāskara. Bhāskaras have been many. We know of the Kashmirian author Bhāskara who wrote a number of works, besides a commentary on the Gītā. To this Bhāskara and his commentary on the Gītā, reference is made by Abhinavagupta. We know also of another Bhāskara, the commentator on the Brahmasūtras; he flourished later than Śaṅkara and before Vācaspatimiśra[2]. This Bhāskara too is known to have commented upon the Gītā. It is also well known that this Bhāskara has entered a strong protest against the advaita of Śaṅkara

---

1. Māṇḍukyakārikā, III, [illegible] and II, 12.
2. See Journal of Oriental Research, Madras. Vol. III.

and consequently he must have been aware of the vulgate of the Gītā on which Śaṅkara has commented.

A fragmentary copy of a commentary on the Gītā by Bhāskara is in my possession. The first leaf is wanting and the manuscript breaks off in the middle of the seventh adhyāya. That the author is a Bhāskara there is no doubt, for we find the following and similar colophons.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु भगवद्भास्करकृते भगवदाशयानुसरणाभिधाने भाष्ये अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः

There is also no doubt that this Bhāskara knew the commentary of Śaṅkara. We find Śaṅkara criticised in a number of places. A few instances may be given here :—

Bhāskara	Śaṅkara
अपरे तु मायावादिन्येन्यथावतार [?] वर्णयन्ति—	
तच्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णसहनं युक्तं कर्तुम् । कस्मात् ? यतो नासतः शीतोष्णादिर्विद्यते भावो भवनमस्तिता ॥	इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तम् । यस्मात्
	नासतः etc. (verse)
Page 50	न असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनम् अस्तिता ॥
	II, 16.

Bhāskara	Śaṅkara
केचित् स्वमतं भगवत्यारोप्य वर्णयन्ति—	
विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतः भगवतः	विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता
Page 60	II, 21.
अपरे त्वाहुः	
अव्यक्तमदर्शनम् । तदादिर्येषां तानि अव्यक्तादीनि	अव्यक्तमदर्शनम् — अनुपलब्धिः आदिः येषां....तानि अव्यक्तादीनि भूतानि
Page 64	II. 28.
केचिल्लिङ्गभङ्गं कुर्वन्तो व्याचक्षते—	
यदि जनकादयः प्राप्तसम्यग्ज्ञानाः ततो लोकसंग्रहणार्थं कर्मणैव संसिद्धिमास्थिताः। कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि असंन्यस्यैव प्रवृत्तकर्मत्वात् इति । अथाप्राप्तज्ञानाः कर्मणः सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमासाद्य मुक्ता इति व्याख्येयः श्लोकः	यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैव असंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः। अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः
P. 97.	III, 20.
"यस्य सर्वे समारम्भाः" इत्यारभ्य तदत्र भगवन्मतविनाशकरः कोऽथ-	Compare the commentary on IV—19 to 23.

त्महामायाविने [?] सुन्तकमिव [?] परं कुर्वन्तः कर्मनिवृत्तिमेव वर्णयन्तो लोकं विप्रतारयन्ति

Page 121.

Jñānakarmasamuccaya was the doctrine propounded by Bhāskara, the Vedāntin, though Kashmirian writers too like Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta advocated the same doctrine. The Gītā commentary of Bhāskara lays emphasis on the doctrine of Jñānakarmasamuccaya and one will naturally conclude that this Bhāskara is none other than the Vedāntin. In this connection attention is invited to the following passages found in the commentary of Bhāskara. The passages are very corrupt and they are reproduced as found in the manuscript:

समुच्चनपात्र [?] स्मार्तेन कर्मणा श्रौतेन वा ज्ञानस्य समुच्चय इत्ययमपि विशेष उपयोज्यते यथाप्राप्तेन कर्मणा समुच्चयोपपत्तेः। न च न श्रमविल्प [चाश्रमविकल्पः] आश्रमसमुच्चयो था भगवता विवक्षितः साक्षात्करणात्प्रागवस्थायां कर्मप्राधान्यम्, उत्तरत्र ज्ञानप्राधान्यमित्युपदेशात्। अतः स्थिरं प्रतिपुरुषं अमपवर्गाधिकारे ज्ञानकर्मणी समुच्चीयते ॥

Page 82.

कर्मसहितमेव ज्ञानं सिद्धिसाधनमाश्रमप्रतियातेरतन्त्रन् [?] अतः सर्वेषामाश्रमाणां समुच्चयात् सिद्धिः इति भागवतं मतं मुद्रितम् ॥

Page 87.

अथ ज्ञानसहितात्कर्मण तत्प्राप्तिरित्येव सत्यमङ्गीकृतोऽसत्पक्षो भवता भद्रमुखेन ॥

Page 68

The most interesting feature of this commentary is that it follows the Kashmirian Recension in most of the places This will be apparent from the perusal of the parallel columns given at the end What then is the conclusion? Is this Bhāskara identical with the Kashmirian author or is he the same as the Vedāntin? If he is the Kashmirian, he shows himself to be aware of the works of Śankara If he is not, how did Kashmirian readings find a place in his commentary? It is too well known that Kashmirian readings have not been adopted by any non-Kashmirian author It is also interesting to note that while this Bhāskara criticises the views of Śankara, he does not take him to task for his readings, which are apparently different from his And one of Jayatīrtha's references to Bhāskara[1], who is distinguished by Dr Schrader from Kashmirian, is based on a Kashmirian reading of the text

Under these circumstances, the only possible conclusion is that in those days commentators did not seem to

---

1 The passage itself runs thus —

अन भास्करोऽन्वयमपश्यन्—'परमात्मा समाहित' इति सम्प्रदायगत पाठं विसृज्य 'परात्मसु समा मति' इति पाठान्तर प्रकल्प्य etc

Page 375 Venkateshwar Press edn

have laid much stress on the differences in the reading when they did not conflict with their philosophical conclusions

One point arising from the remarks of Dr Belvalkar regarding the extent of the Gītā has to be made clear. *Keśava Kāśmīrin says that the Gītā consists of* 745 verses. Abul Fazl also makes the same remark. One of the readings of the verse in the Mahābhārata giving the extent of the Bhagavad Gītā agrees with this calculation The citations from the Gītā in the Aini Akbari are not found in the vulgate On the other hand Śankara says definitely that the Gītā is made up of only 700 verses [1] Almost all commentators of the non-Kashmirian school agree with Śankara as to the extent Is it possible that all those that speak of 745 verses have made a mistake regarding the calculation? If they have not made the mistake, how are we to account for the 45 verses that are not to be found in the vulgate? An unsatisfactory attempt has been made by Dr Belvalkar in trying to make up the 74 verses by including the verses of a work called Gītā-sāra to the seven hundred accepted by Sankara And even then he cannot arrive at the number 745, for the number comes to be far in excess of it In order to reduce the total number, the method adopted by Dr

---

1 Very probably the text of the Gīta was not settled at the time of Sankara and it is likely that he evolved the text of 700 verses from the obviously confusing material he had before him

Belvalkar is two-fold. He makes four anustubhs with three ardhas each in the first adhyāya, two anustubhs with three ardhas each in the tenth adhyāya and two tristubhs each with three ardhas in the eleventh adhyāya And the first and the second verses in the eighth adhyaya are regarded as interpolations

This argument does not carry conviction In this reconstruction Dr Belvalkar assumes among other things that the Gītāsāra was deliberately included in the Mahābhārata—in the Gītā portions—in Kashmir Whoever might have been the author of the Gītāsāra, he wanted to mislead the world by making them think that what he has written is part of the Gītā This instinct of the author of the Gītāsāra made him proclaim that the Gītā consisted of 745 verses It would appear to one to-day that the author of the Gītāsāra went through the entire process of manipulating the number which Dr. Belvalkar has gone through Is this not attributing too much *to an honest composer of the Gītāsāra?* And what about the Gītāsāra itself? Dr Belvalkar himself tells us that there are two versions of the Gītāsāra Why he favours one version of the Gītāsāra to the detriment of another is not clear Perhaps his partiality to the one he has selected is due to the fact that it is the shorter of the two Arguing on the basis of three-ardha verses, we can safely arrive at any number that we want It cannot be difficult to group many other ardhas like this and regard a few others as

interpolations and arrive at 700 verses....the number of Śaṅkara—and yet include the Gītāsāra in toto. The doctor's falling in line with the Otto-Garbe-Schrader suggestion regarding the interpolation is unhappy. The so-called interpolated verses have been accepted to be genuine by Śaṅkara, Rāmakaṇṭha and others. Kṣemendra[1] regards the questions raised in the so-called interpolated verses as necessary to the context. Dr. Belvalkar refuses to take into consideration in his reconstruction the additional verses found in Kashmirian manuscripts and commented on by Kashmirian commentators. It is only future research that should solve the problem of the extent of the Gītā.

THE KASHMIRIAN TEXT.

The Kashmirian text of the Gītā contains a number of variations from the vulgate; but the most important of such variations happen to be the addition of certain verses and omission of a few others. These and other variations are indicated at the end of this introduction but for the sake of convenience the verses which Rāmakaṇṭha alone has in addition are cited here in full :—

1. भगवानुवाच

त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।
कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धूनभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ॥ II, 11.

---

1. Bharatamañjarī, p. 398.

2. यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ II, 50

3. अर्जुन उवाच
भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥

भगवानुवाच
एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनः मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥

स एष कलुषः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनञ्जय ।
रजः प्रवृत्तो मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः ॥ III, 38—42.

4. लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशी गतः ॥

VI, 38b and 39a.

5. यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ VIII, 22b.

6. एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ॥ IX, 7.

7. नानारूपैः पुरुषैर्वोध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥

त्वत्तेजसा निहता नूनमेते तथा हीमे त्वच्छरीरे प्रविष्टाः ॥ XI, 28.

8. अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ XI, 39.

9. न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥
XI, 41.

10. दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥

तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य मर्द्धेः ॥
XI, 46, 47, 48.

11. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ XVIII, 47b.

The following verses found in the vulgate and commented on by Śaṅkara and others are not found here.

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ II, 67 and 68.

The earliest of the known Kashmirian commentaries on the Bhagavad *Gītā* is that of Vasugupta, teacher of Somānanda and founder of the Kashmirian school of Śaivism. Vasugupta was the teacher of Kallaṭa who flourished in the reign of Avantivarman. The Rājataraṅgiṇī[1] says:

अनुग्रहाय लोकानां भट्टश्रीकल्लटादयः ।
अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Avantivarman of Kashmir, the patron of Ānandavardhana, reigned in Kashmir, in the middle of the 9th century (A. D. 855-883) and Vasugupta must have been very probably his elder contemporary. Vasugupta therefore must have lived either at the beginning or middle of the 9th century A. D.

Mr. Chatterji tells us that Vasugupta composed a commentary on the Bhagavad *Gītā* called Vāsavī Ṭīkā, "of which the first six chapters are perhaps still to be found existing as incorporated in another ṭīkā on the Bhagavad Gītā, called Lāsakī by Rājānaka Lasakāka, *of which manuscripts are available*"[2]. *I have not myself* seen any copy of the Lāsakī and cannot therefore add any more *information* on this point.

---

1. Rājataraṅgiṇī V, 66.
2. Kashmir Saivism, pp. 37.

The second of the known Kashmirian commentaries is by Ānandavardhana. A copy of this work, it seems, is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar. I have not been able to examine this too.

Rāmakaṇṭha's commentary, the work now issued comes next. It is called the Sarvatobhadra and is a very extensive work.

Bhāskara, about whom we do not know very much, is referred to by Abhinavagupta as a commentator on the Gītā. The Kashmirian writer Bhāskara, is the author of the Śiva Sūtra Vārtika. He was perhaps either later than Abhinavagupta or at best, a younger contemporary and it is unlikely that Abhinavagupta could be referring to him[1]. Who then is the Bhāskara referred to by Abhinavagupta? The Bhāskara whose commentary has been preserved to us in a fragmentary form is commenting upon what is very likely a Kashmirian text. I have already said that he is later than Śaṅkara. Very probably this Bhāskara is the same as the Vedāntin. In that case the commentary must have been written before 840 A. D, the date of Vācaspatimiśra, who refers to the Vedāntin. If this were admitted, then this Bhāskara's commentary is either contemporaneous with that of Vasugupta or only slightly

1. Contra Schrader I. H. Q. Vol X, 348 ff.

later in point of time. Abhinavagupta's reference to Bhāskara[1] cannot be traced in the extant portion, for the manuscript is very defective and fragmentary.

Abhinavagupta, the most important literary figure both in the Pratyabhijñā system of Śaivism and in literary criticism, is the author of still another commentary. It has been before scholars ever since 1912 but somehow did not attract much attention till now. A separate edidion of it was published in 1933 by Pandit Lakshmana Raina Brahmachari, Srinagar.

RĀMAKAṆṬHA.

In the Sarvatobhadra, the author tells us that he belongs to the family of Nārāyaṇa of Kānyakubja, in whose family Muktākaṇa was born. Himself, he is the younger brother of Muktākaṇa. Attention is invited to the following verse found almost at the end of the Sarvatobhadra :—

यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधिः यः कान्यकुब्जे द्विजः
तद्वंशे स्वगुणप्रकर्षखचितो मुक्ताकणाख्योऽभवत् ।
तस्यैषा सदृशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-
श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीतापदार्थप्रपा ॥

1. See *Abhinavagupta's commentary on XVIII, 2*

The Rājataraṅgiṇī[1] tells us in the verse:

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

that Muktākaṇa, Śivasvāmi and Ānandavardhana were the paṇḍitas adorning the court of Avantivarman of Kashmir. It follows that Rāmakaṇṭha is the younger contemporary of Ānandavardhana and therefore belongs to the closing period of the 9th century A.D.[2]

Mr. Chatterji[3] tells us that "Rāmakaṇṭha was one of the pupils of Utpala, the author of the Pratyabhijñā Sūtras and as such was a fellow student of Lakṣmaṇa, guru of Abhinavagupta."

About Nārāyaṇa of Kānyakubja, we do not have much information. Perhaps he is the same as the author of the Stavacintāmaṇi, which has been printed as No. X in the Kashmir Series. Kṣemarāja, the commentator on the Stavacintāmaṇi[4] tells us in the verse

श्रीरामेण कृतात्र सद्विवृतिरित्येषा किमर्थेति मा
सन्तश्चेतसि कुध्वमस्ति विवृतौ कोऽपि प्रकर्षोऽत्र यत् ।
तेनार्थिप्रणयात् दिनैस्त्रिचतुरैः यां क्षेमराजो व्यधात्
क्षेत्रे श्रीविजयेश्वरस्य विमले सैषा शिवाराधनी ॥

1. Rājataraṅgiṇī V, 34.

2. This Rāmakaṇṭha has therefore to be distinguished, from the commentator on the Nareśvaraparīkṣā; the latter is the son of one Nārāyaṇakaṇṭha.

3. Kashmir Saivism, p. 28.

4. Stavacintāmaṇi, p. 130.

that one Rāma commented upon this work And we know that Rāmakantha was known by the other names Rāma and Rāmakavi It is likely that this commentator is the same as Rāmakantha, perhaps he commented on the Stavacintāmani because it was composed by Bhatta Nārāyana to whose family he himself belonged

A word may be said regarding the philosophical tenets of Rāmakantha It is well known that he holds an important place in the history of the Pratyabhijñā system of Śaiva thought In the Gītā commentary he explains the type of advaita known as bhedābheda, the *doctrine of difference in-identity—the standpoint taken* by the mīmāmsakas and the authors of the school of Bhāskara This view is bound up with the doctrine of jñānakarma-samuccaya It is held that to attain the final goal one cannot rely absolutely on jñāna alone as the orthodox advaitins do, nor *could one rely on karma* alone as the mīmāmsakas do A judicious blending of both jñāna and karma alone will lead to the final goal Predecessors of Śankara held that view and in the post Śankara period Bhaskara and his followers and some of the Viśistādvaitins *also hold it Rāmakantha sets* forth his views in very clear language in the following passages —

1 इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धे लोकविषयमात्मविषय च व्यवहार नियमयितुमाह [Page 108]

2 यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनात् निवृत्तसन्देहादिसमस्तसन्तापस्सन् युध्यस्व, समरात्मकमवसरोपनतमवश्यकार्यं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता

ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकः उपदेश-सारः [Page 110]

3. समुच्चयज्ञानस्य मोक्षं प्रति सौकर्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यस इति कर्मकर्तरि प्रयोगः [Page 148]

4. इत्थं च समुच्चिते ज्ञानकर्मणी प्राक् साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रतिपादिते त एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते [Page 158]

5. योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ [Page 160]

6. शास्त्रविहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिः निर्विघ्ना इति समुच्चयपक्षमेव निर्वाहयितुमाह [Page 174]

7. आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य प्रथमेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम्.........इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठातव्यतया उपदिष्टयोः etc. [Page 181]

8. ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्तिरेवाधिकृतः [Page 200]

9. एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्भक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि सतः तव [Page 210]

10. पुरुषो हि तं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति [Page 444]

We may now proceed to note the differences in the readings of the text:—

	Vulgate [V]	Rāmakantha [R]	Abhinavagupta [A]	Bhāskara [B]
		First Adhyāya		
1ª	समवेता युयुत्सव	सर्वक्षत्रसमागमे[1]	Same as R	Same as R
7ᵇ	नायका मम	नायकान् मम	Same as V.	Same as R
			Add after this verse — सैन्ये महति ये सर्वे नेतार शूरसमता	
8ª	कृपश्च समितिंजय	कृप शल्यो जयद्रथ	Same as R	Same as R
ᵇ	सौमदत्तिर्जयद्रथ	सौमदत्तिश्च वीर्यवान्	Same as R	Same as R
9ᵇ	सर्वे युद्ध	नानायुद्ध	Same as R	Same as R
10ª	भीष्माभिरक्षितम्	भीमाभिरक्षितम्	Same as R	Same as R
ᵇ	भीमाभिरक्षितम्	भीष्माभिरक्षितम्	Same as R	Same as R
11ª	अयनेषु च	अयनेषु तु	Same as V	Same as R

	Vulgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
18a	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते	पाञ्चालश्च महेष्वासः द्रौपदेयाश्च पञ्च ये	Same as R.	Same as R.
19b	व्यनुनादयन्	व्यनुनादयत्	Same as V.	Same as V.
21b	सेनयोरुभयोर्मध्ये	उभयोस्सेनयोर्मध्ये	Same as R.	Same as R.
21b	सेनयोरुभयोर्मध्ये	उभयोस्सेनयोर्मध्ये	Same as V.	Same as R. Add after this— उभयोस्सेनयोरस्य तुल्यसाजन्या तुतः [?] The reading is very corrupt.
28a	विषीदन्निदमब्रवीत्	सीदमानोऽब्रवीदिदम्	Same as R.	Same as R.
20a	सीदन्ति मम	सीदन्ति सर्वे	Same as V.	Same as V.
30a	गाण्डीवं स्रंसते	स्रंसते गाण्डिवं	Same as V.	Same as R.
32a	न च राज्यं सुखानि च	न राज्यं न सुखानि च	Same as V.	Same as V.

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
33b	त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च	त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान्	Same as V.	Same as R.
35b	किन्नु महीकृते	किमु महीकृते	Same as R.	Same as V.
37a	सबान्धवान्	सबान्धवान्	स्वबान्धवान्	Same as A.
39b	प्रपश्यद्भिः	संपश्यद्भिः	Same as V.	Same as V.
43b	उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः			उत्साद्यते जातिधर्मः कुलधर्मश्च शाश्वतः

Second Adhyāya

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
1b	विषीदन्तमिदं	सीदमानमिदं	Same as R.	Same as R.
2a	कुतस्त्वा	कुतस्त्वां	Same as V.	Same as R.
3a	क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय	Same as R.	Same as R.

Vulgate	Rāmakantha	Abhinavagupta	Bhāskara
5a श्रेयो भोक्तु	श्रेयश्चर्तुं	Same as R	Same as R
b हत्वार्थकामास्तु गुरूनिहैव	न त्वर्थकामस्तु गुरूनिहत्य	Same as R	Same as R
6b तेऽवस्थिता	ते न स्थिता	Same as R	Same as V
7a पृच्छामि त्वा	पृच्छामि त्वा	Same as R	Same as R.
8a यच्छोक	यश्शोक	Same as R	Same as R
9a परन्तप	परन्तप	Same as R	Same as R
10b विषीदन्तमिद	सीदमानमिद	Same as R	Same as R
	After verse ten of the vulgate we have the following additional verse — त्व मानुष्येणोपहतान्तरात्मा विषादमोहाभिभवाद्विसज्ञ । कृपागृहीत समवीक्ष्य वन्धून्- भिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ॥	The additional verse found in R is found here also, but read समवीक्ष्य as समवेक्ष्य	The additional verse as found in R is found here also, मानुष्येण is read as मानुपेण

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskara
11ª अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे	अशोच्याननुशोचस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे	Same as R	अनुशोचस्त्व प्रज्ञावादांश्च Same as V.
12ª न त्वेवाह	न ह्येवाहं	Same as R.	Same as V.
ᵇ अत परम्	इत परम्	Same as R	Same as V.
18ᵇ अनाशिन	विनाशिन	Same as R.	Same as R
21ᵇ क घातयति हन्ति कम्	हन्यते हन्ति वा कथम्	Same as R.	Same as V
26ª अथ चैन	अथ वैन	Same as R.	Same as R.
29ª तथैव चान्य	तथैवमन्य	थैतनमन्य	Same as R
30ᵇ न त्व शोचितु	Seme as V	Same as V	नानुशोचितु
32ᵇ सुखिन	Same as V	सुकृतात्	Same as V
33ª अथ चेत्त्वमिम धर्म्यं	Same as V	Same as V.	अथ चेत्त्व धर्म्यमिम
36ᵇ येपा च त्व	एषा च त्व	Same as V.	Same as V.
40ª नेहाभिक्रमनाश	नेहातिक्रमनाश [2]	Same as R	Same as R

	Vulgate	Rāmakantha	Abhinavagupta	Bhāskara
41a	एकेह	एकैव	Same as R	Same as R
42b	वेदवादरता	वेदवादपरा	Same as R	Same as R
43a	जन्मकर्मफलप्रदाम्	जन्मकर्मफलेप्सव	Same as R	Same as V
b	बहुला भोगैश्वर्यगतिं	बहुला भोगैश्वर्यगती	Same as R	Same as V
47a	कर्मण्येवाधिकारस्ते	कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते	Same as R	Same as R
48		After verse 48 of the vulgate, the following is added — यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्निन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुत सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥	The additional verse found in R is found here also	The additional verse found in R after this is omitted here
52a	यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति	यदा त्व मोहकलिलं बुद्ध्या व्यन्तरिष्यसि[3] ॥	Same as V	Same as V but agrees with R in व्यतितरिष्यसि

Vulgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta	Bhāskara
53ᵃ निश्चला	निश्चिता	Same as R.	
vii 56ᵇ स्थितधी	स्थिरधी	Same [illegible] R.	From this ardha up to the end of verse 3 in the next adhyāya the text is missing in the manuscript along with the commentary
58ᵃ सर्वशः.	सर्वत	Same as R	
ᵇ तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता	स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते	Same as R, but reads स्थिर instead	
60ᵃ यततो ह्यपि	यतस्यापि हि	Same as R	
61ᵃ मत्पर	तत्परः	Same as V.	
64ᵃ रागद्वेषवियुक्तैस्तु	रागद्वेषविमुक्तैस्तु	Same [illegible] R.	

Vulgate	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta	Bhāskara.
66 and 67	These two verses are omitted	This and the next verse are found in the text as printed; but Abhinavagupta does not comment upon them. It is not clear whether Abhinava knew them; very probably he did not have these verses before him	
68^a सर्वशः	सर्वतः	Same as R.	
69^b निशा	रात्रिः	Same as R	

Third Adhyāya

6^a मिथ्याचारः	Same as V.	मूढाचार	Same as V.
17^a यस्त्वात्मरतिः	यश्चात्मरतिः	This verse is read after verse 24 of the vulgate	Same as V.

	Vulgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
19			This verse is omitted here but added after verse 24 later on.	
22b	वर्त एव च कर्मणि	प्रवर्तेऽथ च कर्मणि	Same as R.	वर्ताम्येव च कर्मणि
23a	यदि ह्यहं न वर्तेय	Same as V.	Same as V.	यद्यहं न प्रवर्तेय
23b	अनुवर्तन्ते	अनुवर्तेरन्	Same as R	Same as R.
27a	सर्वशः	भागश	Same as R.	Same as R.
28b	गुणा गुणेषु	गुणा गुणार्थे	Same as R.	Same as V.
31a	अनुतिष्ठन्ति	अनुवर्तन्ति	Same as R	Same as R.
31b	मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभि	मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः	Same as R.	ते विमुच्यन्ति कर्मभिः
32b	विद्धि नष्टानचेतसः	विनष्टान्विद्ध्यचेतस	Same as V	Same as R.
35b	परधर्मो भयावह	परधर्मोदयादपि	Same as R.	It seems from the commentary that Bhāskara reads in the

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
	एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह । सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥		also found. R. 40 and R. 41 are missing.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
13ᵃ विभागशः	विभागतः	Same as R.	Same as R.
14ᵃ कर्मफले स्पृहा	कामः फलेष्वपि[6]	Same as R.	Same as V.
18ᵃ पश्येत्	पश्यति	Same as R.	Same as V.
18ᵇ स युक्तः	स चोक्तः	Same as R.	Same as R.
25ᵃ पर्युपासते	समुपासते	Same as R.	Same as R.
35ᵇ अशेषेण	अशेषाणि	Same as V.	Same as R.
37ᵃ भस्मसात्कुरुते	Same as V.	भस्मसात् क्रियते	Same as V.

Fifth Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
1ᵇ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्[7]	यः श्रेयानेतयोरेकः तं मे ब्रूहि विनिश्चितम्	Same as R.	Same as R.
3ᵇ प्रमुच्यते	विमुच्यते	Same as R.	Same as R.
7ᵇ कुर्वन्नपि	Same as V.	Same as V.	कुर्वन्वापि
8ᵇ अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्	Same as V.	अश्नन् गच्छन् श्वसन् स्वपन्	भुञ्जन् गच्छन् श्वसन् स्वपन्

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
11b शुद्धये	सिद्धये	Same as R.	Same as V.
13b देही	देहे	Same as R.	Same as V.
17b निर्धूतकल्मषाः	निर्धौतकल्मषाः	Same as R.	Same as V.
		The following verse[9] is added after this :— सरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत् स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि । सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥	
	omitted	Same as R.	Here read the verse found in V. and omitted by R.
1b सुखमक्षय्यं	सुखमव्ययं[9]	Same as R.	This verse is omitted.
23a विमोक्षणात्	Same as V.[10]	विमोचनात्	Same as A.
23b कामक्रोधोद्भवं वेगं	Same as V.	Same as V.	कामोत्थवेगानुरोधः

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
23b	स युक्तः स सुखी नरः	स योगी स सुखी मतः	Same as R.	Same as V.
24a	योऽन्तः सुखः	अन्तस्सुखः	Same as R.	Same as V.
b	स योगी ब्रह्मनिर्वाणं	स पार्थ परमं योगं	Same as R.	Same as R.
26b	अभितो ब्रह्मनिर्वाणं	Same as V.	सर्वतो ब्रह्मनिर्वाणं	Same as V.
29b	मां शान्तिं	Same as V.	Same as V.	Perhaps the reading here is मा instead of मां

viii

Sixth Adhyāya

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
1b	स संन्यासी च योगी	Same as V.	Same as V.	स संन्यासी स योगी
				The portion relating to verses 2–27 are missing in the manuscript and the readings cannot therefore be ascertained.

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
4a	अनुपज्जते	Same as V.	अनुपज्जति	
7a	परमात्मा समाहितः	परात्मसु समा मतिः	Same as R.	
b	मानापमानयोः	मानावमानयोः	Same as R.	
9		After this add verse 19 of the fifth adhyāya which was *omitted* there.	Same as R.	
13a	अचलं स्थिरः	अचलः स्थितः	Same as V.	
b	संप्रेक्ष्य	संपश्यन्	Same as R.	
15a	योगी नियतमानसः	मद्भक्तोऽनन्यमानसः	Same as R.	
16a	नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	योगोऽस्ति नैवात्यश्नतः	Same as R.	
b	जाग्रतो नैव चार्जुन	नातिजाग्रतोऽर्जुन	Same as R.	
20a	योगसेवया	योगसेवनात्	Same as R.	
21a	यत्तत्	यत्र	Same as V.	
b	स्थितश्चलति	स्थितश्च्यवति	Same as R.	

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskara.
26b वशं नयेत्	Same as V	शमं नयेत्	
27a योगिनं सुखमुत्तमम्	Same as V.	Same as V.	यसाद्योगिनमुत्तमम्
28a विगतकल्मष	नियतमानस	Same as R.	Same as R
b अत्यन्तं सुखमश्नुते	अत्यन्तमधिगच्छति	Same as R.	Same as R
29b ईक्षते	Same as V	Same as V.	पश्यतो
31b स योगी मयि वर्तते	Same as V	Same as V	मय्येवासौ च वर्तते
36a असंयतात्मना	Same as V	असयतात्मन	Same as V.
37a अयति ᠁	अयत	Same as R	Same as V.
b अप्राप्य योगसंसिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति	लिप्समान सता मार्गं प्रमूढो ब्रह्मण. पथि	Same as R.	Same as R.
	The following is an additional verse — अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वश गत । अप्राप्य योगसंसिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति ॥	The additional verse is found but read अविभ्रान्त. instead of अविश्रान्त	The two additional ardhas as in R. are found here. The reading is अविभ्रान्त. like A, instead of अविश्रान्तः

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
1a	अनग्नि	Same as V.	अनुपज्ञानि	
7a	परमात्मा समाहितः	परात्मनु सदा मतिः	Same as R.	
b	मानापमानयोः	मानावमानयोः	Same as R.	
9		After this add verse 10 of the fifth adhyāya which was omitted there.	Same as R.	
13a	अचलं स्थिरः	अचलः स्थिरः	Same as V.	
b	संप्रेक्ष्य	संपश्यन्	Same as R.	
15a	योगी नियतमानसः	मद्भक्तोऽनन्यमानसः	Same as R.	
16a	नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	योगोऽस्ति नैवात्यशतः	Same as R.	
b	जाग्रतो नैव चार्जुन	नातिजाग्रतोऽर्जुन	Same as R.	
20a	योगसेवया	योगसेवनात्	Same as R.	
21a	यत्तत्	यत्र	Same as V.	
b	स्थितश्चलति	स्थितश्च्यवति	Same as R.	

	Vulgate.	Ramakantha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
38a	विभ्रष्टः	विभ्रंशात्	Same as R.	Same as V.
b	विमूढो ब्रह्मणः पथि	विनाशं चाधिगच्छति	Same as R.	Same as V.
39a	एतन्मे	Same as V.	Same as V.	एतं मे
40b	तात गच्छति	Same as V.	जातु गच्छति	Same as V.
42a	कुले भवति धीमताम्	जायते श्रीमतां कुले	Same as R.	जायते धीमतां कुले[12]
43a	पौर्वदेहिकम्	Same as V.	पौर्वदैहिकम्[13]	Same as V.
43b	यतते च ततो भूयः	ततो भूयोऽपि यतते	Same as V.	Same as R.

Seventh Adhyāya

	Vulgate.	Ramakantha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
2b	नेह भूयोऽन्यत्	न पुनः किञ्चित्	Same as R.	Same as V. There was probably another ardha here: चिन्तनीयं यदुत्कृष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते ॥

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskara.
8a प्रभासि	प्रकाश	Same as R.	Same as V.
9a गन्ध पृथिव्या च	पृथिव्या गन्धोऽसि	Same as R.	The reading cannot be determined
11a चाह	Same as V	अस्मि	Same as V
12b एवेति	एवेह[14]	Same as R.	Same as V
13a सर्वमिद जगत्	Same as V	Same as V.	Perhaps the reading was कृत्स्नमिदं जगत्.
16a सुकृतिनोऽर्जुन	सुकृतिन सदा[15]	Same as R	Here the manuscript breaks off
18a मतम्	मत	Same as R	
24	The verse is omitted	The verse is read as in V. and commented upon	
26b भविष्याणि च	भविष्यन्ति च	Same as R.	
30a च ये	तथा	Same as V.	

Vulgate	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
	Eighth Adhyāya.	
5a अन्तकाले च	अन्तकालेऽपि॰	Same as R
8a नान्यगामिना	अनन्यगामिना	Same as R
9b परस्तात्	पुरस्तात्	Same [illegible] V.
11b प्रवक्ष्ये	अभिधास्ये	Same as R.
20a अन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्	अन्यो व्यक्ताव्यक्तः	Same as V.
22a	Add the following ardha — यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन	The additional ardha as in R. is found.
22b येन सर्वमिदं ततम्	यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्	Same as R.
25a रात्रिस्तथा कृष्णः	कृष्णस्तथा रात्रि	Same as V.

Vulgate	Rāmakantha	Abhinavagupta
26ª शुक्लकृष्णे गती	शुक्लकृष्णगती	Same as R.
ᵇ अन्यावर्तते पुन	एकयावर्ततेऽन्यया	आद्यया वर्ततेन्यया
28ᵇ अत्येति	Same as V.	अभ्येति
	Ninth Adhyāya	
4ª सर्वं	कृत्स्नं	Same as R
6ᵇ	Add the following Śloka — एव हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षित । भूतप्रकृतिमास्थाय सह चैव विनैव च ॥	The additional verse as in R is found, but read सहैव च instead of सह चैव
7ª मामिकाम्	मामकीम्	Same as R.
11ª आश्रितम्	आस्थितम्	Same as R.
ᵇ मम भूतमहेश्वरम्	ममाव्ययमनुत्तमम्	Same as R

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
14ª कीर्तयन्तो मां	कीर्तयन्तश्च	Same as R.
दृढव्रताः	यतव्रताः	Same as R.
31ᵇ प्रतिजानीहि न मे भक्तः	प्रतिजानेऽहं न मद्भक्तः	Same as R.

Tenth Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
8ª मत्तः	इतः[18]	Same as R.
9ᵇ तुष्यन्ति च रमन्ति च	Same as V.	तुष्यन्ति रमयन्ति च[19]
10ᵇ उपयान्ति	Same as V.	प्रापयन्ति[20]
13ᵇ ब्रवीषि मे	ब्रवीषि माम्	Same as V.
14ᵇ न दानवाः	महर्षयः	Same as R.
16ª दिव्या ह्यात्मविभूतयः	विभूतीरात्मनः शुभाः	Same as R.
17ª विद्यामहं योगिन् त्वां सदा	विद्यां महायोगिन् त्वामहं	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
25ᵃ गिरामस्मि	गिरामपि	Same as R.
25ᵇ जपयज्ञोऽस्मि	जपयज्ञोऽहम्	Same as V.
27ᵇ ऐरावतं	ऐरावणं	Same [redacted] V.
39ᵃ बीजं तत्	तद्बीजं	Same as V.
41ᵇ अवगच्छ त्वं	अवगच्छेस्त्वं	Same as V.
42ᵃ बहुनैतेन किं ज्ञातेन	बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन	बहुनैतेन किं ज्ञानेन
42ᵇ स्थितो जगत्	Same as V.	जगत् स्थितः

Eleventh Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
2ᵃ विस्तरशः	विस्तरतः	Same as R.
3ᵇ इच्छामि ते रूपं	Same as V.	इच्छाम्यहं रूपं
6ᵇ भारत	पाण्डव	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
8ª शक्यसे	शक्यसि	Same as V.
9ª योगेश्वरः	योगीश्वरः	Same as R.
ᵇ परमं रूपं	Same as V.	पश्य मे रूपं
11ª दिव्यमाल्याम्बरधरं	Same as V.	दिव्यमालाम्बरधरं
15ᵇ दिव्यान्	दीप्तान्	Same as R.
16ᵇ विश्वरूप	विश्वरूपं	Same as V.
18ᵇ सात्वतधर्म	शाश्वतधर्म	Same as R.
20ᵇ रूपमुग्रं तवेदं	रूपमिदं तवेदृक्	Same as R.
21ᵇ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्ध-संघाः	स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसंघाः	Same as R.
24ᵇ त्वां	त्वा	Same as V.
26ª अमी च त्वां	अमी सर्वे	Same as R.[21]
सर्वे	सर्वैः	Same as V.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
27b	Add the following three ardhas here.— नानाननैः पुरुषैर्योध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् । यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥ त्वत्तेजसा निहता नूनमेते तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टाः ॥	The additional verses are found here also but read वाध्यमानाः instead of योध्यमानाः and त्वच्छरीरे instead of त्वच्छरीरम्.
28a द्रवन्ति	Same as V.	व्रजन्ति
28b अभिविज्वलन्ति	अभितो ज्वलन्ति	Same as R.
34a योधवीरान्	लोकवीरान्	Same as R.

	Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta
37a	कस्माच्च ते	Same as V	कस्माच्चैते
	नमेरन्	नमेयु	Same as R
38b	अनन्तरूप	अनन्तरूपम्	Same as R
39a		Add the following ardha — अनादिमानप्रतिमप्रभाव सर्वेश्वर सर्वमहाविभूते	The additional ardha as in R. is found here
40a		Add the following ardha — न हि त्वदन्य कश्चिदपीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा	The additional ardha as in R is found here
40b	अनन्तवीर्य	अनन्तवीर्य	Same as R
41a	यदुक्त	Same as V	यदुक्त
	हे सखेति	हे सखे च	Same as R.
b	तवेद	तवेम	Same as R
42b	तत्समक्ष	मत्समक्ष	Same as V

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
43ᵃ पूज्यश्च	विश्वस्य	Same as R.
44ᵇ प्रियायार्हसि	प्रियस्यार्हसि	Same as R.
	Add the following verses:— दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्मरन्ति । नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये । कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥ अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते । न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्धेः ॥	The additional verses are found here also; but read परतः instead of परितः

	Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta
48ª	वेदयज्ञाध्ययनै	वेदयज्ञाधिगमै	Same as R
ᵇ	एवरूप शक्य	एवरूप शक्य	Same as R
49ª	विमूढभाव	विमूढता मूढ	Same as R
	घोरमीदृक्	घोरमुग्र	Same as R

Twelfth Adhyaya

	Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta
5ᵇ	देहवद्भि	देहभृद्भि	Same as R
8ᵇ	निवसिष्यसि मय्येव	निवत्स्यसि त्व मय्येव	Same as R
	अत ऊर्ध्वं न सशय	योगमुत्तममास्थित	
9ª	अथ चित्त समाधातु	अथावेशयितु चित्त	Same as R [22]
10ª	असमर्थोऽसि	असमर्थस्सन्	Same as R [23]
12ᵇ	अनन्तरम्	अनन्तरा	Same as R
16ᵇ	परित्यागी	फलत्यागी	Same as R

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
17b परित्यागी	फलत्यागी	Same as R.
18a मानापमानयोः	मानावमानयोः	Same as R.

Thirteenth Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
		Add at the beginning. प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥[24]
1b वेत्ति	वेद	Same as R.[25]
1b क्षेत्रज्ञ इति	क्षेत्रज्ञमिति	Same as R.[25]
3b यत्प्रभावः	यत्स्वभावः	Same as R.
4b विनिश्चितम्	विनिश्चितैः	Same as R.
11a ज्ञाननित्यत्वं	ज्ञाननिष्ठत्वं	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
16a अविभक्तं च भूतेषु	अविभक्तं विभक्तेषु	Same as R.
17b धिष्ठितं	विष्ठितं	Same as R.
18a इति क्षेत्रं	Same as V.	एतत् क्षेत्रं
26a यावत्संजायते किंचित्	यावत्किंचित् संभवति	Same as R.
29a प्रकृत्यैव च	प्रकृत्यैव हि	Same as R.

Fourteenth Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
2b व्यथन्ति	व्ययन्ति	Same as V.
3a दधामि[26]	ददामि[27]	Same as R.
11a प्रकाशः	Same as V.	प्रकाशं
12a अशमः स्पृहा	अशमश्च तृट्	Same as R.
14a प्रवृद्धे[28]	विवृद्धे	Same as R.
17b तमसो भवतः	जायेते तमसः	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
24ᵃ स्वस्थः	स्वमः	Same as R.
25ᵃ मानपमानयोः	मानावमानयोः	Same as R.
ᵇ परित्यागी	फलत्यागी	Same as R.

Fifteenth Adhyāya

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
3ᵇ दृढेन	शितेन	Same as R.
4ᵃ गता न निवर्तन्ति	गतो न निवर्तेत	Same as R.
ᵇ प्रपद्ये	प्रपद्येत्	Same as R.
10ᵃ उत्क्रामन्तं स्थितं	तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं	Same as R.
14ᵃ आश्रितः	आसितः	Same as R.
15ᵇ वेदविदेव	वेदकृदेव	Same as V.
17ᵇ अव्ययः	अव्ययं	Same as V.
18ᵃ अक्षरात्	अक्षरस्य	Same as V.[29]

Sixteenth Adhyāya

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
2ª	त्याग· शान्तिः	त्यागोऽसक्तिः	Same as R.
ᵇ	अलोलुप्त्वं	अलौल्यं च	Same as R.
3ª	शौचमद्रोहो नातिमानिता	तुष्टिरद्रोहो नाभिमानता	तुष्टिरद्रोहो नातिमानिता
ᵇ	भवन्ति	भजन्ति	Same as V.
6ᵇ	विस्तरशः	विस्तरतः	Same as R.
8ᵇ	किमन्यत्कामहैतुकम्	अकिञ्चित्कमहेतुकम्	Same as R.
10ª	दम्भमान	दम्भलोभ	Same as R.
ᵇ	मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥	असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचिव्रताः ॥	Same as R.
16ª	अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥	अनेकचित्ता विभ्रान्ता मोहस्यैव वशंगताः ॥	Same as R.
16ᵇ	नरके	निरये	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
19ᵇ अशुभान्	अशुभासु	Same as R.
20ᵃ मूढाः	नराः	Same as R.
21ᵇ त्यजेत्[30]	त्यज	Same as R.
22ᵃ विमुक्तः[31]	वियुक्तः	Same as R.
24ᵇ ज्ञात्वा	कृत्वा	Same as V.

Seventeenth Adhyāya

1ᵃ यजन्ते	वर्तन्ते	Same as R.
2ᵇ तां	ताः	Same as R.
4ᵇ प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये	भूतप्रेतपिशाचांश्च	Same as R.
5ᵃ तप्यन्ते ये तपः	तपस्तप्यन्ति ये	Same as R.
6ᵃ अचेतसः	अचेतनम्	Same as R.
11ᵇ एवेति	इत्येव	Same as R.

Vulgate.	Ramakaṇṭha.	Abhinavagupta.
12a यत्	यः	Same as R.
b इज्यते भरतश्रेष्ठ	इज्यते विद्धि तं यज्ञं	Same as R,
तं यज्ञं विद्धि राजसम्	राजसं चलमध्रुवम्	Same as R.
17a परया तप्तं	पथ्योपेतं	Same as R.
23b ब्राह्मणाः	ब्रह्मणा	Same as V.
26b युज्यते	गीयते	Same as R.

Eighteenth Adhyāya

Vulgate.	Ramakaṇṭha.	Abhinavagupta.
2a न्यासं	त्यागं	Same as V.
4b संप्रकीर्तितः	संप्रदर्शितः	Same as V.
6a एतान्यपि तु	एतान्यपि च	Same as R.
7a नियतस्य तु	नियतस्य च	Same as R.
b परिकीर्तितः	परिकीर्त्यते	Same as V.

Vulgate.	Rāmakanṭha.	Abhinavagupta.
8ª यत्कर्म	यः कर्म	Same as R.
10ª नानुपज्जते	Same as V.	नानुपज्जति
13ª पञ्चैतानि	पञ्चेमानि	Same as R.
14ᵇ दैवं चैवात्र	दैवमेवात्र	Same as R.
15ª यत्कर्म मारभते नरः	हि यत्कर्मारभतेऽर्जुन	Same as R.
19ᵇ प्रोच्यन्ते	प्रोच्यते	Same as R.
21ᵇ तद्ज्ञानं विद्धि राजसम्	तद्राजसमिति स्मृतम्	Same as R.
22ª यत्तु कृत्स्नवत्	यत्त्वकृत्स्नवित्	यत्त्वकृत्स्नवत्
अहैतुकम्	Same as V.	अहेतुकम्
24ᵇ क्रियते बहुलायासं	क्रियते क्लेशबहुलं	Same as R.
तद्राजसमुदाहृतम् ॥	तद्राजसमिति स्मृतम् ॥	
25ª अनपेक्ष्य	अनवेक्ष्य	Same as R.
27ᵇ परिकीर्तितः	परिकीर्त्यते	Same as R.

Vulgate	Rāmakaṇṭha	Abhinavagupta
28ᵇ दीर्घसूत्री च	दीर्घसूत्रश्च	Same as R
30ᵇ वेत्ति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी	बुद्धिर्वेद सा सात्त्विकी मता	Same as R
32ᵃ मन्यते तमसावृता	बुध्यते तमसान्विता[32a]	Same as R
ᵇ सा पार्थ तामसी	सा तामसी मता	Same as R.
33ᵇ सा पार्थ सात्त्विकी	सा सात्त्विकी मता	Same as R
35ᵃ मदमेव च	Same as V	मोहमेव च
35ᵇ मता	स्मृता	Same as V
36ᵇ निगच्छति	नियच्छति	Same as R
37ᵃ यत्तदग्रे	यत्तदात्वे	Same as R
ᵇ मोक्तम्	विद्यात्	Same as R
38ᵃ तदग्रे	तदात्वे	Same as R
ᵇ तत्सुखं राजसं स्मृतम्	तद्राजसमिति स्मृतम्	Same as R
42ᵇ ब्रह्म कर्म	ब्राह्म कर्म	Same as R.
44ᵇ परिचर्यात्मक	पर्युत्थानात्मक	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
46a सर्वमिदं	विश्वमिदं	Same as R.
b तमभ्यर्च्य	तमेवार्च्य	Same as V.
47a	Add after this ardha the following :— स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि	The additional ardha as found in R. is not found here.
50a तथाप्नोति	तदाप्नोति	Same as V.
b समासेनैव	समासेन तु	Same as R.
54a काङ्क्षति	हृष्यति	Same as R.
55a यावान् यश्च	योऽहं यश्च	Same as R.
57a संन्यस्य मत्परः	संन्यस्य भारत	Same as R.
b उपाश्रित्य	समाश्रित्य	Same as R.
58b अहंकारान् न श्रोष्यसि	अहंकारं न मोक्ष्यसि	Same as R.
59b मिथ्यैष	मिथ्यैव	Same as R.
नियोक्ष्यति	नियोक्ष्यते	Same as V.

	Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
60b	अवशोऽपि तत्	अवशोऽपि सन्	Same as V.
61a	हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति	हृद्येष वसतेऽर्जुन	Same as R.
62b	शान्ति	सिद्धिं	Same as R.
63b	यथेच्छसि	यदिच्छसि	Same as V.
64b	दृढमिति	दृढमतिः	Same as R.
68b	असंशयः	असंशयम्	Same as V.
75a	गुह्यमहं परम्	गुह्यतरं महत्	Same as R.
b	योगेश्वरात्	योगीश्वरात्	Same as R.
76b	मुहुर्मुहुः	Same as V.	पुनः पुनः
77a	संस्मृत्य संस्मृत्य	संस्मृत्य परमं	Same as R.
b	महान् राजन् हृष्यामि	महाराज महृष्ये	Same as R.
78a	योगेश्वरः	योगीश्वरः	Same as R.
b	ध्रुवा	स्थिरा	Same as V.

FOOTNOTES

1. Ksemendra adopts this reading. Bhāratamañjarī, 392, 30.

2 Yogarāja on Paramārathasāra, 193 has the vulgate reading

Abhinavgupta in Īśvarapratyabhijñāvimarśinī, Vol I 15, has the Kashmir reading

3 Yogarāja agrees with Abhinavagupta. [Paramārathasāravyākhyā, 88]

4 Ksemendra seems to follow the vulgate He reads बलादिव वशीकृत [Bhāratamañjarī 395-66]

5. Here too Ksemendra seems to adopt the vulgate [395 73]

6. Abhinavagupta citing this verse in the Tantrāloka [Vol VI, 76] has the Kashmirian reading

7 After verse 2 of the vulgate, Ksemendra [397, 87] adds

शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ते पङ्के रविकरा इव ॥

but according to Abhinavagupta this comes after V-17b See page LVI above

8 See footnote 7 above

9 Abhinavagupta [Tantrāloka, III, 438] has this reading.

10 As printed in the text, the reading adopted is the vulgate one Very probably Rāmakantha himself read along with Abhinavagupta (i e) विमोचनात्

11 Yogarāja on Paramārthasāra, 193, has this reading

12 Jayaratha in the Tantrāloka Vyākhya XII 423 adopts this reading

13 Jayaratha in the Tantraloka Vyākhyā XII, 423 adopts this reading

14 Īśvarapratyabhijñāvivṛtivimarśinī, 28 adopts this reading

15 Īśvarapratyabhijñavivṛtivimarśinī, 28 adopts this reading

16 Yogarāja on Paramārthasāra, 161 adopts this reading

17 Ksemarāja on Savacchandatantra V-A, 137 adopts this reading

18 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 reads in the same way

19 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

20 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

21 The same reading is found in Abhinavagupta's Īśvarapratyabhijñāvivṛtivimarśinī, 297

22 and 23 The same reading is found in Abhinava gupta's Īśvarapratyabhijñāvimarśinī, II, 331

24. In some manuscripts of the vulgate this verse is found. Kṣemendra does not seem to be aware of this verse.

25. Mahānayaprakāśa Vyākhyā, 52 has the same reading.

26. Abhinavagupta in his Parātrṁśikā Vyākhyā, 52 has the vulgate reading.

27. Kṣemarāja in the Sivacintāmaṇī Vyākhyā, 84 adopts this reading.

28. The Paramārthasāra Vyākhyā, 183 has the vulgate reading. But in the Tantrāloka, XI, 130 a different reading i.e. प्रहृते is found.

29. The vulgate reading is found in Abhinavagupta's Parātrṁśikā Vyākhyā, 75.

30. Śivopādhyāya on the Vijñānabhairava, 63 reads with the vulgate.

31. Śivopādhyaya on the Vijñānabhairava, 63 has the vulgate reading.

32. Tantrāloka III, 170 has the reading बुध्यते तमसावृता

॥ श्री ॥

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताविवरणम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वख्यातिद्योतितानन्तनामरूपाय ते नमः ।
अनामरूपचिन्मात्रवपुषे परमात्मने ॥

प्रमातृणामुद्यद्विविधरुचिभेदात्स्फुरणया
    विचित्राभासत्व स्फटिकतटवत्संश्रयति यत् ।
स्वरूपं सर्वेषां विगलितविकल्पाभ्रपटलं
    प्रसन्ने हृद्व्योम्नि स्फुरतु जगतां तत्स्ववपुषा ॥

यस्माद्व्योम्न इवाप्रमेयविमलाभोगाज्जगद्व्यक्तयो
    नानादर्शनवादविस्तरगिरः स्थातुं बहिर्न क्षमाः ।
तद्ब्रह्मैव परं पराशरसुतस्यैव महर्षेर्मतं
    सन्तः सन्ततसन्निवेशितधियो ध्यायन्तु बन्धच्छिदे ॥

सकलविबुधमध्ये केऽपि गीतापदानां
    विदितगुणविशेषा हन्त सन्तः कृतार्थाः ।

---

1 BS नद BN* द्योतितानन्त

कतिचिदल्पिषु लोके ते हि वल्गन्ति लक्ष्मी-
करकमलमधूनां चर्वणे ये रसज्ञाः ॥

प्रकृतिगुरुभिर्गाढोद्योगैरवन्ध्यसमाधिभि-
र्बहुभिरमलप्रज्ञैरेताः कृताः किल वृत्तयः ।
किमधिकमिह ब्रूयान्मादृक् किमत्र तु कुर्महे
[1]सुमतिसुहृदो मुग्धानां नो यदत्र विडम्बकाः ॥

प्रसन्नत्वादस्मिन् सुगम इति सर्वः प्रविशति
प्रविष्टो गाम्भीर्यादनधिगतगाधोऽत्र पतति ।
तदेवं गीतार्थार्णवमवतितीर्षु[2] प्रति जनं
विधास्ये वाक्यार्थान्वयमहमिमं[3] पोतमभयम् ॥

नित्यान्योन्यविरुद्धदर्शनकथाक्षेपादिना कः क्षमः
संमुग्धप्रतिकूलदुर्मदधियां प्रौढोऽपि सम्बोधने ।
तत्सिद्धान्ततयैव भक्त्यतिशयव्यक्तेश्वरानुग्रह-
प्रत्याय[4]समर्थसंशयमलः कोऽप्यत्र बोध्यो[5] जनः ॥

इह खलु निखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तस्मृतीतिहासपुराणादिविविधशास्त्र-[6]विस्तारविप्रकीर्णं चतुर्वर्गोपदेशं कालापचितप्रज्ञाद्युपदेश्यपुरुषप्रतिपत्तिसौकर्याय सारतः संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासं भगवान् कृष्णद्वैपायनो [7]व्यासाभिधः,

---

१. BN[1] सुमति
२. BS[1] गीतार्थो इव भवति
३. IO and BS[1] न्वयमिषमिमं
४. IO समभ्व
५. BN[1] बोध्यो
६. BS[1] विस्तर
७. BN[1], BS[1] and IO omit व्यासाभिधः

यदि वा तन्मूर्तिमाविष्टः परमेश्वर एव साक्षात्, निबन्ध। तत्रापि चापवर्गस्य परपुरुषार्थत्वादुपादेयतमस्य मोक्षधर्मादिप्रकरणेषु विविधैः प्रकारभेदैः प्रतिपाद्यस्यापि विनेयबुद्धिभिः सम्यक् प्रतिपत्तुमशक्यत्वमाशङ्कमानो मृदुतरमतीनामपि हृदयङ्गमेन प्रसन्नगम्भीरेण वाक्प्रबन्धेनेतिहासक्रमागतसुहृत्संवादकथारूपेण योग्याखिललोकोपदेशाय भगवद्वक्तृकमपवर्गप्रतिपादकं गीताख्यं प्रकरणं प्रतिपादयाञ्चकार— यस्यायं समस्ताध्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतः सिद्धान्तः, "आत्मैवेदं सर्वम्" इति। यतः परमर्षिरयमस्मिन्नेव महाभारते देहसंन्यासावसरसमाहृतनिरुत्तरसमाधिदशानुभूतपरमार्थामोदाधिवासितसुविमलमतिवचनगाङ्गेयगीतस्तवराजाभिधानभगवत्स्तोत्रद्वारेण तत्स्वरूपं समस्तमभिधायाप्युपसंहारे—

"यस्मिन् सर्वं यतस्सर्वं यस्सर्वं सर्वतश्च यः।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः॥"

इति श्लोकेन परमसारसंग्रहरूपं यमर्थमुपदिष्टवान्, तमेवेह प्रकरणे गर्भीचकार। तथा चेमं श्लोकं परमार्थविवेचनविचक्षणा एवं व्याचक्षते—

तस्मै यच्छब्दपञ्चकविशिष्टविशेषणप्रतिपाद्यस्वरूपाय सर्वात्मने नमः। सर्वस्यात्मने सर्वमात्मा यस्येत्युभयथा वृत्तिसमाश्रयणेन परमकारणस्यात्मन एव परमेश्वरस्य वास्तवमद्वितीयत्वमसहायत्वं चानेन पदेन प्रतिपादितम्। यदुक्तमिह—

---

१. IO परमपुरुषार्थ
२. BS[1] भगवत्कर्तृक
३. IO, BS[1] and BS[2] शास्त्रोपनिषद्भूतः
४. BS[1] and BS[2] अवसरे समा
५. BN[2] स्वविमल
६. BN[1] अद्वितीयमस

"यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥" इति,

"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥"

इत्यादि; तस्मै[1] नम —इत्येकत्वेऽपि सर्वज्ञत्वादिनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकानि यच्छब्दविशिष्टानि विशेषणानि क्रमेण व्याख्यायन्ते । तत्र तस्मै भगवते नम, यस्मिन् सर्वमिदमत्यन्तभिन्नानन्ताभासमयं भावजातं संवेद्यमानतामात्रनिबन्धनतत्त्वस्यात्मलाभं सत्, सुखादिसर्वावस्थानुगतैकसंवेदितृत्वैकमात्रस्वभावे प्रकाशात्मनि यस्मिन् स्थितमिति शेषः । नानात्वमेवेदं यद्वशादित्थं परिस्फुरतीत्यर्थः । तस्मै नम इति सम्बन्ध. । अनेन समस्तसंवेद्यपदार्थसार्थैकसंवेदकत्वप्रतिपादनपरेण विशेषणेनेश्वरस्यात्मन सर्वज्ञत्वलक्षणो धर्मः शक्तिविशेषो वा प्रतिपादितः । तदेतदिहैवोक्तं सर्वज्ञमेकमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

"सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्त[4] स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"

इत्यादिना । तथा "मत्स्थानि सर्वभूतानि" इत्यादिना च । एतेन च नानाज्ञातृवाद, क्षणिके ज्ञाने एव ज्ञातृभ्रमवादः, तथा चैतन्यविशिष्टे शरीरे एव ज्ञातृवादो निरस्त । नन्वस्तु नाम कश्चिदेक सर्वज्ञ, येन संवेद्यमानमिदं सर्वमवतिष्ठते; किन्तु यदिदं सर्वं तेन[5] संवेद्यते तत्कुतो जातम्, कस्तस्य कर्तेति

---

१. All manuscripts add कस्मै
२. IO वेदितृमात्र
३. BS¹ and BN² सर्वज्ञत्वे
४. BN² मत.
५. IO and BS¹ येन

संशयनिरासाय तस्यैव सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणमाह "यतस्सर्वम्" इति। यतो यस्मादेकस्मात् कर्तुः सर्वमिदं कार्यं प्रभवतीति शेषः। अनेन वक्ष्यमाणया युक्त्या एकस्य चोक्तस्य तत्त्वस्य सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादितम्। तथा चेहैवोक्तमिदं भगवता—

"मया ततमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना"

इत्यादिना। तथा —

"न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्"

इत्यादिना च। तथा भगवदनुग्रहोन्मिषितदिव्यदृग्दृष्टविश्वरूपपरामर्शप्रथितपरयाच सव्यसाचिनो वचनादपि —

"नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च"

इत्यादिनापि। एतेन सर्वज्ञस्याकर्तृत्ववादोऽपि निरस्तः। ननु सर्वकर्ता यदिदं करोति तत्किमुपादाय करोतीत्याशङ्का निरसितुं तस्य निरुपादानं सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादयितुमन्यद्विशेषणमाह "यस्सर्वम्" इति। सर्वत्वेन नानाभावभेदात्मना प्रस्तुतमपीदं कार्यं य एव, यत उक्तलक्षणाद्वस्तुनो न व्यतिरिक्तमित्यर्थः, तस्मै

---

१. BN¹ पादनार्थं
२. All manuscripts read सर्वं but see later IX 4
३. BS¹ and BN² तथा च
४. IO omits दृष्टि...करोतीत्या BS² notes this passage in the margin
५. All except BN² दिनापि च। तेन
६. BN¹ adds अयं
७. BN² भावभेदा
८. BS¹ and BN² उक्ततत्त्वलक्षण BS² notes तत्त्व in the margin

नम । अनेन स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादानवैरस्वन्तरनिरपेक्षत्वमस्य प्रतिपादितम् । उक्तं चैतदर्जुनोक्त्यैवेह—

"कर्तासि सर्वस्य यत स्वयं वै विभो तत सर्वमिदं त्वमेव"

इत्यादि । एतने च मायाप्रकृत्याद्युपादानाधीनकर्तृत्ववादो निरस्त ॥

ननु भवतु नामैव निरपादानमस्य कर्तृत्वम् । किन्तु यदिदं कार्यमित्थं परस्परविलक्षणक्षणभङ्गुरभावभेदात्मनावभासते तस्य स्वरूपविक्रिया कस्मात्त करोतीत्याह "सर्वतश्च य" इति । सर्वस्मिन् वेद्ये वस्तुनि य एवैक स्फुरति तस्मै नम इति । अनेन तदीयाद्भुतमायाशक्तिजनितव्यामोहावस्थायामेव सर्वमिदं कार्यं संसारिणा जनेन नानात्वेन प्रतिपद्यते । परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्यात्मकदिव्यचक्षुषा तु प्रबुद्धेन निरूप्यमाणेऽस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तं न किञ्चित्प्रकाशते इति प्रतिपादितम् । यथा तत्तदर्थक्रियाविष्टेन बालादिना लोकेन विलोक्यमाना कटककुण्डलकेयूरादयो गुणीभूतकाञ्चनमयस्वभावा परस्परभिन्नत्वेनैव प्रतिभासन्ते, उत्पन्नतत्प्रकृतिजिज्ञासैर्निरूप्यमाणेषु तेषु सर्वेषु गुणीभूतकटकादिभिन्नव्यक्तिकाञ्चनमयैकस्वरूपव्यतिरिक्तं परमाणुमात्रमपि नोपलभ्यते, तथैवं मायादशाया भिन्नेष्वपि प्रबोधावस्थाया प्रत्यवमृष्यमाणेषु कार्येषु सर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं न

१ BS² and BN¹ स्ववस्त्वन्तर
२. BN¹ पेक्षित्वमस्य
३. BS¹ and BN² प्रकृत्याद्युपादान
४, BN¹ omits क्षण
५ BN¹ प्रतिपाद्यते
६. BN¹ तदर्थ
७, IO omits एव

किञ्चिदुपलभ्यत इति वास्तवेन रूपेण इत्थमपि स्फुरदिदं सर्वं कार्यं कर्तुर्मनागपि स्वरूपविक्रियां नावहतीति प्रतिपादितम् । तदेतदिहैवोक्तम्—

"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते"

इत्यादिना । एतेनात्मने औपाधिकशङ्कासमर्थवादोऽप्यपाकृत ॥

नन्वेवं सत्यपि कार्ये निरुपाधिरयमात्मा भवतु नाम, यदा पुनरिदं कार्यं नारभते, तदास्य किं रूपमित्याशङ्कानिराकरणाय सदा सर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणान्तरमाह—"मध्य सर्वमयो नित्यम्" इति । पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेन प्रकारेण यो नित्य सततमेव सर्वमय सर्वात्मक, तस्मै नम । "तस्मै नम"[३] इत्यनेन स्फुरत्यपि तस्मिन्ननन्तदेवताद्भुतरूपे कार्यकलापे परनिर्मलस्वसम्पूर्णचिन्मात्रस्वरूपापरिच्युतेरीश्वरस्यात्मन प्रयोजनविचारवादोऽपि परिहृत ।

यदुक्तम्—

"न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तेऽथ च कर्मणि ॥"

तथा—

"न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्म फलेष्वपि[६] ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥"

---

१ IO and BN[1] कर्तु

२ BS[1] आत्मना

३ BS[1] omits तस्मै नम

४ IO अस्मिन्

५ All manuscripts omit त्रिषु सामर्थ्य

६ All manuscripts except BS[2] read कर्म In BS[2] काम is noted as an alternative reading

७ BS and IO फले स्पृहा

इत्यादि । अपि च सर्वमेक सर्वकर्ता निरुपादानो निरुपाधिर्नित्यं सर्वात्मकत्वेनावभासत इत्यनेन श्लोकेनात्मन एव परमेश्वरस्य स्वरूपं यत्तत्र परमर्षिणा प्रतिपादितम्, तदेवेह सिद्धान्ततया गर्भीकृतमिति वेदितव्यम् । तदयमेवं-स्वभावो भगवानात्मा स्वेच्छामात्रोपकरणो योगीन्द्रसर्गवत्स्वप्नपदार्थवन्मोराज्यविरच्यमानविचित्रभावाभासवद्वा अनन्यसाधारणनिरतिशयक्रीडामात्रप्रयोजनो यदिदमत्यद्भुतं जगच्चित्रमुल्लिखति, तत्र तदिच्छयैव नियमिता प्रक्रियेयं प्रकरणेऽस्मिन् गर्भीकृतेत्यपि वेदितव्यम् । तथा हि—स्वेच्छामात्राधीनकर्तृत्वात्तस्यैव परस्य तत्त्वस्य मुख्यया वृत्त्या वेद्यतावभासनमात्रेण जगत कारणत्वं व्यवस्थितम् । यदाह भगवानेव—

"बीज मां सर्वभूताना विद्धि पार्थ सनातनम्"

इत्यादि । तथा—

"यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तथा ॥"

तथा—"अहं बीजप्रद पिता" इति । तथा—

"अहं कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा"

इत्यादि । ततस्तदीय[1] एव यथाप्रतिपादितस्वभावो वेद्यत्वैमात्रसामान्यलक्षणं जगज्जडचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मप्रकृत्यात्मकतया द्विधावभासते ; यदाह—

---

१ BN[1] adds हि
२ BN[1] वेद्यताभास
३ IO वेद्यतामात्र

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥" इति ।

एतयोश्च प्रकृत्योर्जडात्मको यः स्थूलो भेदस्तमपि कारणात्मना कार्यात्मना च द्विधा स एव भगवानाभासयति ; तत्र सर्वस्य वेद्यस्य वस्तुनः सुखाद्यात्मना पर्यवसितस्वरूपत्वात् सत्त्वादिगुणत्रयमथमेकं सामान्यमनुगतत्वेन यदवस्थितं तदवान्तरकारणतयावभासयति । यच्च महदादिपृथिव्यन्तमनुगम्य[१] कार्यकारणकलापात्मकशरीरभावेन शब्दादिविषयभावेन च परिणतं तत्कार्यतयावभासयति, यदुक्तम्—

"मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" इति ।

यश्च चेतनात्मको भेदः, तमप्यासुरसर्गतया दैवसर्गतया च द्विप्रकारं तावदवभासयति । यदुक्तम्—

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च"

इत्यादि । तत्रासुरसर्गोऽधमोत्तमभेदेन द्विप्रकारः । तयोरत्यन्तन्यग्भूतसत्त्वरजस्कतमोमात्रबहुलो म्लेच्छादिरूपो निकृष्टः आसुरः सर्गः, यं राक्षससंज्ञया वक्ष्यति ; तदपेक्षया रजोलेशानुगततमःप्रधानो मनुष्यात्मकः किंचित्प्रकृष्टोऽपरः, यस्यैवं लक्षणमुक्तम्—

---

१. IO and BN² अनुगम्य च तत्कार्य BN³ and BS² अनुगम्य च कार्य

२. BS¹, BS² and BN¹ आसुरसर्ग· BN³ आसुरवर्ग.

"प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतमकिंचित्कमहेतुकम् ॥"

इत्यादि, "प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका" इत्यन्तम् । स्वकोडामपि यद्विषयामेवमाह भगवान्—

"तानहं द्विषत क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभास्त्वासुरोष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥" इति ।

एवं द्विप्रकारस्तावदासुर सर्गः । दैवमपि सर्गं देवादिमनुष्यभेदेन द्विप्रकारं तावदवभासयति । तत्रापि देवात्मक प्रकारो द्विविध ; एक इन्द्रादिदेवताविशेषात्मको य तत्तदधिकारनिर्वर्तनावधि तासु तासु क्रियासु नियुक्त स्वाधिकारावसानं कालमतिवाह्य स्वाकारेण परिणमति । द्वितीयो मनुष्यत्वोपात्ततत्तद्यज्ञादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयं तेषुं तेषु लोकान्तरेषु भोगमुपभुञ्जान स्वकर्मफलावसानकालमतिवाह्य पुन पुन कर्मभूमिं प्रतिपद्यते । उभय

---

१ BN[1] अशुभमासुरीषु

२. All manuscripts read भूमिषु but see later XVI, 19

३. IO, BN[2] and BS[2] स्वकारणे BS[1] reads स्वाकारेण but in its स्वकारणे as an alternative reading

४ BN[1] मनुष्यतोपात्त

५ BN[2] omits तेषु

सर्गोऽप्ययं सत्त्वगुणप्रधानः । एवं गुणविशेषस्य तारतम्यादानन्त्याच्च सर्वसर्गभेदानामानन्त्यमवसेयम् । मनुष्यरूपोऽपि दैवः सर्गो द्विविधः । तत्रैकः सत्त्वलेशानुगतरजोगुणप्रधानो यः प्रवृत्तिमार्गोन्मुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषे सति सत्त्वलेशानुगतरजोगुणवशात् श्रुत्यादिशास्त्रचोदितयज्ञदानतपःप्रभृतिक्रियैरुपगौणं संसारमनुभवति, यस्य ज्ञानानर्हत्वादेवमुपक्रम्य लक्षणमुक्तम्—

"व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः[५] ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतीः[६] प्रति ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥" इति ।

तेषां क्रियामात्रनिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम्—

"त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥

---

१ BS[1] reads सत्त्व सति in the margin
२. BS[1], BS[2] and IO प्रकृतिमार्गा
३ BS[1] प्रवण
४ BS[1] ज्ञानशून्यत्वात् BS[2] notes the reading ज्ञानशून्यत्वात् in the margin
५ IO फलप्रदाम्
६ IO बहुलां भोगैश्वर्यगतिं
७ IO and BN[2] omits तया BS notes तया in the margin

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥" इति ।

तथा तान् प्रति सत्क्रियाक्रीडामपि भगवाननेनैवाह, यत ईश्वरेच्छयैवै[1] ते तथा संसारितां संप्रत्यनुभवन्ति । द्वितीयो मनुष्यात्मको दैवः सर्गभेदो रजोलेशानुगतैः[2] सत्त्वप्रधानो यः प्रबलविकल्पानिश्चलत्वात् कुलशैलस्थैर्याभ्यां[3] पुरस्सरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यामुत्सार्यमाणसन्देहादिघोरविघ्नौघावरणत्वादभिव्यञ्जित-प्रत्यासन्नपरमेश्वरदर्शनमहोत्सव एव । एवं कृतलक्षणतयेह निर्दिष्टः—

"अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलौल्यं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नातिमानिता[5] ।
भवन्ति[6] संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥"

इत्यादिना[7] । तथाविध एव हि[8] प्रारब्धप्रकरणप्रतिपाद्यपरमरहस्योपदेशविषयतयेह परिगृहीतः, यदाहोपदेश्यं प्रति[9] —

१. IO and BS¹ इच्छयैव
२. IO गतसत्त्व
३. BS¹ and BN² तुलशैल
४. IO धृतिर्द्रौवं
५. BS¹ अनभिमानिता
BN¹ and BN² नाभिमानिता
६. All manuscripts read भवन्ति but see later XVI, 3.
७. IO इत्यादि
८. BN² omits हि
९. BS¹ and BN¹ प्रत्येवं

"एवं[1] विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्"

इत्याद्युपक्रम्य—

"स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः[2] ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥

इत्यादि । तथा—

"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः सदा[3]"

इत्यादि । तथा प्रकरणपरिसमाप्तौ—

"सिद्धिं प्राप्तो यथा[4] ब्रह्म तदाप्नोति[5] निबोध मे ।
समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥"

इत्युपक्रम्य—

"समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।
भक्त्या मामभिजानाति सोऽहं यश्चास्मि तत्त्वतः ॥" इति ।

तथा श्रद्धादिविषयमप्याह[6]—

"श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः[7] ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥" इति,

---

१. All manuscripts read इमं. The copyist probably wanted to erase इमं in BS[1] and BN[1] but has not done so. See later IV, 1

२. BS[1] सनातनः. BS[2] reads सनातनः but notes the reading पुरातनः in the margin

३. IO सुकृतिनोऽर्जुन

४. BN[1] तथा IO BS[1], BS[2] and BN[2] यदा

५. All manuscripts read समासेन instead of तदाप्नोति. See later XVIII, 50

६. BN[1] विषयमाह

७. All except IO read संयतस्त-त्परेन्द्रियः

" श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः " इति,

" श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः " इत्यादि च ।

इत्थं सर्गभेदेष्ववस्थितेष्वयं समनन्तरप्रतिपादितो दैवसर्गभेदो मनुष्यात्मको यद्दृगस्योपदेशस्य विषयत्वेन परिगृहीतः, तस्य तावत्स्वरूपमुपक्षिप्यते ॥

इह खलु प्रतिपादितस्वरूपस्य सर्वकर्तुः परमेश्वरस्य सततं कर्तृत्वानवलोपात् क्रियाशक्त्यविरहे सुव्यवस्थिते तन्मायावैभवोद्भावितभेदानामपि जीवानां परमार्थतस्तदात्मकत्वात्तद्वदेव क्रियाशक्त्यविरहः सर्वदैव स्थित इति सर्वात्मना कर्मणां परित्यागानुपपत्तेः शास्त्रचोदितानां तेषां बन्धकत्वशक्तिप्रतिस्तम्भहेतुवक्ष्यमाणज्ञानसंस्कृतानामधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षं मुख्यकल्पानुकल्पक्रमेण यथाशक्ति यथाविधि चानुष्ठानमेव सकलस्योपदेशविषयभूतस्य जनस्य परमार्थस्वरूपसमापत्तिलक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिहोपदेशो विवक्षितः । अतश्च कस्यचिदप्यधिकारिणः कस्याचिदप्यवस्थायां घोरस्यापि शास्त्रचोदितस्य कर्मणः परिहारानुपपत्तौ स्थितायां तादृशमेव घोरकर्माधिकृतमुक्तोपदेश्यलक्षणविशिष्टमर्जुनमुद्दिश्य भगवत्कर्तृकं रहस्यमिदमुपदेष्टुं मुनिपुङ्गवः प्रचक्रमे—" धर्मक्षेत्रे " इत्यादि ' किमकुर्वत सञ्जय ' इत्यन्तम् ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

१ BN[1] सर्गभूतेष्वयं
२ BN[1] यादृशस्य
३ IO and BN[1] कर्तृत्वाविलोपात्
४ All except BN शक्तिनित्याविरहे
५ IO कालाद्यवस्थापेक्ष

धृतराष्ट्रप्रश्नचोदितसंजयवाक्यानि, "दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्" इत्यादीनि, "तुमुलो व्यनुनादयत्" इत्यन्तानि ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायकान् मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपः शल्यो जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः नानायुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अयनेषु तु सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

पाञ्चालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥

परस्परवधाध्यवसायसंरब्धसकलकुरुपाण्डवसमागतसुभटघोरसमरसंरम्भोद्यो-

---

1. BN[1] and BS[1] पाण्डवसैन्यसमा

गद्यसूचकत्वात् कर्मघोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि ॥

तथा " अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा " इत्याद्युपक्रम्य संजयोक्तान्येव ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुनवाक्यानि सैन्यनिरूपणोपक्रमाणि " उभयो सेनयोर्मध्ये " इत्यादीनि सुबोधानि। ततः संजयोक्तान्येव । हृषीकेशवाक्यान्यपि स्फुटार्थान्येव[1] ॥

अर्जुन उवाच—

उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

---

१. 10 स्फुटार्थानीव

तत "तत्रापश्यत्" इत्यादि "सीदमानोऽब्रवीदिदम्[१]" इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाविष्टो सीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

तत. प्रस्तुतोपदेशप्रतिपेयतत्त्वज्ञानमनुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवधपर्यवसायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिशत "दृष्ट्वेमान् स्वजनान्" इत्यादीनि "तन्मे क्षेमतरं भवेत्[३]" इत्यन्तानि मनुष्यस्वभावसुलभमिथ्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ २८ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
स्रंसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

---

२. All except IO omit इदम् ३ All omit भवेत्
२ BN¹ उपदेशे प्रति

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

तत "तत्रापश्यत्" इत्यादि "सीदमानोऽब्रवीदिदम्[१]" इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाविष्टो सीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

ततः प्रस्तुतोपदेश[२]प्रतिपेत्स्यत्तत्त्वज्ञानसमुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवधपर्यवसायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिशत "दृष्ट्वेमान् स्वजनान्" इत्यादीनि "तन्मे क्षेमतरं भवेत्[३]" इत्यन्तानि मनुष्यस्वभावसुलभमिथ्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ २८ ॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
स्रंसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

---

१ All except IO omit इदम् ३ All omit भवेत्
२ BN¹ उपदेशे प्रति

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं संपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियत वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

ततश्च "एवमुक्त्वा" इत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेवेति तात्पर्यतः प्रथमोऽध्यायो व्याख्यात, न तु गौरवभयात्प्रातिपद्येन ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
उत्सृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

१　IO प्रथमाध्यायो

एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपक्रान्त उपदेश्यभगवत्प्रवृत्तिहेत्वर्जुनविषाद-प्रतिपादनार्थः समाप्तः ॥

योग्यानुग्रहनीतिनाटकविधिप्रस्तावनेयं प्रभो
गीतासु प्रथमस्य या विरचना व्याख्यास्यतां ध्यायताम्[1] ।
दिव्यास्वादसुधारसप्रविकसत्कौतूहलानां[2] मनः
सम्यग्ध्यानमयानमत्र निर्विघ्नं[3] प्रयातु बह्वादरम् ॥

राजानकरामकण्ठविरचिते भावार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
प्रथमोऽध्यायः ॥[4]

१ BN¹ and BN² व्याख्यास्यतां BS² notes व्याख्यास्यता as an alternative reading

२ IO सुधार्द्रसत्त्वविक BN¹ and BN² सुधार्द्रवस्तुविकसत्, BS² reads सुधार्द्रविकसत्, and notes the reading सुधारसप्रविकसत् in the margin

३. BN¹ मात्रानिर्विघ्नं

४. All manuscripts add ओम् । क्वचित् षड्भिः पादैः क्वचिदर्धश्लोकेन मुनेर्व्यासस्यार्थपरिसमाप्तिस्तत्र तत्रेतिहासभागे दृश्यते, तदिह प्रकरणे तत्र तत्र तथैवावगन्तव्यम् । मूलग्रन्थश्लोकाः ४७ ॥ अनेन सह विवरणम् १६० ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथैवं व्यामोहवशविसंस्थुलमर्जुनं प्रति संजातानुजिघृक्षस्य भगवत. परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यान्युपक्षेप्तुम्—

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
सीदेमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थः[2] । यदेवाह भगवान्, तदाह—

कुतस्त्वा[3] कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

इदमेवं विषमेऽस्तुतावश्यकरणीयस्वकर्मकरणावसाद कारणव्यामोहात्मकं कश्मलं पापं त्वां भवन्तं कुतः कस्मान्निमित्ताद्विषमे सङ्कटे उपस्थितमागतम्? अर्जुन! कीदृशं कश्मलमनार्यजुष्टमशिष्टसेवितम्, अत एवास्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकूलम्, अकीर्तिकरमपवादसंपादकम्—इति पदसङ्गतिः स्फुटैव । अर्थविशेषं त्विमं गर्भीकृत्य भगवानेतदाह । अर्जुनशब्दोऽत्र न संज्ञिमात्रसम्बोधनार्थः, किंतु तद्गतप्रकृष्टाभिजनप्रज्ञापराक्रमादिगुणगरिमप्रत्यायनार्थः, स्वच्छब्दोऽपि परमार्थतो मोहादिमलविमुक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः; तेन वस्तुतो यस्त्वं

---

१. BN² सीदन्तमिदं
२. BS¹ adds श्लोक.
३. All except BN² त्वा
४. BS¹ विषमे प्रस्तुत
५. BS¹ adds हे
६. BN² तच्छब्दोऽपि

तस्यानेन व्यामोहकलङ्केन सम्बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसम्भाव्य इति कुतस्त्वामिदमुपस्थितमित्यनेन वाक्येन गर्भीकृतम्; अत एव चैतत्पापमनार्यैरतत्त्वविद्भिरसाधुभिः सेवितम् इत्याद्युक्तम् ॥

अनेनैव क्रमेणैतद्विशेषयितुमाह—

मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

हे परन्तप शत्रुजनज्वरजनक! क्लैब्यं कापुरुषत्वं मा गा, यतस्त्वयि जगद्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवंविधमल्पसत्त्वजनोचितमुपपद्यते; तस्मात् क्षुद्रमसारं हृदयदौर्बल्यमाशयकार्श्यं [१]विहायोत्तिष्ठस्व; प्रस्तुते श्लाघ्ये सङ्ग्रामकर्मण्युद्यमं गृह्णीष्व। अत्रापि त्वच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण प्रयोगो मन्तव्यः; क्लैब्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगर्भीकारेण इति; अन्यदपि विशेषणमेवं योजनीयमिति ॥

अथ संमत्यनाविर्भूतात्मानात्मस्वरूपविवेचन[२]क्षमप्रज्ञत्वाद्देहादिकमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानो गुर्वादिवधमहापातकपर्यवसायिसमरानुष्ठानं दोषोद्भावनेन[३] प्रतिषेद्धुम्

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

मधुसूदन! कथं केन शास्त्रोपपन्नेन प्रकारेण भीष्मं पितामहं [४]गुरुं द्रोणं ब्राह्मणं सङ्गरे सायकैः प्रतीपं संप्रहारेण योजयिष्यामि? यदि वा प्रतिशब्दयोगे

---

१. BS' विदीर्योत्तिष्ठ
२. IO विवेचनाक्षम
३. IO दोषोद्भावेन
४. BS' द्रोणं च गुरुं ब्राह्मणं

द्वितीया व्यत्ययेया। युधिश्चाकर्मक एव। परस्मैपदमत्र छान्दसम्। अन्यत्राप्येव दृष्टमम्। एतस्तो विद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौ प्राणैरपि परितोषणीयहृदयौ पूजनमेवार्हत। अत्रैनेन कथमिति प्रकारप्रश्नेन प्रस्तुतरणपरिजिहीर्षया कश्मलस्त्व भगवतोपन्यस्त धर्मविरोधादनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः सूचितोऽर्जुनेन ॥

यत आह—

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् [1]श्रेयश्चर्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
न त्वर्थकामस्तु गुरूनिहत्यै भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५॥

यस्मात् सङ्ग्रामपरिहारेण गुरूणा वधे परिहृतो भवति, तांश्च अहत्वा भिक्षान्नमप्यभ्यवहर्तुं मेंशस्य स्यान्मम; न पुनरहं धर्मलिप्सु तान् व्यापाद्य तच्छोणितोपचितानिष्टान्विषयान् समश्नीयाम् ॥

किञ्च —

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेन हत्वा न जिजीविषामस्ते नः स्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

---

१ IO श्रेयो भोक्तु
BN[2] notes this reading but the word भोक्तु has been subsequently erased
२ BS[1] and BN[2] अर्थकामांस्तु
३ BS[2] notes as an alternative reading निहत्य
४ IO BS[1] and BS[2] यच
५ BS[1] and BN[2] प्रशस्तं
६ IO धर्मलिप्सु
BN[4] अर्थलिप्सु
७ BN[2] तेऽवस्थिता

एतदेव न जानीमः—द्वयोर्मध्यात् कतरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयः गुरुतरं स्यात्। कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह—यदि वा वयं तान् प्रतिद्वन्द्विनो जयेम तिरस्कुर्वीमहि, यदि वा अस्मांस्ते तिरस्कुर्वीरन्? [1]एतयोरेकतरस्य गरीयस्त्वा-परिज्ञाने कारणमाह—यस्मात्यान्कुरून् व्यापाद्य वयं बन्धुविरहात्प्राणानेव धार-यितुं नेच्छाम, ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरोऽस्माकं पुरः स्थिताः। किमुक्तं भवति? यदि तावदस्माभिः [2]कुरवो हताः स्युः तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता, दुःख-मात्रफलत्वात्? एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात्—यदि तेऽस्मान् जयेयुः स पक्षो गरीयान् भवेदिति ॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधपक्षत्वात्परिहार्यतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि वैदुष्याभिमानदोषमाशङ्कमानो भगवति संशयीनमात्मानमावेदयन् स आह—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

हे भगवन्! अहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितक्षत्रधर्मा, अत एव धर्मेषु शास्त्रोदितेष्वाचारेषु संमूढचेताः संशयितमनस्कः, भवन्तं पृच्छामि; अतश्च यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात् तन्निश्चितं

1. BN[1] and BS[1] एतयोरर्थयोरे-कतरस्य
2. BS[1] and BN[1] गुरवः
3. 10 संशयात्मानं
4. BN[1] त्वां

निःसन्देहमादिश, यतः शिष्यः शासनीयस्त्वहम्। एतेन प्रपन्नमुपपन्नं सन्तं गुरुर्भूत्वा मां शाधि व्युत्पादयेति ॥

किंच—

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यस्मादहं कंचित्त्वां वर्जयित्वा न तर्कयामि, यो मम शोकं शोचनमपसारयेत्। कीदृशम्[1] इन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां करणानामुच्छोषणं सन्तापकम्। किं कृत्वा[2] शोचनं निर्विपक्षं स्फीतं भूपार्थाधिपत्यं लब्ध्वापि। अथवाऽत्यल्पमिदमुच्यते। देवानामप्यैश्वर्यमधिगम्य मम कार्पण्यदोषोपहतस्वभावस्य शोचनमेव स्यात्, अतो मां शाधीति। एवं शोचनक्रियापेक्षमवाप्तिक्रियायाः पौर्वकाल्यमवसेयम्, न त्वपनोदनक्रियापेक्षम्। तथा हि सति भिन्नकर्तृत्वाच्छब्ददोषः समन्वयाभावाच्चार्थदोषो दुर्निवारः स्यादिति ॥

अथ युद्धनिषेधनिश्चितबुद्धित्वं धनञ्जयस्य प्रतिपादयितुम्

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥ १० ॥

---

१ IO पेशपर्याप्ति

२ BN भिन्नकर्तृकत्वात्

३ BN[2] notes विषीदन्तमिदं वचः in the margin as an alternative reading

श्लोकद्वयमेतद्गतार्थम् । किंतु हृषीकानीन्द्रियाणि, तेषामीशो नियन्ता भगवान् । गुडाका निद्रामाचक्षते, तस्या ईश, तयानभिभवनीय — इत्यर्जुन-विशेषणं व्याख्येयमिति ॥

एवमविद्याव्यामोहपरित्यक्तसङ्ग्रामाध्यवसायमर्जुनं सम्यग् ज्ञानोपदेशेनात्र स्वकर्मणि प्रवर्तयितु

भगवानुवाच—

त्वं मानुष्येनोपहतान्तरात्मा विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।
कृपागृहीतः समवीक्ष्य बन्धूनभिप्रपन्नान् मुखमन्तकस्य ॥ ११ ॥

उपदेशाभावात् सप्रत्यनुदितदैवसर्गोदितप्रज्ञस्त्वं मानुष्येन मानुष्यभावेन संशयविपर्ययज्ञानहेतुत्वेनोपहतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञानाभावात् तिरस्कृततत्त्वात्मस्वरूपो वर्तस इति शेष । यस्माद्विषादेन शोकजेनानध्यवसायेन मोहेन च विपर्ययप्रत्ययहेतुना वैचित्त्येण यस्तेऽभिभवः सामर्थ्यभङ्गः कृतः, तस्माद्धेतो । विसंज्ञो विगतवक्ष्यमाणसम्यग्ज्ञानोऽसि । कुत एतदवगतमित्याह — यतस्त्वं दुर्निवारप्रसरस्य कृतान्तस्य वदने प्रविष्टान् बान्धवान्निरूप्य कृपागृहीतो गृहीतकृपः स्वीकृतकरुणः सन्नेव । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् गृहीत-शब्दस्य पूर्वनिपाताभावोऽत्रावसेयः, तेन बहुव्रीहिरेवायं न तत्पुरुषः, तस्मिन् सति भिन्नकर्तृत्वप्रसङ्गः । अनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्य

---

१ BN[1] भावनीय
२ IO, BS[2] and BN[2] समवेक्ष्य
३ BV[2] मानुष्येन
४ IO सत्त्वात्म
५ IO and BS[1] स्वरूपोऽवतु स
६ IO शोको नानध्यव
७ IO कृपया गृहीत

प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिव्यतिरेकज्ञानमासूत्रितम्, यत एकान्तविनश्वरशरीरसन्निवेशविशेषबद्धबन्धुबुद्धित्वमिदं शरीरिस्वरूपापरामर्शनिबन्धनम् ॥

अत एवाह —

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

त्वं ज्ञातिगुर्वादिविषयविनाशिनि समरव्यापारस्याधर्मत्वदुःखोदर्कत्वाद्युपन्यस्य लोकद्वयबाधकत्वं प्राज्ञवद्बुद्धिमानिव यज्जल्पसि; नैषा नैष्ठिकी बुद्धिः; शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनिता विमतिरेवैषा; न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यंविनाशिशरीरमात्रात्मकाः, किंतु नित्याः शरीरिण एते तद्व्यतिरिक्ताः, अत एव किं कुर्वंस्त्वं प्राज्ञवत्राभिभाषसे? अशोच्यान् विनाशाभावात् परमार्थतश्च दुःखयोगाभावादशोचनीयान् परिदेवनस्याविषयभूताननुशोचन् शोकविषयत्वेन भावयन्। यतश्चैते नित्याः, अत एव तान् गतासून् तेभ्यस्तेभ्यः शरीरेभ्य उत्क्रान्तप्राणान् मृतव्यपदेशभाजः, तथा च अगतासून् तेषु तेषु शरीरेष्ववस्थितप्राणत्वाज्जीवद्व्यपदेशभाजः पण्डिता विज्ञातपरमार्था नानुशोचन्ति ॥

तथा च जीवावस्थायामेवैषां तावन्नित्यत्वं प्रतिपादयितुमाह—

---

१ IO अन्वशोचस्त्वं
२. BN¹ प्रज्ञावादांश्च is given in the margin as an alternative reading
३. IO लोकद्वयवाचकत्वं
४ BN¹ omits न
५ BN¹ omits शरीर
६. IO एव

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमितः परम् ॥ १२ ॥

य मां वर्तमान मन्यसे सोऽहं नैव जातु नासम् । नञ्द्वयेन पूर्वकाल-भावमेव प्रकृतं प्रतिपादयति, नाहमभूत्वा भवामि, किंतु प्रागपि भूत्वा इदानीमपि भवामि । यथाहं तथा त्वमपि संप्रति वर्तमानत्वेन प्रतिभासमान· पूर्वमप्यासीरेव, न त्वभूत्वा भवसि । यथा च त्वम्, एवमिमेऽपि वर्तमानत्वेन प्रतिभासमाना सर्वे राजान पूर्वमासन्नेव, न पुनरभूत्वा भाव प्रपन्नाः । नैव च सर्व एव वयमित परमस्माच्छरीरादनन्तर न भविष्याम, भविष्याम एवेति । अनेन युष्मदस्मदितरैरपरि[परापर]भेदेन व्यवस्थितस्य जीवलोकस्य कालत्रयेऽपि सत्तासम्भवान्नित्यत्व प्रतिजानीते । आसमित्यादि तु भूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यप-देशो विनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्यभ्रमकृत, न तु नित्यस्य भूतादिव्यपदेश उपपद्यते इति ॥

ननु देहनिष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वज्ञातृत्वाद्युपलम्भ ; तत्कथं तद्विनाशे तस्य नित्यत्वं स्यादिति दुराशङ्का प्रत्यक्षोपलम्भनिदर्शनप्रतिपादनेन परि-हर्तुमाह—

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १४ ॥

---

१ IO, BN¹, BN² and BS² न एवाहं
२ IO and BN² omit न
३ BN¹ पूर्वकालमेव
४ BN² प्राकृतं
५ IO omits वर्त. .सर्वे
६ IO omits न च .नन्तरम्
७ BN¹ and BN² युष्मदस्मदादिपरि

अस्मिन् वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथास्य देहिनस्तत्संवेदितुरात्मनः कौमारं कुमारभावो बाल्यम्, तथा यौवनं तारुण्यम्, तथा जरावृद्धभावः इत्यवस्थात्रयमनित्यम्, नेन देहिना भूतादित्वेनानुबन्धीयमानं सम्बध्यते, तथा तेनैव निदर्शनेन इतो देहादन्यस्य देहस्य प्राप्तिः, तस्यात्मनो देहद्वयव्याप-कस्य स्थितस्यै स्थितैव। तत्र तत्त्वज्ञो मोहं न गच्छति। शरीरविनाशे शरीरिण-मविनष्टं मन्यते, नित्यमेव तैमवगच्छति। किमनेनोक्तं भवति ? यथा बाल्या-द्यवस्थाविनाशेन न कश्चिदात्मविनाशं मन्यते, किन्तु सर्वः कश्चित्प्रतिपत्ता बाल्याद्यवस्था अतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः [6]प्रतिपत्तारमात्मानमेकं स्थितं मन्यते, तथैव नानादेहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मान-मवगच्छति। एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्यवस्थाभिस्तद्गताः सूक्ष्मा जागरा-द्योऽप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः। तथा हि—आस्वन्योन्यभिन्नरूपासु प्रवर्तमानासु उत्पादविनाशवतीषु उपलब्धृत्वेनैकेन लक्षणेन युक्तः ताभ्योऽत्यन्तविल-क्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्यैव स्वसंवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितः; ततश्च यथैकस्मिन् देहे परस्परविविक्तस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितृत्वमात्रैक-

---

१. BN[2] omits स्थितस्य
२. BN[2] तमेव गच्छति
३. IO and BN[1] विनाशे
४. BN[2] बालाद्यवस्था
५. IO and BN[1] त्वेन संदधानः
६. BN[1], BN[2] and BS[2] omit प्रति...दधानः
७. IO omits तथा
BN[1] reads this in the margin.
८. BS[2] and BN[2] omit ततः
IO, BS[2] and BN[1] read ततः.........सिद्धः in the margin.
९. BN[1] विविक्तलक्षणस्वभाव
BN[2] and BS[2] विविक्त-लक्षणिकस्वभाव

लक्षण ऐक आत्मा सिद्ध, तथा देहान्तरेष्वपि लक्षणविशेषस्यै सुसूक्ष्मस्याप्यभावादेक एव सिद्ध ॥

तदनेन मार्थैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनद्वारेण पारमार्थिकमात्माद्वैतमुपक्रम्य इदानीं यथाप्रतिपादिते आत्मस्वरूपे येन हेतुना सर्वजन्तवो मुह्यन्ति, अन्यथैव तं प्रतिपद्यन्ते, तत्प्रतिपादनपूर्वं तत्प्रतिषेधोपायमभ्युपदेष्टुमाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १५ ॥

मीयन्त एताभिरिति कृत्वा देहत्वविशिष्टस्य प्रमातु प्रमेयार्थपरिच्छेदसाधन मात्रा इन्द्रियशक्तय उच्यन्ते, स्पृश्यन्ते वेद्यतया परामृश्यन्त इति स्पर्शा इन्द्रियार्था, ते च द्विप्रकारा —श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियस्पृश्यमाना शब्दादिरूपा, केवलान्त करणस्पृश्यमाना सुखादिरूपा । तुशब्दो व्यतिरेके । परमार्थतो नित्यस्यात्मनो मात्रास्पर्शा, पुन शीतोष्णसुखदु खदा इति सम्बन्ध । ते च शरीरेण सम्बध्यमाना 'शीतमनुभवामि' 'उष्णमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति, अन्तःकरणेन सम्बध्यमाना. 'सुखमनुभवामि' 'दु खमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति, ततश्च शीतोष्णसुखदु खादिष्वात्मधर्ममारोपयन्त उत्पादविनाशस्वभावत्वादनित्या आत्मन्यनित्यताभ्रममुत्पादयन्त सर्वप्राणभृतो मोहयन्तीत्यर्थ । यतश्च

---

१ BN^1, BN^2 and BS^1 omit एक . लक्षण
२ BN^1 and BS^1 विशेषणस्य
३ IO and BS^1 मात्रास्पृशा
४ BS^1 धर्मत्वमारो

ते परमार्थत प्रतिक्षणविनाशिन तत प्रोदितोपपत्त्या नित्यमात्मान प्रत्यक्तमर्शन् तास्तितिक्षस्व सहस्व । तत्समर्पितेनानित्यसुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वात्मावष्टम्भप्रतिष्ठा मा त्याक्षी । यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारदर्पोद्धुरमापतन्त प्रतिद्वन्द्विनो निष्प्रकम्पनिजपौरुषपरिस्पन्दसुस्थितेन मनागप्यन्तरनुपजातविक्रियेणासकृत्सावज्ञमुद्धूतभरतया सोढा, तथैव निसर्गनिर्विकारे सत्ये स्वात्मन्यहङ्कारमारोप्य तेऽपि स्पर्शाख्या प्रतिद्वन्द्विन प्रकृतिनिस्सारतत्स्वरूपनिरूपणमात्रेण सहन्ताम् । यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोऽय व्यामोह , यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेण 'कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम, सुखितोऽहम्, दु खितोऽहम्' इत्यादय प्रत्यया तत्सामानाधिकरण्येन प्रादुर्भवन्ति । तत्त्वत पुन ते स्वात्मैक्येनावस्थिता बहिरन्त करणशक्तिभि केवल स्पृश्यन्ते, न तु तावता काचिदप्यात्मनो विकारकणिका सम्पादयितु क्षमा । स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीतत्वाभासतुल्याभि स्फुरन्तीभिरपि सुखादिप्रतीतिभिर्नान्यथा कर्तुं शक्यते, यथोक्तम्—

" आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्रा पदार्थजातस्य विभान्ति भासा ।
प्रपंद्यतेऽन्तर्न तु जातु धीमान् विकारमादर्शे इवे प्रसन्न ॥" इति ।

---

१ IO समर्पितो
२ IO BN¹ and BN² omit दुर्वार
३ IO सुस्थितेन
४ IO, BN¹ and BN² द्वयूद्धतरतया
५ IO and BN¹ omit सत्ये BS² reads this word in the margin. BN² मस्वे
६. BN¹ व्यामोहयदात्मनि
७ IO रण्ये च
८ BN² पीत is erased
९ BS¹ adds निकट
१०. IO and BN¹ प्रपद्यते तान
११. BS¹ इवाप्रसन्न

अत एव मात्रास्पर्शशब्देनेन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः । तदनेन श्लोकेन सर्वसंवेद्यभङ्गुरस्वभावकौमारजागराद्यवस्थासु सुप्ताद्यवस्थास्वपि सर्वप्राणिगतासु संवेदकत्वेनैकेन स्वभावेन[१] युक्तो[२] नित्यो व्यापक एकः[३] एवात्मा प्रतिपादितः । न चैतावता एकस्य सुखित्वादौ सति सर्वसुखित्वादि[४][५]प्रसङ्गः, यतो मायोद्भावितान्योन्यभेदाभासा एव प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्ति, न तु पारमार्थिकः परः प्रमाता । तत्र हि एकस्मिन् सर्वदा सर्वत्र सर्वथा निर्विशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम्, यथोक्तम्—"तं प्रपद्ये प्रजास्रजम्" इति उपक्रम्य—

"यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रग्वत्तिष्ठति[६] ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे[७] विश्वकर्मणि ॥" इति ।

तदेवंस्वभावे सत्ये[८] स्वात्मनि सुव्यवस्थितत्वं मुक्तलक्षणमिति प्रतिपादयितुमाह—

यं[९] हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय[१०] कल्पते ॥ १६ ॥

[११]यं पुरुषं मुक्तलक्षणज्ञानैकताननिर्विकल्पप्रसक्ततया मुमुक्ष्ववस्थायां वर्तमानम्, अत एव धीरं परिज्ञातसदसत्पदार्थपरमार्थम्, अत एव च[१२] समदुःखसुखं समे

१ All except BS¹ omit स्वभावेन
२ IO, BS¹ and BS² add युक्तो
३ IO and BS² omit एक
४. BN² omits सुखि सर्व
५ IO omits आदि
६ IO स व्यवतिष्ठति
BN¹ स्रगिव तिष्ठति
७ IO and BN¹ omit विश्वाङ्गे
८ IO omits सत्ये
९ BN has only the pratīka and not the full verse
१० BS सोऽस्य तत्त्वाय
११ IO omits यं
१२ IO omits च

मनोवेद्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण स्पृश्यमाने तुल्ये दुःखसुखे यस्य तथाविधम्, घटादिवद् वेद्यत्वमात्राविशिष्टरूपै सुखादिभिरन्तरनुपजनितविकार सन्तम्, एते जन्मविनाशधर्मयोगादनित्या 'सुखितोऽहम्' इत्यादिविपर्ययप्रत्ययरूपा शब्दादयो न व्यथयन्ति, तद्विविक्तवेदकैकस्वभावात् सत्याद् आत्मनो न प्रच्यावयन्ति । सोऽमृतत्वाय परमात्मसमापत्तिवशत्वाय कल्पते सम्पद्यते, मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनो वेदकैकस्वभावस्य पारमार्थिकीं सत्ताम्, तथा तत्प्रमेयस्वरूपस्य देहादेश्च जन्मविनाशवतस्तदभाव प्रतिपादयितुमाह—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १७ ॥

इह स्वभावादेव यदविद्यमान वस्तु तस्यासतो भाव सत्ता नास्ति, तथैव स्वभावतस्सतो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति, एतयोस्सदसतो प्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरोधात् । किन्त्वेतयो द्वयोरपि तत्त्वविद्भि साक्षात्कृतपरमार्थैरन्तो निष्ठा निश्चयो दृष्टो विज्ञात, न त्वतत्त्वविद्भि । ते ह्यचिन्त्याद्भुतस्वभावपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्रत्यक्षमपश्यन्त एवासदनित्यत्वादिना वास्तवसद्भावरहित देहादिवस्त्विदन्तया संवेद्यमानत्वात् सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते । परमार्थतस्तु सन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ॥

---

१ BN[2] दिभिरनुपजनित
BN दिभिरन्तरसुपजनित

२ BS प्रत्ययहेतव स्पर्शशब्दाभि हिता विषया शब्दादयो न चालयन्ति । तद्विविक्त

३ BS[1] and BS[2] परमार्थसत्परमात्म

४ BN[1] अथोपपत्त्युपलब्धिभ्यामपूर्व
IO अथोपपत्त्यास मात्मन एकैक

५ BS[1] तत्प्रमेयस्वरूपस्य

६ BS[2] दर्प is noted as another reading for जन्म
BN[1] इत्यविनाश

७ BN[1] omits भावो…दर्शिभि

ततश्च तत्त्वत किं सत् किमसदित्युपदेष्टुमाह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

एतयो सदसतोर्मध्यात्तदविनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थत सद्विद्धि जानीहि । कि तत्, येनैनेनेदमन्योन्यभिन्नस्वभावमय सर्वं चराचरवस्तुजात तत कर्तृत्वविवक्षया निस्कारितम्, ज्ञातृत्वविवक्षया वा व्याप्तम् । एक एव हि परमार्थत सर्वकर्ता सर्वज्ञ परमेश्वर परमात्मा, तदवभासितान्योन्यभेदाना तु क्षेत्रज्ञाना देहादिकमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानाना परिमितविषय कर्तृत्व ज्ञातृत्व च, न वास्तवम् । एवमस्यात्मतत्त्वाभिधानस्य वस्तुनोऽव्ययस्य [11]देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वादक्षयस्वभावस्य तद्विलक्षण कार्यज्ञेयरूपो न कश्चिदर्थो विनाशमभाव कर्तुमर्हति । न हि नित्यस्य सर्वथानवच्छिन्नमहिम्नोऽर्थस्यानित्योऽवच्छेद्य पदार्थो विनाशाय प्रभवतीति ॥

---

१ BS' omits किं सत्

२ BN' omits तु मर्हति

३ IO नाशविनाश

४ BS' भिन्नावभासमयं In BS' the reading adopted above is erased

५ BS' and BS' चराचर वस्तु

६ BN' विस्तारित is noted as another reading

७ BN' omits वा

८ IO विषयकर्तृत्वं

९ BN' ज्ञते

१० IO एव सत्यात्म

११ BN' adds अमायस्य

१२ BS' and BN' BN' न किंचिदर्थो

१३ BS' and IO पदार्थविनाशाय

सत्स्वरूपं प्रतिपाद्य असत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
विनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १९ ॥

सर्वशरीरेषु सर्वावस्थासु च अविलुप्तोपलब्धत्वमात्रैकलक्षणत्वान्नित्याविनाशिन, तथा देहादिभिरवच्छेत्तुमशक्यत्वादप्रमेयस्य इयत्तादिकल्पनाविषयभूतस्य शरीरिण आत्मन इमे देहा, तद्विलक्षणा अन्योन्यभिन्नागमापायिधर्मकत्वाद्विनाशिन, विनश्वरस्वभावत्वात्, तथा देशकालादिपरिच्छेद्यत्वाद् अन्तवन्त इयत्तादिकल्पनाविषयभूता वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धा इति देहरूपस्य वस्तुन परमार्थविनश्वरस्य ज्ञेयत्वमात्रादिना हेतुनात्मसम्बद्धस्य विनाशे सत्यात्मनोऽपि विनाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृम्भितम्, तच्च त्वयि नोपपन्नम् । अतो यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठाहङ्कारो वक्ष्यमाणयोपपत्त्या दुष्परिहर स्वकर्मानुतिष्ठन् युध्यस्व, प्रस्तुत समरकर्म समाचरेति ॥

अथ युद्ध नाम परहननरूपतया हिंसात्मक कर्म, तत्कथमह गुरुज्ञात्यादिवधलक्षणे घोरे कर्मणि प्रवर्तेय इति यन्मन्यसे तदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोह-

---

१ BN¹ omits इम भारत
२ IO and BN² अनाशिना
BS² विनाशमव्ययस्यास्य, for विनाश we find अनाश written as an alternative reading
३ BN¹ नित्यस्याविनाशिन
४ BN¹ इयत्ताकल्पना
५ BN² विलक्षणोऽन्यो
६ BS¹ पायधर्म
७ BS¹ कालपरि
८ BS प्रतिष्ठिताह
९ IO आतिवध BN² A reading omitting ज्ञात्यादि is also noted
१० IO प्रवर्तयामीति

विलसितमेव, यत :—

> य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
> उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २० ॥

यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यक्षरूपन् तद्विलक्षणं[3] देह-मेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्माधिरोपणेन [4]एवं सत्यमात्मानं हन्तारं[5] हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रतिपद्यते, यश्चैनमेवं[6]प्रतिपादितलक्षणमविनाशिनमात्मानं विनाशलक्षणदेहधर्माध्यारोपणेन हतं हिंसितं मन्यते, तावुभावपि मोहवशादना[7]-त्मन्यात्माभिमानग्रहग्रस्तसम्यग्ज्ञानौ न जानीत, सत्यस्यात्मन स्वरूपं[9] न बुध्येते[8], यतोऽयं पर आत्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभाव स्वात्मतया सर्वदा विभुमत्त्व हन्ति, न[10] च हन्यते हन्तृतानिबन्धनं[11] हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते, नापि हन्तव्यतानिबन्धनं[12] हननक्रियाकर्मत्वम्[13], एते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्मक[14]-व्यवहाराणां क्षेत्रज्ञानामेव सम्भवन्ति, न परमात्मन ॥

---

१ BN^1 omits हन्तारं न हन्यते

२ IO omits सत्यमात्मानं न एवं

३. BS^1 विलक्षणदेहं

४. BN^1 एवं

५. BN^2 omits हन्तारं

६. BN^1 and BS^1 एव प्रतिपादित

७. BN^1 आत्मन्यनात्म-

८. BN^1 and BN^2 बुद्ध्यते

९. BN^1 and BN^2 स्वरूप.

१० IO omits न च हन्यते

११ All except BS^1 add हन्तव्य

१२ BN^1 and BN^2 omit हन्तव्यता-निबन्धनं

१३. BN^1 and BN^2 क्रियाया.

१४. IO, BN^1 and BN^2 विकल्पाविपर्यय

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं[2] भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२१॥

अयमुक्तलक्षण आत्मा देशकालाकारावस्थाद्यवच्छेदरहित चिन्मात्रस्वरूपत्वान्न जायते न[3] उत्पद्यते, नित्यमुत्पन्नरूपत्वात्; नापि म्रियते विनश्यति; नापि जन्ममरणान्तरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपं भावविकारमनुभवति, ते हि जन्मस्थितिविनाशात्मका अवस्थाभेदा देहाद्यनित्यभावाश्रया; ते हि भावा अभूतपूर्वधर्माविर्भावे जाता इत्युच्यन्ते। भूतपूर्वधर्मतिरोभावे च विनष्टा इत्युच्यन्ते; तदन्तराले च तत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यभ्रमात् स्थिता इत्युच्यन्ते। स च तेषामपुनर्भावी भाव आत्मनस्तु सदाभूतस्य नाभावसम्बन्ध सदैकलक्षणाव्यभिचाराच्च न धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति जन्मस्थितिविनाशलक्षणावस्थात्रयप्रतिषेधोऽस्यानेन श्लोकेन प्रतिपादित ॥

इदानीमेत एव भावविकारा विशेषतोऽर्थ्य प्रतिषिध्यन्ते। तत्रायमात्मा न जायते नोक्तेन प्रमेणोत्पद्यते[9] इत्यत्र, जन्मलक्षणानित्यभावविकाररहित, तथा

१. BN¹ omits म्रियते शरीरे
२ IO नाई
३ BN¹ omits न
४. IO न्तरालवत् स्थित्यवस्थारूपत्वात् नापि म्रियते विनश्यति नापि जन्ममरणान्तरालावस्थारूपमनुभवति। ते हि.
५. BN¹ BN² and BS² omit विकारं
६. BS¹ and BS² प्रमात्
७. IO, BN¹ and BS² स चैक
८. IO and BN¹ विशेषस्य प्रति is found as a reading BS² notes as an alternative, the reading found in IO and BN¹; the other reading given in BS² is विशेषणान्यस्य
BN² विशेषणैरस्य प्रतिषिध्यन्ते
९ BN¹ उत्पद्यते जन्मादिलक्षणा

नित्य सदैकस्वभावावियुक्त इत्यनेनास्य प्रतिक्षण धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणो विपरिणामाख्यो विकार प्रतिषिध्यते, शाश्वत शश्वत्सम्पूर्णेन स्वरूपेण युक्त इत्यनेन निर्वृद्धिलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिध्यते, न ह्ययमनित्यभाववत्पूर्वमपचितो भूत्वोपचयरूप विकारमापद्यते, तथा पुराण पूर्वकोटेरसम्भवात् सततमेव चिरन्तन इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकार[3] प्रतिषिध्यते, न ह्ययमुपचितो भूत्वा पुनरपचीयते, देहादिभाववत्, तथा शरीरे हन्यमाने नायमात्मा हन्यते शरीरस्यैवानित्यत्वात्, जन्माद्यवस्थाजुषो विनाशाख्यस्यापि सम्भवति, न तु नित्यस्यात्मन इत्यनेन विनाशलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिद्ध । अस्तित्वलक्षणस्तु षष्ठो विकार प्रागुक्तावस्थात्रयमध्ये भूत्वा भावशब्देन प्रतिपादित इति अधुना नोक्त । यदि वा केचिदस्तित्व विकारत्वेन नेच्छन्तीति नोक्त ॥

एव सकलभावविकाररहितम्

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ [6]हन्यते हन्ति वा कथम् ॥ २२ ॥

एवप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मान य पुरुष प्रमाता नित्य सदैव जानाति, स तदभिन्नमात्मान प्रतिपद्यमान कथ केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते, हन्ति वा, पर विनाशयति । हननक्रियाकर्तृकर्मभावोऽय शरीरमात्रप्रतिबद्धाभिमानेषु [7]प्रतिबुद्धेषु क्षेत्रज्ञेष्वेव व्यवस्थित ॥

---

१ BS¹ BN¹ and BN² विशुद्ध

२ IO BN and BN¹ पूर्वकोटेर

३ BN² adds अस्य

४ BN² देहाद्यभाववत्

५ BN¹ शरीरस्येव

६ IO and BN² read कं घातयति हन्ति कम् BS¹ and BS² note this as an alternative reading
BN¹ omits the entire verse

७ BN² अप्रबुद्धेषु

ननु हननादिना देहे[1]विनाशे सति चे[2]तनधर्मानुपलम्भ , तदात्मनो देह-विनाशे सति कथमविनाशत्वमवगम्यत इति व्यामोहव्यपोहाय दृष्टान्तनिदर्शनपूर्वं पुनरपि नित्यत्वमस्य द्रढयितुमाह—

वासांसि [3]जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

यथा कश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपभुक्तानि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव सन्नन्यानि नवानि उपभोगक्षमाणि गृह्णाति उपादत्ते—इत्यनेन जन्मादिविविधविकाराक्रान्तनाना शरीरसंयोगवियोगवशात्मनः पु[4]रुषस्य तत्संवेदितृत्वमात्रैकलक्षणवियोग इति नित्य एवायमनिशं शरीरधर्मैर्मनागप्यसंस्पृष्ट ॥

[5]यत —

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि[6] नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २४ ॥

ए[7]नमात्मानं शस्त्राणि खड्गादीनि शरीरमिव न छिन्दन्ति न द्विधा कुर्वन्ति, तथैवाग्निर्नैनं दहति, नाप क्लेदयन्ति, न च मारुत शोषमुपनयति, छेदादि-भिर्विक्रियमाणे शरीरे न तस्य निसर्गनिर्विकारस्य विकारसंस्पर्श ॥

---

१ BN' देहविनाशे
२ IO omits चेतन सति
३ BV' omits जीर्णानि देही
४. IO, BS' and BV' omit पुरुषस्य
५ BV' and BN' omit यत
६. BN' omits शस्त्राणि मारुत
७ BN' एवमात्मानं

तथा हि—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २५ ॥

अयमात्मा छेदादिक्रियाविकार्यो न भवति, पूर्वोक्तस्यैव निर्वचनमेतत् । तथा नित्य इत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानि परस्परसहायभूतानि प्रतिपत्तिदार्ढ्याय बहूनि प्रयुक्तानि वेदितव्यानि ॥

तथा चायम्—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणां श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्त इत्युच्यते । तथा वेदकैकस्वभावत्वादन्तःकरणेनापीदन्तया विषयीकर्तुमशक्य इति अचिन्त्यः चिन्तनक्रियाया अगोचरः । तथा सर्वथा चैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मान्तरासंस्पर्शादविकार्यः, विक्रियां नेतुमशक्यः । तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेण सर्वतः सर्वेन्द्रियगोचरादर्थादत्यन्तव्यतिरिक्तं वेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेनमात्मानं बुद्ध्वा शरीरविनाशेन तद्विनाशभ्रमेण नैनमनुशोचितुमर्हसि ॥

---

१. BN¹ omits अदाह्य ... सनातन
२ IO omits प्रयुक्तानि
३. BS² and BN¹ चेदं
४ BN¹ omits अचिन्त्य ... अर्हसि
५ BN¹ वेद्यीकर्तुं
६ IO, BS¹ and BS² सर्वदा

एवम् "त्वं मानुष्येन" इत्यादिग्रन्थेन वितत्य प्रतिपादितामपि[1] सकलप्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्माद्वैतज्ञानस्य शरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनरूपां प्रथमां भूमिकां[2] सुसूक्ष्मनिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात् संप्रत्यप्र[3]तिपद्यमानमर्जुनं मन्वानो भगवान् सर्वपक्षान्तराक्षेपेण बोधयितुमाह—

अथै[4]वं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
त[5]थापि त्वं महाबाहो नैनं[6] शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अथवा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानं नित्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे; तथापि तेनापि प्रकारेण नैनं विनाशित्वेन शोचितुमर्हसि। इदमत्र तात्पर्यम्—आत्मविषया द्वयी प्रतिपत्तिः सम्भाव्यते, नित्यो वा स्यादनित्यो वा। तृ[7]तीयः पक्षो न सम्भवति। तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्या यद्येनं नित्यजातमेव सदैवोत्पन्नं विनाशरहितं मन्यसे, तथाप्यस्याविनाशित्वाच्छोकस्य कोऽवसरः?[8] अथ विनाशित्वप्रतिपत्त्या नित्यमेव मृतं सत्तारहितमेनं मन्यसे, तथापि नित्यै[9]विनष्टत्वादस्य शोचनीयत्वाभावः॥

---

१. IO and BN¹ प्रतिपादितानि This is noted as a reading in BS². BS¹ प्रतिपादितमपि
२. BN¹ and BN² add अपि
३. IO omits प्रति
४. BN¹ अथ नैवं and omits the rest of the verse. BS² notes नैवं as a reading.
५. IO तथाप्येवं
६. BS¹ नैव शोचितुं
७. BS¹ द्वितीयः
८. IO omits विनाशि.......अथ
९. BN¹ नित्यनष्ट IO नित्यानिष्ट

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—यद्येनमात्मानं नित्यं[1] सदैव जन्ममरणाभ्यामनु-[2]षक्तमनित्यत्वान्मन्यसे, तथाप्येनं [3]शोचितुं नार्हसि ॥

एतमेव जन्ममरण[4]प्रवाहाविच्छेदं कैश्चिन्नित्यत्वेनावगम्यमानस्यात्मनः प्रतिपादयितुमाह—

जातस्य हि ध्रुवो[5] मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २८ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्यैवात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्यु विनाशाख्यो विकार, [7]एवमेव मृतस्य विनष्टस्य जन्मावश्यंभावीति कल्यैष जन्ममरणविकारल[8]क्षणयोग —इति तत्त्वमविचारयतोऽपि लोकस्यायं प्रवाद स्थित एव—जातो म्रियते, मृतो जायते—इत्येवंविधः । तस्माल्लोकप्रवादद्दृष्ट्यापि शोकस्यानुपपत्तिरेव ॥

---

१. IO omits नित्यं BN[1] and BN[2] read the word in the margin

२. All except BS[1] अनुशक्त-

३. IO, BN[1] and BN[2] न शोचि-तुमर्हसि

४. All except BS[1] मरणं

५. BS[2] adds अस्य in the margin. BS[1] adds it in the text itself.

६. BN[1] omits ध्रुवः....अर्हसि

७. BN[1] omits एवमेव....जन्ममरण

८. IO विलक्षण BS[1] notes this as a reading.

अन्यमपि प्रकारं शोकपरिहारायाह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविषयशरीरात्मकत्वात् सर्वप्राणभृतो भूतशब्देनात्रोच्यन्ते। तान्येतानि भूतानि अव्यक्तादीनि अप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि। तथैवाव्यक्तनिधनानि परोक्षपर्यन्तानि। न ह्येतानि पूर्वमेवंविधान्यासन्, पुनश्चैवंविधानि भविष्यन्तीति ज्ञायन्ते। ततो द्वयोरप्येतयो काष्ठयोस्तान्यशोच्यानि। यद्यपि व्यक्तमध्यानि व्यक्ता तेन तेन रूपेण वेद्यमाना मध्यावस्था जन्मविनाशान्तरालवर्तिनी दशा येषां तथाविधान्यप्यशोच्यान्येव। व्यक्तावस्थायामेषा हि भ्रममात्रमेव स्थैर्यप्रतिपत्ति। एतानि हि येन येन प्रकारेण कल्प्यन्ते तेन तेन विनश्वराण्येव क्षणिकानि वा भवन्तु, परिणामित्वादाविर्भावतिरोभावधर्माक्रान्तानि वा भवन्तु, सर्वथा विकल्प्यमानान्येकस्य स्थिरस्य रूपस्यासम्भवादशोच्यान्येवेति देहात्मकभूतसन्निवेशमात्रत्वेन प्रतिपन्नेषु शरीरेषु क्व परिदेवनावसर इति ॥

---

१ BN¹ omits अव्यक्त . देवना
२ IO सर्वप्राणिजात भूत . च्यते
३ IO पूर्वद्वाराणि
४ BS¹, BS² and IO ज्ञायते
५ IO तयो
६ IO and BS यदपि
७ IO omits तेन BS¹ and BN² note it in the margin
८ BN¹ न्यपि शोच्यान्येव
BN² न्यपि शोच्यान्येवं
९ BS¹ परिणामित्वात्
१० IO सर्वदा
११ IO BN¹ and BN² एतस्य
१२ BN and BN² वेद्यमान

इदानीं बहुप्रकारं प्रतिपाद्यमानोऽप्ययमर्थोऽतिगम्भीरत्वान्मयैवधारयितुमनुष्ठेतुं चाशक्य इत्यर्जुनस्यैतदर्थविषयमनवसायं परिहर्तुं प्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह—

आश्चर्यवत्पश्यति [4]कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैवमन्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ३० ॥

एनमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं केश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु मध्ये प्रकृष्टपुण्यपरिपाकवशाद्बहूना जन्मनामन्ते पश्यति, तत्त्वत प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते ; योऽपि[9] पश्यति स आश्चर्येणयथाश्चर्यं कश्चिददृष्टपूर्वमद्भुतं कदाचित् कथंचित्क्षणमात्रं पश्यति तद्वदेनं कश्चित् क्षीणपुण्य क्षणमात्र कश्चिदेवं[11] तथाविधं वदति परप्रबोधनायाचष्टे । तथैव कश्चितादृश एव परेण प्रतिपाद्यमान शृणोति अवधारयति, कश्चित् संप्रति गमनवदनुमहेशानधिष्ठितत्वादविशेषहतान्न करण एवं यथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मान श्रुत्वापि कुतश्चित्तत्प्रतिपादनकुशलादाकर्ण्यापि न वेद तत्त्वतो

१ IO and BN[1] मनो धारयितु BS[2] notes this as an alternative reading
२ IO अधिष्ठातु BS[2] notes this as a reading
३ BS[1], BN[1] and BN[2] सायनं
४ BN[1] omits कश्चित् ..कश्चित्
५ BS[2] तथा वदान्य. BN[2] also notes this as an alternative reading IO and BN[1] तथैव चान्यः
६ IO, BN[1] and BN[2] read कश्चित् ..तद्वदेनं after परप्रबोधनायाचष्टे तथैव
७ BN[1] and BN[2] omit मध्ये
८ IO and BN[1] omit परि
९ BN[1] omits अपि
१० BN[1] and BN[2] कश्चिदुत्कृष्टपुण्य
११. BS[1] and BS[2] एव तथाविध एनं

न जानाति। स च तथाविधोऽनुपदेश्य एव। त्वं पुनर्भक्तिश्रद्धादिगुणसूचितभगवदनुग्रहत्वात्पात्रमेवैतत्तत्त्वोपदेशस्येत्यनोद्युक्तो भवेत्यर्थः। किमत्र तात्पर्यम्? अस्यात्मनो गुरुशिष्यक्रमेण स्वयमनुभवेन वा सन्तु जातु केचित्पुण्यभाजः प्रतिपत्तार; किंतु निरन्तराभ्यासपरिशीलनविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरणतां विना वैमल्येन सर्वकालं स्थिरतया चास्य प्रतिपत्तिपात्रमिति विरलविरलो लक्षेष्वेकः कश्चिदेव चरमजन्मा भवेदिति यथोक्तेन क्रमेण सम्यगवधारणीयम्; न तु मन्दोत्साहेनात्र योग्येनापि भवता भवितव्यम्॥

तदयमत्र निश्चय इत्याह—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥ ३१॥

अयं समनन्तरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्यन्तव्यतिरिक्तवेदकत्वमात्रैकलक्षणो देही देहस्य वेद्यत्वमात्रेण स्वस्य वेदकत्वमात्रेण स्वामी परः प्रमाता

---

१. All except BS' श्रद्धानुगुण
२. IO, BN' and BN' नुग्रहक्त्वा-स्मात्वमेवैतत्तत्त्वोपदेश
३. BS' omits वा; the rest read वा सन्ति
४. BN' and BN' omit जातु
५ IO and BN' omit परि BS' notes this as a reading,
६. BS' स्थिरतया
७. BN' प्रतिपत्तिमात्रे BS' प्रतिमात्रमिति is given as a reading
८. IO, BN' and BN' लक्षणेषु कश्चित्
९. IO, BN' and BN' भविता
१०. BN' omits अवध्य ...अर्हसि
११. IO देही
१२. BS' पदार्थान्त

सर्वस्य देहमात्रमेवात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य मोयी दस्य प्रमातुर्जन्तो·[२] जातस्य तत्र तत्र नानारूपे देहे शरीरे[३] एक एव व्यापकतया तिष्ठन्नित्यं सततमेवावध्यो हन्तुं विनाशयितुमशक्य. ; न ह्यागमापायिधर्मकाणां नानाविधानां सर्वदा वेद्यत्वमात्रस्वभावानां शरीराणा विनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नो वेदकत्वमात्राव्यभिचार्येकलक्षणस्य सत्यस्यात्मनो विनाश सम्भवति ; यत एवमतस्तस्याविनाशित्वेन नित्यस्यानुशोच्यत्वं[६] तावन्नास्त्येव ; तस्माद्विनाशैकस्वभावानि भूतानि पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविशेषात्मकानि शरीराण्येव शरीरित्वेन प्रतिपन्नानि विनश्यन्ति पश्यन्ननुशोचितुं परिदेवितुं नार्हसि । नष्टस्य नाशे विवेकिन क शोकस्यावसर इत्यर्थ ॥

अथ प्रतिपादितोपपत्त्या तात्त्विकात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तमर्जुनं मन्यमानो भगवान् क्षत्रियजात्युचिताभिमानोद्दीपनेनावश्यानुष्ठेये स्वकर्मणि प्रवर्तयितुमाह--

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥

---

१ BN[1] and BN[2] omit मायी यस्य

२ IO and BS[1] जन्तु
BS[2] adds जन्म after जन्तो [illegible] an alternative reading.

३ IO शरीरे देही एक

४ BS[2] omits आत्मन

५ IO, BS[2] and BN[2] शिरत्वे नित्ये अनु

६ BN[1] शोचित्वं

७ BN[1] and BS[1] वेद्य

८ BN[1] and BN[2] रित्वे प्र-

९ IO शरीरस्थ

१० All manuscripts omit the text. BS[2] notes the first of these verses in the margin BN[1] notes only the pratīka of the first of these verses

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥

"स्वधर्ममपि" इत्यादि श्लोकसप्तकमेतन्निगदव्याख्यातम् ॥

[1]एवं स्वर्गानित्यफलहेतुप्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापि सर्वप्रकारं स्वकर्मात्यागे व्यवस्थिते निरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनैतदपरित्यागे को दोष इति प्रकृतमेव ज्ञानोपदेशं पुनरपि सिद्धान्तीकुर्वन्नाह—

१ IO, BN[1], BN[2] तु BS[2] एवं स्वर्गादन्योऽनि-

२ IO, BN[1], BN[2] प्रतिपत्ति

३. IO, and BN[1] पूर्वप्रकारं BN[2] notes पूर्वप्रकारं as an alternative reading.

४ IO, BN[1] and BN[2] स्वकर्मफलत्यागे

५ IO omits व्यव....परित्यागे

६ BN[1] and BN[2] श्रयणेन तदप BS[2] श्रयणे तदप,

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व[1] नैवं[2] पापमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

एवमनेन प्रकारेण वर्तमानः पापं ज्ञातिवधादितः सम्भाव्यमानं किल्बिषं नावाप्स्यसि न लप्स्यसे । कथं वर्तमानः ? प्रथमं तावद्यथोपदिष्टार्थनिस्संशय-[3] प्रतिपत्तिप्ररूढनिष्कम्प[4]प्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभृत्सर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्र-स्वभावे नित्यनिरुत्तरानन्दनिर्भरतया स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्य[5]पदार्थान्तरप्रेप्साविरहिते सत्ये स्वात्मन्यकृत्रिममात्माभिमान[6]मास्थाय मायाव्यामोहजनितैः[7]देहाद्यनात्मभूतभावा-त्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वप्राणिभिरुपादेयतया हेयतया च परिकल्पित[8]भेदे प्रतिक्षणविनश्वरे सुखदुःखे हर्षविषादौ समे[9] द्रष्ट्र्यात्मनि[10] दृश्यतामात्रेण सम्बन्धत्वादनुपजनितविशेषात्मकविकारतया निर्विशेषे कृत्वा सम्यक्प्रतिपत्त्या सम्पाद्य । एवमेव तद्धेतुभूतौ राज्यादिलिप्सितार्थलाभालाभौ तयोरपि हेतुभूतौ जयपराजयौ तथैव समौ निर्विशेषौ सम्पाद्य तत्त्वतो यथावस्थितेन रूपेण निश्चित्येत्यर्थः । एते हि सुखदुःखादयो वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः वेदकस्यात्मनो न[12] किंचिद्विकार-लेशं[13] समर्पयितुं क्षमाः । यथा[14] नीलपीतादयः प्रकाश्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः

---

१. BN[1] and BN[2] युध्यस्व
२. IO, BN[2] and BS[1] नैनं
३. IO दिष्टार्थिनः सं-
४. BN[1] and BN[2] निष्प्रकम्प
५. BN[1] पाच्यति-
६. IO कृतिमाभिमान
　BS[2] कृत्रिममात्माभिमान
७. BN[1] and BN[2] जनितं
८. BS विकल्पित
९. BN[1] and BN[2] omit समे
१०. IO, BN[1] and BN[2] द्रष्टव्या-त्मनि
११. BS[2] and BN[2] संबन्धत्वात्
१२. BN[1] न कथित
१३. IO, BN[1] and BN[2] लेशमर्प.
१४. IO omits प्रकाश्य...केवलं

प्रकाशकस्यार्कालोकस्य नैं कंचिद्विशेषं नीलपीतादिकमुन्मेषयितुं शक्ताः, केवलं प्रकाश्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण तत्र सम्बद्धाः, तदेतत्सुखादीनां वेद्यत्वमात्ररूपं साम्यम् । एवं सुखादीनि समीकृत्य तत एतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तरमेतत्समाधिसुप्रतिष्ठितमतिर्युद्धधर्मोपलक्षिताय स्वकर्मणे युज्यस्व सम्बध्यस्व, यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवं ज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेश्यतया विनिश्चित्य ज्ञानविषयां मतिमुक्तकल्पां मत्वा तां क्रियाविषया वक्तुमुपक्रममाणः, त एव ज्ञानकर्मणी साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां व्यवहरन्नाह—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ४० ॥

इदमात्मादि सत्, इदं देहादि असत्—इति हेयोपादेयपदार्थपरिगणना सङ्ख्या ; तामधिकृत्य कृतं शास्त्रमन्वर्थया मुख्यं साङ्ख्यम्, न तु कपिलादिप्रणीतम्, तस्य नानात्मवादपरमार्थत्वात् ; तस्मिन् साङ्ख्ये विषये एषा प्रबन्धेन प्रतिपादिता बुद्धिः प्रज्ञा तवोपदिष्टा, यया प्रज्ञया तत्साङ्ख्यं सम्यक् युज्यते

---

१. BS[1], BN[1] and BN[2] omit र्क
२. BN[1] न कश्चित्
३. BS[1], IO and BN[1] वेद्यत्व.
४. IO समाधिषु सु-
५. IO युद्धो धर्मो BS[1] युद्धशब्दो.
६. IO, BN and BN[1] विषयापत्ति-मुक्त-
७. IO and BS[1] सैल्यतामधि-
८. BN[1] and BN[2] यथा.

युज्यते या उक्तज्ञानसमाधिगम्येन परमार्थलक्षणेनार्थेन सम्बन्धो योगः तद्धेतुकत्वात् कर्मैव योगशब्देनोक्तम्। न हि केवलस्य ज्ञानस्य योगार्थसम्बन्धहेतुत्वं सम्भवति, किंतु तदनुगतस्य कर्मण एवेति प्रबन्धेन वक्ष्यते; इत्येवंविधे योगे कर्मणि इमां वक्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु अवधारय, यथा कर्मैव तत्त्वतो मोक्षकारणतया विज्ञायते, अत एवाह—यया वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः सम्बद्धः त्वं कर्मकृतं ज्ञानशून्यजनविषयं बन्धमस्वातन्त्र्यं प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि तादृशं हि कर्मानुष्ठानमिहोपदेक्ष्यते, येन सकलसंमूढजनबन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यवस्यति ॥

अत एवास्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्ततां प्रतिपादयितुमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४१ ॥

इह प्रकृते प्रक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदतिक्रमनाशो नास्ति। स हि यथोपदिष्टक्रमस्वभ्यस्तसमस्तभूमिकाभिनिर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वभूमिकानामनवाप्तावुत्तरोत्तरभूमिकारोहणरूपक्रमोल्लङ्घनलक्षणेऽतिक्रमे सति विनश्यति स्वरूपमेव न लभते; स तादृशो विनाश इह योगे समनन्तरवक्ष्यमाणोपपत्त्या न विद्यते। तथा तत्र तत्तदङ्गवैकल्यादसम्यगनुष्ठितो[10] व्याध्यादि-

१. BN¹ and BN² add इह
२. BN¹ कर्मैव ततो किमकर्म तत्त्वं मोक्ष-
३. BS¹ omits this word
४. IO omits this word
५. BS¹ योग-
६. BN¹ omits समस्त
७. BS¹, BS² काभि-
८. BS¹ पूर्वपूर्व
९. BN¹ तादृशो
१०. BS¹ अनुष्ठिते BN¹ अनुतिष्ठतो

वर्तमानशरीरानुभवनीय पुनर्गर्भवासदुःखादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीय प्रत्यवायोऽनिष्टयोग सम्भवति, इह तु पूर्ववत् सोऽपि न विद्यते, यतोऽस्य धर्मस्य यथोक्तज्ञानपूर्वतया शास्त्रचोदितसर्वकर्मानुष्ठानसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषसम्बन्धि स्वल्पमपि परिमितकालत्वानुभूत स्वरूप महत्त समस्तभयहेतोरनालम्न्यात्मप्रत्ययलक्षणाद्भयात्साध्वसादनुष्ठातार योगिन त्रायते परिरक्षति । पुनस्तत्सम्बन्ध तिरस्करोतीत्यर्थ । अत्र हि धर्मे सततमनस्तमित्तसमस्तवस्तुप्रथनैकहेतुसामान्यसविद्रूपपरप्रकाशैकलक्षणस्वात्मप्रत्यवमर्शो निरुत्तरस्समाधि सकृद्विभातत्वेनैव निर्वर्त्य सपूर्णस्वरूपो विधीयते । स च विभातमात्र सपूर्ण फल सपादयति । तथा च वक्ष्यति— "स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति" इति । ततोऽस्मिन् पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभूमिकासमीचचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद्विनाशप्रत्यवायौ न सम्भवत । न चास्य प्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य प्रकर्षप्रतिपादनान्निरोधयोगस्येह सर्वात्मना परिहारोऽवगन्तव्य । स ह्यत्र तत्तत्स्थानादिक्रियाविशेषवत्पूर्वापररात्रादिनियतकालानुष्ठेयतया नियतेतिकर्तव्यताकोऽन्त र्भवत्येव ॥

---

१. IO भवतिष्यच्छ
२ BS' प्रायो नष्ट
३. BS' पूर्वकतया
४. BN and BN' चोदितस्य क-
५. BS' विशेषस्य स-
६ BN' भव
७. BS' and BS' प्रथेक IO and BN' प्रयर्थेक
८ IO दातत्वेन
९ BN and BN' अर्हति
१० IO संपादयित्त BS' सपाद्यत्वा त्मकनिरोधयोग
११ IO BN' and BN' omit लक्षण . निरोध
१२ IO सर्वात्मन

अस्मिंश्च विशुद्धभक्तिश्रद्धादिगुणव्यक्तिसूचितविवेकज्ञानाविर्भावो[भवि] भवादृशोऽधिकृतः, न सर्वः कश्चित्—इति प्रतिपादयितुमाह—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेव[1] कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४२ ॥

व्यवसायो निश्चयः, स[2] आत्मा स्वरूपं यस्याम्सा तथारूपा । स्वभावतो बुद्धिरेकलक्षणैव निश्चय आत्मादिसदर्थविपयोऽपि सम्भवति; देहाद्यसदर्थविपयोऽपि सम्भवति; अत्र योऽसदर्थविपय स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवति; अतः सदर्थविपयमुख्यव्यवसायरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा एकस्मिन्नप्यर्थे नानाविकल्पजालाकुला अपर्यवसिताश्च ॥

यतः सर्वाभिकाङ्क्षापरिक्षयैकहेतौ परमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठाः 'इदं प्राप्यम्, इदं प्राप्यम्' इत्यनित्यमर्थं प्राप्यतया लभ्यमाना न क्वचिद्विश्रान्तिं लभन्त इत्येवंविधानां पुरुपाणां स्वर्गादिभोगमात्रपरत्वेन[3] प्रतिपन्नानां या बुद्धि सा वक्तुं प्रक्रान्ते परस्मिन् धर्मे न नियुज्यते इत्याह—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादपरीः[4] पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४३ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः[5] ।
क्रियाविशेपबहुलां[6] भोगैश्वर्यगतीः[7] प्रति ॥ ४४ ॥

---

१. BN[1] एकैह
२. BS[2] स आत्मा .... निश्चय is written in the margin
३. BS[1] मात्रं मर BN[1] and BN[2] मात्रपरत्वे प्रति.
४. BN[1] and BN[2] वादरताः
५. IO फलप्रदाम्
६. IO बहुलां
७. BN[1] and BN[2] गति

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४५ ॥

येषां व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा बुद्धिः भोगैश्वर्यप्रसक्तानां पुंसां समाधौ आत्मलक्षणपरमार्थसतत्त्वविषये प्रणिधाने न विधीयते नोनुलिप्यते, तस्यास्तदर्थप्रतिपत्तियोग्यताभावात् । ये हि भोगानामिष्टानां विषयाणामैश्वर्ये स्वाम्ये प्रकर्षेण वस्त्वन्तरपरिहाररूपेणातिशयेनासक्ता निषण्णास्तत्परा एव तेषां भोगात्मिकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधिविषयं व्यवसायं नालम्बत एव। कीदृशानां तेषाम्? भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते। तया वाचा अपहृतचेतसां स्वीकृतमनसाम्। कया वाचा? यामिमां पुष्पितां परमार्थबोधलक्षणफलरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचं वेदवादरता अविपश्चितो वदन्ति व्याचक्षते। वेदशब्दोऽत्र ज्ञानशून्यक्रियामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोऽवगन्तव्यः। तस्य तथाविधस्य वेदस्य वादोऽभिधानम्। परं प्रकृष्टं तदेव तत्त्वं येषां ते तथोक्ताः। अत एव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणां विधायकत्वाद्वेदादृतेऽन्यच्छास्त्रं नास्त्येवेति वदनशीलाः। अत एवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफलभूता नित्याशुचिसातिशयभोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रति-

---

१. BS¹ सैषा
२. BS¹ नानुशिष्यते
३. IO omits विषयाणां
४. BS¹ adds भोगासक्तानां
५. BS¹ भोगात्मकनित्य.
६. BN¹ and BN² अनालम्ब.
७. IO अर्थज्ञान
८. BS¹ वाचो
९. BN¹and BN² विधायकात्
१०. BS¹ वचम

पन्नाः सन्तो न विद्वांसो ये ह्यविनाशिविशुद्धनिरतिशयमात्मतत्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपद्यन्ते[2], ते विपश्चित्त्वं भजन्ते। अत एवाविपश्चित्त्वप्रतिपादकानि तेषां विशेषणान्याह—तथा च कामात्मानः कामाः प्रियाः शब्दादयः सर्वस्वभूतत्वादात्मा येषाम्। अत एव कामात्मत्वात् स्वर्गपराः। उत्तमभोगाधिकरणं स्वर्गः प्राप्यतया परः प्रकृष्टो येषां ते[3] तथाविधाः। तथा जन्मकर्मफलेप्सवः भोगप्रक्षयेऽवश्यंभाविजन्म कचिदपि योन्यन्तरे संभवति[4], यस्मिंश्च सति धर्माधर्मात्मकं कर्म; तस्मिंश्च सति सुखादिलक्षणं फलमित्येतानि आप्तुमिच्छवः। अत एव भोगैश्वर्यस्य[5]ष्टविषयाधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्[7] तत्र[8] साधनभूताः[9] नानाविधा यज्ञदानतपःप्रभृतयः कर्मभेदा बहुला भूयांसो येषाम्। न केवलं नित्यनैमित्तिकक्रियामात्रसक्ताः, यावत् काम्यानपि क्रियाविशेषान्विस्तारयन्त इत्येवंविधाः प्रवक्तारो यां वाचं वदन्ति तयावर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति सम्बन्धः। इदमत्र तात्पर्यम्—ये स्वयमेव प्रबोधशून्यत्वात् भोगमात्रपराः, तेऽन्यैस्तथाविधैरेवं[10] तमेवार्थं प्रशंसद्भिः परिपोष्यमाण[11]तादृक्संकल्पाः परमार्थमास्तिव्यवसायात्परमेवाकृष्यन्त इति तथाविधानां बुद्धिः कथं समाधौ विधेयैतामर्हति[13]॥

---

१. BS[2] अविनाश
२. BN[1] and BN[2] add विपश्चितः
३. BS[1] omits ते
४. BS[1] संभवः तस्मिंश्च
५. IO and BN[1] omit भोगैश्वर्यस्य
६. IO विधेयाधि.
　　BN[1] विधायाधि-
७. BS[1] adds फलभूतान्
८. BS[1] तत्साधन
९. BS[1] adds क्रियाविशेषाः
१०. IO, and BN[2] एवमर्थं
　　BS[2] एतमर्थं
११. BN[1] परिपोषमाणता तादृक्
　　BS[2] परिपोष्यमाणस्य तादृक्
१२. BS[1] दूरं
१३. BN[1] and BS[2] विधीयतां

अतश्च स्वभावत प्रस्तुतविज्ञानोपदेशपात्रभूतस्त्वमविपश्चित्प्ररोचनावचनव्यग्र्यमानचित्तता विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४६ ॥

सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम्, सुखदु खमोहमयबुद्धिमयत्वात्, त्रैगुण्य विषय आश्रयो यस्य स त्रैगुण्यविषय, ससारि[१]पुरुषवर्ग उपचारात् त्रैगुण्यशब्देनात्रोच्यते। तदेवविध त्रैगुण्य विषयो[२] गोचरो[३] येषा ते तथाभूता वेदा । ये हि सुखार्थिन[४] ते तत्प्राप्तिहेतुषु क्रियाविशेषेषु वेदैर्नियुज्यन्ते, यतस्तैस्सर्वतो व्यतिरिक्तस्वरूप सर्वगत एको यथोक्तविशेषण सत्य आत्मा आत्मत्वेन न प्रतिपद्यते, ततस्तेषा सन्नेवात्मा नास्ति, त्व तु निस्त्रैगुण्यस्सन्नात्मवान् भव। निष्क्रान्त त्रैगुण्यान्निस्त्रैगुण्यो गुणत्रयातीत , वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणैर्वैदकैकस्वभावस्सम्बन्धी[५] न तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभाव परमार्थतोऽयमात्मा, तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृशन्[६] आत्मवान् भव, परमार्थसन्तमेवात्मानमुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशैथिल्यादसन्तमिव मा कार्षीरित्यर्थ । यदा च गुणत्रयातीतस्वभावमात्मानमात्मतया प्रतिपद्यसे, तदा निर्द्वन्द्व द्वन्द्वेभ्य सुखदु खतृष्णाजरामरणादिभ्य क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव, एतानि हि द्वन्द्वानि अनात्मनि[७]

१ BN¹ देशमात्र This is noted as an alternative reading in BS¹

२ BN यस्य

३ BN गोचर

४ IO सुखदु खार्थिन

५ IO omits सैवन्धी स्वभाव BN and BN², संबन्धेन तु

६ BN¹ मृशन्

७ IO and BN omits अनात्मनि बन्धनानि In BS¹ this portion is written in the margin

त्रिगुणे देहादावात्मप्रत्ययनिबन्धनानि, यतश्च निर्द्वन्द्वस्ततो नित्यसत्त्वस्थोऽपि भव, नित्यमविनाशि यत्सत्त्वं सद्भावः तत्र स्थित उपलब्धप्रतिष्ठस्तादृशः सन्निर्योगक्षेमोऽपि भव। अप्राप्तस्य प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः; प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः; निष्क्रान्तस्ताभ्यां निर्योगक्षेमः तथाविधो भव। न हि नित्यसम्पूर्णत्वात्सर्वतो निरभिलापात्मनः प्राप्यं किंचित्संभवति, न चापूर्वतया प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य विनाशशङ्कया[1] परिरक्षणम्, अतो[2] विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्माभासदेहादिनिबन्धने एव योगक्षेमे इति ततो व्यावृत्तात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्ययपरामर्शादात्मवान् भव, न तु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वात्सप्रवृत्तिधर्मानुष्ठानैकनिष्ठोपदेश्यपुरुषविषयत्वेन विधीयमानक्रियाविशेषेतिकर्तव्यतोपदेशशत[3]सङ्कुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयावगन्तव्यम् ॥

किंतु यावता परमार्थक्रियासिद्धिर्भवति, तावदेव तत उपादेयतया बुधेन[4] प्रतिपत्तव्यम् इत्याह—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४७ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने ह्रदप्रस्रवणादौ अर्थिनो यावानर्थः[5] यावन्मात्रमेव[6] तृष्णाप्रशमनाद्यर्थक्रियासमर्थसलिललवोपयोगमात्रं प्रयोजनं तावानेव विजानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सरहस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम्, यावता शास्त्रैकदेशेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थ-

---

१. BS¹ विनाशशङ्काय

२. BS¹ यतो

३. BS¹ देशे शत

४. IO and BS¹ omit बुधेन

५. IO यावदर्थः

६. IO and BS¹ मात्रमेकदेशातृष्णा-

क्रियानिर्वृत्तिर्भवति, तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकल्पादप्युपादातव्यम्। किमुक्तं भवति? यथा तृषितेनार्थिना सुसम्पूर्णात्समुद्रकल्पादपि जलाशयात् स्वार्थक्रिया-सम्पत्तिमात्रक्षममुदकं स्तोकं समुपादीयते, न सर्वो जलाशय, एवं ज्ञानक्रिया-विषयविविधार्थसम्पूर्णादपि वेदशास्त्रात्तत्त्वजिज्ञासुना तदवगममैत्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्य', न तु सर्वमेव वेदशास्त्रमिति ॥

अथ विजानता सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनं पुरस्कृत्योपदेष्टुमाह—

कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४८ ॥

तव संप्रत्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिरूढदृढप्रतिपत्तिवशादनित्येभ्यो देहादिभ्यो व्यावर्तमानात्मप्रत्ययत्वे सत्यद्वैतचिन्मयज्योतीरूप परं तत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सत कर्मण्यधिकारोऽस्तु, यत्कर्म कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यव्यापार-विशेषात्मकं वर्णाश्रमविभागेन देशकालावस्थापेक्षमुख्यगौणविविधेतिकर्तव्यता-कलापेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहित तस्मिन्नधिकार कर्तृत्वं भवैतु, तदधिकृतत्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थ. ; यत कर्म तावच्छरीरत्वान्यभिचारि नै कदाचित्त्यक्तुं शक्यम् । अथ यत्वाद्यवस्थाया कश्चिन्नियमविशेषोऽवलम्ब-नीय एव, ततश्च स एव कर्मविशेषता प्राप्नोति, आश्रयान्तरकर्मनियमवत् ।

१. BN' निर्वृति.
२ IO, BN' and BN² उदक
३. BS' मात्रार्थोपयोग्ये
४. BN' omits देहादिभ्य.
५ IO आत्मने त्वेन
६. BS' यत. कर्म-
७. IO, BN' and BN² भवति
८. BS' न कदाचित् BS² notes this an alternative reading

इत्थमशक्यः सर्वात्मना कर्मत्यागः। किंच गृह्यतां नामात्यागोऽपि त्यागाभिधानः, स तु तत्त्वज्ञानबाह्यतामेवाविष्करोति, तथाविधस्य यतो द्वेष्यतां विना कस्यचिदर्थस्य हानं न सम्भवति। न[1] चोपादित्सितं प्रियमर्थं विना रागिता संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने रागद्वेषप्रसङ्गो दुर्निवारः। यदि च तत्त्वस्यैकत्वात् कर्मणां यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम्, तथापि पूर्ववद्रागद्वेष[3]वशान्यथानुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्वज्ञतामेवानुष्ठातुरभिव्यनक्तीत्यकर्मता वा विरुद्धकर्मता वा निरुत्तरानन्तनिजानन्दनिर्भरं परं तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्षणं परमं समाधिमधि[4]रुरुक्षतः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो द्वयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु; किन्तु तेषां कर्मणामनात्मज्ञजनसमुचितनानाभिसन्धानप्रार्थितेषु दृष्टानुश्रविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वधिकारो मा भूत्। ये ह्यतत्त्वज्ञतया फलान्यधिकृत्य तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते, तेषां तानि क्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयान्तःकरणभूमौ बीजभूतान्ये[5]वावतिष्ठन्ते, अतश्चानित्यक्रियाफलोपभोगप्रक्षये विविधवासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनःपुनः [6]कारणतां प्रतिपद्यन्ते; जन्म च तस्[7]य तस्य कर्मणः, कर्म च तस्य तस्य फलस्य हेतुत्वं भजते—इति वासनाजन्मकर्म[8]फलचक्रमेतदनिशं[9]मावर्तमानमज्ञानां बन्धाय

---

१. IO omits न च....संभवतीति BS[2] and BN[1] read this in the margin.
२. BS[2] and BN[2] द्वेष्यता
३. BS[1] and BN[1] अवशा-
४. BN[1] आरुरुक्षतः
५. BS[2] and BN[2] न्येव तिष्ठन्ते
६. BS[1] करणता
७. BN[2] omits तस्य
८. IO omits कर्मफल
९. IO अनिशमसमानमज्ञानां

कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत् कर्मफलहेतुर्मा भूः उक्तया प्रक्रियया कर्मणां शुभाशुभाना फलानि सुखाद्यात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो यथा न भवसि, तथोक्तज्ञाननिष्ठस्सन् कुर्वन्नेव कर्माणि तेन ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामापादयन् परमेश्वरस्वभावसमापत्तिलक्षणं मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः । अन्यैश्च कस्यांचिदवस्थाया प्रस्तुतस्य कर्मपरिहारैस्यं विधीयमानत्वाद्यदकर्मेति मन्यसे तत्र तादृशेऽप्यकर्मणि सङ्गस्ते तव माभूत्; तत्रापि हि सङ्गः कर्मान्तैरवत् बन्धहेतुरेवेत्युक्तमेव प्राक् ॥

यत एवमत —

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४९ ॥

इह शास्त्रविहिताना कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्माद्वैतज्ञाननिष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते, तथा कपिलादिप्रणीतस्य साङ्ख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पातञ्जलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणेयोगे निष्ठा, तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयज्ञानस्य कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोऽप्युक्त । तत्र तादृशे योगे स्थित आश्रमान्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठस्सन् यथोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठ। कथम्? सङ्गं तत्तदभि-

१. BN[2] अन्यश्च
२ IO द्दारपिपीव
३. IO, BN[1], BN[2] and BS[2] omit ते....सङ्ग
४. IO BN[1] and BN[2] न्तरवद्धेतु
५ BN[1] and BN[2] संज्ञस्य
६. IO omits आदि
७. BS[1] लक्षणे योग-
८. BN[1] and BN[2] यथोक्तकर्माणि
९. BN[2] सङ्ग

संहितफल[1]प्राप्तिहेतुत्वप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा[2] परिहृत्य । अत एव सिद्धौ कर्म[3]फलसम्पत्तौ असिद्धौ च तद्विघाते । द्वयोरपि निर्विकारत्वात्समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्नित्यपरिपूर्णयथोक्तात्मतत्त्वप्रत्ययमर्शजनितानन्दतृप्तस्य कर्मणः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा न कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिरूढो भूत्वा यथोक्तयोगनिष्ठो भव, यतस्समत्वं सर्वास्ववस्थासु विकारलेश[4]संस्पृष्टत्वमेवैष योग उच्यते, साम्यप्राप्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः ॥

अत एवैतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह—

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ५० ॥

यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पुरुषस्य स[5]र्वे समारम्भाः सर्वासु क्रियासु प्रवृत्तयोऽवश्यंभाविनोऽपि निराशीर्बन्धना भवन्ति, स[6] त्यागीति सम्बन्धः । आशीः अनित्यभोगविषया आकाङ्क्षा, तदेव बन्धनं संसा[7]रहेतुत्वादस्वातन्त्र्यमाशीर्बन्धनम्

---

१. BS[2] प्राप्तिकहेतु
२. IO, BN[1] and BN[2] omit त्यक्त्वा BS[2] notes this in the margin.
३. IO, BN[1] and BN[2] omit कर्म. BS[2] notes this in the margin.
४. BS[1] लेशासंस्पृ
५. BN[1] and BN[2] omit सर्वे
६. BN[1] and BN[2] omit सत्या… बन्धनं
७. IO and BS[2] omit संसार… बन्धनं

निष्क्रान्ता आशीर्बन्धनान्निराशीर्बन्धनाः[1] भोगात्मबन्धै[2]रहिता इत्यर्थः। अत एवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाशासंन्यासे हुतमग्नाविव बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्यविनाशाय निक्षिप्तं स एवंविधो नित्य[3]कर्मानुष्ठातैव त्यागी त्यागवान् न पुन क्लेशभीरुत्वादिना कर्माण्येव त्यजन् त्यागी भवति, इति युक्तिरत्र प्रागे[4]वोक्ता ॥

स एव चैवंविध पुमान्[5] प्रशस्यज्ञानयुक्तो न तु य. कर्मत्यागादिमात्रं ज्ञानं मन्यते, अत एवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तं कर्म समाचरेत्, न केवलमित्याह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय।
बुद्धौ श[6]रणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ५१ ॥

यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञान[7]समाधानाद्दूरेणातिशयेन केवलं तद्विरहितं कर्मावरं निकृष्टं ज्ञानशून्यं कर्म संसारहेतुत्वात्ततोऽत्यन्ताधममित्यर्थ। अतश्च बुद्धौ यथोक्ते सम्यग् ज्ञाने श[8]रणमाश्रयमन्विच्छ अभिकाङ्क्ष तामेवोपायतयावलम्बस्वेत्यर्थः। यतो ये फलहेतव अनित्य[9]भोगलक्षणं फलमेव हेतुतत्साधन-

---

१. BN[1] add भवन्ति
२. BS[1] बन्धन
IO, BN[1] and BN[2] बन्धरहित.
३. IO omits नित्य
४. IO एवं
५. BN[1] and BN[2] omit पुमान्
BS[1] notes [illegible] alternative readings बुद्धिमान् and प्रज्ञायुक्तः
६. BS[1] मरण-
७. BS[1] omits ज्ञान
८. IO, BS[1] and BS[2] मरण-
९. BS[2] अनित्यं

मूतासु क्रियासु प्रयोजकं कारणं येषां ते ज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनः कृपणाः, तेच फलस्यार्थित्वादीनाः तत्त्वज्ञानिशरीराद्यभिमानावच्छिन्नम्, अत एव अनित्यभोगात्मकफलतृष्णातुरमात्मानं मन्यमानास्सन्तो दुराचाराः ॥

अत एव तद्विलक्षणस्य ज्ञानिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५२ ॥

इहात्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वम्, स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावापादनेन सर्वस्य कार्यस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रं चेदं कार्यं निर्मिमाणः स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्षते[3]; नापि सहकारिणम्; न चेदमित्थमवभासमानमपि कार्यं चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं कंचिदर्पयितुं प्रभवति। तदेवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्रकम्पया प्रतिपत्त्या यः प्रत्यवमृशति स बुद्ध्या परमेण बोधेन सम्यग्ज्ञानेन युक्तः संबुद्ध इहोच्यते, स चैवंविध इहोपदिश्यमाने कर्मयोगेऽधिकृतः कुर्वन्नपि कर्माणीश्वरभावानुप्रवेशात्सर्वं समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वात्सुकृतं सत्कर्म इदं दुःखहेतुत्वात् दुष्कृतं दुष्टकर्मेत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिभिः परिकल्पितभेदे

---

१. IO तत्र फलादिवद्दीनाः
   BN[3] and BS[1] तत्र फलार्थित्वादीनाः
   BN[1] तुच्छफलार्थित्वादीनाः
२. BN[1] omits from here to the end of the commentary on this verse.
३. BS[1] अपेक्ष्यते
४. BS[1] संबुध्या
५. IO, BS[1] and BS[3] बोधने
६. BN[1] and BS[1] संबन्धः
७. IO omits सुकृतं....त्वात्
८. BN[2] omits दुष्ट

सुकृतदुष्कृते द्वे अपि जहाति त्यजति, न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सुकृतदुष्कृतलक्षणं भेदं जनयतीत्यर्थः। एवमनेन श्लोकार्धेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादेव, न च तत्रापारमार्थिकं सदसद्विकल्पमारोपयेदित्युपदिष्टं भवति। यत एवं तस्मात्त्वं यथोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टस्सन् योगाय समाधये युज्यस्व, स्वकर्मानुष्ठानद्वारेण युक्तो भव; यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशलमुक्तं ज्ञाननिष्ठत्वेन मुखकारित्वं स एव योगः समाधिरिह, नान्यः॥

एतमेवार्थं हेतून्यासपूर्वं विवरीतुमाह—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्॥ ५१॥

यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणात्कर्मणोऽवश्यंभावि सुखाद्यात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरभिकाङ्क्षत्वात्मनिष्ठत्वात् अनभिसन्धानेन त्यक्त्वा विहाय फलाभिसन्धेनानुष्ठीयमानकर्मप्रतिबद्धाज्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्बन्धनादस्मात्तन्न्याद्विनिर्मुक्ताः

१. IO omits न
२. IO omits दुष्कृत
३. IO जहातीत्यर्थ.
४. BN[1] तत्र पार.
५. IO and BN[1] विवेककल्प.
६. IO and BN[2] omits योगाय
७. IO and BN[1] omit स्व
८. IO, BS[1] and BN[1] उक्त.
९. IO and BS[2] साधुकारित्वं
BN[1] साधुकारितं
१०. BN[3] omit एतमेव...युक्ता हि in the first ardha of the verse.
IO and BN[1] एवमेवार्थं
११. IO and BN[1] कर्मबन्ध
१२. IO क्रियमाणं
BN[1] and BN[3] क्रियमाणस्य
१३. BN[3] फलकाङ्क्षात्म.
१४. IO, BS[2], BN[1] and BN[3] विहाय त्यक्त्वा
१५. BN[3] सन्धातु.
१६. IO, BS[2] and BN[3] बद्धत्वात्
१७. IO बन्धनात् स्वादस्तनन्न्यात्

न्तो निर्गिमितयानामयमनित्यसुखादिसङ्कल्पदोषरहितं पदं पारमार्थिकस्वरूपप्रति-
ात्मकं धाम गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, अतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाय युज्यस्वेति
ेण सम्बन्धः ॥

यदा चैतत्परमदुरवगाहं तत्त्वज्ञानमुक्तमपि झगिति मनसि प्रतिष्ठां न निबध्नाति तदा त्वयात्र शिथिलोत्साहेन न भवितव्यम् ; यतः क्रमेणैतत् ज्ञास्यसि इत्याह—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५४ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

यदा यस्मिन् काले त्वमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्नत्वमात्रप्रतिपत्त्या मोहकलिलमनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्दमं व्यतितरिष्यसि विप-र्यस्तत्वप्रतिपत्त्या लङ्घयिष्यसि, तदा एवं श्रुतम् इदं श्रोतव्यमिति संशयाविष्टमनोचित-योर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्वेदं विरागं गमिष्यसि, ततश्च निश्चया-

---

१. IO झटमटे
२. All except BS[1] ते
३. All except BS[1] बुद्धिर्व्यतितरि-ष्यति
४. IO निश्चला
५. BN[1] उपपन्नमात्र
६. IO, BS[1] and BS[2] सर्वं सेव्यव
७. IO omits व्यव...लङ्घयिष्यसि
८. BN[1] and BN[2] जवचित्तयोः IO विश्वचिन्तितयोः
९. IO, BN[1] and BN[2] तच.

भावात् 'इदं[१] श्रुतम्, इदं श्रोतव्यम्' इति[२] विच्छिन्नविचिकित्साविष्टतया या श्रुतिर्नानाशास्त्रश्रवणं तस्यामनुपादेयत्वाद्विप्रतिपन्ना प्रतिकूल्य सती तवै मति प्रज्ञा निश्चिता यथोक्तात्मज्ञाननिवृत्तसन्देहा, अत एवाचला विकल्पैर्बलवद्भिरप्यप्रकम्प्या सती स्थास्यति, अस्मिन् समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते, तदानेन क्रमेण यथोक्तं योगं कर्म समाधिलक्षणमाप्स्यसि प्रतिपत्स्यसे [४]संश्रयिष्यसे ॥

अथ ते तदा मति स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञत्वस्य सम्यक्तत्त्वमनवगच्छन्

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५९ ॥

हे भगवन् केशव! कर्मसु किलै कौशलं योग उक्त । निश्चलप्रज्ञता च स्थितप्रज्ञता । तदेवंविधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भाष्यते[९]?

१. IO omits इदंश्रुतम्. BN[१] notes this is in the margin

२. All excepts BS[१] omit विच्छिन्न.

३. IO omits तव...प्रकम्प्या

४. IO omits this word BN[२] and BS[२] note the word in the margin

५. BN[१] प्रज्ञत्वमस्य IO and BN[२] प्रज्ञत्वमस्य कृतस्यमनव-

६. BS[१] and BS[२] note व्रजेच as an alternative reading

७. IO, BN[१] and BN[२] omit this word, BS[२] note it in the margin

८. IO omits this word

९. IO, BS[२] and BN[१] भावते

किमस्य व्याख्यानम्? विरुद्धमिवास्य चेष्टितम्, यतो वाङ्मनःकायैस्त्रिभिर्व्यापारैः कर्मोच्यते, तास्तिस्रोऽपि चेष्टा नास्योपपद्यन्ते। किमसौ भाषेत, भाषणक्रिया चानुतिष्ठेत्? न ह्यस्यैकतत्त्वनिश्चयस्यज्ञत्वाद्भाषणं वचनकर्मोपपद्यते। किमसौ व्रजेत्, गमनक्रियोपलक्षितं कायव्यापारमाचरेत्? सोऽप्यस्य पूर्ववन्नोपपद्यते, उत आसीत, वाङ्मनःप्रचारपरिहारेणान्तर्वृत्त्यैव वृत्त्या तिष्ठेत्? सोऽप्यस्य कर्मकौशललक्षणे योगे वर्तमानस्योभयकर्मनिर्वृत्त्यात्मिका नोपपद्यते—इति स्वरूपानवधारणात् कास्य भाषेत्युक्तम्। एतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मैकक्रियामात्रविषयं वेदितव्यम्॥

अथ "यस्य सर्वे समारम्भाः" इत्यादौ बुद्धिमच्छब्देनोक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपमुक्तमायमपि दुरधिगमत्वात्सम्यगनवधारितम्, इदानीं केनाप्यंशेन विशिष्य पुनरुच्यमानमवधारयेत्यर्जुनं बोधयितुम्

भगवानाह—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ ५७॥

---

१ IO and BN omit पूर्वे साप्यस्य
This is noted in the margin in BS²
२ BS¹ क्रिमाषीत
३ BN¹ निर्वृत्त्यात्मिका
४ IO BN¹ and BS¹ omit यस्य
५ IO, BV and BN² बुद्धिशब्देन
६ BN¹ and BN² धारितमिदानीं
७ All except IO विशेष्य

इह खलु सर्वरहस्यानामुपनिषद्भूतेऽस्मिन् विज्ञाने कश्चिदेव लक्षेष्वेको जन्मसहस्रपरिशीलितपर्यवभौतैकात्मतापरामृष्टरजस्तमोमयमलतया सत्त्वमात्रशेषत्वे सति[3] समुपजातस्वरूपप्रत्यवमर्शयोग्यप्रज्ञश्चरमजन्मा पुरुषातिशयोऽधिकारी यस्तथाविधावसरोपजातानुजिघृक्षापरमेश्वरप्रेषिताभ्या सततसहचरीभ्या भक्तिश्रद्धाभ्या दत्तदृढहस्तावलम्बो यथोक्तज्ञाननि श्रेणीस्थिरनिवेशितपद, परमकारणसमापत्तिप्रतिबिम्बरूढ़ परम धामाधिरोढुमध्यवसित, यमुद्दिश्यात्मतत्त्वमेवाहन्तया व्यपदिशन् वक्ष्यति—

" मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वत ॥" इति ॥

तथा—

" बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते " इत्यादि ।

तादृशश्च सन् येदेदमाचरति तदा स्थितप्रज्ञो भवति । किमाचरति[7] यदा मनोगतान् सकल्पवर्तिन कामानतत्त्वज्ञानुष्ठेयकर्मफलभूतान् सुखादीन् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति, मनागपि तान्न सङ्कल्पयति, न तु

१. BN[1] भनैक IO भानैकात्मना
२ All except BS[1] omit मय
३ BS omits सति
४. BN[1] चराभ्या शक्तिश्रद्धाभ्या
BN[2] and BS[2] चराभ्या
५ BN[2] omit भक्तिश्रद्धाभ्या
६. IO omits इह BN and BS[2] notes it in the margin
७ BS[2] सवेत्ति
८. IO यथा
९ IO यदिद
१० IO तदा प्राज्ञो भवति
११ BN तत्त्वानुष्ठेय
१२ IO सुखान्

कर्माणि प्रजहाति । कथमेतत्संभवति, कर्माणि च करोति, फलं च प्रजहातीति? तदुपपादयितुं विशेषणमाह—"आत्मन्येवात्मना तुष्टः" इति । सर्वः कश्चित्स्वसंविदधिकरणं तोषं[1] प्रीतिमनुभवति, किंतु अर्थोपपूर्वेण केनचिदनित्येन प्राप्येन सुखसाधनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं[3] प्राप्नोति । अयं तु योगी सततसन्निहितानस्तमितचित्प्रकाशात्मना परामर्शाभावमात्रव्यवधानमिव प्राप्तेन सर्वदा सुखसंपूर्णस्वमहिमत्वादखिलवस्तुस्पृहाविच्छेदकारिणा स्वयंनिहितविस्मृतेन महानिर्धानेनैव[4] पुनः प्रत्युदितस्मृतिवशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेण लाभेन लब्धसहजानन्दः । एवंविधश्चायं कृपणप्रार्थनीयानुत्पादविनाशधर्मकान् कामान्[5] कथं[6] न प्रजह्यात् । यदा चेत्थंभूतस्सन्[7] कामान् सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि प्रजहाति, तदा स्थितप्रज्ञः ॥

यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा तदेव विशेषतो वक्तुमाह—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः [8]स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५८ ॥

इह कर्मफलभूते सुखदुःखे प्राप्यमाने प्राप्ते च द्विप्रकारतया सर्वप्राणिनां विकारहेतुत्वमापद्येते[9] । अयं तु[10]क्तलक्षण स्थितप्रज्ञ प्राप्यमानेषु सैव[11]

---

१. BS^1, BS^2 and IO तेषां
२. IO, BN^1 and BN^2 प्राप्त-
३. All except BN^2 नेषां
४. IO निधानेनैव
५. All except BS^2 omit कामान्
६. BS^1 and IO कथने प्रज-
७. All except BS^1 स कामात्
८. IO and BS^1 स्थितधीः
९. BS^2 आपद्येते
१०. BN^1 and BN^2 इत्युक्त
११. BN^1 and BN^2 सत्सुखदुःखेषु

दुःखेष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति, सुखेषु च प्राप्यमानेषु विगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषो भवति, यथोक्तपरिपूर्णात्मरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात् सर्वसाम्यसमाधिं समापन्नः, अत एव वीतरागभयक्रोधः—रागः सुखविषयोऽभिलाषः, तथा भयं सुखप्रतीघातहेतोरशक्यप्रतीकारात्सन्त्रासः, तथा क्रोधः शक्यप्रतीकारं तथाविधं प्रति रोषः, एते वीता विगता यस्य तथाविधः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥

एवं प्राप्यमानसुखदुःखनिर्विकारतया स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमुक्त्वा प्राप्तसुखदुःखस्य निर्विकारतया तं प्रतिपादयितुमाह—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५९ ॥

योगी तत्तदनन्तभेदं सुखसाधनभूतं दुःखसाधनभूतं वा सुखात्मकं दुःखात्मकमेव वा शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति नापूर्वक्षणिकहर्षलक्षणं क्षोभं श्रयति, यतः सर्वस्मिन्वस्तुन्यनभिस्नेहः 'इदं मम सर्वमन्यद्दुःखकारणम्' इति अभीष्टेषु अनुरागोऽभिस्नेहः, स यस्य नास्ति स तथोक्तः। तथा शुभं प्राप्य न द्वेष्टि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणं क्षोभमुपयाति। य एवंविधः प्राप्तयोरपि प्रियाप्रिययोर्नित्यनिर्विकारस्वात्ममात्रसुव्यवस्थितबुद्धिः तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञोच्यते ॥

---

१ IO इत्वासर्वमाप्य
२ BN¹ and BN² समाधिसमा
३ IO कारतथाविधप्रति
४ BN¹ and BN² add स
५ All except BS¹ omit स्थित कारतया
६ BN and BN¹ नन्दति पूर्व
७ BN² omits अप्रिय
८ IO and BN सुव्यवस्थितस्य प्रति
BN¹ सुव्यवस्थित तस्य

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणा उपायभूतेन निष्पद्यते तद्वानपि स्थित-प्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः[१] ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ६० ॥

चशब्दो व्यतिरेके। यदा[२] पुनरयं योगी सर्वतः[३] सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्य शब्दादिभ्य इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरति व्यतिरेचयति, स्वभावतश्चिदर्कर-श्मिरूपाणि तन्निष्ठान्येव करोति। कथम्? कूर्मः कच्छपो यथा स्वावयवान् शरी-रनिष्ठान् करोति एव[मिम्], तदासौ स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥

अथो[४] विषयेभ्य इन्द्रियसंहार किमव्यापारैग्रहणेन वा, किं वा ग्राह्य-मानेषु शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनाग्रोक्त इति पक्षद्वयसंभावनाया पूर्वपक्षस्थैर्य-प्रतिपादनपूर्वमुत्तरमेव पक्ष समर्थयितुमाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ६१ ॥

अभ्युपगम्येदमुच्यते, अस्त्येतत् निराहारस्य शास्त्रविहितानपि शब्दा-दीनानाहरतस्तान्दूरत परिहरतो विषया इष्टा शब्दादयो विनिवर्तन्ते, मत्वा-

---

१. IO, BN[1] and BN[2] सर्वेश BS[2] notes सर्वशा as an alternative reading
२ BN[1], BN[2] and BS[1] मत
३. All except BS[1] सर्वश
४. IO omits इन्द्रि...दिभ्य
५. BN[1] अथ
६. BS[1] आग्रहणेन
७. IO, BN[1] and BN[2] चाहरत.

सत्त्यभावात्स्वकार्यं[1] रागादिकं नारभन्ते, किंतु रसवर्ज्जं रसमभिलाषं रागाख्यं क्लेशं वर्जयित्वा । स हि तदानीं [2]प्रसुप्तस्तनुर्वा वर्तते । [3]परमनैष्ठिकस्य रसोऽपि निवर्तते नाम परं प्रकृष्टं समाध्युपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य; यदि वा एष योगी यदा परं तत्त्वं विषयपरिहारं समाधिक्रमेण पश्यति, तदा तं दृष्टवतस्तस्य रसोऽपि जातु निवर्तेत इति स्वान्तं निष्ठार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

एवं विषयपरिहारपरमसमाधेः परामपि काष्ठां प्राप्तस्य [4]सच्छलत्वं प्रतिपादयन् यथोक्तज्ञान[5]पूर्वमनिषिद्धविषयसेवा[6]त्मकं सच्छलं समाधिं सिद्धान्ती[7]कुर्वन्नाह—

यततस्यापि हि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६२ ॥

तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत तत्परः[8] ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६३ ॥

[9]यस्मात् तस्यापि विषयानाहरणसमाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामपि प्राप्तस्य विदुषो विपश्चितो [10]ज्ञानविघातजागरूकत्वाच्छिद्रान्वेषणपराणि [11]प्रमथन-

---

१ IO कार्यरागं-

२. IO प्रसुप्तमनु वा वर्तते
BN[1] प्रसुप्ततया वर्तते

३. All except BS[1] add यदि वा and omit it later.

४. BN[1] and BN[2] सशूल्त्वं
BS[1] and BS[2] सच्छलत्वं

५ IO, BN[1] and BN[2] ज्ञानप्रवेशानिषिद्ध
BS[2] Notes this as an alternative reading

६. BS[1] मेवात्मकमच्छलं

७. IO BN[1] and BN[2] दृष्टान्तीकुर्वन् BS[2] notes this as an alternative reading

८. BS[2] notes मत्परः as an alternative reading

९. IO omits यद्यस्मात्तस्यापि

१०. IO ज्ञानविज्ञानविघातजागरूकत्वाच्छिद्रा-

११. IO प्रमथशील-

शीलानीन्द्रियाणि प्रसभं प्रसह्यैव कंचिदवकौशलेशं लब्ध्वा मनश्चित्तं हरन्ति। लब्धादपि समाधिफैल्याद्व्यपकर्षयन्ति विषयाभिमुखतां नयन्ति। श्रूयन्ते हि तथाविधविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठा योगिनश्चिरादपि इन्द्रियैः कामान्प्रति प्रवर्तनेन प्रमथितचित्ताः। यत एवमयं सच्छलो विषयपरिहारसमाधिः ततस्तानीन्द्रियाणि मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतसा संयम्यात्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणे स्वात्मतत्त्वे समाहितः सर्वास्ववस्थासु तदेकनिष्ठः सन् तत्परः शास्त्रानिषिद्ध-शब्दादिग्रहणप्रवृत्तेन्द्रियनिष्ठ एवासीत। यस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिन इन्द्रियाणि वशे विधेयत्वे वर्तन्ते[11] तस्य प्रतिष्ठिता लब्धनिश्चलस्थितिः प्रज्ञो-च्यते। अत्रायं[12] दृष्टान्तः—कश्चिद्गारुडिकः तादृशः संभवति यो मन्त्र-प्रभावेन भुजगान्प्रतिषेद्धुमलम्। स यदा तादृङ्मन्त्रोपासनशैथिल्यलक्षणं प्रमाद-मातिष्ठति, तदा ते छिद्रान्वेषिणो भुजगास्तं व्यापादयन्त्येव। कश्चित्तु गारुड-शास्त्ररहस्यवेदित्वात्तादृशातिशययुक्तो भवति, येन तैरेव भुजगैः स्रग्दामभिरिव क्रीडति; तं च ते न कदाचिदभिभवितुं प्रभवन्ति[15]। एवं योगी कयाचिद्युक्त्या कंचित्कालं विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति; तस्य मनागप्यवधानविच्छेदात्ते

१. BN^1 and BN^2 अवकाशं
२. IO लब्ध्वा
३. BN^1 and BN^2 अपकर्षयन्ति
४. BN^1 श्रूयते
५. BS^1 and BS^2 यथाविधं
६. IO, BN^1 and BN^2 वर्तनेन
७. BN^1 and BN^2 विषयप्रतिहार
८. BN^1 and BN^2 निषिद्ध
९. BN^1 and BN^2 अप्रवृत्ते-
१०. IO, BN^1 and BN^2 विधेयत्वे
११. BN^2 omits वर्तन्ते
१२. IO omits अयं
१३. All except BS^1 कश्चिद्गारु-
१४. BN^1, BN^2 and BS^1 वेदितत्वात्
१५. BS^2 adds in the margin न कदाचित् तं प्रमुष्णन्त्येव

रैव्यावकाशा विषयाश्चित्त प्रमथ्नन्त्येव। यस्तु यथोक्ते पारमार्थिके स्वात्मन्येव सदा सुव्यवस्थित, स विषये क्रीडन्नपि न कथञ्चिद्बाधितु शक्यै, यथोक्तम्—

"वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान्।
सवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि॥"

अथ "कूर्मोऽङ्गानीव" इत्युपमाननिर्देशाद्विषयेभ्योऽत्यन्तन्यावर्तनमेवेन्द्रियाणा सहार सयमो यै तेभ्योऽन्यथैर्व त॰ प्रतिपादयन्, प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य श्लोकपञ्चकेन मुख्य लक्षणमाह—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥ ६४॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६५॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥ ६६॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ ६७॥

---

१ IO लक्षाव

२ IO प्रमथयन्त्येव
BN and BN² प्रमथन्त्येव

३ All except BS read शक्य

४ BN² अत्यन्तवनमानमेव

५ IO यस्तऽन्यथैव BS²ˑ notes this as an alternative reading

६ BN¹ न्यायेव

७ BN¹ omits त

८ BN² adds within brackets the following two verses

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य कुत सुखम्॥
इन्द्रियाणा हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाम्भसि॥

These two verses are written in the margin

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः[1] ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

इह खल्वचिन्त्यपरमेश्वरमायामुषितसम्यग्ज्ञानतया शरीरमात्रमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य संसारिणः सतः पुंसः सन्निहितमपि मुख्यध्येयं[2] निरुत्तरानन्तनिजानन्दसुधासागरं स्वम्[3] आत्मानमविमृशतो[4] दुःखैकपरिणामनित्यकृत्रिमसुखसाधनस्पृहतया[5] शब्दादीन्विषयान् ध्यायतः सततं चिन्तयतः तेषु सङ्गो निबिडनिमग्नमानसत्वमुपजायते उत्पद्यते। तस्मात्तथाविधात्सङ्गात् कामस्तद्विषयोऽभिलाषो रागाख्यः क्लेशः सञ्जायते समुद्भवति। तस्माच्च[6] तत्प्रतिकूलेषु वस्तुषु क्रोधः द्वेषाख्यः क्लेशप्रकारोऽभिजायते प्रभवति। ततश्च संमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविवेकविरहात्मकमज्ञानं प्रभवति, मोहाख्यः क्लेशः उन्मज्जतीत्यर्थः[7]। ततश्च स्मृतिर्विभ्राम्यति, सत्यं सर्वत्र्यमात्मानमस्पृशन्ती स्वरूपालोपमिवाप्नोति, तादृशाच्च[8] स्मृतिभ्रंशात् परमार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं नश्यति तिरोभवति, तस्माच्च[9] हेतोः पुरुषः सत्यस्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षणं नाशमुपगच्छतीति संसारिणः पुरुषबुद्धिप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परां प्रतिपाद्य इदानीमनुजिघृक्षाक्षणे[10] शिष्यमाणसन्देहतिरस्कारिणीं[11] तिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वभावप्रकाशात्म्य प्रातिभबोधस्य[12] मुमुक्षोः[13] प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्रमं प्रतिपादयितुमाह—

---

१ IO and BS[1] सर्वश
२ IO मुख्यमध्येयम्
३ All except BS[1] निरुपमा
४. IO स्वात्ममवि
५ BN[1] स्पृहया
६. BS ततस्तु
७. BS, BS and IO सादृश्याच्च
८ BS[1] BN[1] and BN[2] add तस्मात्
९ BN and BN[1] बुद्धि परमार्थ
१० IO omits च
११ BS and BN[1] क्षणात् शिष्य
१२ BN[1] and BN[2] तिरस्कारिणी
१३ IO प्रासाद्यतो
१४ BS[2] adds पुंसः

"आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति"[1] इति ॥[2]

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु पुमान् विधेय प्रत्यगमर्शविषयभूतत्वात्स्वाधीन आत्मा स्वभावो यस्य स तादृश पुरुष, आत्मवश्यैस्तादृशस्य सत्यस्यात्मन स्वशक्तितया प्रशान्तत्वाद्विद्वेषत्वाच्च तदधीनप्रवृत्तिस्थितिमहतिभिरिन्द्रियैर्बाह्याभ्यन्तरे करणे किरणैरिवार्क पदार्थान्विषयाश्चरन् गच्छन् प्रसाद सुखादिकलङ्कसंपर्का भावरूप वैशद्यमधिगच्छति प्रतिलभते। अत एव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयाश्चरन्[7] रागद्वेषविमुक्तै[6]। रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसप्रसक्तस्य विस्मृतस्वात्मन पुंसो विषयान्प्रति प्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परिस्फुरत। यस्य तु सर्वत्र परिपूर्णत्वान्नित्य-निरभिलाषस्वरूपप्रत्यवमर्शपूर्वक सर्वज्ञानक्रियाव्यवहार, तस्य रागद्वेषाभ्या विमुक्तानीन्द्रियाणि स्व स्व विषयमभिप्रवर्तन्त इति तादृशैरिन्द्रियैर्विषयाँ-श्चरन् प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तम्। एवंविधे च निसर्गनिर्मले[8] स्वरूपाभि-व्यक्तिलक्षणे प्रसादे सति रागादिक्लेशनिबन्धनाना सर्वेषामाध्यात्मिकाधि-दैविकाधिभौतिकाना दुःखाना हानि परिक्षयोऽस्यै पुंस उपजायते। यतो यथो-क्तेन प्रकारेण प्रसन्न वीतरागद्वेषकलङ्क चेतो यस्यै तादृशस्य पुंस आशु प्रसाद-

---

१ BS[2] The following verse
प्रमादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्यवतिष्ठते ॥
is written in the margin, with the indication that it should be added here

२ BN and BN[2] omit इति

३ BN and BN[2] आत्मस्वभाव

४ IO omits संपर्क

५ IO omits इन्द्रियै

६ BN BN[2] and BS[1] द्वेषमुक्तै

७ All except BS[1] विषयान्श्चरन्

८ BS[1] निर्मलस्य

९ All except BS[1] and BN[1] द्वैन्द्व

१०. BN[1] and BN[2] omit हानि

११ All except BS[1] क्षयेऽस्य

१२ BS[2] adds स

समनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते, परितः समन्तात्सत्ये स्वात्मनि निर्विप्लवां प्रतिष्ठां लभते । यत एवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सुखहेतुभ्यो दुःखहेतुभ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो दुःखहेतुष्वपि द्वेषविरहितत्वेन सुखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नियमितानि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तस्य तथाविधस्य प्रत्यासन्नपरमेश्वरसायुज्यस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठिता, स्वात्मनि लब्धस्थितिः । न त्वन्यस्य यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणसमाधिनिरुद्धान्यैनुत्स्वान्तरागद्वेषैर्भयमूलत्वात्प्रसृतानि कार्यकरीण्येव निगृहीतानीन्द्रियाणि मन्यते[4] ॥

अत एव समस्तसंसारिपुरुषविलक्षणां प्रबुद्धस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

---

1. BS^1 न्यानुन्सात
2. BN^1 and BN^2 द्वेषमल्पभयमूल.
3. BS^1 कारणानीव
 BN^1 and BN^2 धारणान्येव
4. BN^1 alone adds in the margin

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

अयुक्तस्य अवशीकृतेन्द्रियस्य । नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिर्नोत्पद्यते । भावना ध्यानम् । अभावयतः आत्मध्यानमकुर्वतः । शान्तिः आत्मनि चोपरतिः । सुखं मोक्षो[क्षा]नन्दमित्यर्थः ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥

अनुविधीयते मनः अवशीकृतं तदिन्द्रियेण सह गच्छति । अस्य पुरुषस्य प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

महाभावो[बाहो] वैरिनिग्रहसमर्थस्य तव तत्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा[1] वृत्तिरेवेह संसारिणं प्रति निशाशब्देनोक्ता[2]। तद्विषयत्वेन[3] सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृक्शक्तित्वात्प्रसुप्तानि तिष्ठन्ति। एवंविधा या सर्वभूतानां निशा तस्यां तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृहीतसर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो जागर्ति, प्रविकसितस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचन-विभाव्यमानां तामेवाविमुञ्चन् विगतमोहनिद्र आस्ते। यस्यां तु प्रतिक्षणविनश्व-रसुखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोपसर्गमात्र[4]व्यग्रसमग्रेन्द्रियग्रामायां संसारव्यवहार-वृत्तौ सर्वभूतानि समस्तप्राणभृतो[5] जाग्रति तावन्मात्रावहितत्वात् विनिद्रतामि-वानुभवन्ति। सा तादृशी वृत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोकयतो मुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य, रात्रिर्निशा, तां प्रति तस्य निरवधानत्वात् ॥

एवं सततमनस्तमितसामान्यसंवित्प्रकाशात्मनि स्वभावे सुव्यवस्थितप्रसन्न-बुद्धिः प्रबुद्धः पवन इव सदसदात्मकै[6]र्विविधैः पदार्थैः परिचयमुपगच्छन्नपि तत्संपर्कसंजातैः सुखादिभिर्मनागपि न विकृतिं नीयत इत्युपमाननिदर्शनेन स्फुटतरं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

---

१ BN¹ and BN² प्रकाशस्वरूप
२ BN² उक्त
३. BS¹ adds हि
४. IO, BS² and BN² omit मात्र
५. All excepts BN¹ प्राणभृतो
६. IO सदसदामोदै
BS¹, BS² and BN¹ सद् सदात्मकामोदै

स प्रबुद्धः पुरुषातिशयः शान्तिं सकलविकल्पकल्लोलक्षोभपरिक्षयान्निस्तिमितचित्तवृत्तितामधिगच्छति प्राप्नोति। कोऽसौ यं कामा विषयास्तद्रूपविशन्ति निरभिलाषमेवावगाहन्ते? कथम्? यथा समुद्रं नानादिगन्तरागतसरिद्भूता आपः। कीदृशम्? ताभिरापूर्यमाणं भ्रियमाणमपि अचलप्रतिष्ठं निष्प्रकम्पापारगम्भीरनिजावस्थानम्। अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिसामर्थ्यात् सम्बध्यमानैरपि सुखादिहेतुभिः शब्दादिभिर्यं क्षोभं नेतुं न शक्यते स एव शान्त इत्युच्यते, न [illegible] यस्तेष्वसंन्निहितेषु शान्तः, यथोक्तम्—

"विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" इति।

अत एवाह—न कामकामी शान्तिमाप्नोति, मनसैव कामान् सुखसाधनभूतान् विषयान् कामयमानोऽभिलष्यन्नेवेन्द्रियव्यापारपरिहारमात्रेण न शममाप्नोतीति॥

एवमभिप्रायं प्रकटयितुमाह—

विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति॥ ७१॥

---

१. BN' कामविषयाः
२. BN' नानादिगत
३. IO रूपाम्
४. BN' omits this word
IO प्रियमाणं
BN' पूर्यमाणं
५. All except BS' सन्निहितेषु
६. BS' and BN' अशान्तः. It is possible to read thus in BN' also
७. BN' and BN' मानसान्. This [illegible] noted as an alternative reading in BS' also.
८. BN' and BN' लभ्यत्येव

य सर्वानशेषान् कामानिष्टान् शब्दादिविषयानभिलाषान् मनसैव विहाय परित्यज्य इन्द्रियैर्विषयाश्चरति[1] अवगाहते, स शान्तिमुक्तरूपामधिगच्छति प्राप्नोति। कीदृश सन्[2] नित्यतृप्ताद्वयचिन्मात्रप्रतिलब्धात्मप्रत्ययत्वात् निस्पृह स्पृहातो विषयसुखलोलुभर्तोया निष्क्रान्त । तथा निर्मम प्रतिनियतेषु देहेन्द्रिय-विषयादिषु भावेषु ममैवेदमिति ममत्वाभिमानात् निष्क्रान्त । तथा निर-हङ्कार देहबुद्धिप्राणादिष्वात्मप्रत्ययरूपादविच्छिन्नादहङ्कारादपि निष्क्रान्त इति ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेनापवर्गमार्गप्रवणस्य पुस प्रथममेव सहजभक्त्याद्यव्यभि-चारिचिह्नसूचितोपदेशयोग्यबुद्धितया सद्गुरूपदिष्टदेहदेहिव्यतिरेकज्ञाननिरन्तराभ्यास-वशाद्देहादिवैर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याद्वैतसामान्यसविस्तरोहादहप्रतीतेश्चिदर्कर श्मि-रूपाणामन्तर्बहिष्करणशक्तीना शास्त्रचोदितेषु विषयषु विसृष्टत्वमेव निग्रहं निरुत्तरपदप्राप्तिहेतु सिद्धान्तीकृत्य सप्तदशाध्यायप्रदर्शितपरमरहस्योपदेशप्राण-भूतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसहरन्नाह—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

---

१. BS[1] adds गच्छति
२ BN शान्ति मुक्ति-
३. IO, BS[1] and BS[2] रूप
४ BN[1] लोलुभतया
५ BN[1] अविनिरूप
६ BN व्यभिचार
७ BS[2] वर्गस्य व्या-
८ IO अन्त करणशक्तीनां
९. BN[1] and BN[2] विसृष्टत्वमेव
१०. IO निग्रहनिह
BN[2] निग्रह

एषा “विहाय कामान् यः सर्वान्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता ब्रह्मणः परस्य तत्त्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य सम्बन्धिनी स्थितिः ; एतया ब्रह्मणि स्थीयते इति विषयान्तरनिवृत्तगतितया प्रतिष्ठा मिन्यते ; अत एवैनां प्राप्य यथोक्तेन क्रमेण[1] स्वात्मीकारेण स्वीकृत्य अभियुक्तो न मुह्यति, देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपं वैचित्र्यं न भजते, यतोऽस्यामन्तकालेऽप्युपरमसमयेऽपि[3] स्थित्वा विश्रम्य[4] निर्वाणं नानाविकल्पक्षोभप्रत्ययात्[5] प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं स्वं[6] स्वभावमयमृच्छति गच्छति, तदैकात्म्यमापद्यत इत्योम् ॥

> द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन् हृदय इव[7] गम्भीरविमले
> 　गृहीते गीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः ।
> तदाश्लेषानन्दामृतरससमृद्धे रसयतां
> 　सदा नः पुंभावो भवतु कृतकृत्यः कृतधियाम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठविरचिते[8] वाक्यार्थान्वयमाले सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
द्वितीयोऽध्यायः

---

१. IO युक्तेन क्रमेण
२. All except BS[1] स्वात्म
३. BN[2] उपरमसत्स्वभावमयेऽपि BN[1] adopts this reading but writes सत्स्वभाव in the margin.
४. BN[1] and BN[2] विश्राम्य
५. BN[2] प्रत्ययशान्तं
६. BN[2] स्वस्वभाव. BS[2] notes this as a reading.
७. IO omits इव
८. IO राजानराम विर BS[2] राजानरामकण्ठ BN[2] राजानकरामरचि
९. BS[1] विचित्रार्था

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च भगवद्भाषितानि पृथक्प्रशंसावचनान्यनुविमृशन् सम्यक् समुच्चयार्थमनवधार्य[1] किमेतयोरुपादेयतरं स्यादिति संशयानो भगवन्तम्[2]

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

"दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय"[3] इत्यादि वदत[4] तव कर्मणः सकाशाद्यदि बुद्धिर्ज्यायसी मता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतम्, तत्किं केन हेतुना बन्धहेतुत्वात्सर्वस्मिन् कर्मणि दारुणविपाकत्वात् घोरे विशेषतोऽस्मिन् गुरुज्ञातिघातादिमहापातकहेतौ सङ्ग्रामरूपे माम् "कर्मण्येवाधिकारस्ते" इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि[5] । इत्थं च परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशंसारूपत्वाद्व्यामिश्रेण सङ्कीर्णेन वाक्येन मम बुद्धिं प्रज्ञां मोहयसीव निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन् संशयापादकवचनप्रणयनाद्वैचित्र्यमिव मां प्रापयसीत्यर्थः । तस्मात्कारणादेतयोर्ज्ञानकर्मणो-

---

१ IO अवधार्य
BN[2] and BS[2] अविनार्य

२ IO adds उवाच

३ All except BS[2] omit धनञ्जय

४ IO omits वदत यदि

५ IO omits प्रवर्तयसि

मेध्यादेक ज्ञान वा कर्म वा इदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णीय ब्रूहि, येनैकतरेण सुगृहीतेन सता श्रेयोऽपवर्गलक्षणमभ्युदयमेह प्राप्नुया लभेयेति ॥

अथ 'अन्यथैव मयोक्तम्, अन्यथैव त्वया प्रतिपन्नम्' इत्यर्जुन प्रत्युपालम्भमिवाविष्कुर्वंस्तत्सशयमुदासाय

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

सांख्या यथाप्रतिपादितलक्षणशरीरिशरीराद्युपादेयहेयपदार्थसङ्ख्यानम्, तद्विदो मुख्यतया साङ्ख्या उच्यन्ते । योगो यथोक्तसाङ्ख्यनिश्चितार्थसाक्षात्कारकरण क्रियाविशेष , स विद्यते येषा तेऽपि मुख्यतया योगिन । कपिलादयो हैरण्य गर्भादयश्चात्र गोण्या वृत्त्या सांख्या योगिनश्चोच्यन्ते, यथोक्तलक्षणस्यात्मादेरर्थस्य तेषामनिश्चयादसाक्षात्काराच्च । तदेवविधाना मुख्याना साङ्ख्याना योगिना च पुरास्मादध्यायात्पूर्वं द्वितीयेऽध्याये मयैव निष्ठोक्ता निश्चयेसिद्धान्त प्रतिपादित ।

१ BS[1] omits अहं
२ BN[2] omits त्वया
३ BN[1] and BN[2] आविष्कुर्वन्
४ BS omits श्री
५ BN and BN[2] सख्या
६ IO and BS[1] करणक्रियाविशेष
BN[1] and BN[2] करणविशेष
७ BS[2] BN and BN[2] omit अत्र
८ BS omits सांख्या
९ BN and BN[2] परमात्मादे
१० IO and BS[2] कारात्र
११ BN[2] and BS[2] द्वितीये
१२ BN[2] निश्चय
१३ BN[2] omits प्रतिपादित

कीदृशी निष्ठा ? द्विविधा, द्वे एकानुष्ठातृपुरुषनिष्ठे युगपत्प्रयोज्ये विधे विधाने प्रकारौ[1] यस्याः सा तथोक्ता[2]। केन प्रकारेण द्विविधेत्याह—

"ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" इति।

यथाप्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणी[3] प्रतिपत्तिरिह ज्ञानमुच्यते, तद्विषयो योगः समाधिः[4]। कर्मण्यपि सति यथोक्तस्वरूपाप्रच्युति-लक्षणं प्रणिधानम्[5]। तेन ज्ञानयोगेन मुख्यानां यथोक्तानां साङ्ख्यानां निष्ठा मयोक्ता। ते हि नैष्ठिकाः साङ्ख्या येषां कर्मणि प्रवृत्तानामपि यथोक्तात्मज्ञानविषयः[6] समाधिरविप्लुतः[7]। कर्म यथावर्णं यथाश्रमं शास्त्रचोदिता सा सा क्रिया, तत्र योगः समाधिः यथोक्तज्ञानापरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता, तेन कर्मयोगेन मुख्यानां योगिनां निष्ठोक्ता[8]। एवं ज्ञानयोगस्य कर्माविनाभावात् कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावात् एकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा मया पूर्वमुक्ता, तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्तः। कथं विस्मृतो भवता ? तथा च—"दूरेण ह्यवरं कर्म" इत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्ष-प्रतिपादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनेनायोक्तम् "तस्माद्योगाय युज्यस्व" कर्मनिष्ठो

१ All except BN प्रकारो
२ IO तयोक्तानेकेन
३ BN[1] लक्षणप्रति
४ IO BN[1] and BN[2] समाधि कर्मणि
५ IO BN and BN[2] सत्स्वयथोक्त
६ IO प्राणिनाम् BN and BN[2] प्रणीतम्
७ All except BS[1] यथोक्तानां मुख्यानां
८ BS[2] आत्मस्वयज्ञान
९ BS[2] notes as an alternative reading अविच्युत
१० IO omits यथावर्ण
११ IO निष्ठिता BS[2] निष्ठता
१२. BS and IO भगवत
१३. IO पादना ययोक्तं

भव; यतः कर्मसु यो योगस्तत्कौशलम्; सा बुद्धिमचैनानित्यमिनि; अनेन "ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्" निष्ठेति तत्रोक्तम्। तथा—"कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते" "तस्माद्योगाय युज्यस्व" इत्यादिना कर्मणोऽवश्यकरणीयत्वं व्यवस्थाप्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम्—

"कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥" इति

तथा—

"रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥"

इत्यादि। अनेनापि "कर्मयोगेन योगिनाम्" निष्ठा तत्रोक्ता। किं बहुना। "दूरेण ह्यवरं कर्म" इत्यत प्रभृत्यध्यायपरिसमाप्ति[3] यावत् एकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठाप्रतिपादनपरत्वेन सर्वो ग्रन्थस्तत्र व्याख्यातः, तत्कामे व्यामिश्रवचनता, यथैवं ते बुद्धिमोह उत्पन्न ॥

अथ मन्यसे—यथोक्तात्मलक्षणैकार्थरहितत्वं ज्ञानमित्युक्तम्; कर्म च नानाविषयहानादानरूपव्यापारात्मकम्, तदेतयो ज्ञानकर्मणो परस्परविरुद्धयो-

१. IO, BS[1] and BS[2] सत्ता
२. IO, BS[2] and BN[1] युक्तैस्ते
BS[1] and BN[2] seem to read युंक्तैस्तु but see II, 66 ante.
३. IO, BN[1] BN[2] and BS[2] समाप्ति
४. BN[1] निविधा
५. BN[1] and BN[2] ग्रन्थस्तत्रोक्त.
६. BN[2] and BS[2] र्थावहितत्वं

युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वं कथमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते। सम्यगनवधारिता-ज्ञानकर्मानुष्ठाननिष्ठा तैवैवंविधैर्बुद्धिमोहकारणम्; अतस्तां पुनरुच्यमानामवधारयेति मनसि कृत्वा आह—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अगृहीतयथाप्रतिपादितसमुचितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्वथा कर्मणां ज्ञान-विरोधित्वं मन्वानस्य तव यदेतन्नैष्कर्म्यमविद्यमानकर्मत्वं सिद्धिहेतुत्वेन प्रतिभाति, तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां सर्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानान्नाश्नुते प्राप्नोति, वक्ष्यमाणया युक्त्या शरीरित्वाव्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां दुष्परिहर-त्वात्। अतो न कर्मणामेषामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम्; किंतु बन्ध-लक्षणस्वकार्यसम्पादनसामर्थ्यभङ्गेनैषामभावापादनमिहाभिप्रेतम्। अथ विहितकर्मा-ननुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः संन्यासोऽभिमतः, तदेवंविधात् संन्यसनमात्रादेव केवला-द्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्यात् न पुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणां सम्पत्तिं समधिगच्छति, समासादयति। यदीह ज्ञानरहिताद्विहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफलावाप्तिः स्यात्, तत्सुषुप्तादयो मोहात्मकत्वान्नैष्कर्म्यमावहन्तोऽवस्थाविशेषाः सिद्धि-हेतवः स्युः ॥

---

१. BN¹ and BN² तैर्वैव बुद्धिमोहा-कार

२. 10 omits विध

३. BN¹ and BN² अधिगच्छति

४. BS¹ and BS² सुप्तादयः

५. BS¹ सिद्धिषु हेतवः

न च विहितकर्मानारम्भमात्रान्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति यदुक्तम्, तत्र हेतुमाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कश्चिद्देही जातु कदाचित्तत्तदवस्थाविशिष्टे कस्मिंश्चिदपि[1] काले न क्षणमपि सुसूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृत्तिष्ठति कर्म कुर्वाण स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः । तथा च[2] बाल्ययौवनवार्धक[3]स्वरूपासु स्थूलास्ववस्थासु मनोवाक्कायैः सर्वः कश्चिद्देही कर्म कुर्वन्नास्ते—इति सुव्यक्तमेव, तदन्तर्गतासु च[4] जागरस्वप्नसुषुप्तरूपासु सूक्ष्मास्ववस्थासु[5] न कश्चिदकर्मकृत्, यतो जागरावस्थायां शब्दादिविषयग्रहणव्यग्रेन्द्रियव्यापाररूपतया सर्वस्य तत्तत्कर्म[6]निष्ठत्वं स्फुटमेव । स्वप्नावस्थायामपि विषयग्रहणाविलोपान्न कस्यचिदकर्तृत्वेन[7] स्थितिः । सुषुप्तावस्थायां तु तत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रतिबोधकाले सुखदुःखमोहरूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्त्या मानसं कर्म विद्यत एव । या अपि योगिविषया एता जागराद्योऽवस्थास्तास्वप्येषैव वार्ता, यत जागरस्वप्नयोर्ग्राह्यग्रहीत्रादिविकल्पानुपरमात्, सुषुप्तावस्थायामपि तत्काल ग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदसंवेदनाभावे सत्यपि व्युत्थाने तथाविधसमाध्यवस्थाप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्तिरिति तिसृष्वपि योग्यवस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् वर्तितुमर्हतीति विहितकर्मानारम्भमात्रान्न नैष्कर्म्य

---

१ IO omits अपि
२ BN[1] and BN[2] omit च
३ IO BN and BN[1] वार्धक्यरूपासु
४ BS omit च
५ BS[2] सुसूक्ष्मासु
६ All except BS[2] तत्कर्म
७ BS[2] अकर्मत्वेन स्थिति
IO BN[1] and BN[2] अकर्मत्वे स्थिति

सिद्धिरिति पूर्वेण सम्बन्ध । इत्थ सर्वकर्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सर्व कश्चिद्देहभृत् अवश परतन्त्र एव सन् प्रकृतिजै प्रधानभवैर्गुणै सत्त्वादिभि कर्म शास्त्रविहित शरीरित्वाव्यभिचारि च माध्यतेऽनुष्ठाप्यते। इह हि परमेश्वरेच्छापरिकल्पितकारणभाव प्रकृत्याख्य तत्त्वमन्योन्यगुणप्रधानभावपरिणत सत्त्वादिगुणमय तत्तच्छरीरमशेषशरीरिणामारभते गुणाश्चान्योन्याविनाभावघृत्तित्वा-द्रजोगुणानुगतत्वे सति सर्वे कश्चिच्छरीरिण सात्त्विकादिकर्मादिकृत्स कुर्यत इति प्रकृतिजैर्गुणै सर्व कर्म कार्यते इत्युक्तम् ॥

एव च सर्वदेहिना सर्वास्ववस्थासु सर्वकर्मच्छेदानुपपत्तौ स्थिताया विहि-तीना कर्मणामनारम्भमात्रेण नैष्कर्म्याभिमानिनो योगिन शरीरित्वाव्यभिचारि-दुष्परिहरकर्मान्तरसद्भावात् कैवल्यलक्षणसिद्ध्यभाव प्रसक्त इति तथाविधस्य प्रायेणायोगित्वमतिपादनार्थमाह–

कर्मेन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मण उपरमाभावाद्यो योगी मनसान्त करणे नेन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्मरश्चिन्तयन्नास्ते, नैष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्यावतिष्ठति स

१ BN² and BN³ भाव
२ BS भावप्रकृ
३ IO इत्युक्त
४ IO BN¹ and BN² सर्वावस्थासु
५ BN¹ and BN² कर्मावच्छेद
६ BS omit विहितानां
७ BS¹ omit मानिनो व्यभि
BS¹ नैष्कर्म्याभिचारिणो
८ IO and BN² *omit* य

मिथ्याचार उच्यते । तादृश[1] योगाचरणं फ[2]लविसंवादाद्वृथैवेत्यर्थः । यस्तु कर्मेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियशब्देनेह बहिष्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते, तेन शब्दादिग्रहणव्यापाराधिष्ठानानि श्रोत्रादीन्यक्षाणि नियम्य प्रय[3]त्नविशेषेण स्वव्यापारात्प्रतिषिध्यासौ कञ्चित्कालं तथास्ते, न तु तावता सर्वात्मना सर्व[4]क्लेशोच्छेदलक्षणकैवल्यप्राप्तिः, यतस्तथाविधाया यदि परं क्लेशाः प्रसुप्ता भवेयुः, येषां व्युत्थाने पुनः प्रबोधादनुच्छेदो गम्यते ॥

यस्मिंस्तु समाधौ दग्धबीजकल्पतामापाद्यमानास्ते क्लेशाः सत्यप्यालम्बने प्ररोहसामर्थ्यं न भजन्ते, तदधिष्ठितस्यैव विवक्षितस्य योगिनः पूर्वस्माद्विशेषम् "रागद्वेषवि[5]मुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्" इत्यादिना पूर्वोक्तमपि स्मारयन् [6]पुनराह—

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके । स पुनरसक्तः सङ्गरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्यते, [7]प्रकर्षत्वेन व्यतिरिच्यते । कोऽसौ ? यो मनसा यथाप्रतिपादितलक्षणसत्त्वात्मलब्धप्रतिष्ठत्वात् सर्वसाम्यदशाधिरूढेनान्तःकरणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसंस्पर्शात्, न तु [8]शब्दादिविषयात्प्रतिषिध्यते । एवंविधे रागादिस्पर्शशून्ये

---

१. BS' तादृशरूपं
२ IO omits फलविसंवादात्
३ BS' omits प्रयत्नविशेषेण
४ BN' and BN² add फल
५ All read वियुक्तैस्तु See ante II, 66
६ IO, BN and BN² इत्याह
७ IO प्रकर्षेण
८ IO, BN' and BN² शब्दादीन् विषयान् प्रतिषिध्यते
BS' notes this as an alternative reading

कर्मेन्द्रियै कर्मसु शब्दादिग्रहणरूपेषु व्यापारेषु अधिकृतैरक्षैः कर्मयोगमारभते, कर्मणा शास्त्रचोदितशब्दादिग्रहणरूपया क्रियया योगं[1] सम्बन्धमारभते प्रस्तौति ॥

रागद्वेषपरिहार प्रकरणप्रतिपाद्यसिद्धिसाधनम्, न तु कर्मणामनारम्भः; तस्मात्—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं वर्णविभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियन्त्रितं कर्म त्वा तां क्रिया कुरु अनुतिष्ठ, मा कदाचन त्याक्षीः; यतोऽकर्मणः कर्माभावात् क्रियात्यागात् कर्म विहितकर्मानुष्ठानं ज्याय श्रेष्ठम्, यत केषांचिदेव कर्मणामनारम्भे[7] कर्माभावभ्रमो न सिद्धिहेतु, क्लेशानामनुच्छेदात्। यथोक्तेन समाधिना त्वनुष्ठीयमानं व्युत्थानहेतुषु विषयेषु सत्स्वपि क्लेशोन्मेषाभावाय पर्यवस्येत् प्रशस्यतरम्। न च शरीरित्वे सति सर्वकर्माभाव उपपद्यते। यतस्तवाकर्मण सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्थाणुकल्पस्य शरीरयात्रापि देहवृत्तिरपि न प्रसिद्ध्येत् न घटेत[10]। न च पानादानशयनासनगमनाकुञ्चनकण्डूयनादिक्रियाकलापमन्तरेण केनचिद्वर्तितुं शक्यम् ॥

---

१. BS¹. This word is read after व्यापारेषु
२. BN¹ and BN² रूपेण
३. IO and BN² omit this word. BS² reads this word in the margin
४. BN¹ and BN² श्रेयस
५. IO, BS¹ and BS² आश्रय
६. IO अवतिष्ठ
७. IO, BS¹ and BS² आरम्भे
८. IO, BS¹ and BS² बुद्धया न हेतुः
९. BN¹ and BN² स्यति तत्प्रशस्य
१०. BN¹ and BN² घटते
११. BN² आगमन

इत्थं च कर्मणः सर्वथाभावानुपपत्तौ स्थितायां न सर्वं नाम कर्मानुष्ठीयमानं सिद्धये कल्पत इत्याह—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञो यजनं मुख्यया वृत्त्या दैवतपूजनम् । दैवतमपि "यस्मिन् सर्वम्" इत्यादिश्लोकव्याख्यातस्वरूपं परमेश्वरं परमात्मैवैकं[1] तत्त्वमिहाभिप्रेतम् । तस्य पूजनमपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनविशुद्धया संविदा स्वभावत्वेन परामर्शनलक्षणमाराधनम्, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणोऽन्यत्र तादृशं कर्म वर्जयित्वान्यादृशं कर्म कुर्वाणः सर्वोऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति[2] कर्मशास्त्रचोदितमप्यनुष्ठानं बन्धनं संसारदायित्वात्पारतन्त्र्यहेतुर्यस्य स तथा, यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यतया विधिवदनुष्ठीयमानं शास्त्रीयमपि[4] कर्म बन्धनायैव कल्पते । यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानं तु परमेश्वराराधनलक्षणमुख्ययागहेतुत्वात् परसिद्धिदं भवतीत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति –

"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य[5] सिद्धिं विन्दति मानवः ॥" इति,

---

१. IO omits एव
२. BS[1] reads कर्म...लोक. in the margin
३. BN[1] यादृशं
४. IO omits शास्त्रीय...ष्ठीयमानं
५. All except IO तमेवार्च्य

यत एवं ततस्त्वं तदर्थं तादृशस्य यज्ञस्य सम्पत्तये कर्म शास्त्रचोदितां क्रियां समाचर सम्यक् कुर्वित्यर्थः । कीदृशस्तस्य सम्यक्करणेऽधिकृत इति विशेषणमाह—मुक्तसङ्ग इति। मुक्त असंकल्पात्परिहृतः सङ्गो रागद्वेषादिदोषहेतुः विषयेषु निमज्जनं तदेकनिमग्नचित्तत्वं येन स तथाविधः सन्निति। अनेन मुमुक्षोस्तावत्कर्मापरित्यागः प्रतिपादितः ॥

इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतः, कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत इति द्विविधशास्त्रोपदेशविषयभूते लोके न कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावत् आगमोपन्यासपूर्वं कर्मापरित्यागमुपपादयितुमाह—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

प्रजाशब्देनात्र कर्मभूमिजन्मानः परिज्ञानरहिताः स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते, तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोपपत्तेः । तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पितसर्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेषः यथोक्ताः प्रजाः सहयज्ञाः यज्ञेन नानादेवतायजनात्मकेन विधिविशेषेण सह सार्धं सृष्ट्वा निर्माय उवाच उपदिदेश ॥

---

१. IO, BN[1] and BN[2] omit तदर्थं
BS[2] notes it in the margin
२. BN[1] हृतसङ्गः
३. BN[1] and BN[2] द्विविधा
४. IO पूर्वकं
५. BN[2] The other ardha also is read here.
६. All except BN[2] पराज्ञान
७. BN[2] omits सर्ग

किमुवाचेत्याह—

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् कामान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

अनेन सह जन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वं प्रसवं सन्तानमवाप्स्यथ वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः । प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसः । अन्यत्राप्येवं द्रष्टव्यम् । एष च[1] युष्माकमनुष्ठीयमानः सन्निष्टकामधुग्भवतु, क्रियाफलत्वेनाभिमैतान्[2] कामान् स्वर्गादिभोगान् दुग्धान्पूरयतु । किमनेन कुर्म इत्याह—अनेन देवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत शास्त्रोपदिष्टेतिकर्तव्यताविशिष्टेन यज्ञेन[3] तर्पितान् सर्तॄप्तिलक्षणां[4] सत्तां लम्भयत इत्यर्थः । [5]ते चैवं भवतीभिरिष्टत्वात्तृप्तास्सन्तो युष्मान् भावयन्तु वर्धयन्तु[6], नरकतिर्यक्त्वादिपतनलक्षणादभावादुत्तारयन्तु वा । एवमन्योन्यभावनपरा सन्त परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ लप्स्यध्वम् । यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविता सन्तो देवा इष्टानभिप्रेतान्[7] कामान् भोगान् युष्मभ्यं दास्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति । एवं तैर्देवै दत्तान् भोगान् येभ्यो देवेभ्यो

---

१. BN² omits च
२. IO भिमत स्वर्गादिभोगान् पूरयतु
३. BN¹ and BS² omit यज्ञेन
४. BN¹ सन्तास्तृप्ति
५. BS²...वाच्यदिरिष्ट
६. BN¹ and BN² omit this word.
IO वर्तयन्तु
७. BN¹ and BN² अभिमतान्

तत्तादृशम् । परस्माद्धि[1] ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूपमजहत एव शास्त्रं वस्तुस्थित्या चित्स्वरूपतामव्यभिचरत्सूर्यादिव प्रकाशो व्यपदेशमात्रभिन्नस्वरूपं प्रसरति। अत एव तदपि[3] ब्रह्मशब्देनोक्तम् । यत एवंविधेयं प्रक्रिया प्रवृत्ता, तत. परं ब्रह्म सर्वगतत्वेन समस्तवस्तुव्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यं सदैव यथोक्तस्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तदर्थमेव प्रसृतम्, तस्यार्थस्य किल यज्ञे प्रतिष्ठा स्थिति ॥

यत एवमत —

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं यथोक्तेन परब्रह्मस्वरूपेण जगत्क्रीडास्थितये प्रवर्तितं प्रवृत्तिलक्षण-धर्मनिष्ठतया आविष्कृत चक्रं शास्त्रादिपदार्थसमूहं य इह लोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्तमानोऽन्यानपि जनान्नानुष्ठापयति, स तादृश· परमेश्वरप्रवर्तित-प्रक्रियाव्युत्थापकत्वादघायु अघीय पापायैवायुर्जीवितं यस्य स तादृश सन् मोघं जीवति ; तादृशस्य हि तत्त्वज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावादीश्वरव्यवस्था-पितनियमातिक्रमाच्च स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावादपि निष्फलमेव जीवितम् ॥

---

१. BN¹ and BN² omit हि
२. IO ताव्यभि
३. IO एतदपि
४. IO, BS¹ and BS² प्रतिष्ठिता
५. BN¹ and BN² अनुवर्त
६. BN¹ and BN² जनाननुष्ठा.
७. All except BS¹ omit अघाय
८. IO omits ईश्वर...भावात्
BS² has this passage in the margin
९. IO कमाय

एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतस्योपदेश्यस्य संसारिणः शास्त्रोक्तकर्मपरिहारानुपपत्तिं प्रतिपाद्य, इदानीं निवृत्तिलक्षणधर्मानुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेरपि मुमुक्षोस्तां प्रतिपादयितुमाह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

इह सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोरप्राप्तं सुखं प्राप्तुमिच्छतस्तत्साधनभूते शब्दादौ विषये रतिः रागोऽभिलाषो जायते, ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मिन् प्राप्ते सति तृप्तिः संपूर्णेच्छता ; ततः सन्तोषोऽभिकाङ्क्षानिवृत्तिरित्येते रतितृप्तिसन्तोषाः सदा सन्निहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरे स्वात्मन्येवैं प्रतिष्ठिताः, तस्य तद्व्यतिरिक्तमापणीयवस्त्वन्तरनिरपेक्षणीयस्याप्राप्तस्वार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न विद्यते न सम्भवति, यतः सदा कृतकृत्यत्वात्तस्य नैव कश्चित्कृतेन प्रागप्रतत्वादुपादेयतयेदानीं निर्वर्तियत

१. BN and BN² उपदेशस्य
२. BS¹, BN¹ and BN² परं प्राप्नोति
BS² notes परमाप्नोति as an alternative reading
३. BS¹ omits सुखं
४. All except BS¹ omit च
५. All except BS सार्थ
६. IO adds एव
७. BS² निवर्तितेन

तेनार्थे प्रयोजनम्; नाप्यकृतेन हेयत्वात्परिहृतेन कश्चिदर्थे प्रयोजनम्; अत एवास्यैवंविधस्य स्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः सर्वभूतेषु समस्तेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च सत्त्वेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्यपाश्रयः अर्थस्य प्राप्यस्य वस्तुनो व्यपाश्रय आलम्बनम्। इदमत्र तात्पर्यम्—प्राक्प्रतिपादितस्थितबुद्धित्वदशामधिरूढस्य योगिनः फललिप्सया 'ममैवेदम्' इत्यसाधारणतया कार्यं सौख्य वस्तु न किंचन विद्यते, सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्रचोदितं कार्यं तत्तन्नियतकरणीयं प्रतिपादितविज्ञाननिष्ठस्य विद्यत एव। यत एवं तस्मात्कारणान्मुमुक्षुः सन् स्वं कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादवश्यानुष्ठेयं युद्धादिव्यापारम्, असक्तः क्षणिकसुखत्वसाधनभूतेषु विषयेषु अनिमग्नचित्तवृत्तिः सन् समाचर, सम्यग्यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततया चर अनुतिष्ठ, यस्मात्पुरुषो मुमुक्षुः ससारासक्तो मुक्तसङ्गः सच्छास्त्रनियन्त्रितं कर्माचरन् कुर्वन् परं प्रकृष्टमपवर्गलक्षणं प्राप्यं वस्त्वाप्नोति लभते, न तु कर्मत्यागात् सिद्धिः कस्यचिदस्ति, सर्वकर्मत्यागानुपपत्तेः प्रागेव प्रतिपादितत्वात्, कस्यचिद्वा कर्मणस्त्यागे सर्वकर्मत्यागाभिमानग्रहात्, रागद्वेषादिदोषैर्विभावस्य दुर्निवारत्वात्॥

अत्रैवोदाहरणमाह—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः॥

---

१. BN', BN² and BS² प्राप्तस्य
२. BS' स्थिर
३. IO साइच्यं
४. IO omits कारणात्
५. IO and BS² त्व
६. BN' अवश्यानु-
७. IO तस्मात्
८. BS' प्राप्यवस्त्वा-
९. IO omits कर्म...कस्यचिद्वा
BS² notes this passage in the margin
BS² and BN² कर्मण
१०. BN' and BN² omits चिद्वा
११. IO, BS' and BS² द्वेषदोष

इह लोके जनकादयो राजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः कर्मणैव स्ववर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना संसिद्धिं निरुत्तरपुरुषार्थप्राप्तिलक्षणं फलमास्थिताः स्वीकृतवन्तः । तथा च मोक्षधर्मेषु—

"एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने[1] संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु च मुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्ड[के] ॥"

इत्युपक्रान्ते सुलभाजनकसंवादे जनकवाक्यानि—

"सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महात्मभिः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके[7] मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥

प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥"

---

१. BN[1] and BN[2] अधिष्ठान
२. BS[1] and BN[1] वस्त्रादिषु IO and BS[2] शास्त्रादिषु
३. BN[1] and BN[2] मुक्तोयश्च
४. BS[1] त्रिदण्डके
५. IO, BS[1] and BS[2] सोऽहं
६. BS सङ्गत्यागश्च
७. BN[1] and BN[1] वदन्त्येते
८. BN[2] जन
९. BS[1] मुनयः
१०. IO महात्मन

तृतीया समुच्चयरूपेत्यर्थ । तथान्यत्र—

"आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति कैञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैञ्चन्ये चेतरेणैव[चैव]जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥" इति ॥

अथ तत्त्वविदोऽप्यन्यं कर्मापरित्यागे हेतुमाह—

लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

लोकशब्देन त्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतो जनोऽत्र विवक्षित । तस्य सङ्ग्रह शास्त्रार्थानुष्ठानुष्ठानात्प्रक्षेणस्वपक्षस्वीकार ; तं वक्ष्यमाणहेतुनावश्यकरणीयतया संपश्यन् सम्यगुद्ध्यमानस्त्वं शिष्टधुरामातिष्ठन् कर्तुं शास्त्रविहितानि कर्माण्याचरितुमर्हसि । अत श्रेष्ठ कुलविद्यावृत्तादिभिर्ज्यायान् जनो यद्यत्किंचित्कर्माचरत्यनुतिष्ठति, तत्तदेव नान्यत् । इतरो जन स्वयं कार्याकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोऽनुतिष्ठति, येत स श्रेष्ठो जनो यद्वस्तु प्रमाणं कुरुते स्वयमनुष्ठानादुपपन्नत्वेन व्यवस्थापयति तं लोकोऽनुवर्तते अनुसरति ॥

---

१. IO and BN² omit तृतीया This word is found in the margin in BS²
२. IO and BS² चेतरे-
३. BN¹ and BN² क्षेत्रेन This is noted as an alternative reading in BS²
४. BN¹ and BN² त्यागहेतुं
५. BS¹ and BN¹ लक्षण
६. IO करणीया सं-
७. BN¹ and BN² शिष्टानुगमान् कर्तुं
IO शिष्टान्तरमाति
BS¹ शिष्ट्वरामाति
८. BS² कर्माणि चरि-
९. IO अतः
१०. BN² उपपन्नत्वे व्यव-

तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि लोकसङ्ग्रहार्थं शास्त्रचोदितं कर्म सर्वथानुष्ठेयमित्यात्मानमेवोदाहरणीकुर्वन्नाह—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रवर्तेऽथ च कर्मणि॥ २२॥

हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति, यस्मात्त्रिषु लोकेषु समस्ते जगत्यनवाप्तं पूर्वमनवाप्तमिदानीमवाप्तव्यं स्वेच्छापूरणाय लब्धव्यं न किंचिदस्ति। अलब्धलाभार्थो हि सर्वः कश्चित् स्वकार्यमारभते, मम तु यथाप्रतिपादिततत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिष्ठितमनसः न किंचित्प्राप्यमस्ति, अतश्च तादृशोऽपि सन् लोकवत् कर्मणि शास्त्रविहिते प्रवर्ते सततमुद्युक्तो भवामि। अनेन—

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् तस्य कार्यं न विद्यते"

इत्युपक्रम्य,

"तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर"

इति यत्प्रागुक्तं तदेकानुष्ठातृपुरुषविषयमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान्॥

अथ तत्त्वज्ञोऽपि सन् भगवान् लोकवत् कर्मणि प्रवर्तत इत्याह—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तेरन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥ २३॥

---

१ BS' ज्ञानेऽपि नापि
२ BS' and IO हरणं कुर्वन्
३ IO वर्त एव च
४ IO and BV' अनाप्तं
५ BV' and BN' लाभो हि
६ BS and IO कर्माणि
७ BV and BV' प्रवर्तते
८ IO and BS' अनुवर्तन्ते

यद्यहं वर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यतन्द्रित असञ्जातालस्यस्सन्[2] कदाचिदपि न वर्तेय[3] न तिष्ठेयम्, तर्ह्येते[4] एव मनुष्या कर्मण्यधिकृता मानवा प्रमाणभूतचरितस्य मम वर्त्म मार्गमाचारमनुवर्तेरन् अनुसरेयु ॥

किंचात इत्याह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

यद्यहं लोकवत् शास्त्रचोदित कर्म नाचरेयम्, तदमी लोका समस्तानि भुवनानि ससारिपुरुषोचिततत्तत्स्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभूतान्युत्सीदेयु, उत्साद विनाश भजेयु । कर्मनिबन्धना हि लोकाना स्थिति । किंच तथाविध कर्माकुर्वन् सङ्करस्य वर्णविभागमिश्रीभावस्य कर्ता प्रवर्तको भवेयम् । सर्वे हि पुरुषा मा शास्त्रीय कर्माकुर्वाणमनुवर्तमाना स्व स्व तत्तज्जातिविहित कर्म यथेष्टमन्यजातिविहितत्वादिना विरोधेनाप्याचरन्त सङ्कीर्णवर्णतामाप्नुयु । अतोऽहमेव वर्णसङ्करदोषस्य कर्ता स्याम् । किंचात इमा प्रजा एतान् कर्मभूमिजन्मन शास्त्रचोदितकर्माधिकृतान् सर्वान् ससारिण पुरुषानुपहन्याम्, उपघातेन विनाशेन योजयेयम् । एता हि प्रजा यथाविहित कर्मानाचरन्त्य स्वर्गादिप्राप्तेरपेतानि सेर्गतस्तत्त्वज्ञान-

१ BS' चितकर्मणि
२ All except BS' omit सन्
३. BN' वर्तेय
४. IO सर्वमेव
५. BS omits इति
६ IO त्वादिदिये
७. All except BS' एता
८. IO omits सर्वान्
९ IO कर्म नाच-
१० BN' अपता तत्त्वाश निसर्गत तत्त
११ IO सर्वत
१२. BS' तत्त्वज्ञान

शून्यत्वात्कैवल्यलक्षणादुत्तमात्पुरुषार्थाद्दूरबहिष्कृता नरतिर्यग्भावप्राप्तिलक्षण विनाश माप्नुयु ॥

तदित्थ परमेश्वरेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडानियमव्युत्थापकत्व मयैवाचरित भवेत्, अत —

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

यथा येन प्रकारेणाविद्वासो यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यत्वान्मुख्यैया विद्वत्तया रहिता पुरुषा कर्मणि क्षणिकसुखसाधनभूते यज्ञादिक्रियात्मके व्यापारे सक्ता तदेव परत्वेन मन्यमानास्तावन्मात्रपरिसमाप्तपुरुषार्था सन्त कुर्वन्ति विहितानि कर्माण्याचरन्ति, तथैव तेन प्रकारेण सामान्यजनदुर्लक्षस्वहृदयसंवेद्यतत्त्वज्ञाननिष्ठ स्यात्ततादृशाभियोगरूपेण विद्वान् परमार्थपण्डित कुर्यात् कर्माण्याचरेत्। कीदृश सन्? असक्तो निरत्तरानन्दामृतास्वादसततपरितृप्तत्वाल्लोकवत् स्वर्गादिभोगनिपयेन तत्तत्कर्मफलसङ्गेन रहित, किमर्थमेव कुर्यादिति हेतुगर्भ विशेषणमाह—"चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम्"। लोकस्याबुधस्य जनस्य सङ्ग्रह पूर्वोक्त चिकीर्षु सपिपादयिषु। विदितवेद्येन[11] हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्य लोक नरकपातादिद्ु रा-

---

१ IO त्यापक
२ IO, BS and BN कर्माणि
३ BN and BN' मुख्या विद्व
४ BN and BN' ज्ञातादिक्रिया
५ BS दुर्लक्ष्यमुद्दय
६ BN and BN' हृदयं
७ BS तत्सदृशाभि
८ BS फलसक्तेन
९ IO and BN' गर्भविशेषण
१० BS' BN and BN' अबुद्धस्य
११ IO विदिते

दुर्जिहीर्षणी [पुंणा] तथा कर्माचरणीय यथा लोकस्तदनुवर्तमान स्वकर्मानुष्ठानात् स्वर्गादिरपि फल्याव अपैति ॥

अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्वान् प्रबुद्धो युक्तो यथोक्तकालज्ञानसहित सन् सम्यग्यथाशास्त्रं जात्यादिनियतानि कर्माण्याचरन्ननुतिष्ठन् । अज्ञाना स्वभावत एव सप्रति परमेश्वरेच्छाननुगृहीतत्वादनाविर्भूतविवेकज्ञानानाम्, अत एव कर्मसु यज्ञादिसाधनभूतेषु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वादिना हेतुना सङ्गिना तत्रैव सक्ताना बुद्धे प्रज्ञाया भेद तादृशात्सङ्गात्प्रच्यावन नोत्पादयेत् । ते ह्यज्ञा सन्तो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मत्यागमात्रेण व्युत्पाद्यन्ते, ततेषामज्ञत्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठामलभमानाना स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसङ्गात्प्रच्युते बुद्धिभेद प्राप्ता सत्युभयभ्रंशायैव पर्यवस्येत्; अतस्तास्तथाविधानज्ञान् सर्वाणि कर्माणि येषु हि ते गृहीतासङ्गा तानि जोषयेत्, प्रीत्या सेवयेत्, स्वय तदनुष्ठानप्रख्यापनेन ॥

---

१ IO BS[1] and BN[1] उज्जिहीर्षता
२ BS[1] सज्जत
३. IO omits this word
४. IO adds चरन्ननुतिष्ठन्
५. IO adds प्रज्ञानां बुद्धे
६ IO, BS[1] and BN[1] मार्गेण
७. BS[1] omits this word
८. BN[1] and BN[2] omit this word

इत्थं परमेश्वरेच्छानियमितजगद्व्यवस्थाव्युत्थानविच्छेदाय[1] स्वस्मिन् स्वस्मिन् कर्मणि लोकमबुद्धं प्रवर्तयितुं प्रबुद्धस्यापि लोकवद्विहितानां कर्मणामवश्यमनुष्ठानमुपपादितम् । अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्यमेव कर्तृत्वम्, तुल्यान्येव च[3] कर्माणि । असक्तत्वकृतस्तु फलभेद इति स्थिते तुल्ये कर्तृत्वे[4] तुल्येषु च कर्मसु क्रियमाणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशङ्कमानः संसारिणो योगिनश्च समानेऽपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य[5] विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणार्थे वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

इह यत्किंचिच्छारीरं वाचिकं[6] मानसं वा[7] शास्त्रोक्तमशास्त्रोक्तं वा कर्म येन केनचित्कर्त्रा क्रियते, तत्र नासौ केवलं कारणम्, किं त्वधिष्ठानम् । तथा कर्तेत्यादिना[8] वक्ष्यमाणाः पञ्च पदार्थाः कारणम् । ते[9] सर्व एव सत्त्वरजस्तमोलक्षणप्राकृतगुणमया एवेति वक्ष्यति[10] । अतः प्रकृतेः सम्बन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि[11]

---

१. IO व्यवस्थानुच्छेदाय
२. BN¹ and BN² omit अवश्यं
　BS² notes a similar reading in the margin.
३. IO omits च
४. BN¹ and BN² कर्तृत्वेन
　BS² कर्तृत्व
५. BS¹ adds तयोः
६. BN² मानसं वाचिकं
७. BN² omits वा
८. BN² कर्तेत्यादि वक्ष्य
　IO कर्तेत्यादि वक्ष्य
९. BS¹ adds च
१०. BS² विवक्ष्यति
११. BN² omits this word

व्यवस्थितानि। कथम्? भागशः। सात्त्विकमधिष्ठानादिकारणं सात्त्विकं कर्मारभते, रजोमयं राजसम्, तमोमयं तामसमिति विभागेन। इत्थं कर्तुरपि "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी" इत्यादिना त्रैगुण्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्गुणानामेव कर्तृत्वे पर्यवसिते अहङ्कारेण शरीरादिष्वात्मप्रत्ययेन विमूढात्मा प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तेत्यधिष्ठानादिकारणान्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं शरीरादिरूपे कृत्रिमे स्वात्मन्यारोपयति। स च गुणपरतन्त्रे तादृश्यात्मन्यहङ्कारमारोपयन् गुणेष्वेव सक्तः न कदाचित् संसारबन्धहेतुभ्यो विमुच्यते। गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् परमार्थवेदी योगी। पुनः गुणाः सत्त्वादयः गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयार्थात्मके वर्तन्ते, तत्रैव तिष्ठन्ति, नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रसुप्रसन्नसंविन्मात्रस्वभावस्य स्वोपरागमर्पयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्यात्मप्रतिष्ठतया न गुणेषु न कर्मसु सज्जति, अहङ्कारममकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः॥

अथ कीदृशो गुणानां विभागः, कीदृशश्च कर्मणाम्, किं चात्र तत्त्वम्—इति व्याख्यायते। इह परमेश्वरेणाचिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावात्मकसकलजगत्प्रपञ्चकारणत्वेनावभासितया पारमार्थिकात्मतत्त्वाभेदौख्यातिमात्रशरीरतया अत एव भिन्नार्थविषयज्ञानक्रियानियमात्मकसत्त्वादिगुणमय्या प्रकृत्याख्यया अनाद्यविद्याप्रबन्धसम्बद्धानामीश्वरेच्छयैव अन्योन्यभेदेनावभासमानानां

---

१. BS[1] सात्त्विकाधि-
२. BN[1] नाहंवादि
३. IO and BN[1] पर्यवस्थिते
४. BN[1] कर्तेत्यधि
५. IO omits this word.
६. BS[1] and BN[2] तादृशात्मनि
७. IO and BN[2] कर्माविभागस्य
८. BN[2] विषयाध्यात्मके
९. BN[1] adds न
१०. BN[1] adds विभागः
११. BN[1] omits अभेद
१२. BS[1] संबुद्धानां

जीवाना गुणैरेवारब्धतनुकरणभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेव गुणाधीनमिति प्रायेण गुणा एव तेषा कर्तार –इत्यय क्षेत्रज्ञविषयत्वेन गुणविभाग , तथाविधाश्च ते जीवा यानि कर्माण्यारभन्ते, ते१ तेषु विषयसुखतृष्णातुरतया२ सज्जन्ति, तद्बाधकभूते३-ष्वन्येषु द्वेषेण४ पराभवन्तीत्येतावन्मात्रनियतचित्तवृत्तित्वाद्विमूढा भवन्तीति तद्विषयत्वेन सर्वकर्माणि रागद्वेषमोहात्मकत्वात् ससारबन्धकारणतया पर्यवस्यन्तीत्ययमेषा कर्म-विभाग । सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धीना तु ५योगिनामन्यथा गुणाना कर्मणा च विभाग । तथा हि—ते गुणा सत्त्वादयो गुणानामेवार्थे प्रयोजने ससारि६विषयत्वेन जगत्प्रपञ्चविरचनारूपेण वर्तन्ते, नास्मद्विषयत्वेनैषा सर्वदानस्तमितसविद्प्रकाश-मात्रव्यतिरिक्त किञ्चिद्रूपान्तर७ न भवतीति मन्वाना नित्यनिरतिशयनिजानन्द-नवसुधास्वादनैक८निरता कथ तेषु रागादिनिर्भरविषयरसमयेषु९ मज्जन्तीति योगिविषय-त्वेन गुणा१० न गुणत्वेन स्फुरन्तीति अय योगिविषयो गुणविभाग । एवविधा-श्चैते यानि कर्माणि आरभन्ते, तानि क्रियमाणान्येव यथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वान्न

---

१ BS[2] omits this word

२. IO and BN तृष्णान्तरतया
BS[1] notes तृष्णान्तरया as an alternative reading

३. BS[1] तद्वाचक

४ BN[2] and BN[3] अद्वेषेण

५ IO योगिनामात्मगुणाना

६. BS[2] and BN[2] संसार

७ IO BN and BN[2] omit this word
BS[2] notes it in the margin

८ IO नैकरता

९ IO विषयमविष
BN[1] and BN[2] विषयरस

१० IO गुण गुण

संसारकारणे[1]ता[2]मापादयितुमेषां प्रभवन्तीत्ययं योगिविषयः कर्मविभागः। तादृशो हि योगी गुणातीत उच्यते, यद्वक्ष्यति—

"न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति।
उदासीनवदासीनो गुणातीतः स उच्यते॥"

तत्त्वमप्येतयोर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातम्, इति॥

प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसार[3]बन्धलक्षणं फलभेदमुपपाद्य इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकविषयमात्मविषयं [4]च व्यवहारं नियमयितुमाह—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥ २९॥

[5]प्रकृतेरुक्तलक्षणायाः सम्बन्धिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिरनादिसम्बन्धपरिचितत्वाद्वासनारूपतया शरीराद्यारम्भकतया च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः संमूढाः तादृशगुणमया एव शरीरादावात्मप्रत्ययलक्षणं संमोहमापन्नाः संसारिणो गुणमयेष्वेव कर्मसु स्वर्गिमर्त्यभावतिर्यक्त्वादिफलहेतुषु सज्जन्ते, विवेकजज्ञानाभावात्तान्येव परत्वेन[6]

१. IO omits णतामापा...सम्यक् समर्प्य in the commentary on verse 30
२. BN² तामासादयितुं
३. BN² adds लक्षण
४. BN¹ and BN² omit च
५. BN¹ and BN² प्रकृतेर्गुणलक्षणायाः संबन्धिनि गुणे.
६. BN² परतत्वेन

मन्यमानाः तेषु निमज्जन्ति । अतस्तानकृत्स्नविदो गुणपरिस्पन्दपरिमितीकृतत्वात्[1]सर्वं[2] हेयोपादेयरूपं ज्ञेयजातं[3]मजानानान् अत एव मन्दानल्पधियः कृत्स्नवित् समस्तज्ञेय-तत्त्ववेदी न विचालयेत्, यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले चासक्त[4]स्ततो न प्रच्यावयेत्, तेषां बुद्धिद्वैधपरिहाराय सर्वं विहितं कर्मानुतिष्ठेदिति ॥

लोकसङ्ग्रहापेक्षयानुष्ठीयमानमपि कर्म योगिनो यथा कैवल्यायैव पर्य-वस्यति, तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जुनमुखेन निश्चि-न्वन्नाह—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा[5] ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

सर्वाणि शास्त्रविहितानि य[6]ज्ञदानतपःप्रभृतीनि कर्माणि अध्यात्मचेतसा यथाप्रतिपादित[7]स्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारणे परमगुरौ संन्यस्य सम्यक् समर्प्य एक एव परमेश्वरः प्र[8]थमाध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां कर्ता, स्वेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्माता, न तद्व्यतिरेकेण

---

१. BS[2] and BN[1] कृतज्ञानल्पान्
२. BN[2] सर्वहेयो
३. BN[1] and BN[2] omit जातं
४. BS[2] and BN[2] असक्ता:
५. BS[1] and BN[1] चेतसः
६. BS[2], BN[1] and BN[2] omit यज्ञ...तीनि
७. BN[1] and BN[2] प्रतिपादिताध्या-त्मस्वरूपा
८. IO प्रथममेव प्रति

क्वचिदपि कर्तृत्वं पारमार्थिकमस्ति ; गुणपरतन्त्रतया तु देहादौ तदभिमानो माया-विलसित एव—इत्यनया भावनया संन्यासविधिं संपाद्य; अत एव शंसनीयवस्तुविरहा-न्निराशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तः ; अत एव सर्वभावेषु परिग्रहाभावा-न्निर्ममः—ममेदमिति संसारिपुरुषोचितायाः प्रतिपत्तेर्निष्क्रान्तो भूत्वा ; विगतज्वरः यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनान्निवृत्तसन्देहादिसमस्तसन्तापः सन् युध्यस्व, समरा-त्मकमवसरोपनतमवश्यकार्यं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मक उपदेशसारः ॥

यतः प्रथमे तावत् प्रस्तावनास्य प्रतिपादिता; द्वितीये विज्ञानस्वरूपं परिघटि-तम् ; तृतीये तत्संस्कृतस्य कर्मणोऽवश्यानुष्ठेयता—इति मन्यमानो भगवानस्य परम-रहस्यभूतस्य स्वमतस्य प्रभावप्रतिपादनार्थं बोधाबोधयोः फलमाह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३१ ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विनष्टान्विद्धयचेतसः ॥ ३२ ॥

इत्थं मयोपन्यस्तं मतं मदीयं सर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमभिप्रायं नित्यं सर्वकालं ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति सम्यगवगम्यानुतिष्ठन्ति ते सर्व-

---

१. BN¹ and BN² कर्तृत्वं
२. IO, BN¹ and BS² आशंस
३. BS¹ नामृत एव याद-
४. BN¹ and BN² संसारात्मकं
५. BS² adds अध्याये
६. IO प्रभुप्रावानस्य
७. IO omits मानवाः...नानुतिष्ठन्ति

किल्बिषैरविद्याप्रभवरागद्वेषादिक्लेशमूलैर्घोरसंसारदुःखदायिभिः कुकर्माचरणजनितैः किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते, न पुनर्बध्यन्ते। कीदृशाः सन्तः? श्रद्धावन्तो यथाप्रतिपादितमन्मतप्ररूढनिर्विकल्पप्रतिपत्तिजनितयथोक्तफलसंभावनात्मिकया श्रद्धया युक्ताः। अत एव एतन्मतविषयामसूयामतत्त्वज्ञजनोचितामकुर्वन्तः; ये पुनरेतदेवंविधं मन्मतमभ्यसूयन्तो मोहतिमिरतिरस्कृतसम्यग्ज्ञानलोचनदोषाधिरूपणादिना विगर्हन्ते, नानुतिष्ठन्ति, नाचरन्ति, तान् सर्वेषु समस्तेषु हेयोपादेयनिश्चयविषयेषु ज्ञानेषु शास्त्ररूपेषु विमूढान् विपर्ययप्रत्ययान् विशेषेण मूढान् विचित्तान् विनष्टान् विद्धि, भोगापवर्गलक्षणादुभयतोऽपि फलात् प्रच्युतान् सतो दुर्गतिप्राप्तिलक्षणं विनाशं प्राप्तान् जानीहि, यतस्तेषां चेतोऽन्तःकरणमसम्यग्दर्शित्वात्सदपि नास्त्येव॥

इदानीमुक्तमेवार्थं सुदृढप्रतिपत्तये विनेयोपकाराय उक्तिभेदैर्नानारूपैः प्रतिपादयन् कर्मणां त्यागानुपपत्तिमेव द्रढयितुमाह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥ ३२॥

इह सर्व. कश्चिद्देहवाननादिप्रबन्धप्रवृत्तया प्रकृत्या सम्बद्धो यतः सर्वस्य शरीरेन्द्रियविषयादिकं सर्वमेव त्रिगुणम्, अतो ज्ञानवानप्याविर्भूतदेहदेहिविवेकप्रज्ञोऽपि पुरुष. स्वस्या. तेन तेन प्रकारेण शरीराद्यारम्भकतया परिणतत्वादात्मीयत्वमापन्नायाः प्रकृतेरीश्वरेच्छया जगत्कारणभावेनोद्भाविताया गुणत्रयात्मिकाया

---

१. BS¹ धुष्यन्ते
२. BN² ज्ञानत्वादोषाधिरोपणा-
३. BN¹ विशेषण
४. BN² विनयोप

अविद्याया सदृशमनुरूपं चेष्टते व्यवहरति । किमनेनोक्तं भवति ? दृष्टतत्त्वोऽपि प्रवृत्त्यारब्धशरीरादित्वान्मनोवाक्कायैर्यत्किंचित्कर्माचरति तत् त्रिगुणमेवोपपद्यते । तथाविधं च तत्कर्म ज्ञानवताप्यशैक्यपरिहारमिति प्रागपि प्रतिपादितम् । इत्थं सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति सर्वथा तामेवाश्रयन्ते, न तु तद्व्यतिरिक्तत्वेन श्वसितुं स्पन्दितुं वाप्युत्सहन्ते, ततो निग्रह —नेदं स्वजातिविहितं कर्माहं करिष्यामीति नियम —किं करिष्यतीति प्राक्प्रतिपादितप्रकारेण सर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वादकिञ्चित्कर एव भविष्यति । यदि वा निग्रहोऽपि कर्मैव, अलब्ध हानोपादाननिनन्धनत्वाद्रागद्वेषानुविद्धं सत् गुणात्मकत्वात्प्रकृतमेव सपद्यते, इत्येवमप्यकिञ्चित्करो निग्रह ॥

इत्थमपरिहार्ये कर्मणि ज्ञानवान्मुमुक्षु किं कुर्यादित्याह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

यो यस्येन्द्रियस्यार्थो विषय श्रोत्रादे शब्दादि, तत्र तत्रार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ, यदा हि शब्दादिविषयं सुखसाधनत्वेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण पुमानुपादत्ते, तदा तस्य तस्मिन् रागो व्यवतिष्ठते, यदा तु दु खकारणत्वेन तमेव विषयं हेय-

---

१. BN[1] प्रवृत्तारब्ध
२ BN[1] and BN[2] यत्वर्म
३ *IO* and *BS*[1] अशक्यपरि
४ BS[1] From the way in which it is written, it is possible that it were an alternative reading
५. BN[1] and BN[2] नाप्युत्स-
BS[1] वाप्युत्पद्यन्ते
६ BS[2] प्राकृतमेव
७. BN[2] इन्द्रियार्थो

त्वेन प्रतिपद्यते, तदा तस्मिन्निन्द्रियेण परिह्रियमाणे द्वेषोऽस्य व्यवतिष्ठते—इति सर्वस्मिन् विषादे रागद्वेषौ यौ व्यवस्थितौ ज्ञानवान् आविर्भूतविवेकज्ञान तयोर्वश विधेयतामजवन गच्छेत्, यतोऽस्य ज्ञानवतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ विरोधिनौ शत्रू ततस्तावेव सर्वोद्योगेन परिहार्यौ, न तु विषया, न हि तयोरपरि जितयोर्विषयपराजय कृतो भवति। तौ हि यथोक्तज्ञानासिना यावन क्षतविक्षतत्वमापादितौ तावत् परिवर्जितेऽपि विषये अन्तर्विजृम्भमाणौ पुरुष वशीकर्तुं प्रभवत एव॥

सदेवगुणोपपत्तिवशात्सर्वस्मिन् कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशकाच्यप्रतिषेधे स्थिते स्वकर्मानुष्ठानलक्षणो धर्म मनुद्धेनाप्याचरणीय इत्याह—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधन श्रेयः परधर्मो भयावहः॥ ३५॥

यो यस्य वर्णाश्रमनैयत्येन शास्त्रविहितो धर्म सदाचार सत्वेन व्यवस्थित स कुतश्चित्कारणान्मुख्येन कल्पेनानुष्ठीयमानत्वाद्विगुणोऽपि स्वैर्गुणैर्विरहितोऽपि सन् स्वनुष्ठितात्सुष्ठु सपूर्णसविधानतयानुष्ठितादाचरितात् परधर्मात् विजा

१ IO BS² and BN² यौ रागद्वेषौ
२ BS² सर्वत्यागेन in an alternative reading
३ BN² सदेवं
४ BN and BN² add अस्य
५ BS² अनुष्ठान
६ IO संपूर्णविधान

तीयसमाचारात् श्रेयान् प्रशस्यतरः, शास्त्रविहितातिक्रमविहितानैनुष्ठानजप्रत्यवाय-दोषस्याभावात् । यत एवं स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिः, अतस्तस्मिन् स्वधर्मे हि सति निधनं मरणमपि येत्, तच्छ्रेयः प्रशस्यतरं तत्स्यात्; परसम्बन्धिनो धर्मात् स्वनुष्ठितात्सतः य उदयो राज्यलाभादिः, तस्मादपि, तस्य लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ॥

एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गलक्षणसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादितैसकल्पकरणसिद्धान्तं श्रुत्वा प्रतिपादितस्वैरूपस्यात्मनः पारतन्त्र्यमेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानः अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छमानोऽपि बलादाक्रम्येव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोऽयमात्मा केन स्वामिनेव भृत्य. प्रयुक्तः प्रेरितस्सन् कुकर्माकर्मरूपं पापं दुर्गतिफलं किल्बिषमनिच्छन् [अनिच्छमानोऽपि] अनभिलैषन्नपि बलादाक्रम्य हठादिष्टविषयप्रवृत्तिं निवार्य नियोजितो व्यापारित एव चरत्यनुतिष्ठति ॥

तत्रोत्तरं भगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

---

१. BN[2] विहितानुष्ठान
२. All except BS[1] स्यात्
३. BS[1] प्रतिपादितं
४. BN[1] स्वधर्मस्य
५. BN[1] लापन्नपि
BN[2] लप्यन्नपि

येन प्रयुक्तोऽयमुक्तस्वरूपानाद्यविद्यादिक्लेशपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति, स एष कामः परिणामविरसक्षणिकसुखलवसाधनभूतविषयोन्मुखः सङ्कल्पः। एष एव चेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिहन्यमानत्वात् क्रोधः; तदुपघातप्रवृत्तिहेतुर्द्वेषः संपद्यते; सोऽयमिच्छाद्वेषात्मको दोषो रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणाद्विषयसुखाभिलाषात्मकरागद्वेषहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति। अत एव महाशनः उत्तरोत्तरविवर्धमानगर्वस्त्रैदपर्यवसितमशनं विषयाहरणलक्षणो व्यवहारो यस्य स तथा। ततश्च सर्वस्य तस्य भोगस्य दुःखैकविपाकत्वान्महापाप्मा गुरुतरपातकमयः, दुर्गतिहेतुत्वात्। तदेवंविधमिह संसारे वैरिणं दुरुत्तरदारुणदुःखदायित्वादाततायिनं विद्धि जानीहि। तेन प्रयुक्तोऽयं पुरुषः पापमाचरति॥

अथ तस्य वैरत्वेन स्वरूपं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते।
किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः॥ ३८॥

एष वैरित्वेन प्रतिपादितः कामाद्यात्मको दोषः कथं भवति? केन प्रकारेण स्थितिलक्षणं सत्तामनुभवति? केन प्रकारेण विवर्धते, प्रसरति? कश्चास्यात्मा स्वरूपम्? कश्चास्याचारः, किमाचरतीति? तत्सर्वं मम संशयं पृच्छतो ब्रूहि॥

---

१. IO, BN² and BS² त्वात्महद्-पर्यंत-
२. BN² पयाप्रहरण
३. IO and BS² अभ्यवहारो
४. BN² भोगदु.खैक
५. BN² तथा
६. BN² omits अस्य

अथ प्रश्नचतुष्टये क्रमेणोत्तरम् भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ ३९ ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ४० ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥

एष रजोगुणप्रभव कामक्रोधरूपतया महतो दोष शरीरिणामतिप्रत्यासन्नत्वेऽपि दुर्लक्ष्यत्वात्पर सूक्ष्म शत्रु, स चाहङ्कार एव पर्यवस्यति, यत "इन्द्रियाणि पराण्याहु" इत्यादिना तस्यैव परमसूक्ष्मत्व प्रतिपादयिष्यति। किमात्मक इति प्रश्ने किमात्मकत्वमेवास्याधुनैवाभिधत्ते। स चैवविध शत्रु परिवारभूतैरिन्द्रियै सहित कामक्रोधादिनिशातशस्त्रप्रहारिभि तैरेवाय सर्वप्राणिनो विशसति। तस्य दुर्जयत्वप्रतिपादनार्थ सर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमाह। सर्वदु खहेतुत्वे सति सुखतन्त्रे सुखात्मके यथे इवासने उपविष्ट, अत एव मोहयस्तिष्ठति, देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षण

---

१ IO अत्र
२ BS[1] इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य पर मन । मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् पर ॥ इत्यादिना For other readings see page 1<1 later
३ IO शास्त्र
४ BS[2] omits सर्व

विपर्ययज्ञानमारोपयन् स्थितिमनुभवतीति । "भवत्येष कथम्" इत्यस्य प्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यातम् । 'अथ कथं निवर्धते' इत्यस्य व्याख्यायते । कामक्रोधमयः कामक्रोधानुकरूपौ प्रकृतिर्यस्य स तथाविधः । स्तम्भस्य गर्वस्य तथा हर्षस्य विषादपरिणामस्य प्रमोदस्य समुद्भव उत्पत्तिस्थानम् । अत एव घोरो दारुणः एव कामक्रोधस्तम्भहर्षादिदोषात्मना विवर्धते, उच्छ्रूय भवतीत्युक्तं भवति । अथ 'किमात्मक' इत्यस्य प्रश्नोत्तरं व्याख्यायते । एष सर्वदेहिनां शत्रुः अहंकारसंज्ञोऽभिमानात्मा, अभिमानो जात्याद्यनवच्छेदभाजि गुणत्रैयमयत्वादनित्यत्वादिदोषैः समाश्रये शरीरादौ 'अहं ब्राह्मणः' 'अहं देवदत्तः' 'अहमभिजनवान्' 'अहं वपुष्मान्' 'अहं विदग्धः' 'अहमाढ्यः' इत्येवमात्मनोऽनात्मन्यात्मप्रतिपत्तिनिबन्धनं मिथ्याज्ञानं स आत्मा स्वभावो यस्य तादृशः, अत एव पापकर्मभिः दुस्तरः सम्यग्ज्ञानाभावाद्धेयोपादेयविवेकशून्यत्वे सति पापमघमयं घोरमसारनिरयनिपातनिमित्तभूतं कर्म चेष्टितं येषां तादृशैरासुरसर्गं भजद्भिः पुरुषैर्दुरतिक्रमः । अथ 'किमाचार' इत्यत्रोत्तरं व्याख्यायते । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैषोऽहङ्कारास्यः शत्रुः हर्षं सत्यात्मसंविदुपलभ्यमानानन्दं निर्वर्त्यापसार्य शोकं शोचनं ददाति समर्पयति । अनेन हि शत्रुणा व्यामोहितः शरीराद्यात्मत्वेन प्रतिपन्नः व्याधिप्रियविप्रयोगाद्युपद्रवोपहन्यमानमनुशोचति । कथं विनष्टोऽस्मीति परिदेवते । अत एवास्यैष शत्रुर्भयमपि करोति, इष्टविपयोप-

---

१　IO and BN² omit अथ
　BS² notes the word in the margin
२　BN¹ अनित्यादि
३　BN दोषे समा
४　BN¹ अनात्मप्रति
५　IO मुहुर
६　BN² हर्षं
७　IO त्मकं विदु[संविदु]
८　BN² omits हि
९　BN² शत्रूणां
१०　IO BN² and BS² कथं

घातहेतुभ्य सन्त्रासमुत्पादयति । किं कुर्वन्नेवमाचरति ? प्रतिक्षण मोहयन् यथाप्रतिपादितविपर्ययलक्षण वैचित्र्यमर्पयन्–इति ॥

अनेनाहङ्कारारयेन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सुखिवद्यानस्थितेन कामक्रोधस्तम्भमो[3]हहर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्त सन् क्षेत्रज्ञ पापमाचरतीत्यर्जुनप्रश्न विनिर्णीय तस्यैवाहङ्कारस्य वितत्य स्वरूप प्रतिपादयितुमाह–

स एष कलुषः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनजय ।
रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मा[4]नुषाणामुपद्रवः ॥ ४२ ॥

स एष यथाप्रतिपादितस्वरूपोऽहङ्कार समस्तमर्त्यानामुपद्रव, सर्वदोपविधानससारहेतुत्वात्। यत कलुष गुणत्रयात्मकत्वान्नित्यमलिन तत एव चानित्यत्वात् क्षुद्र भङ्गुर । तथा छिद्रप्रेक्षी बाधावकाशजागरूक । शिष्ट स्पष्टार्थम् ॥

तेनास्य क्षेत्रज्ञस्य किं कृतमित्याह––

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथो[5]ल्बेनावृतो गर्भस्तथानेनायमावृतः ॥ ४३ ॥

एतेनाहङ्कारेणाय ससारिपुरुषाणामात्मा तथावृतो निरुद्धशक्तित्वमापादित । उपमानैनैतत्प्रकटयति । कथमावृत ? यथा आर्द्रेन्धनत्वादिदोपजन्मना कलङ्केन धूमा-

---

१ IO, BN[2] and BS[2] आवहन्
२ BN[1] and BN[2] सुखवन्
३ IO, BN[1] and BS[1] omit मोह
४ BN[2] मानुष्याणा
५ IO तथा तेनेदमावृतम्
BN[1] तेनायमावृत

र्त्येन वह्निरग्निरान्रियते निरुद्धभास्वरशक्ति सम्पाद्यते, तथैवायमात्मा मायाप्रभवेणानेनैवाहङ्कारात्मना दोषेण निरुद्धस्वस्वरूपप्रत्ययमर्शात्मकस्वशक्ति क्रियते । तथा यथा आदर्शो दर्पणो रजोनिश्वासादिसम्बन्धजन्मना मलेनान्रियते, निरुद्धयथावस्थितभानस्फुरणलक्षणस्वशक्ति क्रियते, तथैवायमात्मानेनान्रियते, निरुद्धजगत्पदार्थप्रथनसामर्थ्य क्रियते । तथा यथा गर्भ जननीकोष्ठवर्ती जीव उल्बेन गर्भशय्यया न्रियते, निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्ति क्रियते, तथैवायमात्मा अनेन निरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणसर्वशक्ति क्रियते—इत्यनेनोपमानत्रयेणाहङ्कारस्यात्मान प्रति स्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वधर्मत्रयनिरोधकत्व प्रतिपादितम् ॥

यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोऽयमात्मनोऽहङ्काराख्यो दोष, तथापि ज्ञानस्य प्राधान्यविवक्षयेदमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ४४ ॥

एतेन यथाप्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेन शत्रुणा ज्ञानिन स्वात्मसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानवत चेतनस्य तादृश मुख्य ज्ञानमावृत निरुद्धम्, यत

---

१ BN[1] and BN[2] भास्वरत्वादि स्वशक्ति

२ IO omits तथा

३ IO omits मलेन

४ IO omits निरुद्ध

५. IO omits तथा

६ BN[1] omits यथा गर्भ
BN[2] omits यथा alone

७ BS[2] कुक्षि

८ BN[1] omits स्वशक्ति . कर्तृत्व लक्षण

९ BN[2] omits लक्षण

कामो बाह्यार्थनिबन्धनोऽभिलाषो रूपं यस्य अत एवासौ दुष्पूर, न केनचिद्विषयेण प्राप्तेन सता पूरयितुं शक्य ; यतोऽस्याह्रियमाणा विषया रागं विवर्धयन्त इन्द्रियाणा च उत्तरोत्तरं विशिष्टतरविषयसंज्ञता पुष्णन्तस्तेभ्यो न विरतिमापादयन्ति, अत एवानल नास्यालम्भावो निवारणमस्तीति; एवंविधेनानेन स्वभावसंवेदनलक्षणं मुख्यं ज्ञानमावृतम्, तस्मिन्नावृते सर्वा शक्तयोऽस्यावृता इति तात्पर्यम् ॥

अथ किमधिष्ठायायं ज्ञानमस्य वृणोतीत्याह—

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४५ ॥

अस्याहङ्कारस्य प्रतिपादितस्वरूपस्थितिविशुद्धिचेष्टितलक्षणचतुष्टयस्येन्द्रियाणि चक्षुरादिवागादीनि, तथा मन सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरध्यवसायात्मिका अधिष्ठानम् । एतेषु हि कृतस्थितिरयं यथोक्त ज्ञानमावृत्य देहिनं क्षेत्रज्ञं मोहयति, स्वरूपानभिज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्वकारिणा मोहेनाज्ञानेन युनक्ति ॥

---

१. BN[1] दुष्पूरेण
२. IO and BS[1] शक्य
३. IO, BN[2] and BS[2] उत्तरोत्तर
४. IO adds पुष्णतां
५ IO, BN[2] and BS[2] omit न
६. BS[2] notes आसादयन्ति as an alternative reading
७. IO, BN[1] and BS[2] add विष येभ्यो
८ BN[2] एवं विधानेन
९. IO, BN[2] and BS[2] विचेष्टित
१० IO, BN[1] and BS[1] लक्षणाचतु-

तदयमेवंविधः[1] शत्रुः कथं तिरस्कार्य इत्याह—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहीह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४६ ॥

यत एवंविधोऽसौ ततोऽस्या[2]धिष्ठानभूतानि मनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रथमं नियम्य यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठा[3]लम्बत्ययतया रागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निगृह्य, एनं[4] पाप्मानमज्ञानमयं महाकिल्बिषवपुषम् ; अत एव ज्ञानस्य शास्त्रादिद्वारेण परमार्थबोधस्य, तथा विज्ञानस्य, स्वात्मसाक्षात्कार-लक्षणस्य विशिष्टस्य[5] ज्ञानस्य, नाशिनं[नाशनं] तिरस्कारिणं परमं वैरिणं प्रजहीहि तिरस्कुरु ॥

एष च परमसूक्ष्मत्वात्परेणोद्योगेनाप्रमादादिना च पराजय्यः[6] शत्रुरित्यस्य तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयितुमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो[7] बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४७ ॥

---

१ IO तमयमेव
BS¹, BN¹ and BN² यदयमेवं

२ IO omits अस्य

३ BS² प्रतिष्ठितात्म

४. IO एवं

५ BN² विशिष्टज्ञानस्य

६ IO and BN² जेय्य
BS² जेय

७ BS² बुद्धे परतरस्तु [illegible] is noted as an alternative reading See f n 2 on page 116 above

विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यतामुपगच्छन्ति; अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणि पराणि, तेभ्यः सूक्ष्माणि आहुः कथयन्ति तत्त्वविदः। न हीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यमानानि[१] कस्यचित्। तेभ्यस्तथाविधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनः तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिचिकारणं[२] सूक्ष्मतरम्; यथेन्द्रियाणि कथञ्चिद्गम्यन्ते[३] न तथा अतिचञ्चलं[४] मनः; तथाविधाच्च[धाच्च] मनसो[५] बुद्धिः परा सूक्ष्मतमेत्यर्थः। यथा हि मन. कथंचिद्गम्यते, न[६] तथा निर्विकल्पैकप्रत्यक्षणवर्त्यध्यवसायात्मिका[७] बुद्धिः; तस्याश्चैवंविधाया बुद्धेर्यः[८] परतः परमसूक्ष्मत्वेन स्थितः स पूर्वोक्तोऽहङ्काराख्यः शत्रुः; यथा हि बुद्धिः कथंचिदभियुक्तैर्गम्यते न तथायमविद्याप्रथमाङ्कुरः केनचिदुन्मिषितपरमेश्वरानुग्रहप्रभवज्ञानचक्षुषा[९] लक्ष्यीकर्तुमपि[१०] शक्यते॥

तस्मात्—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्॥ ४८॥

इति तृतीयोऽध्यायः॥

एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा सुदुर्लक्षत्वात्परमदुर्जयं मत्वा, अत एवात्मनैवात्मानं संस्तभ्य धैर्यं लम्भयित्वा, दुरासदं दु.खेनासादयितुं परिभवितुं

---

१. BN[1] उपलभ्यानि
२. BN[1] omits निवृत्ति
३. IO गम्यते
४. BN[1] चपलमनः
५. BN[1] विधाधमनसः
६. BN[1] तेन
७. IO कल्पैक
८. IO omits बुद्धिः
९. IO उन्मिषित
१०. IO लक्षी-

शक्यमेनं जहि घातय। कीदृशम्? कामरूपम्। कामो विषयेष्वभिलाषो रूपं यस्य स तथाविधः। पूर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनास्यावस्थितिरुक्ता। तेन यद्यप्ययं सुसूक्ष्मत्वाद्दुर्जयः, तथाप्यस्य पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामासक्तिकामवस्थितिं निर्मस्तद्विहनने समर्थो भविष्यस्येवेत्यर्थः। एवं भगवता क्षत्रियोचितेनैव प्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतोपदेशफलभासिप्रतिद्वन्द्विनोऽहङ्कारस्य निबर्हणे समुत्साहितः। त्वया हि महेन्द्रेणापि दुर्जया बहवः शत्रवः सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपातिताः; तदेनमपि शत्रुमात्मैकसहायो निपातयितुमर्हसीत्योम्॥

विज्ञानतत्त्वतपनीयगुणप्रकर्षप्रस्थापनैकनिकषो निजकर्मयोगः।
यैस्मिन्नृणां प्रकटितः परमार्थसिद्ध्यै सोऽध्याय एष विवृतो विधिवत्तृतीयः॥

इति श्रीमद्राजानरामकण्ठविरचिते शब्दार्थान्वयमाले
सर्वतोभद्रनाम्नि गीताविवरणे
तृतीयोऽध्यायः

---

१. BN[4] समर्थो भवि
२. IO and BS[3] अस्मिन्
३. IO adds the following

सन्दिग्धार्जुनबोधकर्तृभगवद्गीताख्यसच्छास्त्रके
षड्बोधाद्विरामकण्ठविवृते श्रीसर्वभद्राख्यया।
अध्याये विरते महामुनिवरैः कर्माभिधाने महा-
देवो नित्यविवेचनातिनिपुणो दृष्यास्ते स्वयं चित्रकृत्॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एवमस्य समस्ताध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकरणस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं प्रतिपाद्य[1] इदानीं सम्बन्धविषययोः प्रतिपादनद्वारेण अर्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहनिवृत्तये परमकारणतामाविष्कुर्वन्[2] भगवानुवाच—

एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण यथा तुभ्यं प्रोक्तोऽयं योगः तथैव विवस्वते महायोगेश्वराय सवित्रे योगमेनमहं परमेश्वर एव कस्मिंश्चित्काले निजयोगैश्वर्यपरिकल्पितनिरतिशयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उपदिष्टवान्। कीदृशं योगम्?

---

१. IO BS[1] and BN[1] add च
२. BN[2] कारणतां
३. IO प्राप्ते
४. BS[1] इह
५. IO, BS[1] and BS[2] सनातनः
६. All read ह्येतदुत्तमम्
BS[2] notes चैतदुत्तमम् as an alternative reading. See above, page 10
७. IO and BN[2] प्रोक्तो यो योगः

अव्ययस्; परमकारणवन्न कदाचिद्व्येति क्षीयते य । स हि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वर प्राक् प्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्शैकनिष्ठतया ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकस्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठातेति तद्वद्योगस्यास्याव्ययत्वमुक्तम् । अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन सम्बन्धमुक्त्वा क्रमेणानुष्ठानभ्रष्टसंप्रदायतया तमेव सम्बन्धं विवृणोति "विवस्वान् मनवे प्राह" इति । स विवस्वान् पुत्राय मनुसंज्ञाय आदिराजाय प्राह प्रोवाच । प्राहेति लिटश्छान्दसं आहादेश । सोऽपि मनुरिक्ष्वाकुसंज्ञाय पुत्रायैवाब्रवीत् । एवं परमेश्वरादेव प्रभृति परम्परया योग्यपुत्रादिशिष्टैरुपमनन्यप्रवृत्त्या ख्यातं लोके प्रथित सन्तम् अन्ये जनकप्रभृतयो राजर्षयो राज्यलक्षणं कर्म कुर्वाणा अपि, यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृषयो मुनय, इमं यथोक्तं विदु ; विदाचक्रुरित्यस्मिन्नर्थे छान्दस प्रयोग । महता कालेन युगसहस्रादिसङ्ख्येन लोकस्य क्रमापचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वाद्योग्यप्रतिपत्त्र्यभावान्नष्टोऽन्तर्धानमागत परमकारण एव व्यवस्थित इत्यर्थ । स एवाभ्रष्टस्वरूपोऽद्यास्मिन् काले मया परमेश्वरेणैव जगदुपकाराय यादवकुलावतीर्णेन ते[10] तुभ्यं पुरातनो नित्यो योग प्रोक्त । यतो मम भक्तोऽसि शुश्रूषुस्त्वम्, तथा सखा सुहृत्, अतो भक्तिसौहार्दलक्षण-

---

१ BN¹ and BN² चिन्मात्रस्वभाव लक्षणैकविमर्श

२ BS² प्रत्यानुष्ठान

३ IO and BN² omit भ्रष्ट

४ IO प्राह

५ IO छान्दस आदेश

६. IO, BN² and BS² शिष्य

७ All except BN² प्रवृत्ता ख्यात लोकप्रथित

८ IO प्रतिपत्त्रभावात्

९ BS² notes as an alternative reading परापरकारण

१० BN² omits ते

११ BS² notes भुक्ति as an alternative reading.

मुख्यशिष्यगुणसम्पन्नाय मया तुभ्यमुपदिष्टम् । यत उत्तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्टमेतद्रहस्यम् । एवमनेनास्य शास्त्रस्य सम्बन्धविषयावपि प्रतिपादितौ । निरुत्तरविज्ञानमयदिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूपस्यार्जुनस्य स्वात्मनि यदुकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण भगवता पारमैश्वर्यमात्मनः कथयितुं च प्रस्तुतम् ॥

अत एव सञ्जातसंशयः अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेवं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भवतस्तव अस्मिन् कलिद्वापरसन्धौ सम्भूतत्वादपरमप्रकृष्टं जन्मोत्पत्तिः विवस्वत आसर्गाद्यवस्थितस्य परं प्रकृष्टम् इत्थं कथमेतद्बुद्धयेय, त्वमैदंयुगीनजन्मा सुचिरातीतकालजन्मनोऽप्यसै सूर्यायैनं योगं प्रोक्तवानिति ॥

अत्र भगवान् उत्तरमुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

सत्यं मम तव चापरिसङ्ख्येयानि जन्मानि तत्तच्छरीरपरिग्रहेण व्यतीतानि अतिक्रान्तानि । तानि पुनस्तव चात्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामि, त्वं तु मम आत्मनश्च तानि न जानासि ॥

---

१. BN² omits च
२. BN¹, BN² and IO जन्मने
३. IO शरीरे
४. BN² मम नात्म-
५. BN¹ and BN² omit च
६. BN² omits न

अतोऽहम्—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽव्ययात्मा[1] नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोऽपि; तथा सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानां [2]सर्गस्थितिविनाशादिषु यथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः प्रभुरपि सन् [3]स्वां प्रकृतिं आत्मीयं परं [4]स्वभावमद्वयचिन्मात्रलक्षणमधिष्ठाय, तत्रैव स्थित्वा; तस्मात्स्वभावादप्र[5]च्युतः; स्वमायया स्वया[6] स्वात्माधीनया मायया द्वैतावभासनमात्र[7]प्रमाणेन शक्तिविशेषेण हेतुभूतेन, संभवामि जन्मादिसत्तां परिगृह्णामि। अतो नित्यत्वादीश्वरत्वाच्च[8] [9]स्वेच्छापरिगृहीतत्वाच्च सर्वदेहिनां भूतान्भाविनो वर्तमानांश्च जन्मादिविकारान् सततमविप्लुतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि ॥

इत्थं स्व[10]जन्मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा[11]त्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

---

१. All except BN[2] अव्ययमात्मा
२. IO, BN[1] and BS[1] omit सर्ग
३. IO स्वं
४. BS[1] स्वभावमधिष्ठायाद्वयचिन्मात्रलक्षणं तत्रैव स्थिता
५. IO अच्युतः
६. BN[1] and BN[2] omit स्वया
७. BN[1] समात्र
८. BN[2] त्वाचेत्
BS[1] omits च
९. All except BS[1] स्वप्रादुर्भावान्त्वादशेष सर्व
१०. BN[1] स्वजन्य
११. BN[1] तदात्मानं

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य ग्लानिरुपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थाव्युत्थानहेतोर्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्यात्मन: कंचित्कंचिदंशं[1] शक्तिलेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडापरिरक्षणाय सृजामि उत्पादयामि। अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते[2] जगति दैवसर्गभाजां शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानां परित्राणाय सत्क्रियाविघातहेतुभ्यो विभेद्भ्यो रक्षणाय, तथा दुष्कृतां शास्त्रीयनियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविप्लावकदुष्टकर्मकारिणामसतां विनाशाय प्रध्वंसाय। अत एव धर्मस्य जातिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रतियुगं तेन तेनाकारेण सम्भवामि उत्पत्तिमत्तां दर्शयामि ; न तु वस्तुतोऽहं जन्मविनाशादिभावविकारकल्ङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च य: प्रबुद्धो मे तत्त्वत: परमार्थतो जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परत: स्वभावादप्रच्युति:, यत्र तत्त-

१. BN¹ and BN² अंशलेश
२. IO भासितो
३. BN¹ and BN² omit विभेभ्य.
४. BN¹ and BN² दुष्कर्मणां
५. BN¹ and BN² मर्त्ता
६. IO and BN² नाहं

त्क्रियाफलसंस्पर्शश्च, अत एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञाननिष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वव्यामोहं जहाति । अतो मामेति मत्स्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रयाः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना व्रतविशेषेण पूताः पवित्राः सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामागताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः । यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलाषः, तथा तद्विघातहेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्त्रुटिता येषां ते, अत एव मन्मया मदेकस्वभावाः, मद्व्यपाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थसत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते । तत्कथं केचिदेव मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यगगृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशङ्क्याह—

---

१. BN[1] and BS[2] अर्थसंस्पर्शः
२. BS[1] यथोक्तज्ञान
३. BS[1] मामुपाश्रिताः
४. IO adds हे

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य ग्लानिरुपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थाव्युत्थानहेतोर्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्यात्मन कश्चित्कश्चिदंश[1] शक्तिलेश स्वेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडापरिरक्षणाय सृजामि उत्पादयामि। अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते[2] जगति देवसर्गभाजा शास्त्रोपदेशविषयभूताना साधूना सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञाना परित्राणाय सत्क्रियानिघातहेतुभ्यो विघ्नेभ्यो[3] रक्षणाय, तथा दुष्कृता शास्त्रीयनियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविप्लावकदुष्टैककर्मकारिणामसता विनाशाय प्रध्वसाय। अत एव धर्मस्य जातिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य सस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रतियुग तेन तेनाकारेण समुद्भवामि उत्पत्तिमेत्ता दर्शयामि, न तु वस्तुतोऽहं जन्मविनाशादिभावविकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥ ९॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च य प्रबुद्धो मे तत्त्वत परमार्थतो जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परत स्वभावादप्रच्युति, यत्र तत्त-

१ BN¹ and BN² अंशलेश
२ IO भासिते
३. BN¹ and BN² omit विघ्नेभ्य
४ BN¹ and BN² दुष्टकर्मणां
५ BN¹ and BN² सत्तां
६. IO and BN² माई

त्क्रियाफलसंस्पर्शश्च, अत एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञान-निष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वव्यामोहं जहाति। अतो मामेति मत्स्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मदपाश्रयाः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना व्रतविशेषेण पूताः पवित्राः सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामागताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः। यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलाषः, तथा तद्विघातहेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्त्रुटिता येषां ते, अत एव मन्मया मदेकस्वभावाः, मदपाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थसत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते। तत्कथं केचिदेव मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यगगृहीतपरमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशङ्क्याह—

---

१. BN[2] and BS[2] अर्थस्पर्शः
२. BS[1] यथोक्तज्ञान
३. BS[1] मामुपाश्रिताः
४. IO adds हे

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यभिन्ननानाविधस्वरूपाणां फेनबुद्बुदकल्लोलकलापानामुदधिरिवोदयास्तमयनिलय एक[1] एव तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या तत्तन्नियतसामर्थ्यावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताहङ्कारत्वेन नानारूपा ये क्षेत्रज्ञा अवभासितास्तेषु[2] मध्ये यथा येन प्रकारेण यादृशेन[3] सङ्कल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते[4] मां प्रार्थयन्ते तत्कालं मत्समापन्ना भवन्ति, तानहं तथैव तत्तत्संकल्पोचितफलदानरूपेण प्रकारेण भजामि संश्रयामि, यत सर्व एव[5] मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासंपादनार्थितावसरे मम सर्वेभ्य सर्वमनोरथफलप्रसाधनैक[6]चिन्तामणेर्वर्त्म[7] भासिहेतुं[8] निर्विकल्पोत्साहलक्षणं पन्थानमनुवर्तन्तेऽनुवर्तन्ति यथाहं परेणोत्साहेनैक एव सर्वं करोमि जानामि च तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ज्ञेयं च कुर्वन्तो जानन्तश्च मत्समापत्तिसंवेदनशक्तिशून्यत्वात् 'अहं करोमि' 'अहं जानामि' इति किञ्चित्कर्तरि किञ्चिद्ज्ञे च तादृशे स्वात्मनि कर्तृत्वादिकं मन्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति? यथार्कालोकेनानुगृहीतदृष्टयस्तिर्यञ्चो बालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठा, ते ते स्वं स्वं विषयं पश्यन्ति, न च तत्रार्कालोकं कारणत्वेन मन्यन्ते, मूढत्वात्, यतस्तादृशेन व्यव-

---

१. IO omits एक
२. BS[1] तासक्त्याव
३. BS[1] तादृशेन
४. BS[1] प्रतिपद्यन्ते प्रार्थे
५. IO omits एव
६. IO फलासाध-
BS[1] फलप्रसादनैक
७. IO, BN[1] and BN[2] धर्म
८. BN[2] हेतु

हारेण व्युत्पन्नाः तथैव सर्वे क्षेत्रज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्क्षणप्रार्थितेन स्वप्रकाशानुगृहीतसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं कुर्वन्ति जानन्ति च, मायामोहितत्वादात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते, न च मां तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते ॥

अत एव किं वाञ्छन्तस्ते "मम वर्त्मानुवर्तन्ते" इत्याह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणां सिद्धिं कर्मफलं प्रार्थयमानाः तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्तल्लोकान्तरभोग्यसुखप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः सन्तो देवता इन्द्रादिरूपा यजन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः । किमत्र तात्पर्यम् । आ ब्रह्मणः कीटपर्यन्तं यो य कश्चिद्येन येनाभिसन्धिना यत्किञ्चन चिकीर्षति जिज्ञासते वा तत्तत्फलसम्पत्तेस्तत्कालमवश्यंभाविनी असंचेत्यमाना मत्समापत्तिरेवैकं कारणम् । यस्मात् अस्मिन् मानुषे लोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजा तत्तत्सङ्कल्पमूलव्यापारसमुत्था सिद्धिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समापत्तिबलादेव सम्पद्यते परमार्थतः कर्तुर्ज्ञातुर्वान्यस्यासम्भवात् ॥

---

१. BN¹ सर्व
२. BN¹ and BN² गृहीतेन
३. IO omits अदृष्टप्रयोजनं
४. IO वाञ्छन्ते
५. BN¹ and BN² omit तत्
६. BN¹ and BN² भविन्यः सं-

ननु त्वमेव चेदेकः कर्ता तत्क्षेत्रज्ञभावेन कृतैः कर्मभिस्त्वमेव तत्फलेन सम्बध्यसे। ततश्च क्षेत्रज्ञवत्सुखादिसम्बन्धस्तवापि प्रसक्तः—इत्यर्जुनाशङ्कां परिहर्तुकाम आह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागतः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

सत्यं गुणविभागेन 'अयं सात्त्विकः' 'अयं राजसः' 'अयं तामसः' इत्येवंरूपेण सर्गभेदमूलेन, तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्येवमादिरूपेण मया यथोक्तस्वरूपेणैकेन कर्त्रा चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्। चत्वारो वर्णा ब्राह्मणादयो निर्मिताः; तस्यैवंविधस्य चातुर्वर्ण्यस्य स्वगुणकर्मविभागसमुचितकर्मानुष्ठानरूपतत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामकर्तारं तद्वद्वाह्यकर्मफलसम्बन्धाभावात्कर्तृधर्मरहितं जानीहि। कुत इति हेतुगर्भं विशेषणमाह। कीदृशं सन्तम्? अकर्तारं विद्धि अव्ययं नित्यमेकस्मात्स्वरूपाद्यतोऽहं न व्येमि न व्यपगच्छामि, अद्वयचिन्मात्रस्वभावतामेव न जहामि, एवं चाव्ययं सन्तं मामकर्तारं विद्धि। क्षेत्रज्ञा हि मन्मायोद्भाविता नित्यदेहाद्यहङ्कारमयास्त्रिगुणाः सङ्कल्पकारिणः सुखादिभिः फलैर्युज्यन्ते; न त्वहं गुणातीतस्वभावस्तैर्जातु युज्यते[युज्ये] ॥

१. BS[1] and BN[1] हेतवत्
२. BN[1] and BN[2] शङ्कां
३. BN[1] and BN[2] इत्याह
४. IO, BN[1] and BN[2] मार्गभेद
५. IO, BN[1] and BS[1] कर्मानुरूप
BN[2] कर्मानुष्ठानरूप
६. IO omits यतोऽहं
७. IO सन्मायो-
८. BS[1] तैस्तैः

ततश्च—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे चेतः फलेष्वपि ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

कर्माणि पुण्यापुण्यलक्षणाः क्रिया न मां लिम्पन्ति, सुखदुःखादिलक्षणस्वफलरूपेण कलङ्केन न मलिनयन्ति । यतो नित्यनिजानन्दतृप्तस्य मम कर्मणां फलेषु तत्तदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपि न कामो नाभिलाषः । यथाप्रतिपादितस्वरूपैकमयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यत. । यश्च यथोक्तेन ज्ञानामृतनिर्झरेण निर्धौतसकलविकल्पकलङ्कत्वान्निर्मलप्रज्ञो योगी इत्येवं यथोक्तस्वरूपं मामभिजानाति प्रतिपद्यते, स मद्वत्क्रियमाणैः कर्मभिर्न बध्यते न रागादिक्लेशपाशनियन्त्रितः क्रियते ॥

किञ्च

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं यथाप्रतिपादिते[6] कर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वपर्यवसायित्वात्त्वं ज्ञात्वाधिगम्य पूर्वैरपि मन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्म शास्त्रचोदितं कृतमनुष्ठितम् । तस्मात्त्वमपि

---

१. IO कर्मफले स्पृहा
BS[2] notes this as an alternative reading.
२. All except BS[1] omit अभि
३. IO सद्यः क्रिय-
४. IO adds सः
५. BS[1] adds तस्मादनया बुद्धया पवित्रीकृतस्त्वमपि अवश्यकर्तव्यानि कर्माणि कुरु इत्याह
६. BN[1] and BN[2] प्रतिपाद्यते
७. BS[2] सायित्वं

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ, पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्धलक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे[2] मुक्तो भविष्यसि ॥

यतः—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते, अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्तथैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

---

१. BN[1] कर्म २. IO मोक्ष्यसि

यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वा गति-र्व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितव्यापारे यस्तत्त्ववित् अकर्म कर्माभावं संसारबन्धलक्षणकर्मकार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रवत्पश्यति, तथा अकर्मणि यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुषक्तस्य दुरुच्छेदत्वात् बन्ध-लक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति स मनुष्येषु मध्ये प्रशस्तया बुद्ध्या युक्तः; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्ग-लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः । एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्दौज्ज्वल्यमस्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

---

१. IO तत्त्वावगतिः
२. IO and BS[2] पश्येत्
३. BN[2] कर्मवित्
४. BN[1] and BN[2] कर्माभाव
५. BN[2] अपुत्रत्ववत्
६. BS[2] notes two alternative readings निहित and विदित
७. BS[2] and BN[2] omit स
८. BS[1] omits कर्म

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ, पूर्वैरतीत-विप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु—

> किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
> तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्म-परिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्ध-लक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे[२] मुक्तो भविष्यसि ॥

यत —

> कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
> अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते, अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्त-थैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

---

१. BN' कर्म २. IO मोक्ष्यसि

यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वा गति-व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितस्वव्यापारे यस्तत्त्ववित् अकर्म कर्माभावं संसारबन्धलक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रवत्पश्यति, तथा अकर्मणि यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुषङ्गस्य दुरुच्छेदत्वात् बन्धलक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति स मनुष्येषु मध्ये प्रशस्तया बुद्ध्या युक्तः ; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्गलक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः । एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्दौर्ज्ञेयमस्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

---

१. IO तत्त्वावगतिः
२. IO and BS² पश्येत्
३. BN¹ कर्मवित्
४. BN¹ and BN² कर्माभाव
५. BN¹ अपुत्रत्वयत्
६. BS¹ notes two alternative readings निहित and विदित
७. BS¹ and BN¹ omit स.
८. BS¹ omits कर्म

काम्यन्त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगाः; तेषु सङ्कल्पे इच्छा; तेन रहिताः सर्वे समस्ता[1] दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठाः समारम्भाः कर्मप्रवृत्तयो यस्य तं यथोदितैर्यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्माणम्; दग्धानि संसाराङ्कुर-प्रसवसामर्थ्यहरणाद्भस्मीकृतानि कर्मलक्षणानि बीजानि येन तं तादृशं पण्डितं विद्वांसमाहु परमार्थविदः। यत सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता, सा च यथोक्तज्ञानवत एव सम्भवति। एवं कर्मण्येवाकर्म विद्वान् पश्यतीति व्याख्यातम् ॥

यत.—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥

तदेव विशिनष्टि। स एवंविधो योगी परमानन्दमयपरमस्वभावसुत्यवस्थित-बुद्धिर्नित्यतृप्त सकलार्थविषयरसपरिक्षीणकाङ्क्ष। अत एव निराश्रय स्वरूप-व्यतिरिक्ताद्बाह्यालम्बनान्निष्क्रान्त. कर्मफलासङ्गं कर्मणा यज्ञदानतप प्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणमासङ्गमासक्तिं तदेव प्रकृष्टं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽनुष्ठाने व्यवस्थितोऽपि नैव किंचित्करोति ॥

---

१. IO and BS[1] संवस्था
२. IO यथोदितैं
३. IO omits तत्त्व
४. BS[1] adds रस
५. IO and BN[2] बाह्यात्
६. IO कर्मदान
७. IO, BN[2] and BS[1] व्यवसित:
८. IO and BN[2] omit अपि

तथाविधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्धलक्षणस्वकार्यसम्पादनासामर्थ्यात् यथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

प्रागेव व्याख्यातमेतत्। यद्यपि कर्माकर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातम्, तथापि विकर्मणोऽपि बोद्धव्यं वस्तु[1] तद्व्याख्यानेन व्याख्यातम्। यत: कर्मपरिहारस्य ज्ञान[2]शून्यस्य सतो यत्र बन्धकत्वमुक्तम्, तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो बन्धकत्वे का भ्रान्तिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वलक्षणं बोद्धव्यं वस्तु[3] व्याख्यातमेव ॥

इदानीं कर्म सर्वथा कर्तव्यमिति सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम्। प्रागुक्तस्य[4] "यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः" इत्यनेन सूचितां[5] यज्ञलक्षणविशिष्टरूपतां मोक्षैकफलत्वं च योगिस्वरूपप्रतिपादनद्वारेणैव प्रस्तावयन्नाह—

१. All except BS[3] omit वस्तु
२. IO and BN[3] omit ज्ञान. BS[3] notes it in the margin.
३. BS[3] omits वस्तु
४. All except BS[4] प्राप्तस्य
५. IO सूचितं

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायारभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

यथोक्तज्ञानेऽवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठस्य, अत एव निवृत्तविषयाद्यसङ्गस्य; ततश्च मुक्तस्यात्मविवेकसमाधिसिद्धिलाभाद्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतो बन्धनान्निष्क्रान्तस्य सतः वक्ष्यमाणप्रभेदाय यज्ञाय यजमानाय तदर्थं कर्म शास्त्रविहितां क्रियामारभमाणस्य कुर्वत एव समग्रं कायिकवाचिकमानसिकभेदेन सङ्ग्रहात् त्रिप्रकारम्, अवान्तरभेदेन त्वपरिसङ्ख्येयम्, विलीयते विगलति, *ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्विनश्वरफलारम्भकत्वलक्षणं स्वरूपमस्य नश्यतीत्यर्थः* ॥

कथं क्रियमाणमेव कर्म प्रविलीयते इति विवेकसमाधिसिद्धिनान्तरीयकां ब्रह्माद्वैतसिद्धिं कर्मप्रविलयकारणभूतां प्रतिपादयितुमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

तेन गतसङ्गादिविशेषणविशिष्टेन योगिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । अतः समग्रं तस्य कर्म प्रविलीयत इति सम्बन्धः । तदेतद्व्याख्यायते—तेन योगिना बृहत्त्वादिधर्मयोगात् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं गन्तव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यम्; न हि तथाविधस्य योगिनस्तत्तत्फलाभिसन्धिना तत्तद्देवतान्तरं संप्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति । कीदृशेन तेन ब्रह्मैव गन्तव्यम्?

---

१. IO omits सिद्धि
२. BN² यजनाय
३. IO, BN¹ and BN² वाच्यपरमार्थ
४. IO योग्यताभिर्वि

ब्रह्मकर्मसमाधिना । समुन्मिषिते विज्ञानात्मके दिव्ये चक्षुषि यथोक्तब्रह्माभेदेन प्रथमानं कर्म ब्रह्मकर्म¹; स एव समाधिर्निश्चलो योगो यस्य स तथा, तेन तादृशेन । कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम्? ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपतया स्वात्मानं मन्यमानेन; हुतं तर्पितं ब्रह्मैरूपतया प्रतिपन्नेऽग्नौ जातवेदसि । कीदृशं ब्रह्मार्पणम्? ब्रह्मरूपतयैव प्रतीयमानमर्पणमाज्यपत्र.सोमादियागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादि यत्र तत्तादृशम् । तथा ब्रह्महविः ब्रह्मत्वेनैव प्रतिपाद्यमानं हविः³ हूयमानमाज्यादिद्रव्यं यत्र तत्तथा-विधम् । इदमनेन प्रतिपादितम्—यद्यद्वस्तु यथायथा प्रकाशते तत्तत्⁴ प्रकाशमानत्वादेव प्रकाशादभिन्नस्वरूपं सत्⁵ परमात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किंचि-त्संभवति, इति तत्त्वविद्भिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वान्निष्प्रकम्पोपपत्त्युपलब्धिप्रदर्शन-क्रमेण व्यवस्थापितोऽप्ययमात्मा ऐश्वर्याद्वयनयेन यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरता-मुपगच्छति, परमेश्वरेणैव विहितनियमत्वात्; तदयमैश्वरो नियम स्वेच्छावभासि-तान्योन्याभिन्नस्वरूपेष्वप्यपरिसङ्ख्येयेषु प्रमातृषु कंचिदेव स्वेच्छावशादसाव-नुगृह्णाति; तस्य चानुगृहीतमात्रस्य तत्त्वावलोकव्यवधायकसन्देहमहागिरीन्द्र-निर्दलनदम्भोलिधाराभक्तिरुन्मिषति । तत्प्रभावाच्च यथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रा-त्मकमाप्तोपदेशादिनोपनमति । तत्साध विशुद्धश्रद्धासिद्धसिन्धुनिर्धौतनिखिल-

१. BS² adds कर्मैव
२. IO and BS¹ ब्रह्मस्वरूप
३. IO omits यथा...तत्तत्
४. BN¹ and BN² ततः
५. BN¹ and BN² omit सत्
६. BN¹ and BS² संवेद्यत्वनिष्प
७. IO and BS² द्वयनयो न यस्य BN¹ and BN² द्वयनयो न यस्य
८. IO BS¹ and BS² तत्प्रभावाच्च
९. BS¹ आत्मोप-
१०. BS¹ omits सिद्ध

विकल्पकलङ्कया परमया भक्त्या निरन्तरमनुशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानलक्षण-मद्वैतपुरद्वारमपावृतं भवति। तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् ब्रह्मार्पणविधानेऽधिकृतो योगी भवति। अत उक्तम्—

"गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते॥"

तेन च ब्रह्मैव गन्तव्यमिति। यज्ञाख्यस्य कर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषय-सकलक्रियोपलक्षणार्थत्वेन ग्रहणमिह वेदितव्यम्। यतः "पश्यन् शृण्वन्" इत्या-दिना सर्वासु क्रियास्वेतां ब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यत्येव॥

इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदात् येषु येषु यज्ञप्रभेदेषु एषा भावना योगिना विधातव्यानुष्ठातृमुखेन तां प्रतिपादयन् तेषां तावद्बाह्याभ्यन्तर-साधनप्राधान्येन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकारणभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोक-त्रयेणाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति॥ २५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति॥ २६॥

---

१. IO याचरतः
२. BN[1] धासते च
३. BN[4] बाह्यान्तर
४. BN[4] द्वय
५. IO विषयाण्यन्ये संयमाग्निषु

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७॥

अपरे केचिद्योगिनः संप्रत्यनुत्पन्नतथोक्ततत्त्वज्ञानत्वात्क्रियामात्रसमाहिता[1] दैवमेव यज्ञं समुपासते, देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्यादीनां प्राधान्येनेज्यमानत्वात् देवसम्बन्धिनं यागमनुष्ठानेन भजन्ते नान्यम्, यत्र ऋत्विगाज्यपयःसोमादिचेतनं बाह्यं द्रव्यमुपकरणम्। अपरे तेभ्योऽप्यन्ये तत्त्वविदस्तेनैव यज्ञेन तत्तदुपकरणभावावस्थितात्ममयेन यज्ञमात्मानमेव उपजुह्वति प्रीणन्ति। कः ब्रह्माग्नौ। ब्रह्म तत्त्वज्ञानम्, स एव[2] परप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदाहहेतुत्वाच्चाग्निः, तस्मिन्। एतदुक्तं भवति—ब्रह्मार्पणविधानविदो दैवमेव यज्ञं ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्ति। अथान्ये केचन योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधनलक्षणसमाधिनिष्ठा अबहिस्साधनसाध्यं यज्ञमनुतिष्ठन्तः श्रोत्रादीन्यक्षाणि तदद्ध्येयार्थसमाधिरूपेषु संयमेष्वेवाग्निषु जुह्वति, विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तेषु तेषु समाधिष्वेव लीनानीन्द्रियाणि[3] यज्ञसम्पत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः। अन्ये पुनः योगिनः शब्दादीन्विषयान् परिहारेण श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु जुह्वति। निषिद्धबहिष्प्रसरास्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चेतसि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेषु अग्निकल्पेषु हवनं मन्यमानास्तथाविधं यज्ञमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः। अपरे केचन एवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञातयज्ञत्वसम्पत्तये सर्वाण्यशेषाणि बाह्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि[4] प्राणस्य च सामान्य-

1. IO मात्रसहिता
2. IO omits एव
3. BS[a] gives two alternative reading:— समाधिषु लीनानि and समाधिनिष्ठानि लीनानि
4. BS[a] कर्माणि

रूपस्यैकस्य प्राणापानसमानोदानव्यानादिभेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति। आत्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन् कारणे यः संयमः सम्यक् चित्तस्य निबन्धनं तदात्मको यो योगः समाधिः स एवाग्निः, तत्र तानि लीनानि कुर्वते। कीदृशे? ज्ञानदीपिते। आत्माद्वयलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते। किमुक्तं भवति? तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्व्यापारान् हविर्विदात्मनिष्ठे समाध्यग्नौ निक्षिपन्तस्तादृशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्तीत्यर्थः॥

एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधत्वं प्रतिपाद्य इदानीमाश्रमभेदप्रतिपादनद्वारेण यज्ञभेदान् प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयं सार्थमाह—

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥ २८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥ २९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।

द्रव्येण हविरादिना यैः पाकयज्ञादियागविधिर्यैषां ते द्रव्ययज्ञाः; तत्तद्देवतायजनप्रधानक्रतुक्रियानुष्ठायिनः सम्भवन्तीति शेषः। ते च गार्हस्थ्याश्रम-

---

१. BN¹ and BS¹ निलीनानि
२. BN¹ यज्ञाः
३. IO पावक
BS¹ पाकयज्ञादियाग

वर्तिनः प्राधान्येनात्राभिप्रेताः ; यतो गृहस्थानामेव द्रव्यसाधने देवयज्ञे मुख्यतयाधिकारः । तत्र पाकयज्ञाः सर्ववर्णसाधारणाः, अतः शूद्रस्यापि "पाकयज्ञैः स्वयं यजेतैको[1] विहितोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इत्यादिना तेष्वधिकारो विहितः । तथान्ये तपोयज्ञाः तपसा तेन तेन वर्णविशेषविभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां ते प्राधान्येन वानप्रस्थाश्रमिणोऽत्र गृह्यन्ते, तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात् । "आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम्" इत्यादिना शूद्रस्याप्यत्राधिकारात्तपोयज्ञे[2]ऽप्यधिकारः । तथान्ये योगयज्ञाः योगेन यमनियमाद्यङ्ग[3]निर्वर्त्येन सबीजनिर्बीजरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधैकलक्षणेन समाधिना यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः, तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् । अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहितः, यतो भगवता[4] व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणान् धर्मान्निर्दिशता तन्मध्ये आत्मज्ञानमुक्तम् । तथा च जनकपराशरसंवादे—

"विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन् मम ।
तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥"

इति प्रश्ने विशेषधर्मानुक्त्वा भगवान् पराशरः—

"आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

---

१. IO यजेत इति विहि
२. IO omits अत्राधिकारात्
BS² तत्र for अत्र
३. IO नियमाभ्यङ्ग
४. BN¹ भगता

स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥"

अत्रैवान्यत्र—

"न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममश्नुते न चास्य धर्मप्रतिषेधनं कृतम् ॥"

अत्रैवान्यत्रापि—

"सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥" इति,

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चापरे, स्वाध्यायो वेदवेदाङ्गस्मृतीतिहासपुराणतर्कदण्डनीति वार्तादिर्यथाम्नं स्वस्य शास्त्रस्याध्ययनम् । तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचर्याश्रमिणो ऽधिकृता, यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्वं व्यवस्थितम् । तत्र च कस्मिंश्चिदंशे कथंचिच्छूद्रस्याप्यधिकारः, यतः "स्वयं यजेत" इति पाकयज्ञेषु तस्याधिकाराभ्युपगमात् तदितिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेव प्रसक्तम् । तथा ज्ञानयज्ञे ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्माद्वैतबोधात्मना यज्ञो गृह्यते, तेन शूद्रस्याप्यधिकारः ॥

---

१ BS[3] धर्ममुच्यते is noted as an alternative reading
२ IO BS[1] and BN[3] महाचार्या
३ IO and BN[3] यज्ञा
४ BN[3] तत्र

तथा चोक्तम् इहैव पैरब्रह्मस्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

"मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥" इति[2] ।

न चातिशयोक्तिमात्रमेतत्, यतो मुनिनैनोक्त[3] मोक्षधर्मेषु । पिङ्गला-सुलभाद्यास्स्त्रियः तुलाधाराद्याश्च वैश्या धर्मव्याधादयः शूद्रा आविर्भूततत्त्वज्ञानास्तत्रतत्रोदाहृताः । तदनेन ज्ञानयज्ञेन पूर्वोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामापुवन्तीत्युक्तं भवति । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाना यतयः संशितव्रता इति विशेषणं स्वाध्याययज्ञानामत्यन्तनियमपरत्वात्, ज्ञानयज्ञानां च[4] परमार्थनिष्ठत्वान्मुख्यातिरक्षणयोगाद्वेदितव्यम् । अथ प्राणायामयज्ञस्य साधारण्यात् पृथक् स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—अपरे केचियोगिनोऽपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शरीरे मरुति प्राणं रेचकवृत्तिव्यवस्थितं[5] वायुं जुह्वति, प्राणाख्यं वायुं हविर्भावेन कल्पयित्वापानं चाग्निरवेन, यागनिर्मिमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । रेचितः प्राणो यदापानवृत्त्यात्मना परावर्तमानः स्वरूपं जहाति, तदापानेऽसौ हुतो भवतीति कृत्वा "अपाने जुह्वति प्राणम्" इत्युक्तम् । अनेनैव क्रमेण प्राणेऽग्निभावेन परिकल्पितेऽपानं हविर्भूतमन्ये जुह्वति इति रेचकवृत्तिपूर्वकत्वेन पूरकावृत्तिविश्रान्तिरूपतया पूरकवृत्ति

---

१ IO परं ब्रह्मस्व
　BN[2] परं ब्रह्मैव स्व
२ IO, BN[2] and BS[2] omit इति
३ BS[1] omits उक्तं
४ IO omits च
५ IO स्थित
६ BN[2] तदापाने स हुतो
७ IO and BN omit विश्रान्ति
　वृत्ति
　BS[2] reads the passage in the margin.

पूर्वकत्वेन रेचकवृत्तिश्रान्तिरूपं प्राणापानक्रमद्वयं प्रतिपाद्य कुम्भकवृत्तिरूपं क्रमं प्रतिपादयितुमाह—अपरेऽन्ये प्राणापानयोर्द्वयोरपि गती व्यापारौ रुद्ध्वा स्तम्भयित्वा यावच्छक्ति प्राणायामपरायणा, तथाविधाना रुद्धाना प्राणानामायाम चिरकालावस्थानात् दीर्घीकरण परायणं निष्ठा येषा ते तादृशा, प्राणायामपरायणा । अनेन रेचकपूरकवृत्त्योरपि प्राणानामायाम एवोक्तो वेदितव्य । ते चैवविधा नियताहारा मात्राकालावच्छिन्नहितपवित्राशिन सन्त प्राणान् नानानाडीवाहिनो वायूनाज्यभूतान् मध्यमेषु प्राणेषु अग्निभूतेषु जुह्वति, तत्र लीनान् कुर्वते, मध्यमप्राणवृत्त्यवलम्बिनस्तिष्ठन्ति । अथ प्राणयज्ञक्रम प्रतिपादित । एषोऽपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञत्वमापद्यते, यत पूर्वयोर्द्वयो प्रकारयो प्राणोदयास्तमयसन्धिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमानयोर्विज्ञानयज्ञता जायते । तृतीयेऽपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्तवृत्तितयासौ जायते । अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगाङ्गत्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचन केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् ॥

एवमनुष्ठातृभेदेन यज्ञभेदान् प्रतिपाद्य सर्वेषामपवर्गफलत्व यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह—

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

---

१. IO प्राणायाम
२ BN[1], BN[2] and BS[1] अग्निर्भूतेषु
३. IO and BS[2] omit वृत्ति
४. BN[2] यामक्रम
५ BS[2] विरियपा is noted as an alternative reading

एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः सर्वेऽपि समस्ता एव निर्विशेषतया सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति, तदेव सम्पद्यन्त इत्यर्थः। कीदृशा यज्ञविदः सन्त[1]? यदि यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं नानारूपं यागं जानन्ति निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते, ततस्तथाभूतेन यज्ञविधिना क्षपितकल्मषा विनाशिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः सन्त[2]। तथानुष्ठिताद्यज्ञाच्छिष्टं ताद्दग्यागविधानानन्तरमाहरणीयं यत्तदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतम्, अनुत्तरानन्दास्वादसुन्दरं सुधारसं भुञ्जते, परसंविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयन्ति, ये तथाविधाः सन्तः यथोक्तं ब्रह्मलक्षणं पदं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेणैतान् यागविशेषाननुतिष्ठन्तस्तेभ्यस्तत्तन्नानारूपं[3] परिमितं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं[4] भवति ॥

यस्तु केवलेन क्रियामात्रेण ज्ञानमात्रेण[5] वा ज्ञानक्रियासमुच्चयेन वा द्वयोरेकतमेनापि विधिना यज्ञे[6] न किंचिदनुतिष्ठति, तस्य

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

अयज्ञस्योभयरूपतयापि यज्ञरहितस्यायमेव लोको दृष्टमेव नास्तिकत्वात्सर्वजनद्वेष्यत्वै[7]स्य सतो नास्ति, यदुक्तम्—

---

१. BN[1] and BN[2] तथाज्ञातेन. This is noted as an alternative reading in BS[1]

२. BN[1] तेभ्यस्ततो. This is noted as an alternative reading in BS[2].

३ BN[1] एवं परिणतेभ्य तत्तन्नानारूपं फलं
BN[2] एवं मितं फलं

४. BN[1] and BN[2] प्रतिपादित.

५ All except BS[2] omit ज्ञानमात्रेण वा

६. All except BN[1] यज्ञे

७. BN[2] द्वेष्यस्य

"सत्यधर्मच्युतात्पुंस क्रुद्धादाशीविषादिव ।
नास्तिकोऽपि द्युद्विजते जन किंपुनरास्तिक ॥" इति ।

तस्यैवविधस्य पापशीलस्य कुतोऽन्य एतस्माल्लोकात्पर स्वर्गापवर्गात्मक फलभोगास्पदमदृष्टसज्ञो भवति ॥

अथैतेषा सर्वयज्ञाना कर्मजत्वप्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञत्वाप्तिं प्रतिपादयितुमाह—

एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एव यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदादे शास्त्रस्य मुखे, तद्द्वारेणेत्यर्थ , वितता स्वर्गतिविशेषप्रतिपादनक्रमेण विस्तारिता , ताश्च सर्वान् कर्मजान् वाङ्मन कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वेक्रियासमुद्भवान्विद्धि, नान्यथैषामात्मलाभोपपत्तिरिति निश्चिनु । येऽपि हि बुद्धिमात्रसाधना यज्ञा , तेषु तादृक्सूक्ष्मबुद्धिव्यापाराव्यभिचार स्थित एव । तत सहसृष्टत्वादशक्यपरिहाराणा कर्मात्मकाना यज्ञाना यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येव ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्य विमोक्ष्यसे स्वयमेव केवलीभविष्यसि, न निमित्तान्तरमपेक्षिष्यस इति । समुच्चयज्ञानस्य मोक्ष प्रति सोकर्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यस इति कर्मकर्तरिप्रयोग ॥

१ IO BN[2] and BS[2] स्वर्गविशेष
२ BS निर्वर्त्यत्वान्
३ IO निश्चित्य
४ IO बुद्धि
५ IO केवले

अथैतस्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

द्रव्यमयाद्यज्ञादिति यथोक्तमनिषादितप्रभेदयज्ञोपलक्षणार्थं वेदितव्यम्। तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेयान् प्रशस्यतरः। ज्ञानयज्ञो हि यज्ञः सर्वान् द्रव्ययज्ञादीन्मोक्षफलत्वात् सम्पादयति। तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञा ज्ञानयज्ञ एव भवन्तीत्युक्तं भवति। सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानयज्ञस्य मोक्षहेतुत्वम्, ज्ञानम् न तु पृथक्, यस्मात्सर्वोऽपि ज्ञाने द्रव्ययज्ञादिनिमित्तेन सर्वं समस्तं कर्म अखिलं सर्वावयवो-पायेक्षया समस्तं ज्ञाने परिसमाप्यते प्रविश्य गच्छति, इत्यतोऽपि ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यमानत्वं न भजते ॥

एतस्मिंश्च—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञानं गुरुभ्यो ज्ञानिभ्यः प्रणामपरिप्रश्नसेवाभिरुपलभस्वेत्यर्थः। गुरवो हि उपदेक्ष्यन्ति प्रणिपातादिभिरन्विताः, किं ज्ञानमात्रज्ञानेनेत्याह। तत्त्वदर्शिनः यथावन्निश्चितज्ञाः परमार्थस्य सम्यग्दर्शनेन प्राप्ताः येन हेतुनोपदेक्ष्यन्ति। प्रणिपातेन पादप्रणामपूर्वेण सर्वात्मना प्रह्वत्वेन, तथा परिप्रश्नेन परितः समन्तात्

---

१. BS¹ यज्ञ
२. IO सम्पादयति
३. BS¹ ज्ञानं तु ज्ञानिन
४. BS¹ and BS² उपदेक्ष्यन्ति

सर्वसंशयच्छेदार्थं य प्रश्न पुन पुन प्रार्थनापूर्वमनुयोग तेन; तथा सेनया आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया। निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता गुरव एवंविध महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥ ३५॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्यं पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्यानुष्ठेये वैरिवधलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं विपर्ययलक्षणमज्ञान न प्राप्स्यसि, येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभूतो मयि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि। किमुक्तं भवति? परमकारणाभिन्नास्वात्मन सर्वभूताना वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिर्ष्यसि। अत्र स्वय ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यदाह, तत्र साक्षात्तत्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादन प्रयोजनम्। यत क्रमेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशय भगवांस्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते पापसम्बन्ध, यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव —

---

१. BS[1] अशेषेण
२. BN[1] प्रतिपाद्य
३. IO, BN[1] and BS[2] सर्वमेवमवश्यानु-
४. IO and BN[2] मोह
५. BN[2] omits च
६. BS[1] करिष्यामि
७. All except BS[1] भावयिष्यतीव
८. BS[1] omits ते

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तेभ्यः पैतकिभ्यो ज्ञातिगुर्वादिदुष्कृतकारित्वात् पापकृत्तमः तदपेक्षयातिशयेन दुष्कृतकारित्वात्, तथाप्यस्य ज्ञात्यादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वधर्मत्वे सति वृजिनं तज्जं पापं समस्तं सागरमिव दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यतः—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्ततरोऽनलो भूतिमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण सर्वाणि निःशेषाणि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्यक्षपणाज्ज्ञानं निर्दहति । अनेन स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैष्फल्यापादनसमर्थं ज्ञानमेतदित्युक्तम्, न तु शास्त्रविहितानाम्; यथोक्तं प्राक् "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः" इत्यादिना ॥

किंच अघोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिपर्यवसायिनानेन—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

---

१. BN[1] पातकेभ्यः
२. BN[1], BS[1] and BS[2] ज्ञात्रादि IO ज्ञात्यादि
३. IO adds त्वं
४. IO तथैधांसि
५. IO अर्जुन
६. BN[1] and BS[1] omit तथा... सर्वाणि
७. BN[2] समर्थ
८. BN[2] शास्त्रावहि
९. BN[1] adds फल
१०. IO and BS[2] सायेन

सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनःपुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोगः तेन ; तथा सेवया आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया । निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता गुरवः एवंविधं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषाणि[1] द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्य[2] पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्यानुष्ठेये[3] वैरिवधलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं[4] विपर्ययलक्षणमज्ञानं न प्राप्स्यसि, येन च[5] ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभूतो मयि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि । किमुक्तं भवति ? परमकारणाभिन्नात्स्वात्मन सर्वभूतानां वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि[6] । अत्र स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यदाह, तत्र साक्षात्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यतः क्रमेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयं भगवांस्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव[7] ॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते[8] पापसम्बन्धः, यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव —

---

१. BS¹ अशेषेण
२. BN² प्रतिपाद्य
३. IO, BN¹ and BS² सर्वमेवमवद्यानु-
४. IO and BN² मोह
५. BN² omits च
६. BS¹ करिष्यामि
७. All except BS¹ भावयिष्यतीव
८. BS¹ omits ते

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्य पापेभ्य समस्तेभ्य पातकिभ्यो ज्ञाति-गुर्वादिदुष्कृतकारित्वात् पापकृत्तम तदपेक्षयातिशयेन दुष्कृतकारित्वात्, तथाप्यस्य शैत्यादिवधलक्षणस्य कर्मण स्वधर्मत्वे सति वृजिन वर्ज्यं पापं समस्त सागरमिव दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यत —

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्ततरोऽनलो भूतिमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण सर्वाणि निःशेषाणि कर्माणि पुन फलदानसामर्थ्यक्षपणाज्ज्ञानं निर्दहति । अनेन स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैष्फल्यापादनसमर्थं ज्ञान-मेतदित्युक्तम्, न तु शास्त्रविहितानाम्, यथोक्त प्राक् " श्रेयान् स्वधर्मो विगुण " इत्यादिना ॥

किञ्च अघोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिपर्यवसायिनानेन—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

---

१ BN[1] पातकेभ्य
२ BN[1], BS[1] and BS[2] ज्ञात्यादि IO ज्ञात्यादि
३. IO adds त्वं
४. IO तथैधांसि
५. IO अर्जुन
६. BN[1] and BS[1] omit तथा.. सर्वाणि
७. BN[2] समर्थ
८. BN[2] शास्त्रविहि
९. BN[1] adds फल
१०. IO and BS[1] शायेन

यस्माज्ज्ञानेन तुल्य पावनमन्यद्वस्तु जगति न सम्भवति, तच्चास्य पावनत्वं योगसंसिद्ध[२] ज्ञानसंस्कृतेन कर्मसमाधिना सम्यक्सिद्ध आत्मपरमात्मसमापत्तिलक्षणप्रकृष्टफलम्सन्[३] कालेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा स्वयमेवात्मनैव लभते स्वीकुरुते ॥

तस्य चैवंप्रभावस्य ज्ञानस्य लाभक्रममाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धा आप्तोपदिष्टेऽर्थे निर्विकल्पफलसम्भावना, यद्वशात्प्राप्तफलस्येव चेतस संप्रसाद उत्पद्यते । सा च परमेश्वरप्रसादसुरपादपप्रथममञ्जर्या भक्त्या सहैवोत्पद्यते, तद्वान् तया युक्त संशयात्मकघोरविघ्नविनाशात्तत्पर, नान्यचेता । तथा संयतेन्द्रि , प्राक्प्रतिपादितेन क्रमेण वशीकृतसकलाक्षवर्ग परमपावनं ज्ञानम् अभियुक्त कुतश्चित्परमेश्वरेच्छाप्रेरितात्साक्षात्कृतपरमार्थाद्वाप्नोति । तच्च प्राप्यनित्याभ्यासपरिशीलनात् सुदृढप्रतिपत्त्या स्वीकृत्याचिरेणाल्पीयसैव कालेन परा निरुत्तरा शान्ति सकलविप्लवविनाशनिश्चल शम स्वात्मोपलब्धिजनिता निर्वृतिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥

---

१. BS¹ and BS² पावकं
२. IO संसिद्धो
३. All except BS² add यथोक्तेन
४. BN¹ and BS¹ adds योगी
५. BN¹ and BS¹ तीव्रत्व
६. BN² एव
७. IO, BN² and BS¹ omit प्रथम.
८. BN² उत्पाद्यते
९. BS¹ and BS² अर्थवर्गः
१०. BN¹ and BN² परमं
११. BN¹ omits स्वीकृत्य

एतद्गुणविहीनस्तु—

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञो ज्ञानरहितो नश्यति, परापरफलप्राप्त्यभावात् संसार एव निमज्जति । कीदृशः स विनश्यति ? अश्रद्दधानश्च परमेश्वरानुग्रहाद्विना न किंचिच्छ्रद्दधाति सम्भावयति, यतः श्रद्धाविरहात्संशयात्मा सर्वत्र निश्चयप्रतिपत्त्यभावात्सन्देहमयबुद्धिः । अतश्च तथाविधस्य सन्दिग्धबुद्धेर्नायं दृष्ट एव लोकोऽस्ति । न च परः स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्टः । ततश्च सुखमपि तस्य नास्ति । संशयितस्य हि वैद्येऽपि विना आप्तेनोक्तव्याध्यादिप्रतीकारहेतौ भेषजादौ सन्दिह्यमानमतेर्व्याध्यविनाशाभावादयमेव लोको नास्ति, कुतः परः, सुखं वा लोकद्वयोपभोग्यमिष्टफलं भविष्यति ?

यं पुनरेतद्व्यतिरिक्तलक्षणं, तम्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेन यथोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना संन्यस्तानि अनित्यसुखात्मकफलाभिसन्धिविरहात् त्यक्तानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन तादृशम्;

---

१. BS[1] adds सर्वत्र
२. BN[1] बुद्धेनायं
३. IO वैद्या-
४. IO and BN[2] उक्तं
५. BN[1] प्रतीकारं
६. All except BS[2] परम्
७. All except BN[2] भोग्यं
८. BN[2] यत.
९. BN[2] लक्षणस्तत्र
१०. IO and BS[2] omit ज्ञानसंस्कृत
११. BN[1] कर्म येन

तथा ज्ञानेन सदसत्पदार्थनिश्चयप्रतिपत्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संछिन्नः निकृत्त-मूलः संशयः सन्देहो येन तं तादृशम्। अतः सत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवन्तं न कर्माणि शुभाशुभानि निबध्नन्ति, सुखदुःखलक्षणफलदानेन न स्वतन्त्रीकुर्वन्ति ॥

यत एवम्—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तस्मात्प्रबन्धप्रतिपादितात् कारणात्। योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर। अत्रोत्तिष्ठ प्रोद्युक्तो भव। किं कृत्वा? एवं सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गेन छित्त्वा मूलादेव निर्पाट्य। कीदृशम्? हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्रभवम्। अनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चादूरवर्तित्वमसारमूलत्वं च सुच्छेदत्वप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमित्योम् ॥

---

१. BN[2] omits लक्षण
२. BN[2] omits न
३. BN[1] and BN[2] आत्मना
४. IO and BS[2] एवं
५. BS[1] and BN[2] omit प्रबन्ध
६. BN[2] and BS[2] निपात्य
७. IO omits अज्ञानसंभूतं
८. BN[2] गतेन

कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां घोराघविध्वंसिनो
धर्मस्यास्य सुरापगाम्भस इव ब्रह्मात्मकस्योद्भवम् ।
आख्यायात्मन एव यत्र भगवान् पार्थाय मायातिगं
स्वं माहात्म्यमसूचयंत्स विवृतोऽध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमाले
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. IO सर्वातिगं
BN[s] and BS[s] note this as an alternative reading.

२. BN[s] रामरचिते
BS[s] रामकविरचिते

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि, प्राक् च कर्मयोगवचनानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरुद्धत्वं मन्यमानेनार्जुनेन

"ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन"

इत्यादिना प्रश्नो यः कृतोऽभूत्, स भगवता यद्यपि निर्णीत एव [1]तृतीये, तथापि चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ—

"योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्"

इत्यत्र योगसन्न्यासशब्दौ श्रुत्वा संन्यासं त्यागं मन्यमानः पुनरुत्पन्नसंशय.

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
[2]यः श्रेयानेतयोरेकः तन्मे ब्रूहि [3]सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

हे कृष्ण कर्मणां त्यागं प्रशंससि स्तौषि । [4]पुनश्च तेषामेव योगम् अनुष्ठानेन स्वीकारं स्तौषि । तदेतयोर्विरुद्धयो कर्मत्यागस्वीकारयो संन्यासयोगशब्देनोक्तयोर्यौगपद्येनानुष्ठानं तावन्न सम्भवति ; अतो द्वयोर्मध्यादेकं संन्यासो वा योगो वा य एव श्रेयान् प्रशस्यतर. तन्मे निःसन्देहतया ब्रूहि ॥

---

१. All except BN[2] द्वितीये
२. IO, BS[1] and BS[2] यच्छ्रेयान्
३. IO, BS[1] and BS[2] सुनिश्चितम्
४. BS[1] omits पुनश्च...स्तौषि

अथ शब्दविशेषमात्रजनितं संशयमर्जुनस्य परिहर्तुम्

भगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संन्यासयोगौ त्यागस्वीकारौ भिन्नानुष्ठातृपुरुषानुष्ठीयमानापवर्गलक्षणाभ्युदयसंपादकौ भवतः । यतः केवलज्ञानवादिनः सर्वात्मना कर्मणां त्यागेनापवर्गमिच्छन्ति, समुच्चयवादिनस्तु कर्मणामत्यागेनानुष्ठानेनेति[2], द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति । किंतु तयोः संन्यासयोगयोर्मध्यात्संन्यासात्त्यागात् तमपेक्ष्य कर्मयोगो विहितकर्माचरणं विशिष्यते, उक्तवक्ष्यमाणहेतुपर्यालोचनया प्रकृष्यते ॥

यथा विशिष्यते तथाह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धाद्विमुच्यते[3] ॥ ३ ॥

समुच्चयानुष्ठाता कुर्वन्नपि कर्माणि नित्यं संन्यासी यदा[सदा] त्यक्तकर्मा बोद्धव्यः । कोऽसौ? यः न किंचिद्द्वेष्टि, न किंचित्काङ्क्षति । कस्मात्स नित्यसंन्यासीत्याह—यस्मान्निर्द्वन्द्वः द्वेषाकाङ्क्षशब्दप्रतिपादितात् द्वेषरागलक्षणात् द्वन्द्वान्निष्क्रान्तः; कर्माण्यपि[4] कुर्वन् सुखमक्लेशं बन्धात्संसारलक्षणात् दुर्गान्मुच्यते, स्वयमेव मोक्षमाप्नोति । तदिदमत्र तात्पर्यम्—संसारकाराकुहरस्थानां रागद्वेषावेव दुरुच्छेदौ

---

१. BN[1] omits तु
२. BN[1] and BN[2] omit इति
३. BS[1] प्रमुच्यते
४. BN[1] कर्मण्यपि

बन्धनपाशौ, तावेव यथोक्तात्मज्ञानासिना येन छिन्नौ, तस्य क्रियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्पानीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्तः। यस्तु परिहरन्नपि कर्माणि रागद्वेषौ छेत्तुं न प्रभवति, 'स संन्यस्तकर्मापि[1] कर्मकृदेव, तत्कृतस्य तत्फलस्य बन्धस्याविरामात्। यथा च सर्वकर्मणां परित्यागानुपपत्तिः[2], केषांचन वा त्यागे बन्धकारणभूतरागद्वेषानुपरमः, तथा प्रागेव भूयोभूयः प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च ॥

इत्थं च समुचिते ज्ञानकर्मणी प्राक्साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रतिपादिते, त एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते; ततः किं ते संशयकारणमित्याह—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यं यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानम्। योगः तद्विरह[3]विधानविहितबन्धसामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानम्। तौ नित्यमन्योन्यावियोगप्रतिलभ्यसंपूर्णस्वरूपत्वादभिन्नौ। बालास्तत्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितत्वाद्बालिशाः। पृथक् भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ। प्रवदन्ति व्याचक्षते। न तु पण्डिताः परमार्थविदः। यत एकमपि साङ्ख्यं योगं वा सम्यग्यथाप्रतिपादितेन रूपेणास्थितः समाश्रितः[4] पुमान् उभयोर्द्वयोरपि साङ्ख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दति लभते। किमुक्तं भवति? यथोक्तसाङ्ख्यपर[5]संज्ञविज्ञानसमाश्रयणं[6] प्रबन्धप्रतिपादितोपपत्त्या यथाविहितकर्मानुष्ठानरूपं योगमन्तरेण यथोक्तफलपर्यवसायि न भवत्येव ॥

१. IO omits अपि
२. BN[2] त्यागानुपपत्तिः
३. BS[1] and BN[2] तद्विरह
४. IO adds सन्
५. BN[1] संख्यापर
६. IO श्रयण

योगोऽपि साङ्ख्यरहितस्तथैवेति तदेव द्रढयितुमाह—

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरनुगम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

साङ्ख्येन ज्ञानेन सम्बद्धा पुरुषा लक्षणया साङ्ख्या इत्युक्ता । तद्वत् योगसम्बन्धाद्योगी। तैरेवंविधैः साङ्ख्यैर्यथोक्तज्ञानवद्भिर्यत्स्थानं विश्रान्तिपदं प्राप्यते, निरुत्तरोपेयतया समाश्रीयते, तदेव योगैरनुगम्यते, पश्चात्कालतया स्वीक्रियते । ज्ञानपूर्वत्वादनुष्ठानस्य यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते, तद्योगैरनुगम्यत इत्युक्तम्, न पुनः कैवल्यलक्षणैकफलसम्पादने तुल्यहेतुत्वात्तयोर्भेदोऽस्ति। ततः साङ्ख्यं योगं चैकमेव यः पश्यति जानाति स एव पश्यति । तस्यैव सञ्ज्ञानात्मिका दर्शनशक्तिः, न तु यो ज्ञानेन केवलेन मोक्षं कर्मयोगेन सर्वेणापि बन्ध इति पश्यति ॥

तदाह—

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अयोगतः अयोगात्। यथोक्तनीत्या कर्मानुष्ठानसमाधानाद्विना सन्न्यासः पुनः बन्धसम्बन्धाभावफलः कर्मत्यागः प्राप्तुमासादयितुं दुःखम्, कृच्छ्रेणाप्यते इत्यर्थः ।

१ BS योगी
२ IO omits जानाति
३ BS अज्ञानात्मिका
IO संज्ञानात्मिका
BS² notes as an alternative reading संविज्ञानात्मिका
४ IO अयोगातो
५ IO, BS² and BN² कृच्छ्र

यस्माद्योगयुक्तः योगे[1] कर्मसमाधौ युक्तो[2] यथोक्तज्ञानैकतानतया नित्यं[3]सम्बद्धः सन् मुनिर्भूत्वा शीघ्रमेव ब्रह्म परमात्मलक्षणं परं तत्त्वमधिगच्छति। किमुक्तं भवति? ज्ञाननिष्ठत्वेन स्वकर्मानुष्ठानं मुनित्वकारणम्, ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्य च[4]ब्लावि-संवाद्युपायभूतत्वात्। न[5] तु केवलं ज्ञानमात्रम्, सर्वात्मना कर्म[6]त्यागानुपपत्तेः, तस्यानुपायत्वात् ॥

कस्मा[7]द्योगयुक्तस्यैव ब्रह्म सुप्रापमित्याह—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

यतो योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते, ततो न चिरेण ब्रह्माधिगच्छतीति सम्बन्धः। तदेतद्व्याख्यायते। योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ युक्तस्तत्परतया नित्यसमाहितो योगी संसारिपुरुषाविशेषेण समाचरन्नपि स्वकर्मबन्धहेतुना तत्फलेन सुखाद्यात्मना न लिप्यते न मलिनात्मतां नीयते, यतोऽसौ विशुद्धात्मा अहंप्रत्ययैकलक्षणो[8]ऽयं निसर्गनिर्मलचिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यैतावत्यशुद्धिः यदनाद्यविद्यावशाद्देवैकस्वरूपे जात्यादिविविधावच्छेदभाजि प्रतिनियते देहमात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवास्य विशुद्धिः। इत्थं विशुद्ध आत्मा यस्य

१. BN² योगी
२. IO, BS¹ and BS² युक्ते
३. BN² नित्यं
४. IO अच्छविलाविसं
५. IO omits न तु...पायत्वात् BS² and BN¹ read it in the margin
६. BN¹ and BN² omit कर्म
७. IO omits कस्मात्
८. BS¹ लक्षणो यो

तथाविधः सत्यस्वभावप्रतिष्ठिताहम्भावतया प्राप्तस्वाभाविकप्रसाद इत्यर्थः । ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च । अत्रात्मेन्द्रियशब्दाभ्यां ज्ञानक्रियाप्रपञ्चो विवक्षितः, स उभयात्मापि विजितः, स्वशक्तित्वेन स्वेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तित्वाद्वशीकृतो येन स पदद्वयेन तथोक्तः । एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सत्क्रियासु वर्तमानोऽपि मन्यते । येयमकृत्रिमप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शैकरूपा गमाव्यतिरिक्ता शक्तिः सा एव स्वेच्छानिर्मितज्ञेयकार्यस्वभावविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञान-क्रियाभेदेन द्विप्रकारतयावभासते । तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽन्तःकरणवर्गः, यः क्रियारूपः स बहिष्करणवर्ग इति । सूर्यस्य यथा प्रभारूपा शक्तिः किरण-चक्रात्मनावभासते, तथैवेयं मम[7] शक्तिरेवान्तःकरणबहिष्करणभावेन विजृम्भते । न च प्रकाशमानत्वेन सम्बद्धैराभ्यन्तरबाह्यरूपैर्विषयैः कलुषीकर्तुं पार्यते । न हि दिनकरकिरणाः प्रकाश्यैर्नीलपीतादिभिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरञ्जयितुं शक्यन्ते । स्वतन्त्रा एव तान् प्रकाशयन्ति । तथैवैते अन्तःकरणबहिष्करणरूपाः शक्तिभेदा मम इत्येवं विजितात्मा जितेन्द्रियश्च ॥

नन्वेवमपि विशुद्धात्मतादिव्याख्यातविशेषणविशिष्टत्वं नोपपद्यते । कर्म-योगिनो यतो विषये[12] प्रवृत्तिः, तेभ्यश्च निवृत्तिः उपादेयत्वं हेयत्वं च विना न.

---

१. BN¹ omits च
२. IO omits अपि
३. IO omits स पदद्वयेन
४. BN¹ प्रवर्त
५. All except BN¹ स
६. IO adds स्वरूपं
७. BN¹ and BN² add स
८. IO प्रकाशमानेन
९. BN¹ स्वभासेन
१०. BN¹ तथैव ते
११. BS¹ omits बहिष्करण
१२. IO and BS² येषु

सम्भवति, तत्सम्भवे च रागद्वेषकलङ्को दुर्निवारः; तस्मिन् सति कुतो विशुद्धात्मत्वादीनि? अत्र परिहारार्थं हेतुगर्भं विशेषणमाह—सर्वभूतात्मभूतात्मा इति। सर्वाणि भूतान्यशेषाः स्थावरजङ्गमा विषयभावमापन्नाः पदार्थाः; तेषामात्मभूतः स्वरूपत्वं प्राप्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः। किमत्र तात्पर्यम्? कर्मयोगी किल येषु विषयेष्वन्तर्बहिष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्ती भजते, तेषु तस्य यथोक्तज्ञाननिष्णातप्रज्ञत्वादेवंविधासु स्थिरा प्रतिपत्तिः। यथा य इमे चेतनाचेतनरूपाः पदार्था विषयभावमापन्नाः ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण न तत्तत्स्वरूपं प्रतिलभन्ते। ततः स्वसंविदेव तेन तेन रूपेणावभासते। तत्त्वतो नैतद्वस्त्वन्तरं किंचिदिति परमेश्वरप्रसादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन् परमार्थसत्यात्मतत्त्वे निर्वृते निवृत्तद्वित्वावभासविभ्रमया सम्यग्दृशा सर्वमन्तःकरणबहिष्करणविषयात्मकं पदार्थजातं परमात्मस्वरूपादत्यन्तमभिन्नतया निभालयन् योगयुक्तः सहजासु शास्त्रविहितासु क्रियासु प्रवर्तमानो न शुद्धात्मत्वादिविशेषणव्यभिचारं भजते॥

---

१. BN² त्वादन्यत्र

२. IO omits this word.

३. IO भूतानि शेषाः
BN¹ and BN² भूतान्यशेषाणि

४. BN¹ and BN² भूताः
BS² भूततत्स्वरूपत्वं is noted as an alternative reading.

५. IO omits किल

६. BN² omits अचेतन

७. BN, BS¹ and BS² प्रतिलभ्यन्ते

८. IO विभ्रमायाः

९. BS² परमार्थस्वरूपात् is noted as an alternative reading.

तमेतं कर्मयोगिनः समाधिमासन्नप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं यथोपस्थितविषयसंस्पर्शेऽप्यविलुप्तपरवैराग्यं सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमात्मप्रतिष्ठालाभलक्षणं निरतिशयरूपं फलं वितत्य प्रतिपादयितुमाह—

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अतोऽसौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोगसमाहितः कुर्वन्नपि न लिप्यते, यतो नैव किंचित्करोमीति मन्यते । सर्वासु क्रियासु लोकवद्वर्तमानोऽपि नैष्कर्म्यफलमेव प्रतिपद्यते—इति सम्बन्ध. । किं कुर्वन्नेवं मन्यते ? पश्यन्नित्यादिना सर्वेन्द्रियवृत्तीः प्राणवृत्तीश्च प्रवर्तयन्नपि इति । धारयन् एवंविधामस्य कर्मयोगस्य यथोक्तफलप्राप्त्युपायभूतां धारणामुद्वहन् । कथम् धारयन् ? दर्शनादिक्रियासु प्रवृत्तान्यपि इन्द्रियाणि प्राणाश्च इन्द्रियार्थेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते, सम्बन्धमात्रं तैरनुभवन्ति; न तु तेषु स्वविषयसम्बद्धेषु नित्यनिरतिशयचित्प्रकाशस्वभावस्य मम लोकवद्रागा-

१. BN¹ and BN² आसन्न
२. IO लुप्त परं
३. IO omits this word.
४. IO and BN² लक्षण
५. IO, BN² and BS² omit कर्म
६. BN¹ स्वपन् श्वपन्
BN² स्वपन् स्वपन्
IO श्वसन् स्वपन्
BS² श्वसन् जपन्
७. IO omits च
८. IO वर्तते
९. IO भवति

दिक्त्रङ्कस्पशोऽन्त सम्भवतीति। "पश्यन्" इत्यादिना "निमिषन्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणवृत्तय सगृहीता । तथा च बुद्धीन्द्रियवृत्तय श्रवणस्पर्शनदर्शनरसन घ्राणरूपा क्रममनपेक्ष्य "पश्यन्" इत्यादिना "अश्नन्" इत्यन्तेन पदपञ्चकेन प्रति-पादिता । एवमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रजननरूपा कर्मेन्द्रियवृत्तय 'प्रलपन् गृह्णन् गच्छन् विसृजन्' इति[3] पदचतुष्टयेन प्रतिपादिता । यत्त 'विसृजन्' इति पदेन विसर्ग जननरूपे द्वे वृत्ती प्रतिपादिते । 'स्वपन्' इत्यनेन मनोवृत्ति प्रतिपादिता, स्वापावस्थाया हि मन एव वृत्तिमनुभवति, नेन्द्रियाणि । 'उन्मिषन्निमिषन्' इति पदद्वयेन बुद्धिवृत्ति प्रतिपादिता, निश्चयात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति । सा भावविषयत्वेन भवन्ती उन्मेष शब्देनोक्ता, अभावविषयत्वेन भवन्ती निमेषशब्देन । भावाभावौ हि बुद्धिवृत्तिरेव निश्चिनुते । अहङ्काररूपा तु वृत्ति 'पश्यञ्छृण्वन्' इति कर्तृतया व्यपदिष्टे पुरुष एव वर्तते—इत्येता अन्तर्बहिष्करणवृत्तय । 'श्वसन्' इत्यनेन प्राणवृत्ति प्रतिपादिता, प्राणधारणमेव हि श्वसनमिति । तदिदमस्य वाक्यस्य तात्पर्यम्—"यस्मिन् सर्वम्" इति व्याख्यातस्वरूपस्य परस्य तत्त्वस्यात्मन एव परमेश्वरस्य तादृक्स्वभावपरा-मर्शमात्रात्मिका या शक्तिरव्यतिरिक्ता सैव तदिच्छावभासितज्ञेयकार्यात्मकजग त्क्रीडनकविषयत्वेन प्रसरन्ती तन्मायाजनितविपर्ययदर्शनाना सासारिकपुरुषाणा

---

१ IO om ts प्राण
२ BN² प्रजनरूपा
३ BN and BN² add आदि
४ BS² and BN² प्रजनरूपे
५ BN, BN² and BS प्रतिपाद्यते
६ IO adds न
७ BN and BN² स्वभाव
८ IO उन्मिष
९ BS² adds इति
१० IO श्वसमिति

सङ्ग्रहेण ज्ञानक्रियात्मा अन्तर्बहिष्करणगोर्णवृत्तिभेदेन चतुर्दशमार्गप्रसृतत्वेनावभासमाना संसारबन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति; परमेश्वरानुग्रहादेवं उन्मिषितपरिमृष्टद्वैतकलङ्कनिर्मलनिजज्ञानचक्षुषां सर्वव्यवहारव्यापृतानामपि यथोक्तस्वभावमात्रपरामर्शैकरूपतया यथोक्तकर्मयोगिनामवभासमाना परमात्मसमापत्तिलक्षणमोक्षफलप्राप्त्यर्थमेव कल्पते इत्यतो युक्तो नैव किंचित्करोमीति मन्यते इत्याद्युक्तम् ॥

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह—

ब्रह्मण्यर्धाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वाणि क्रियमाणानि कर्माण्यार्धाय तच्छक्तित्वेन विनिवेश्य, अत एव सङ्गं स्वैरूपव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु निमग्नचित्तत्वं लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदशा परमेश्वरभावानुप्रविष्टो य करोति, सर्वाः क्रिया. समाचरति, स लौकिकवत् पापेन कर्मफलरूपेण सुखाद्यात्मना न लिप्यते, न

---

१ BS[1] adds अपि
२. BN[1] omits ग्राण
३. BN[3] प्रवृत्ति
४. BS[1] and BN[3] add तु
५ IO सर्वस्य
६. IO मानपर
७. BN[3] लक्षणा
८. IO and BN[3] आदाय
BS[3] notes this as a reading
९ IO and BN[3] आदाय
१०. BN[1] and BN[3] सङ्ग
११. IO adds स्वरूपरा
१२. BN[1] and BS[1] omit this word.

कलुषीक्रियते । कथम् ? अम्भसा सलिलेन निर्व्यवधानतया सुसश्लिष्टमपि कमलदलमिव ॥

यत एवमत —

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्ग त्यक्त्वात्मसिद्धये ॥ ११ ॥

कायग्रहणेन कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिग्रहणेनान्त करणम्, इन्द्रियग्रहणेन बुद्धीन्द्रियाण्यत्र गृह्यन्ते । एतै केवलैस्तद्विषयादहङ्काराद्यपरिग्रहाद्विशुद्धै पृथग्भूतैर्वा कर्म यथास्व व्यापार शास्त्रचोदितया शरीराद्यव्यभिचारितया च दुस्त्यज योगिन कर्मयोगसमाहिता कुर्वन्ति अनुतिष्ठन्त्येव, किंतु यथोक्तस्य सत्यस्यात्मन सिद्धये अहन्तया प्रतीतिनिष्पत्तये सङ्ग त्यक्त्वा कुर्वन्ति । किमुक्त भवति ? सङ्गत्याग एव सन्यास , न कर्मत्याग ॥

स च सङ्गत्याग कर्मफलत्यागात्मनन्धमतिपादिताद् भवतीत्याह—

युक्तः कर्मफल त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

यो ज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्त सन् अनभिसन्धानेन कर्मफल त्यक्त्वा नैष्ठिकीं निष्ठाया परस्या काष्ठाया स्थितौ शान्तिं द्वैतप्रत्ययलक्षणक्षोभरहितसत्यात्म-

---

१ BN and BN' शुद्धये BS' notes this as an alternative reading

२ BN and BN' स्थितं

स्वरूपविश्रेमात्मकं प्रशमं समधिगच्छति। यस्तु निसर्गदुस्त्यजे कर्मणि सर्वदा प्रवृत्तस्सन् युक्तो न भवति, यथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति, सोऽवश्यमेव फलसक्तित्वाद्बध्यते संसारे नियम्यते ॥

अथैवंविधयोः कर्मयोगसंन्यासयोरध्यायेऽस्मिन् प्रबन्धप्रतिपादितयोरुपसंहारावसरे स्वरूपानुवादपूर्वं तदनुष्ठातुर्नैष्ठिकीं फलसिद्धिं स्फुटीकर्तुमाह—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

इह मनःशब्देन बुद्धिरेव विवक्षिता; तच्च द्विविधं मनः, लौकिकं योगिसम्बन्धि च; तत्राचिन्त्येश्वरमायाशक्तिवशादुद्भूतद्वैतप्रत्ययतिमिरमयं लौकिकम्, येन लोक एकमेव परमार्थसतत्त्वं नानात्वेन मन्यते। योगिसम्बन्धि तु येन भगवदनुग्रहाविर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिन सर्वभावान् यथोक्तपरमात्मैकरूपतया मन्यन्ते, तदेवंविधमुभयात्मकत्वं मनसो मुनिनैवानुगीतासु भगवद्वचसैवार्जुनबोधायैवेतिवृत्तविरचनक्रमेण प्रदर्शितम्, यदाह—

"उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम्।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नो संशयं विभो ॥

१. BS[1] विश्रामा
२. BS[1] and BN[2] विसर्ग
३. All except BS[1] omit यथो... न भवति
४. BN[1] बध्यते
५. IO omits संसारे नियम्यते
६. BN[1] and BN[2] omit योग
७. BN[1] सत्तत्वं
८. BS[1] योग
९. BN[1] and BN[2] भूतात्मानं

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।
अहं कामदुघा तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥"

स तामाह—

"स्थावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥" इति ।

एवंविधेन सुस्थिरपरमात्मस्वरूपमेननैकनिष्ठत्वात् स्थिरतया स्थावरशब्दोक्तेन परमेश्वराभ्यासवर्तिना मनसान्तःकरणेन सर्वकर्माणि चित्तवाक्काय-निर्वर्त्यां सर्वा क्रिया शास्त्रचोदिता शरीराव्यभिचारिणीश्च सन्न्यस्य बन्धहेतु-
८ नानाफलाभिसन्धित्यागाद्ब्रह्मण्येव निक्षिप्य तेनैव क्रमेण वशी जितात्मा स्वीकृतस्वभावः सन् कर्मयोगी सुखमास्ते ओषमवतिष्ठते, निसर्गनिवृत्तनिखिलक्लेशसम्पर्क-निरतिशयानन्दमये स्वात्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः । कीदृशः सन्नास्ते' अस्मिन्नेव पुरे देहे एव अधिष्ठानसामान्यात्पुरत्वेन निरूपिते । अत एव कीदृशे' नवद्वारे, चक्षुःश्रोत्रघ्राणछिद्राणि षड्द्वाराणि दर्शनश्रवणघ्राणक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि, तथा मुखपायूपस्थानि त्रीणि रसनविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि इति नवद्वाराणि, यस्मिन् तत्राद्वयचिन्मात्र-परमात्मस्वभावविश्रान्तत्वात् सर्वा क्रिया सर्वाणि कार्याणि स्वरूपमात्रत्वेन प्रति

---

१ BN' विद्यते
BN' विद्ते These two readings are probably mistakes for विद्येते

२ BN', BN' and BS' omit मनन

३ IO and BN' अभ्यास

४ BN' omits नाना

५ BN' निरूप्यते

६ IO BN' and BS' omit तथा . वर्त्मानि

पश्यमानो न कुर्वन् इतरशरीरिवत् कर्माभिमानमननुभवन्[1]। केचित्किल प्रतिशरीरं भिन्नान् शरीरिणः स्वाभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तान्मन्यन्ते; तथा न कारयन्नान्यान्प्रयोजयन्; अपरे हि केचन सन्निधिमात्रेण जडायाः प्रकृतेः क्रियाप्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं मन्यन्ते। अस्य तूभयथापि कर्तृत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अयं हि परमात्मसमापन्नत्वान्न करोति न कारयति; अत एव परमात्मस्वरूपं स्मारयन्नाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

यस्मादद्वयचिन्मात्रैकस्वभावप्रतिष्ठत्वात्[2]प्रभुरीश्वरः परमात्मा वास्तवेन रूपेण लोकस्य तन्मायामहिमोद्भावितपरभेदस्य जीववर्गस्य न कर्तृत्वम्; तासु तासु क्रियासु[3] प्रतिनियतफलास्वनुष्ठातृत्वं सृजति; नापि पुण्यपापलक्षणानि कर्माण्यसौ कस्यचित्सृजति; न[4] च सुखाद्यात्मके तत्फलै संबन्धम्; अतस्तत्स्वरूपसमापन्न कर्मयोगी तादृश एव भवतीति पूर्वश्लोकेन सङ्गति ॥

ननु यद्येवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरो न करोति न कारयति, तत्कुतोऽयं जगद्व्यवहार इत्याह—स्वभावस्तु प्रवर्तत इति। स्वभावशब्देन प्रकृत्य-

---

१ BS[1] अनुभवन्
२. IO प्रतिष्ठित्वात्
३. IO, BN[2] and BS[1] add प्रतिनियतासु
४. BS[1] omit न च...संबन्धे

परपर्याया मायाशक्तिरेवाचिन्त्यस्वरूपोच्यते। सा प्रवर्तते, अनन्तभावभेदोद्भूतविचित्रजगद्गन्धर्वनगरावभासनाय प्रसरति। सा हि वास्तवसर्वभावाभेदा ख्यातिमात्रजीविता प्राक्प्रतिपादितया अविद्यया सर्वमिदमाभासयति। एवमवभासमानमप्येतत्तत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमानं यथोक्तपरमात्मस्वरूपान्न व्यतिरिच्यते॥

ततः परमेश्वरस्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिः न वास्तवो धर्मः; तस्मान्मायाकृत एव बन्धमोक्षविभ्रमोऽयमिति प्रतिपादयितुमाह—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैवं सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥ १५॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥ १६॥

विभु यथाप्रतिपादितस्वरूप ईश्वरो न कस्यचिज्जन्तोः परमार्थतः पापं बन्धकारणभूतं कल्मषमादत्ते अपहरति, येनासौ जन्तुस्तदपहरणादपवर्गलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति। न च मोक्षकारणं सुकृतं कस्यचिदादत्ते, येनासौ तदादानात्संसारबन्धलक्षणमश्रेयः प्राप्नोति। कस्तर्हि बन्धहेतुर्जन्तूनां मोक्षहेतुर्वेत्याह—अज्ञानेन पारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस्वरूपेण ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन सन्तमसेनेव;

---

१. BN' and BN' अनित्यया

२. BS' notes परमार्थ as an alternative reading.

३. BN' न चैवं

४. BS' परिहरति

५. IO तदादा[तदादानादा]त्माने संसार

पदार्थस्वरूपं ज्ञानं यथाप्रतिपादिततत्त्वप्रथनात्मको[1] बोधः; आवृतं संवृतं तिरस्कृतम्; तेन हेतुना सर्वप्राणिनः मुह्यन्ति शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणलक्षणविपर्ययज्ञानमेव दृष्टयो बन्धमनुभवन्ति। येषां पुनस्तद्यथाप्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनात्मनो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितमपध्वंसितम्, तेषां परमेश्वरानुग्रहाद् यथोक्तकर्मयोग-संन्यासानुष्ठानाधिकृतानां योगिनां तज्ज्ञानं परं प्रकृष्टमुपेयं परमात्मस्वरूपलक्षणं वस्तु प्रकाशयति प्रथयति। कथम्[2] आदित्यवत्। यथादित्यो भगवान् समयाभ्युदितः सन् दुर्निवारमपि सान्द्रमन्धकारं प्रभामात्रेण पर्यस्यन् दृश्यं वस्तु सर्वं निःसंशयतया प्रकटीकरोति, तथैव ज्ञानमेतदीश्वरानुग्रहेच्छावसरोन्मिषितं सत्स्वरूपतिरोधान-कारणमज्ञानं तिरस्करोतीत्युपमानार्थः ॥

तदेवंविधं यत् परवस्तुप्रकाशात्मकमज्ञानध्वंसकं च ज्ञानम्, तदभ्यासफल-प्रतिपादनायाह—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

बुद्धिर्नाम भूत[3]बोध्यवस्तुसाधनभूतं कारणं प्राधान्यात्। तया समस्त[4] करणवर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः। आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यत इति। तत्र यथोक्ते ज्ञाने एव पर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः। तथा तत्रैव ज्ञाने आत्मा येषां ते

१ BS[1] त्मके बोधे
२ IO, BN[1] and BN[2] omit मम
३. BS[1] and BN[2] तथा
४. BS[1] निर्धूत is noted as an alternative reading.
५ IO and BS[2] omit भूत
६. IO and BN[2] omit तद्बुद्धयः... येषां ते

तदात्मान, यथोक्तज्ञाननिष्ठाहप्रतीतय इति सकललोकव्यवहारनिबन्धन बुद्ध्यात्मलक्षण द्वयमद्वैतज्ञानमय येषा ते तथाविधा । तथा निष्ठाशब्देन परमोपेय वस्तुसीमात्रोच्यते । परायणशब्देन च तत्प्राप्त्युपायो विवक्षित, येन तत्पर । यत इति तज्ज्ञान यथोक्त निष्ठा येषा ते तन्निष्ठा । तदेव परायण येषा ते तत्परायणा – इत्युपेयोपायलक्षण द्वय योगिव्यवहारविषयम् । यथोक्तज्ञानात्मकमेव येषा ते एवविधा तत्त्वज्ञाननिबन्धनसकलससारापवर्गविषयपदार्थमात्रा, अत एवविधेन ज्ञानेन निर्धौत नि शेषेण प्रक्षालितमज्ञानरूप कल्मष पाप येषा ते तथाविधा योगिन । अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति, अभूय सम्भव मोक्षमाप्नुवन्तीत्यर्थ ॥

अथेदृशाना योगिना सकललोकैकविलक्षणा चित्तवृत्ति प्रतिपादयितुमाह—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्या शास्त्रम्, विनय तदर्थानुष्ठानविषयो नियम, ताभ्या सपन्न समृद्धो यो ब्राह्मण, तस्मिन् । तथा गवादिषु तिर्यक्षु भयाहारमैथुनमात्रपर्यवसित

---

१ BS¹ परमे परमोपेय
IO परमेय

२ BN तत्परमप्यत इति
BN¹ तत्परमगम्यते प्यते इति

३ IO and BS¹ लक्षण

४ IO BN and BN¹ सार्थो

५ BN BN¹ and BS¹ add एव

६ IO BS and BN लोकविलक्ष

७ IO BN¹ and BS¹ नियम विशेष

८ All read सबद्ध The reading given above is noted as an alternative one in BS¹ alone

सर्वभूतेषु ; तथा श्वपाके मनुष्यमात्रेऽपि निर्घृणप्राये ; पण्डिता यथोक्ततत्त्वज्ञानप्रबुद्धा ; समदर्शिनः समं सामान्यमेकमशेषविशेषणासंस्पृष्टस्वभावं चिन्मात्रं द्रष्टुं प्रतिपत्तुं शीलं येषां ते तथाविधाः । किमनेनोक्तं भवति ? ये समुज्जृम्भितदिव्यज्ञानचक्षुषः ते मायोपेतदृष्टिभिर्नानात्वेन परिदृश्यमानं समस्तं भावजातं ब्रह्मैकरूपतया नित्यमालोकयन्ति । न चैवं मन्तव्यम् । यथा ते ब्राह्मणादौ विहितं समाचारं श्वपचादिषु प्रयुञ्जते, श्वपचादिषु विहितं ब्राह्मणादिषु इति विकर्मणि स्थिताः सन्तः पारमेश्वरीं जगद्व्यवस्थां व्युत्थापयन्ति ॥

ते[4] हि यथास्थितमेव जगद्भावविस्तारं ब्रह्मात्मकं पश्यन्ति, न तु व्युत्थानमाचरन्तीति तामेव समदर्शितां विवृणोति[5]—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मवित् आगमतो यथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी स्थिरबुद्धिः प्रबलैरपि विकल्पैरप्रकम्प्यमतिः, अत एवासंमूढः हेयोपादेयवस्तुनोरसन्दिग्धबुद्धिः सन् तस्मिन् शास्त्राधिगते ब्रह्मणि परमात्मनि स्थितः सततपरिशीलनाद्विश्रान्तः स प्रियाप्रियप्राप्त्या

---

१. BS[1] उपहित

२. All except BS[2] परिस्फुरयमाने

३. BN[2] ब्रह्मणादौ

४. IO *omits* ते हि...पश्यति

५. BN[1] and BN[2] add here the following verse —

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

६. BS[1] स्थिरतत्त्वबुद्धिः

ग्रहपोद्विग्नौ विषमदर्शित्वपिशुनौ संसारिपुरुषोचितौ न भजते । ततो ब्राह्मणगवादिषु पण्डिताः समदर्शिन इत्युक्तम् ॥

ईदृशे च ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा बाह्यविषयपरिहारेणैव भवतीति केवलज्ञानवादिना पक्ष । स पूर्वोक्तोपपत्त्या न सम्भवति, कथंचिद्वा संभवन्नपि सच्छल इति शास्त्रविहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिर्निर्विप्लवेति समुच्चयपक्षमेव निर्वाहयितुमाह—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः [यत्] सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमव्ययमश्नुते ॥ २० ॥

आत्मनि परस्मिंस्तत्त्वे स्वभावसिद्धं यत्सुखं नित्यानन्दलक्षणो धर्म. तद्बाह्यस्पर्शेष्विदन्तावधार्येषु शब्दादिष्वविरुद्धेष्वसक्तात्मा सम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिष्ठत्वे सत्यनिमग्नान्त करणो [२] योगी[३] विन्दत्युपलभते[४] । स योगयुक्तात्मा योगे कर्मसमाधौ युक्तात्मा ज्ञाननिष्ठतया नित्यनिमग्नान्त करण सुखमक्लेशेनात्यव्ययमविच्छिन्नं कृत्वा [५]ब्रह्म परमकारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति ॥

कथं बाह्यस्पर्शेष्वात्मवर्तिसुखं योगी विन्दतीति प्रतिपादयितुमाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

---

१. BS[1] संसारपुरु
२. BN[1] and BS[2] नित्यावहितान्तः-करणः
BN[2] सत्यनियमान्तःकरणः
३. BN[1] and BN[2] योगी...करणः
४. IO उपलभेत
५ BN[2] omits ब्रह्म

हिशब्दो हेतौ। यस्मात्ते संस्पर्शजा शब्दादिविषयसम्पर्कजन्मानो भोगा कामाः, ते जन्मविनाशयुक्तत्वादनित्याः सन्तः प्राप्तेषु सत्सु वियोगजस्य दुःखस्य व्यभिचारादप्राप्तेषु च प्रार्थनात्मकस्य दुःखस्याव्यभिचाराद्दुःखयोनय एव, दुःखमेव ते जनयन्ति, ततस्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान् न रमते न प्रीतिमनुभवति। किमनेनोक्तं भवति? कर्मयोगी सत्यं संसारिपुरुषवदिन्द्रियैर्विषयान् भजते, न तु तज्जनितेन सुखेनासौ सुखितो भवति॥

स हि स्वाभाविकमात्मवर्ति सुखमनुभवतीति बुधस्यैवंविधस्यैव[१] योगित्वं च प्रतिपादयितुमाह—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्[२]।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स योगी स सुखी मतः॥ २२॥

य इहैवास्मिञ्छरीरे तिष्ठन् तदव्यभिचारविषयसम्बन्धवशाद्रागद्वेषादिजं संरम्भमात्मैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादर्वागेव शक्नोति प्रभवति स योगी समाहितः। स च सुखी निरन्तरानन्दलक्षणसमाधिफलत्वात्, यतः तत्त्वविदोऽन्ये हि केवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः पलायमाना योगमभ्यस्यन्ति, तेषामन्तरप्रेप्सुषु तेष्वाततायिषु सत्सु इहैव देहे दुर्लभो योगस्तत्फलं चेति। यदि परं ते देहत्यागे तदवाप्स्यन्ति। यस्तु कर्मयोगी सत्स्वेव विषयेष्ववितुष्टात्मस्थितिः स जीवन्नेव मुक्त इति स एव योगी, स एव च[४] सुखीत्युक्तम्॥

---

१ BS¹ एवं
२ BN¹ BN² and BS¹ विमोचनात्
३ IO BN¹ and BN² संदर्भ
BS² notes this as an alternative reading
४. IO omits च

अत एव तत्स्वरूपमाह—

अन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥

सुखं तत्तत्क्रियाफलभूता निर्वृति[1]। आरम्यतेऽस्मिन्नित्यारामः, सुखानुभवाधिकरणम्। ज्योतिः तदुभयव्यक्तिहेतुः[2] प्रकाशः; तत्त्रितयमप्यन्तरात्मन्येव यस्य स तादृशः, सर्वत्र संवेद्यमाने वस्तुनि विगलितानात्मप्रत्ययः। अत एव ब्रह्मभूतः ब्रह्म परमात्मस्वरूपं प्राप्तः। परमं योगं निरुत्तरं समाधिमधि[3]गच्छति प्राप्नोति ॥

यस्मात्—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २४ ॥

ये महात्मानः छिन्नद्वैधाः त्रुटितद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबन्धशृङ्खलाः; यतः क्षीणकल्मषाः, विनष्टाखिलाज्ञानमयमहापातकाः ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, अत एव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्तः सर्वभूतानामात्मन इव हिते अनुकूले वस्तुनि रताः अभिनिविष्टाः; ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टत्वात्[4] प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं लभन्ते प्राप्नुवन्ति, न तु ये व्यतिरिक्तत्वेन विषयान्मन्यमानास्तेभ्यः पलायन्ते। ते हि द्वैतबन्धान्निर्मुक्ता एव ॥

---

१. BN² निवृत्ति.
२. BN² हेतु
३. IO omits अधि
४. BN¹, BN² and BS¹ असंस्पृष्टं

एतदेव विशिनष्टि—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २५ ॥

ये रागद्वेषादिदोषविरहितत्वेन यतचेतसः निगृहीतान्तःकरणाः, न तु विषयवियुक्तत्वेन तेषां विदितात्मनां विज्ञातपरमकारणस्वरूपाणां मुख्यलक्षणयुक्तानां यतीनां परमयोगिनां यथोक्तं निर्वाणं ब्रह्माभितः सामुख्येन वर्तते ॥

ततो नैष्कर्म्ययोगिनः सकाशात् कर्मयोगिनो विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २६ ॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २७ ॥

य एवंविधो मुनिर्निवर्तितस्सन् मोक्षपरायणः मोक्षपरमेति तत्प्राप्तिकामः, न तु मुक्तः, हेयोपादेयवस्त्वालम्बनचित्ततया रागद्वेषादिदोषाविर्भावावियोगात्। यस्य तु इच्छाभयक्रोधाः पूर्वव्याख्याता दुर्वाराश्चित्तदोषाः सदा नित्यमेव निसर्गनिर्दोष-

---

१ IO omits यत॰ युक्तत्वेन
२. IO BN and BN[1] मुनि य
 सः मुनि
३ BN[1] and BN[2] मोक्ष
४ IO दोषाविर्भावावियोगात्
 BN दोषाविर्भावावियोगात् This is noted as an alternative reading in BS[1]
 BN[2] दोषाविर्भावावियोगात्

स्वात्ममात्रप्रतिष्ठत्वोद्भिशेषेणापुनरावृत्तिलक्षणेन गताः प्रध्वस्ताः, स तादृशः कर्मयोगी मुक्त एव; यतोऽस्यात्मनः सामान्यसंविल्लक्षणा स्वभावश्रद्धाशक्तिर्यदा माया-वशात् स्वरूपाविमर्शिनी सती नानादेहाद्यहंप्रत्ययनिरुद्धा हेयोपादेयवस्त्वनुसारिणी विषयत्वमनुभवति, तदा रागादिदोषोपरक्तं चित्तमिति सैवोच्यते; यदा तु तैर्दोषै-र्विद्यावशाद्वियुज्यते, तदा नित्यानन्तनिरुपमनैर्मल्यैकलक्षणं स्वरूपं प्रतिपद्यमाना संविन्मात्ररूपैवावशिष्यते, यदुक्तम्—

" चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ "

तदेवं सत्स्वेव विषयेषु रागादिदोषोन्मेषशून्यत्वात्परमार्थसमापन्नः कर्म-योगी जीवन्नेव मुक्तः । यस्त्वेतद्व्यतिरिक्तलक्षण एवंविधो योगी, स परं मोक्षप्रवण एव, न तु मुक्तः । कीदृशः? यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । यतानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि करणानि मनश्चित्तं सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका येन स तादृशः । किं कृत्वा? एवंविध बाह्यान् बाह्यत्वेन व्यतिरिक्तान्शब्दादीन् स्पर्शानिन्द्रियैः स्पृश्यमान-त्वात् स्पर्शशब्दवाच्यान् विषयान् बहिः कृत्वा । इन्द्रियैरग्रहणेन चेतसो व्यतिरिच्येत्य-नेन विशेषणेन इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणं योगाङ्गं प्रतिपादितम् । तेन च

---

१. BN¹, BN² and BS¹ प्रतिष्ठितत्वात्
२. IO and BN¹ add च
३. IO नित्यानन्द
४. BS¹, BN¹ and BN² रूपैवा
५. IO and BN² परमात्म
BS² notes this as an alternative reading.
६. IO, BS² and BN¹ omit सः
७ IO मोक्ष एव प्रवण एव
८. IO कृत्वानेवंविधः
९. BN¹ and BN² बाह्यत्वेन
१०. BS¹ विशेषेण

पूर्वभावीन्यासनप्राणजयादीन्यङ्गान्याक्षिप्तानि। अन्यत्कि कृत्वा भ्रुवोरन्तरे भ्रूमध्ये चक्षुर्दर्शनशक्तिं कृत्वेति। अनेनापि धारणालक्षण योगाङ्गमुक्तम्। भ्रूमध्यलक्षणे देशे तेजोमात्रालम्बनतया चित्तस्य बन्धो ह्यनेनोक्त। किंच नासाभ्यन्तरचारिण[1] नासाया सव्यापसव्यनाडीद्वयात्मकस्य सुखावयवस्याभ्यन्तरे चरितु शील ययोस्तौ तथाविधौ प्राणापानसंज्ञौ शरीरौ मारुतौ समौ योगपथेन तुल्यरूपतया यत्ना-त्समानौ। सम्यगित्यनेनैकाग्रबुद्धिसम्पाद्य ध्यानलक्षण योगाङ्गमुक्तम्। एकवस्त्वा-लम्बने[2] ह्यन्त करणे ध्यानसम्पत्ति तद्बलाद्विपुवद्वर्ति प्राणापानौ समाश्रयत इति, त्रिविधेन कर्मणा यतेन्द्रियमनोबुद्धियोगी प्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्त योगाङ्ग कर्म प्राप्तो भवति। न तु बुद्धेरत्यन्ततिरोधानाभावात्समाधिमसावधिरूढ। स ह्यस्य देहविमुक्तिं विना न सिध्यति आदेहस्थितेर्बुद्धिवृत्तिसंस्कारशेषस्य सत्त्वाभ्युपगमात्॥

एव चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्य योगिन सकाशात् सदा स्वरूप-प्रतिष्ठसंनिष्कर्मयोगी विशिष्ट प्रतिपादित। स हि—

भोक्तार यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूताना ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥ २८॥

मा निर्वाण ब्रह्मशब्देनोक्तमनुत्तरमुपेय परमात्मान ज्ञात्वा आत्मत्वेन प्रतिपद्य शान्तिं नि शेषविकल्पक्षोभविरतिलक्षणा निर्वृतिमृच्छति गच्छति, मत्स्वरूपज्ञाना-

---

१ BN[1] and BN[2] चारिणौ
२ BS[2] आलम्बने
३. IO, BN and BN[1] निरोधाभावान्
४ IO omits असौ
५ BN[2] मा
६ IO प्रतिपाद्य
७. All except BN[1] सत्स्वरूप

देव मुच्यत इत्यर्थः। कीदृशं मां ज्ञात्वा? यज्ञतपसां भोक्तारम्। इह नानायज्ञतपःप्रभृतयः क्रियाः शास्त्रेणानुष्ठेयतया चोदिताः; तासामज्ञानमोहिता अनुष्ठातारः। परमार्थविदस्तु कर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफलानामहमेवैकः कर्ता च भोक्ता चेति यज्ञतपसां भोक्तारम्। तथा सर्वलोकमहेश्वरं सर्वस्य कस्यचिज्जन्तुजातस्य क्रीडामात्रप्रयोजनतया स्वेच्छामात्रेणैव नानात्वेनावभासितस्य महेश्वरम्, तासु तासु क्रियास्वेकविनियोक्तृत्वात्परमं प्रभुम्। तथा परमार्थतो भेदाभावात्सर्वेषां भूतानां सुहृदम्। सर्वदा निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वान्न कस्यचिद्द्विष्टम्; नाप्यनुरक्तम्; एवंविधं मां ज्ञात्वा मद्वदेव कर्मसु प्रवर्तमानः कर्मयोगी शान्तिं मुक्तिमाप्नोति; पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य वितर्क्य प्रतिपादितमित्योम्॥

यत्रैकतां यमुनया गगनापगेव संन्यासधीरुपगता सह योगबुद्ध्या।
अध्यायमेनमधिगच्छत सर्वतीर्थसारं प्रयागमिह पञ्चममात्मसिद्ध्यै॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते शाकृयार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
पञ्चमोऽध्यायः॥

---

१. BN² कर्तृत्व
२. BN¹ and BN² omit च
३. BS¹ सर्वभूत
४. BN¹ and BN² read सर्वस्य... महेश्वरं after प्रभुं in the next line.
५. BS¹ निसर्ग
६. BS¹ नाप्यनुरक्तं
७. IO omits इति
८. IO, BN² and BS² omit वितर्क्य
९. IO and BS¹ प्रयोगं
१०. BS² and BN² आत्मसिद्धयै

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य प्रथमेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम् । द्वितीयेन ज्ञानकर्मणोः स्वरूपमुपदर्शितम् । तृतीयेन तयोरेव ज्ञानकर्मणोर्भिन्नानुष्ठातृविषयत्वभ्रान्तिरपाकृता । चतुर्थेनैवंविधसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्कारणात्प्रवृत्तिरुपदर्शिता, कर्मणश्च नानारूपत्वम् । पञ्चमेन ते एव ज्ञानकर्मणी संन्यासयोगाविति प्रदर्शितम् ॥

इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठातव्यतयोपदिष्टयोः किं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाश्चाधिक्रियन्ते, उत नियताः केचन—इति संशयनिरासार्थं सर्वसाधारण्यमस्य प्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

कर्मफलं तस्य तस्य कर्मणो[2] यज्ञादेः क्रियमाणस्य फलं स्वर्गादिभोगात्मकमनाश्रितोऽनभिसन्धानादनालम्बितः सन् यः पुमान् कार्यं शास्त्रेण कर्तव्यमिति वर्णाश्रमनियमेन चोदितं[3] कर्म[4] करोति अनुतिष्ठति स संन्यासी त्यागवान् । योगी

---

१. BS^{2} आह भगवान्

२. BN^{1} omits कर्मणः

३. BS^{1} चोदित

४ BN^{1} and BN^{2} omit कर्म

च समाहित उच्यते। तेन सर्ववर्णाः सर्वाश्रमिणश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठाने अधिकृता इत्युक्तम्। कर्मफलानभिसन्धानमात्रं च[1] संन्यासलक्षणम्। तद्वच्च विहित-कर्मानुष्ठानं च योग इति संग्रहेण सकलप्रकरण[2]प्रतिपाद्योऽर्थः सिद्धान्तीकृतः। ततश्च तथाप्रतिपादितात्मज्ञानैकतानान्तःकरणतया व्यतिरिक्तसुखात्मैक[3]कर्मफलनिरभि-काङ्क्षः सन् रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादधिकारकालप्रभृति प्रस्तुतं कर्म योऽनुतिष्ठति स ब्राह्मणोऽस्तु क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा, ब्रह्मचारी गृहस्थो वान-प्रस्थो यतिर्वा; सर्व एव संन्यासी योगी च भवति। न पुनर्निरग्निरेव, अक्रिय एव वा। निरग्न्यक्रियशब्दाभ्यां ब्रह्मचारी यतिश्च लक्ष्यते। यतः केचिदनयोरेवा-श्रमयोरपर्यालोचितपरमार्थत्वान्नैष्कर्म्याभिमानिनो मोक्षहेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारि-यत्योरेव संन्यासितां योगितां च प्रतिजानते। यो हि ब्रह्मचर्यादेव परिव्राजक-धर्ममाश्रितः सदार[4]परिग्रहाभावादनाहिताग्निः सन् मूलादेव परिहृतयज्ञादिक्रियो[5] ब्रह्म-चारी एकः संन्यासी च योगी च तेषां मतः। यो वा आश्रमत्रयानुष्ठिताः स्वाध्याय-यागदानाध्यापनयाजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्य निराशिषमाश्रम-माश्रितः स यतिर्द्वितीयः संन्यासी च[6] योगी च तेषां[7] मतः॥

द्वयोरप्यनयोरेव बन्धहेतूनां क्रियाणां त्यागे सति मोक्षफलभागित्वात् तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन॥ २॥

---

१. IO omits च
२. IO and BN[2] omit प्रकरण
३. BN[1] and BN[2] त्मकं
४. BN[1] सदाचार
५. IO, BS[1] and BS[2] कृत्यः
६. IO, BN[1] and BS[2] omit च
७. IO and BS[1] add च

एते ज्ञानमात्रवादिन संन्याससंज्ञया नैष्कर्म्यरूपं यमर्थं कथयन्ति तं योगं कर्मानुष्ठानमेव त्वं जानीहि, यस्मात्संन्यासं विना योगस्तेषु नास्ति। किंतु स संन्यासः संकल्पस्य फलाभिलापस्यैवोपपद्यते, न तु कर्मणः सर्ववर्णेषु सर्वाश्रमेषु च कर्माविरहात्। यौ किल यतिब्रह्मचारिणौ परिव्राजकौ कर्मत्यागित्वेनाभिमतौ, तौ गृहस्थवानप्रस्थोचितं कर्म त्यजतः। स्वं तु यतित्वादिसिद्धिकारणं कंचित्कर्मविशेषमनुतिष्ठत एव। यथेष्टाचरणे हि तयोर्विकर्मस्थतैव पर्यवस्यति। तस्मात्सङ्कल्पमात्रसंन्यासित्वात्संन्यासित्वं सिद्ध्यतीति योगी य सर्वदा सर्वथा स्वानन्दामृतनित्यतृप्तपरमात्मलक्षणे ब्रह्मणि प्ररूढात्मप्रत्ययतया संन्यस्तकर्मफलसङ्कल्प ■ योगी कार्ये कर्मणि समाधिमान् भवति, नान्य इति यथोक्तयो संन्यासयोगयोरैकपुरुषानुष्ठातृनिष्ठयो सर्वे वर्णा सर्वाश्रमिणश्चाधिकृता अनेन श्लोकेन प्रतिपादिता ॥

किंत्वनुष्ठातुर्यथोक्तविषयारुरुक्षावस्था च संभवतीति च तत्कृत तस्य भेदं प्रतिपादयितुमाह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

मुनेर्योगिति प्राप्तमात्रज्ञानत्वान्मननिष्ठत्वादनुष्ठातुर्यथोक्तं योगमारुरुक्षो आरोढुकामस्य तत्र निर्विघ्नत्वा निष्ठां लिप्समानस्य कर्म वर्णाश्रमक्रमागता सा सा क्रिया कारणं योगारोहहेतु। तस्यैव तथाविधस्यैव कारणभूतं कर्मजहत एव

---

१ BN' स्थितैव
२ IO omits सर्वदा
३ BN' संन्यासकर्म
४ IO and BN' add योग
BS' notes योग in the margin

"पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्" इत्यादिना पूर्वोपदिष्टनिर्व्यवधाननित्याभ्यासवशात् योगारूढस्य योगे लब्धप्रतिष्ठचित्तत्वे सति परमात्मसमापन्नस्य शमः सङ्कल्पविकल्पक्षोभक्षयः कारणं प्रयोजकं निमित्तम् । किमुक्तं भवति ? आगममात्रेण प्राप्तोपदेशस्य प्रथमकल्पितस्य योगिनो योगप्रतिष्ठालाभोत्सुकस्यापि तत्प्राप्तिकारणं कर्मैवोपेयतया वर्तते । तस्मिंश्च श्रद्धादराभ्यां सम्यगनुष्ठिते ज्ञाने च प्रमादकाष्ठां प्राप्ते तत्कर्मात्यजत एव शमः परमोपेयप्राप्तिकारणं सम्पद्यते ॥

अत एव प्रशान्तस्य योगारूढस्य लक्षणमाह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा हि यस्यामेवावस्थायां इन्द्रियार्थेषु विरुद्धेषु विषयेषु इन्द्रियैः स्पृश्यमानेष्वपि कर्मस्वेवं तत्प्राप्तिहेतुषु यज्ञतपःप्रभृतिषु क्रियमाणेष्वपि नानुषज्जते सहजानन्दतृप्तिलाभात्रासक्तिं भजते; केवलं पवन इव पदार्थजातं स्पृशन्नपि स्वभाव-

१. BS[1] add अश्नन् गच्छन् The following verse is found in the margin in BS[1].—

न लिङ्गाज्जायते सृष्टिः न भगाच्च रेतसः ।
स्वच्छन्दोच्छ......सृजत्यात्मानमात्मना ॥

but there is no indication as to where it should be read in the text.

२ BN[1] प्रतिष्ठितचित्तत्वे

३ All except IO कल्पितस्य

४. IO, BN[2] and BS[1] प्रसादकाष्ठा

५. BS[1] and BN[2] तदुच्यते

६. BN[1] अविरुद्धेषु

७. IO, BS[1] and BN[1] कर्मसु वा

८. BN[1] पवन इव is read after जातं

व्योमप्रतिष्ठ एव भवति, तदा-सर्वेषां सङ्कल्पानां फलाभिसन्धीनां संन्यासित्वात् त्यागित्वाद्योगारूढ योगी कार्यसमाधावारूढो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते ॥

तदेवंविधस्य परमप्रशान्तब्रह्मसमापत्तिकारणस्य योगारूढत्वस्य नात्मव्यतिरेकेण बाह्यं किंचित्साधनं भवितुमर्हति। अत:—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७ ॥

दुर्वारद्वैतप्रत्ययपवनपरिक्षोभितभीषणविकल्पकल्लोलसहस्रसङ्कुलापारगम्भीरभवसागरनिमग्नमात्मानं स्वभावं आत्मनैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेन उद्धरेत्। यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत्। न त्वेनं विस्मृतस्वरूपतया उपेक्षितं तत्रैवा-

---

१. IO योगारूढस्य

२. BS[3] व्यतिरिक्तत्वेन is noted as an alternative reading

३. BN[1] and BN[2] किंचित्कारणं

४. BS[1] अनात्मनस्तु
BN[1] जितात्मनस्तु

५. IO and BS[1] परमात्मा

६ IO, BS[1] and BS[2] सहस्रमग्नला

७ BN[1] and BN[2] उपेक्ष्य तत्रैव
BS[2] notes as an alternative reading उपेक्ष्य तं

वसादयेत् मज्जयेत् । यतोऽस्योद्धरणावसादहेतुतयोपकारी प्रतिकूलश्चात्मैव नान्य । कथमित्याह—तस्य पुरुषस्य सम्बन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव बन्धु, सर्वापत्प्रतीकारकृत्स्वजन । यदुक्तम्—

"आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् ।
कोऽन्यो हिततरस्तस्माद एन वारयिष्यति ॥" इति ।

कस्यात्मैव बन्धु ? येन पुरुषेण स आत्मा स्वस्वभाव आत्मनैव ज्ञानामृताभ्यवहाराभ्यासलब्धबलेन जित प्रत्यवमर्शगोचरापादनाद्वशीकृत, येन त्वसावात्मा प्रमादपरेण सतोपेक्षित सैन्नजितो न वशीकृत, तस्य तथाविधस्याय शत्रुत्वे सर्वेच्छाव्याघातकारित्वे वर्तते । तथा चोक्तम्—

"न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्ण सर्पो वाथ विषोल्बण ।
अरिर्वा नित्यसक्रुद्धो यदात्मा दुरधिष्ठित ॥" इति,

यथोक्तस्यात्मजयस्य फलमाह । जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा तस्य जितात्मन । अत एव प्रशान्तस्य स्वस्वभावनिर्दोषपरमात्मसमापत्तिवशान्निर्वृत्तविकल्पविप्लवस्य । परेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपन्नेषु सर्वदेहिषु, तथा आत्मन्यहन्तया प्रतीयमाने, तुल्या सामान्यसंविदेकस्वरूपग्राहिणी मतिर्भवति । तथा शीतोष्णसुखदु खादिषु बाह्याभ्यन्तरनिमित्तजेषु द्वन्द्वोपप्लवेषु । तथा परेण प्रयुज्य-

---

१ BS[1] and BN[1] स स्वभाव
२ BN[1] and BN[2] प्रसाद-
३. BN[1] and BN[2] स्ववशीकृत
४ BS[2] दुरविस्मृत
५ BS[1] and BN[2] ज्ञानस्य
६ BS[2] निर्वृत

माने माने पूजायाम्, तथावमाने परामवे, तथैव समाना मतिर्भवति। न तस्य सर्वगतादेकस्मात्स्वभावनिर्विकारात्परमात्मनोऽहम्प्रतीतिर्व्यतिरिच्यते। नानाविधेषु विकारकारणेषूपस्थितेष्वपि तस्य सत्ये स्वात्मन्यनुसन्धानं लोकवन्न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥

स चैवंविधो योगारूढ उच्यते इत्याह—

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥ ८॥

ज्ञानं शास्त्रेण स्वरूपावगममात्रम्, विज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्कारः, ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथा। अत एव कूटस्थः प्राप्तपरमार्थनित्यात्मप्रत्ययत्वात् कूटस्थः शैलादिवन्निष्प्रकम्पः, यतो विजितेन्द्रियः वशीकृतबाह्यान्तःकरणः, न तु तद्वशः। एवं लोभादिदोषरहितत्वात्समौ लोष्टाश्मानौ मृत्पिण्डपाषाणौ काञ्चनं च हेम यस्य स तथाविधो युक्तो योगारूढ उच्यते॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥ ९॥

यस्य सुहृदरिप्रभृतिषु प्रीतिद्वेषहेतुषु नानाविधेषु अन्योन्यभिन्नरूपेषु जन्तुषु समा प्रत्यक्षणनिर्विशेषैकतत्त्वदर्शित्वादेकरूपा बुद्धिः स विशिष्यते

---

१ BS[1] and BS[2] प्रजायां		२ BN दर्शित्वात्

नैष्कर्म्ययोगिन सकाशात्सकर्षं लभते । स हि यद्वस्तुसमाधिप्रतिपक्षत्वात्परिहरति, यच्च तदानुगुण्यात्स्वीकुरुते ताभ्या तस्य द्वेष्यप्रियाभ्या रागद्वेषौ प्रकाश्येते । यस्तु सर्वसाम्यं प्राप्त, स क्रियासु वर्तमानोऽपि समबुद्धित्वाद्ब्रह्मभूत एवेति विशिष्यत इत्युक्तम् । सुहृदादीना भेदो व्याख्यायते—सुहृद्य स्वभावत शोभनहृदय । मित्रं मैत्रीकरणनिर्वृत्तसौहृदम् । अरि शत्रु, कारणवशात् द्वेष्टा, द्वेष्यश्च । द्वेष्यस्तु विनापि कारणमप्रिय, उदासीन न मित्र नै शत्रु, मध्यस्थो य केनापि प्रकारेण मित्रत्वममित्रत्व चाश्रयितुमर्हति । बन्धवो ज्ञातय । साधव शास्त्रोदितसदाचारनिरता । पापा तद्विपरीता दुष्टाचारसङ्कल्पा । तेषु सर्वेषु समबुद्धित्वमस्य कर्मयोगिन एव बोद्धव्यम् । यच्छत्रुभाव प्रतिपन्नेषु शास्त्रचोदितत्वात् न्यायवधादिकर्मप्रवृत्तावपि निर्विकारैकालनिष्ठत्वम् । न तु शत्रौ शास्त्राविहितत्वादन्यायामित्रप्रतिपत्ति । यद्येवमभविष्यत् तदत्रतत्रात्मज्ञानमर्जुनस्योपदिश्य "तस्माद्युद्ध्यस्व" इत्युपसंहारे नाभ्यधास्यत । तस्मात्कर्मयोगिनि तत्तद्वर्णाश्रमक्रमागता ता ता शास्त्रचोदिता क्रियामनतिक्रमत एव सर्वसाम्यभावनात्र विवक्षिता ॥

अत एवाह—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १० ॥

---

१ IO and BN² omit प्रियाभ्यां
२ BS and BN² omit द्वेष्यश्च
३ BN¹ omits न
४. BN¹ and BN² नियता
IO omits निरता ...चार
५ IO and BS² अन्यायामित्र
६ BN² omits तत्र
७ BS¹ संहारे ना
BN² and BN³ सहारेणाभ्य-
८ BS¹ and BN¹ add तु

इहैवास्मिन्नेव विविधक्रियाकारिणि शरीरे वर्तमानैस्तैः सर्गः पुनर्भवो जितोऽधः कृतः येषां यथाप्रतिपादिते साम्ये सर्वभावाभेदे मनश्चित्तं[2] लब्धप्रतिष्ठम्, अथैकं हि वैषम्यकारणभूतरागादिरहितत्वान्निर्दोषम्। अतस्तदेव समं सर्वदा सर्वथा सर्वत्र विशुद्धसंविन्मात्रैकस्वरूपम्। तस्माद्ये साम्ये स्थितास्ते ब्रह्मण्येव स्थिता इत्युक्तम् ॥

अथ यथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमितरक्रियावदहोरात्रमध्ये व्यवस्थापिताभ्यासकालं विशिष्टेतिकर्तव्यतान्वितमपि कर्मयोगिनः श्लोकषट्केनाभ्यनुजानन्नाह—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ११ ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ १२ ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १३ ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १४ ॥

---

१ IO and BS[1] एवंविधक्रियाकारिणि

२ BN[1] and BS[2] add स्थितं

३ IO प्रतिष्ठितं

४ BN[2] गर्हितत्वात्
BS[2] notes this as an alternative reading

५ BN[1] and BS[2] व्यवस्थिताभ्यास

६ BS[2] स्थिरं is noted as an alternative reading

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो[1] युक्त आसीत मत्परः ॥ १५ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । योगी प्रबन्धप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेषनिरपेक्षेण समन्तान्निर्बहिष्करणप्राणवृत्तिप्रपञ्चैर्विरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान् शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्तःकरणं जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं[4] व्यवस्थापितनियतकालानिक्रमेण रहस्यैकाग्रबाधकरहिते देशे स्थितः। यत एकाकी केवलः; तथा यतचित्तात्मा यतं निगृहीतं चित्तं मनो येन तादृश आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स तथाविधः सन् परमात्मनि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः । किंतु निराशीः आशिषः फलाशंसा अतो निष्क्रान्तः मोक्षलक्षणेऽपि फले प्रार्थनादैन्यरहितः। तथा अपरिग्रहः सर्वत्र ममत्वाभिमानरहितः। तथा मच्चित्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युञ्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रपञ्चेनायं योगोऽभ्यसनीय इत्युक्तम् । अस्येदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात्? आत्मनः शुचौ देशे पत्याद्यपेक्षया पुण्यसरित्सरित्सरगिरिगुहादौ। गृहस्थापेक्षया सूपलिप्त-

१. IO, BS[1] and BS[2] मच्चित्ते
२. IO समस्तान् बहि-
३. IO and BS[2] प्यनिरुद्ध
४. BN[1], BN[2] and BS[2] प्रत्यह
५. BS[1] and BN[2] स्थिते
६. BN[2] breaks off with यतचित्त
७. All except BN[1] समत्वा-

विविक्तसदनादौ। विशुद्धे स्थाने आसन समाधिविष्टर[1] प्रतिष्ठाप्य स्थिति प्रापय्य। कीदृशम्? स्थिर निश्चलम्। तथा सुखस्वस्त्वार्थमुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितम्। तथा चैल[3] वस्त्रम्, अजिन मृगादिचर्म, कुशा दर्भा, तदुत्तर तत्प्रधानम्, तेन गृहस्थस्य [4]चैलाजिनोत्तरम्। यत्यादे कुशोत्तरम्। एव तत्र स्थिरसुख आसन उपविश्य एकाग्र ध्येयत्वेन परिगृहीतैकवस्तुनिष्ठ मनश्चित्त कृत्वा, अत एव यतचित्ते न्द्रियक्रिय, यता निषिद्धबहिष्प्रसरा चित्तेन्द्रियाणा मनसोऽक्ष्णा च क्रिया सङ्कल्प-विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक युञ्ज्यात् समादधीत। किमर्थम्? आत्मविशुद्धये। आत्मनोऽन्त करणस्य बाह्योपराग रक्षणमलक्षालनाय। क्षेत्रज्ञस्य वा देहाद्यहम्प्रत्ययरूपकलङ्कपरिमार्जनाय। एव चित्त-समाधानमभिधाय तत्साधनभूत कायसंस्थानमाह। काय कण्ठादध शरीरम्, शिरो मूर्धा, ग्रीवा कन्धरा, कायशिरोग्रीव तत्सममवक्रमृजु धारयन् बिभ्रत्। तथाक्षपो-ऽप्यचलो निष्कम्पोऽङ्गमेजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहित स्थित। तथा स्व नासिकाग्र घ्राणप्रान्त सपश्यन्, अत एव च दिश काष्ठा अनवलोकयन् अपेक्ष्य[अनवेक्ष]गार्णे। दिक्षु दृग्विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तम्, न तु तल्लक्षीकर्तव्यमित्यभिप्राय। इत्थ विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसमापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण प्रतिपादयितुमाह। प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविकल्पक्षोभरहित आत्मा अन्त -करण यस्य स तथा। सर्वगात्मत्वेनाक्रम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभी निवृत्त-

---

१　IO विष्टारं
२　BS[1] सुखस्वार्थं
३　All except BS चेलं
४　All except BS[1] चेला
५　IO मनस्तोऽक्ष्णां
६　BN मूल
७　IO स्तोऽप्यचलो
८　BS[1] अपेक्षमाण
९　BN लक्षीकरणवर्तव्य

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो[1] युक्त आसीत मत्परः ॥ १५॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । योगी प्रबन्धप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेष-निरपेक्षेण समस्तान्तर्बहिष्करणमाणवृत्तिप्रपञ्चैविरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान् शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्तःकरणं जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं[4] व्यवस्थापित-नियतकालानतिक्रमेण रहस्यैकाग्रबाधकरहिते देशे स्थितं । यत एकाकी केवलः, तथा यतचित्तात्मा यतः निगृहीतः चित्तं मनो येन तादृशः आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स तथाविधः सन् परमात्मनि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठे-दित्यर्थः । किंतु निराशीः आशिषः फलाशसा अतो निष्कान्तः मोक्षलक्षणेऽपि फले प्रार्थनादैन्यरहितः । तथा अपरिग्रहः सर्वत्र ममत्वाभिमानरहितः । तथा मच्चि-त्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युञ्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यस-नीय इत्युक्तम् । अस्येदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात् ? आत्मनः शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसरित्परिसरगिरिगुहादौ । गृहस्थापेक्षया सूपलिप्त-

१ IO BS[1] and BS[2] मच्चित्ते
२ IO समस्तान् बहि-
३ IO and BS[2] प्यनिरुद्ध
४ BN[1], BN[2] and BS[2] प्रत्यह
५ BS[1] and BN[2] स्थिते
६ BN[2] breaks off with यतचित्त
७ All except BN[1] समत्वा-

विविक्तसदनादौ। विशुद्धे स्थाने आसन समाधिनिष्ठः[1] प्रतिष्ठाप्य स्थिति प्रापय्य। कीदृशम्? स्थिर निश्चलम्। तथा सुरतस्त्वार्थ[2]मुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितम्। तथा चैल[3] वस्त्रम्, अजिन मृगादिचर्म, कुशा दर्भा, तदुत्तर तत्प्रधानम्, तेन गृहस्थस्य [4]चैलाजिनोत्तरम्। यत्यादे कुशोत्तरम्। एव तत्र स्थिरसुख आसन उपविश्य एकाग्र ध्येयत्वेन परिगृहीतैकवस्तुनिष्ठ मनश्चित्त कृत्वा, अत एव यतचित्ते न्द्रियक्रिय, यता निषिद्धबहिःप्रसरा चित्तेन्द्रियाणा मनसोऽक्ष्णा[5] च क्रिया सकल्प विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक युञ्ज्यात् समादधीत। किमर्थम्? आत्मविशुद्धये। आत्मनोऽन्त करणस्य बाह्योपराग लक्षणमलक्षालनाय। मैत्रनस्य वा देहाद्यन्प्रत्ययरूपकलङ्कपरिमार्जनाय। एव चित्त समाधानमभिधाय तत्साधनभूत कायसस्थानमाह। काय कण्ठादध शरीरम्, शिरो मूर्धा, ग्रीवा कन्धरा, कायशिरोग्रीव तत्सममवक्रमृजु धारयन् बिभ्रत्। तथारूपो ऽप्यचलो[6] निष्प्रकम्पोऽङ्गमेजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहित स्थित। तथा स्वनासिकाग्र घ्राणप्रान्त सपश्यन्। अत एव च दिश काष्ठा अनवलोकयन् अपेक्ष्य[अनवेक्ष][8]माणे। दिक्षु दृग्विक्षेपपरिहारार्थ नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तम्, न तु त[9]ल्लक्षीकर्तव्यमित्यभिप्राय। इत्थ विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसमापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण प्रतिपादयितुमाह। प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविकल्पक्षोभरहित आत्मा अन्त करण यस्य स तथा। सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभी निवृत्त

---

१ IO विष्टार्थ
२ BS² सुरत्तार्थ
३ All except BS चैलं
४ All except BS चेला
५ IO मनस्तोऽक्षाणा
६ BY भूत
७ IO स्योऽप्यचलो
८ BS² अपेष्यणमाण
९ BY लक्षीकरणकर्तव्य

साध्वसः। तथा ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनं व्रतम्; तस्मिन् स्थित इति सर्वार्थविषयप्रार्थनारहितत्वमनेन विशेषणेनोक्तम्। इत्थं मनः संयम्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मय्येव परमात्मन्येकस्मिंस्तत्त्वे चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः सन् तत्परः तथाविधाद्योगादनन्यविषयमना आसीत तिष्ठेत्। एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदा मत्यहमात्मानमन्तःकरणं युञ्जन् समादधानः सन् मद्भक्तः मामेवात्मत्वेन समाश्रितः। अत एवानन्यमानसोऽन्यस्मिन् विषयान्तरे नै यस्य मानसम्, मामेव भक्तो मत्समापत्तिमेव च समाधिफलत्वेन प्रतिपन्नः सन् मत्संस्थां मयि वर्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणं प्रशममधिगच्छति स्वीकुरुते। कीदृशीं शान्तिम्? निर्वाणपरमां निर्वाणं शरीरादावनात्मन्यात्मप्रत्ययादिक्षोभविरतिरूपा निर्वृतिः। परमं प्रकृष्टफलतया स्थितं यस्यां सा तथोक्ता, ताम्॥

इत्थमस्य योगस्य कर्मसमाधिलक्षणमहायोगान्तर्वर्तिनो यथोक्ताद्वैतात्मज्ञाननिष्ठतयानुष्ठेयतयाभ्यनुज्ञातत्वात्त्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह—

योगोऽस्ति नैवात्यश्नतो न चैकान्तमनश्नतः।
न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजाग्रतोऽर्जुन॥ १७॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥ १८॥

एष यथोक्तो योग एवंविधस्यानुष्ठातुर्नैवास्ति, नैव सम्भवति। कीदृशस्य? अत्यर्थमश्नतः, सौहित्यपर्यन्तं भुञ्जानस्य। तथा एकान्तं सर्वथा अनश्नतोऽपि नास्ति।

---

१. IO and BS[a] नियम्य मानसं २. IO सौहृत्यपर्यन्तं

तथातिस्वप्नशीलस्य नित्यं निद्रारतस्य; तथा सदैव जाग्रत उन्निद्रस्यापि नास्ति। अत्यशनाद्धि कायगौरवशूलाभिष्यन्दादयो दोषाः चित्तमकर्मण्यं संपादयन्ति। अत्यन्तानशनाश्च [नाच] धातुक्षयादयः शक्तिहानिमावहन्ति। अतिस्वप्नादालस्यादय उद्योगभङ्गम्। अत्यन्तनिद्रापहारादजीर्णादयो दौर्मनस्यादिकमापादयन्ति[1]। अतो युक्ताहारविहारस्य युक्तो हितमात्राकालावच्छिन्नत्वादुपपन्न आहारो भोजनं विहारः चङ्क्रमणादिर्यस्य तादृशस्य; तथा कर्मसु दृष्टादृष्टविषयेषु व्यापारेषु युक्ता चित्तशरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टा मन:कायव्यापारो यस्य तस्य तादृशस्य; तथा युक्तौ[4] यथाकालभावित्वान्न्याय्यौ[5] स्वप्नबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य; तादृशस्य योगिन एष योगो दुःखहा भवति, अभ्यस्यमानः क्लेशं हन्ति, सुखेन संपाद्यत इत्यर्थः। विकरणानियमोऽत्र छान्दसः। संस्कृतंमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति॥

एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिलक्षणं योगस्याह—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा॥ १९॥

यदास्य योगिन समाध्यभ्यासकाष्ठां प्राप्तस्य चित्तं विनियतं निगृहीतं सत् सप्रज्ञातसमाधिभूमिकाः वितर्कविचारानन्दास्मितानुगताः अतिक्रान्तं सत् स्थूलसूक्ष्मेषु ध्येयेषु लब्धसंयमत्वात्तानि त्यक्त्वा एकस्मिन् ध्येये आत्मन्येव स्वभाव

१. IO आपादयन्ति
२. IO मात्र:
३. BS¹ and BN² युक्त
४. All except BN¹ युक्तो
५. BS² न्यायौ

एवावतिष्ठते, अवस्थितिं प्रतिष्ठांसंयमं लभते, तदा तस्यां दशायामात्मैकाराम-त्वात्सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तेभ्यो भोगेभ्य स्पृहारहितो निरभिकाङ्क्ष असौ युक्त सपन्ननिर्बीजसमाधिरित्युच्यते ॥

तस्यात्मध्याननिष्ठस्य योगिचित्तस्यैव योगशब्दवाच्यस्योपमानमाह—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनि ॥ २० ॥

आत्मनि निरुत्तरे ध्येये योगं समाधिं युञ्जानस्य योगिन सर्वत प्रत्याहृतत्वात् यतं निगृहीतं चित्तं येन तादृशस्य सा उपमा तदुपमान तत्त्वज्ञै स्मृतम् । यथा दीप प्रद्योतको निवृत्तवातदेशे स्थित सन्नेङ्गते न प्रकम्पते, तथैवात्मालम्बने समाधौ स्थित योगिचित्तं न प्रकम्पत इत्युपमानवाक्यमध्याहार्यम् । अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नप्रबलविपक्षत्वाद्यत्नसंरक्षणीयत्व योगिचित्तस्य प्रतिपादितम् ॥

---

१. IO and BN¹ प्रतिष्ठां

The following verse is found in the margin in BS² but no indication is found therein as to be where the verse should be inserted

द्वौ भागौ पूरयेदन्नै॰ तयोरेकं प्रपूरयेत् ।
मारुतस्य प्रचारार्थं यदुक्तमवशेषयेत् ॥

२. BS¹ उपमेय

३. BS¹ and BN¹ प्रत्यासन

४. All except BS² यत्न

अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवनात् ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः[२] ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २३ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २४ ॥

तं योगसंज्ञितं समाध्याख्यमर्थं विद्यात् जानीयात् । कं तम्[४] यत्र यस्मिन्निरुद्धं निवृत्तबहिष्प्रचारतया नियमितं चित्तम्[३], योगसेवनाद्योगस्य समाधेः प्राप्यस्यान्यस्य सेवनादाश्रयणात् उपलब्धपरमोपेयत्वात् । तत्रैव विश्रान्तं सद्योगान्तरविषयं प्रयत्नमुत्सृजति, तस्यैव योगस्य निरुत्तरत्वात् । अत एव तस्यामवस्थायां योगी[५] यत्रात्मनैवात्मानं पश्यन् स्वसंवेदनेन स्वरूपमनुभवन् आत्मनि स्वभाव एवाधिकरणभूते तुष्यति परां प्रीतिं प्रतिपद्यते, तं योगं विद्यादिति सम्बन्धः । तदानीं हि निवृत्तसकल-

---

१ BS and BS^2 सेवया
　BS^2 notes सेवनात् also

२ IO omits this ardha

३ BN नियमित निश्चित

४ BN परमेऽपि यत्नात्

५ IO omits योगी

बाह्योपराग[1] चित्तमात्मसमापन्न सत् शुद्धसंवेदनैर्लक्षणतद्धर्मत्वेनावतिष्ठते। तथा यत्रात्यन्तिकमनन्त निरुपमस्वरूपानुभवचमत्कारमय सुख सहज आनन्दोऽभि व्यज्यते। कीदृश सुखम्? अतीन्द्रियम्, श्रोत्रादीनि बाह्यानीन्द्रियाण्यतीतमतिक्रान्तम्। अत एव बुद्धिग्राह्य बुद्ध्या तात्कालिकया बोधलक्षणयात्मन स्पर्शैकयैव ग्राह्य संवेद्यम्। अय योगी वेत्ति जानाति, त योग विद्यात्। तथा यत्र स्थितो यस्मिन् लब्धविश्रान्तिरय योगी तत्त्वत परमार्थरूपात् परमार्थात् च्यवते न वियुज्यते, तथा य योगमासाद्य ततोऽधिक तस्मादुत्कृष्टमपरमन्य लाभमिष्टप्राप्तिं योगी न मन्यते न बुद्ध्यते। अत एव प्रागुक्तम्, यत्र स्थितस्तत्त्वतो न च्यवत इति। अत एव यस्मिन् स्थितस्तत्रूढो निवृत्तेतरव्यापृति सन् योगी गुरुणापि केनचिन्मानसेन शारीरेण वा दु खेन न विचाल्यते, न ततो व्युत्थाप्यते, त योगसज्ञितमर्थं विद्यात्। कीदृशम्? दु खसयोगवियोग दु ख विषयेष्विन्द्रिय प्रवृत्तिजनितो राजस क्लेश, तेन सयोग, ससारिदशाया सम्बन्ध, तस्माद्वियोगो विरह न द्वेषवस्तुप्रार्थनाजन्मदु खेन सम्बन्धाभाव एव वियोग इत्यर्थ। स एव-लक्षणो योग पर समाधिर्निरुत्तरानन्दलाभलक्षणमहाफलहेतु निश्चयेन नि सन्देह-त्वेनानिर्विण्णचेतसानुद्विग्नमनसा योक्तव्य समाधातव्य। अलब्धभूमिकस्य हि योगिन प्रथम सन्देह, आरुरुक्षतश्चाभ्यासदशाया क्लेश सभाव्यते—इति निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा स योक्तव्य इत्युक्तम्॥

---

१ BN[1] राग
२ IO संवेदलक्ष
३ BN[1] प्राकिमाओ
४. IO स्वरूपात्
५ BS[2] परमात्मरूपात्
६ IO तत्त्वतो
७ IO जन्मना

एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणां समाधिसिद्धिमभिधाय पुनरपि प्रकृतकर्मयोगक्रममेव समाश्रयंस्तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह—

संकल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २५ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २८ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति ॥ २९ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । शनै शनै उत्तरोत्तरविशेषारोहेणक्रमेण[1] नै सहसैवोपरमेत्, बाह्येषु विषयेष्वासङ्गात् । तथा देहाद्यात्माभिमानात् निवर्तेत[3] । केन साधनेन[2] बुद्ध्या, सम्यग्ज्ञानेन । कीदृश्या[2] धृतिगृहीतया । धृति परमात्मन्यहङ्कारावष्टम्भलक्षणं धैर्यम्, तया गृहीता स्वीकृता या बुद्धिस्तया तादृश्या । सात्त्विकी हि

१　IO रोहक्रमेण　　३. IO निवर्तते
२. BN[1] adds तु

धृतिर्यां बुद्धिं धारयति, सात्र योगे साधनत्वमर्हति । तस्या धृतेर्लक्षणं वक्ष्यति—

"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥"

पूर्वे—किं कृत्वोपरमेत्[१] मनसैव परेण मोक्षविषयेणैव चेतसा प्राक् स्थावरसञ्ज्ञयोक्तेन संकल्पप्रभवान् विषयग्रहणव्यग्रजङ्गमनसमुत्थान् सर्वान् दृष्टानुश्रविकभेदेन समस्तान्, तथा प्रत्येकमशेषान्[२] अविद्यमानसंस्कारमात्रान् कामान् भोगा स्त्यक्त्वा परिहृत्य । तथा तेनैव मनसा, न तु विपर्ययविषयेण इन्द्रियग्राम करणवर्गं समन्ततः सर्वेभ्यो विहितेभ्योऽपि शब्दादिभ्यो विनियम्य रागादिदोषपरिहारात्मना विशेषेण निगृह्य—इत्यनेन प्रस्तुतसमुच्चयानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषय कर्मत्यागस्येन्द्रियनियमस्य च पूर्वोक्तक्रममेव स्मारयति । एवमनेन क्रमेणात्मसंस्थ मुख्य आत्मनि ब्रह्मापरनाम्नि सम्यक् स्थित लब्धविश्रान्ति मनोऽन्तःकरण कृत्वा सपाद्य तद्व्यतिरिक्त वस्त्वन्तर न किंचिदपि ध्यायेत् । तदानीं हि सर्वं ब्रह्मरूपयैव प्रकाशते, एवंविधेनाभ्यासक्रमेण यतो यतो यस्माद्यस्मात्कुतश्चिद्बन्धनभूतादाभ्यन्तराद्बाह्याच्च मनश्चेतो निश्चरति निर्गच्छति, तस्मात्तस्मान्नियम्य प्रतिषिध्यात्मनि परमकारण एव वश नयेत्, तत्रैव निरुन्ध्यात् । यत स्वभावत एतच्चञ्चल चपलम्, तथा प्रार्थितेऽपि विषये न चिरमवतिष्ठत इत्यस्थिरम्, यस्मादस्मिन् आत्मवशं नीते सति एनं योगिनं प्रशान्तमनसं विषयसुखोन्मुख्यक्षोभविरतिनिर्वृतचेतसं[७] सन्तं स्वयमेवोत्तमं नित्य-

---

१ All except BN त्यक्त्वा
२ IO युक्तेन
३ IO अशेषत
४ IO omits विषय
५ IO and BS[1] omit प्रस्तुत
६ BS[1] कामत्याग
७. BN निर्वृत्तचेतस
IO omits निर्वृत .नित्य

निरवद्यस्वभावत्वादुत्कृष्टं सुखं सहज आनन्द उपैति उपगच्छति। कीदृशं योगिनम्? शान्तरजसम्; शान्तं विलीनं रजोविषयप्रवृत्तिहेतुर्गुणो यस्य; अत एव ब्रह्मभूतं परमात्मसमापन्नम्; यस्मादकल्मषं अविद्यमानाज्ञानलक्षणकिल्बिषकलङ्कम्। एवमनेन यथोक्तेन क्रमेण प्रबन्धेप्रतिपादितेन नियतमानस संयेतान्त:करणो योगी सर्वदा सर्वास्ववस्थासु "पश्यन् शृण्वन्" इत्यादिना प्रतिपादितै स्वात्मानं युञ्जन् समादधान सुखेनासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणाविक्षेशाभावादनायासेन ब्रह्मणा परमात्मना संयोगमभेदमत्यन्तं नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ॥

इत्थं सिद्धनिरुत्तरसमाधे कर्मयोगिनो लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपादयितुमाह—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ३० ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३२ ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३३ ॥

---

१. BS¹ पूर्वमेव　　३ BN¹ दिता
२. BS² प्रयातान्त:करणो

यथोक्तेऽस्मिन् कर्मयोगे युक्त समाहित सर्वत्र सर्वदा सर्वथावहिताचित्तो योगी आत्मान अद्वयचिन्मात्रैकलक्षणयोग्यस्वरूप सर्वभूतेषु परस्पर भिन्नत्वेनावस्थितेषु चराचरेषु प्राणिषु स्थित पश्यति। स्वात्मन सामान्यचिन्मात्र रूपमेक तदात्मकान्येव भूतानि प्रेक्षते इत्यर्थ । तथोक्तस्वरूपे स्वात्मनि सर्वभूतानि विगलितान्योन्यभेदानि पश्यतीत्यात्मन सर्वभूताना चाभेदर्दर्शन प्रतिपादितमेव। अभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतत्। यथा चैतत्सभवति तथा प्रतिपादितमेव प्राक्, तथापि स्मृत्यर्थं पुनरुच्यते। आत्मा नामाय सुखदु खग्राह्यग्राहकमूढत्वशून्यत्वादिसव ल्-कल्पविरहविशुद्धसवित्प्रकाशैकलक्षण , तस्य सवेदितृत्व नामाव्यभिचारी गुण तेन यद्यत्सवेत्ति तत्तत्सवेद्यमानमेव तेन तेन रूपेणात्मान लभते। सवेद्यमानता च निर्विकल्पावस्थापूर्विका भवति। तेन यद्यत्किचिद्यदा यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा सवेद्यते तत्तदद्वयानन्तचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मन सवेदितु, वेद्याना च सर्वभूताना नास्ति वास्तव कश्चिद्भेद। केवलमचिन्त्यपरमेश्वरमायोद्भावितो वेद्यवेदकविकल्प सर्वमिदमन्योन्य विभिन्नतयावभासयति। स च परमेश्वरप्रसादादुन्मिषितया विद्यारूपया दिव्यया दृशा तत्त्वविद्भिस्तादृशो विभाव्यमानो यदा विगलति, तदा भिन्नसेतुसागरसलिलवत् सर्वमिदमात्मतयैव ऐक्येनावभासते। ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्तिरेवाधिष्ठित इति कर्मयोगी सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च भूतग्रामे समदर्शन, अद्वैतात्मकतत्त्वैकदर्शीत्युक्त । यश्चात्मा सोऽहमेवेत्यभेद भगवान् प्रतिपादयितुमाह—यो योगी सर्वत्र भावजाते मा यथोक्तात्म

---

१ BS यथोक्त
२ BS omits दर्शन अभेद
३ IO लक्षणस
४ BS' पारमेश्वर
५ BS अवभासयते
६ BS' आत्मतत्त्वैन

तत्त्वैकरूपयुक्तयोपपत्त्या पश्यति; मयि च सर्वं तथैव पश्यति; तस्य तत्त्वदर्शिनोः अहं न प्रणश्यामि, नादृश्यो भवामि; सोऽपि मे स्वरूपभूतत्वान्न प्रणश्यति, नादृश्य-त्वमापद्यत इति कर्मयोगसिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपादनपरमेतद्भगव-द्वचनम् । किंच यो योगी सर्वत्र सर्वस्मिन् देहप्रभृति सुखं दुःखं वान्यं वा कंचित्प्राणिधर्मयुक्तयोपपत्त्या संवेद्यमानस्य संविदात्मकत्वापत्तिरूपतया समं संविन्मात्रैकस्वभावं पश्यति बुद्ध्यते । कथम्? आत्मौपम्येन आत्मानमुपमानीकृत्य स्वानुभववदित्यर्थः—स सर्वथा सर्वेण केनचिल्लोकसाधारणेन प्रकारेण वर्तमानोऽपि मयि वर्तते, मदभिन्नः 'अहमेवासौ' इत्यर्थः । स एवंविधो योगी सर्वास्ववस्थास्वविलुप्त-निरुत्तरसमाधिफलास्वादो दुर्वारविघ्नवृन्दानुबन्धदुःसाध्ययोगाङ्गानुष्ठाननिष्ठोपलभ्य-समाधिफलपूर्वोक्तयोग्यपेक्षया परमो निरुत्तरातिशययुक्तः ईश्वरवत् सर्वसाम्यवशाधि-रूढत्वात् जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥

अथ संप्रत्यननुभूतत्वादस्य सर्वसाम्यप्रनिपत्तिफलस्य समाधेरसंभाव्यतां मन्यमानः अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं पराम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥

---

१. IO and BN[1] omit योग　　२. BS[2] adds सर्वेण

हे कृष्ण! योऽयं समनन्तरं कर्मयोगलक्षण अन्ययोगविलक्षणो योगस्त्वया प्रोक्त., एतस्य परां स्थितिं प्रकृष्टा प्रतिष्ठा न पश्यामि, न तर्कयामि, चञ्चलत्वात् अनवस्थितत्वात्; यस्मात्तत्साधनं मनश्चञ्चलं प्रकृतिचपलम्, अत प्रमाथि प्रमथनशीलम्, यत कृच्छ्रलब्धामपि भूमिकामुन्मार्गप्रवणत्वादाशु विनाशयति, न च तद्यावर्तयितुं शक्यम्, यतो बलवत् अस्य विषयान्प्रत्यभिधावत शैलेन्द्रशिखरविशीर्यमाणसलिलौघवत् दुर्धरं बलम्; यतो जन्मसहस्राभ्यस्तेषु विषयरसेषु दृढासक्तत्वात् दृढम्; तस्यैवंविधस्यास्य मनसो निग्रहमुत्पथात्प्रतिषेधं सुतरां दुष्करं दु साधं संभावयामि। कस्येव? वायोरिव। यथा वायु स्वाच्छन्द्येन दिक्षु प्रसरन्निगृहीतुमशक्यं, एवमेतन्मन॥

अथैतदभ्युपगमपूर्वकमस्यैवमुत्तर भगवानाह—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ ३६॥

नास्त्यत्र संशय इदं चलं स्वभावचपलं मन दु खेन निगृहीतुं शक्यते; किन्त्वभ्यासेन वैराग्येण चोपायद्वयेन गृह्यते नियम्यते। अभ्यासश्चात्र कर्मयोगे "पश्यन् शृण्वन्" इत्यादिप्रागुक्तक्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितविषयौन्मुख्येन

१. BS² यदि तत्ता
२. IO धार्यत-
३ BN¹ adds दृढासक्तेषु
४ IO प्रतिषेधनं
५ IO omits दुष्करम्
६ IO and BS² शक्य एव
७. BS² यथैत
८ IO and BS² पूर्वमुत्तरं
९ BN¹ योगे

प्रवर्तमानासु सर्वप्राणवृत्तिषु च शरीराव्यभिचारित्वात्तथैव प्रवर्तमानास्वप्युपदेशानुसारिणा क्रमेण यथोक्ते स्वात्मनि निवेशनात्मकस्थितिलाभविषये यत्नः वैराग्यं चानिषिद्धविषयस्पर्शानुभूयमाने सुखे सहजानन्दनिरुपमास्वादाविस्मरणादनासङ्गः ; ताभ्यामेवंविधाभ्यां कर्मयोगाधिकृतपुरुषैकगोचराभ्यामेतत्सुचञ्चलमपि चित्तं नियन्तुं शक्यमेव ॥

अत एव—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३७ ॥

यतो व्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मना अनियमितान्तःकरणेन पुरुषेण एष योगो दुष्प्रापो दुर्लभ ; वश्यात्मना विधेयान्तःकरणेन पुन पुरुषेण यतता नित्यमविच्छिन्नोत्साहतया प्रयत्नं कुर्वता उपायतो यथोक्तज्ञानलक्षणादुपायात् स्वीकर्तुं शक्य एव ॥

अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य श्रुतिमात्रावगतत्वादभ्यासवैराग्ययोश्चात्यन्तदुःसाधत्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमायोगस्य दुरवापस्य योगं प्रत्युपायत्वं स्यान्न वेति सशयान अर्जुन उवाच—

अयतः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

---

१ BN[1] योगादिकृत

२. IO अत आह

३. All except BS[a] स्वाभ्यास

४ BS[a] notes an alternative reading without च

५. IO and BS[1] अयतिः

अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३९ ॥

आप्तोपदिष्टादुपायात्सिद्धिसंशयतया फलस्य संभावना श्रद्धा इति किलोक्ता, तयोपेतः श्रद्धावान्, अत एव सता सत्पुरुषाणामुत्तमफलार्थिना पुंसा पन्थानं प्रेप्सुरपि यदि योगादुक्तलक्षणात्समाधेश्चलितमानसः विच्युतचित्तवृत्तिः, अत एवायतोऽयत्नशून्यः, ततश्च ब्रह्मणः परस्योपेयस्य तत्त्वस्य पथि प्राप्त्युपायरूपे मार्गे प्रमूढः प्रकर्षेण मूढः सम्यग्ज्ञानरहितः, अतश्चोपायानिश्चयादनेकचित्तै³ विकल्पाकुलत्वात्प्रतिक्षणं चञ्चलत्वाद्बहुविधमनोवृत्तिः, अत एवाविश्रान्तो न क्वचिल्लब्धस्थितिः, यतो[अतो] मोहस्यैवाज्ञानस्य वशं गतो विधेयतां प्राप्तः स्यात्। तदेतया दोषसामग्र्या योगसंसिद्धिं समाधिलाभमप्राप्तः सन् कां गतिं गच्छति? तस्यैवंविधस्य श्रद्धामात्रैकालम्बमनस्य परिशिष्टोपायरहितस्य देहादूर्ध्वं कीदृशे योन्यन्तरे[4] गमनमित्यर्थः ॥

तदेव पृच्छति—

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ४० ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ४१ ॥

---

१ All except BS² विश्रान्तो
२ IO and BS¹ अप्राप्तोप
३. IO चित्त
४ BN योन्यन्तरा
५ BN¹ कश्चिन्नोभय
६ IO विभ्रष्ट

कैश्चिदित्यभीष्टप्रश्ने । अपि नामैवं श्रद्धानः पुरुषः स्वर्गापवर्गलक्षणस्य गतिद्वयस्यापि भ्रंशोद्भावादेकतरगतिं प्रत्याशासंभवे छिन्नाभ्रमिव पवनविशीर्णो जलदो यथा विनश्यति तद्वत् पुनःसन्धानमापद्यते, उत गतिद्वयोपायनिश्चया-भावात् अप्रतिष्ठः निरवलम्बनस्सन् आत्यन्तिकमेव विनाशं प्राप्नोति, अपुनरु-त्थानायैव संसारश्वभ्रे पततीति? एतमेवंविधं सन्देहं मम विनाशयितुमर्हसि, यतस्त्वत्तः सर्वसंसारिगतिवेदिनः सर्वज्ञादन्योऽस्य यथोक्तस्य संशयस्य परिहर्ता न संभाव्यते, यत उक्तं भगवता—"बहूनि मे व्यतीतानि" इत्यत्र श्लोके सर्वजन्तूनां नानागतिवेदित्वम् ॥

अथैवंविधसंशयच्छेदाय भगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४२ ॥

तस्यैवंविधस्य भोगापवर्गलक्षणसिद्धिबीजभूतश्रद्धागुणसंस्कृतचित्तस्य पुंसः क्वचिदपि विषये विनाशः सर्वदुर्गतिहेतुः ज्ञानभ्रंशलक्षणस्तिरोभावो न विद्यते ; क्व न विद्यते, इहामुत्र वा? इहेति दृष्टानुश्रविकभोगाधिकरणे संसार इत्यर्थः । अमुत्रेत्येतस्मादन्यत्र स्वात्मप्रतिष्ठाहेतावपवर्ग इत्यर्थः । यतः कल्याणवान् कुशला-भिनिवेशी न कश्चिद्दुर्गतिमज्ञानदूषितत्वाद्दुष्टां योनिं प्राप्नोति । श्रद्धावतश्च

१. BN[1] कश्चिदिति
२. IO भ्रंशाभावात्
३. IO संसार
४. BS[1] omits अस्य

कल्याणकारित्वमवश्यमेव स्थितम् । श्रद्धा हि नाम परमेश्वरप्रसादकल्पद्रुमस्य बीजकणिका, तं भोगापवर्गलक्षणफलसम्पत्तिसमृद्धमकृत्वा न निवर्तते, केवलं मृदु-मध्यौधिमात्रत्वादितारतम्यात्कालविशेषापेक्षिणी स्वकार्यं निर्वर्तयति ॥

यत एवमत —

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४३ ॥

अथवा योगिनामेव जायते श्रीमतां[3] कुले ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४४ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
ततो भूयोऽपि यतते संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सन् ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४६ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४७ ॥

योगभ्रष्टो योगात् यथोक्तज्ञाननिष्ठतया शास्त्रविहितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणात् समाधेर्भ्रष्ट, परमेश्वरसमापत्तिलक्षणं फलमप्राप्यैव विच्युतः सन् श्रद्धाबीजे सत्यपि

---

१ IO, BS[1] and BS[2] श्रद्धादि नाम
२ BS[2] मध्यादि
३ BS[1] धीमतां This is noted as an alternative reading in BS[2] also.
४. IO, BS[1] and BN[1] संसिद्धि
५ BS[1] and BN[1] यान्ति
६ BN[1] omits योगात्

ईश्वरेच्छावशादेव संसारे तीव्रसंवेगाभावाच्चलादिरागादिसामर्थ्यात्कस्मादपि कारणा-न्तरापेक्षिणः सन् पुण्यकृतां महापुण्यवतामश्वमेधादिपुण्यकर्मकारिणां सम्बन्धिनो लोकान् तत्कर्मोचितभोगाधिकरणभूतानि भुवनानि प्राप्य आसाद्य, तत्र च तत्कर्मानु-रूपाः शाश्वतीः समाः सम्वत्सरप्रभृत्यानि वर्षाण्युषित्वा निरवशमनुभूय तत्तत्सुकृत-कर्मफलोपभोगान्ते कर्मभूमावस्यां शुचीनां श्रीमतां श्रद्धाभिजनवर्मणां लक्ष्मीवतां कुले अन्वये अभिजायते जन्म लभते । येन भोगाभिलाषमात्रलेशत्वेऽपि चित्तत्वा-दसम्यगनुष्ठितात्कर्मयोगाच्छ्रद्धां प्राप्तः, तस्यैषा गतिर्निर्दिष्टा । यस्य त्वपवर्गप्रयत्नेऽपि सति पुनश्चिरप्रवृत्तकर्मयोगः सम्यङ् न निर्वृत्तः, स इमां गतिमाप्नोतीति पक्षान्तरेणाह्यामेनाह । अथवा योगाभ्यासे योगिनां यथोक्तकर्मसमाधिनिष्ठानाम्, अत एव धीमतां महाज्ञानयुक्तत्वात्प्रशस्त[शस्त]बुद्धिमतां कुले अन्वये अभिजायते समु-त्पद्यते । ईदृशमेतदेवंविधानां योगिनां कुले जन्म दुर्लभतरं कर्मयोगाभ्यासमन्तरेण न केनचित्प्राप्तुं शक्यम् । तस्मिंश्च जन्मनि तं बुद्धिसंयोगं तादृशं बुद्ध्या ज्ञान-संस्कृतया धिया सम्बन्धं लभते । कं तम्? पौर्वदेहिकम् । पूर्वस्मिन् देहे भवम्; यत्र ज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपो योगः तेनाश्रितस्तत्र निर्वाहितः । तत्र किल तथाविधयोगसमाश्रयणहेतुभूतज्ञानसंस्कृतया बुद्ध्या सम्बन्धोऽस्याभूदेव । स च परमेश्वरानुग्रहं विना न भवति । स च परमेश्वरानुग्रहो नावश्यतो विरमति । अत पुनश्चिरकालेनापि कंचित्कालं विलम्ब्य पुनरभिपद्यत एव । तत्समबुद्धियोगमादा-

---

१. BN' भोगादिकरण
२. BN' कर्तुरभिप्रा
BS' कर्तुरभिप्रायान
३. IO अनुष्ठितत्वात्
४. BS' and BN' शेषाः
५. BS' संस्कृतया
६. BS' एवं

स्यात् भूयः पुनरपि प्रयत्नमारभते। संसिद्धिनिमित्तं[1] योगफलावाप्त्यर्थं यस्मात्तेनैव पूर्वजन्मसम्बद्धेन मन्देनाप्यभ्यासेन योगविषयेण संस्कारात्मनावस्थितेनावशोऽपि अनिच्छन्नपि ह्रियते आत्मसात्क्रियते। कस्मात्तेनाभ्यासयोगेन ह्रियत इत्याह— यस्मात् कर्मसमाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि स्वरूपं ज्ञातुकामोऽपि[2] शब्दब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्त्वमतिवर्तते ऽतिक्रामति, निश्चयाभावाद्योगविषया प्रवृत्तिरेव न संभवति। संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकम्। अतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तत इत्युक्तम्। स पुनर्योगी प्रयत्नादुद्योगाद्यतमानो योगमनुतिष्ठन् तदनुष्ठानसंस्कारवशाच्च संशुद्धकिल्बिषः प्रक्षालिताज्ञानमयकलङ्को बहुभिर्जन्मभिः परां काष्ठामधिरूढे तादृशि ज्ञाने ततोऽनन्तरं संसिद्धः सम्यक् प्राप्तप्रापणीयः, परां गतिं परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्रकृष्टां भूमिं प्राप्नोति, यतः परं गम्यान्तरं न विद्यते॥

एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥ ४८॥

सुतीव्रस्यापि तपोमात्रस्य अन्तवत्फलत्वात्तपस्विभ्यो योगी नित्यनिरुत्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः; ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमात्र[3]शरणेभ्यः; तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलकर्मवद्भ्योऽधिकः। तस्मात्त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य

---

१. IO and BS[2] add प्रयत्नविशेषणमेतत् after निमित्तं
BN[1] adds it after अवाप्त्यर्थं

२. BN[1] and BS[1] कामोऽपि

३. BN[1] योगमव

४. IO omits मात्र

सर्वोत्कृष्टो योगी भव। ये केचन योगिनो दर्शनभेदात् संभवन्ति, तेषामप्यय-मेवंविधो योगी प्रकृष्टतम इति प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४९ ॥

समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः समाहितो मम मतः। कोऽसौ? यः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया युक्तः सन् मद्गते-नान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मां परमात्मानमीश्वरमेकं तत्त्वं परमोपेय-तयागतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनान्तःकरणेन भजते, वाङ्मनःकायव्यापारान्मत्परानेव कुर्वन् मद्भक्तो भवति। यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमत्स्वरूपावगमपूर्वं मामेव य उपास्ते स एव समाहिततम इत्योम् ॥

याता यस्याङ्गभावं दधति यदि परं योगतामन्ययोगाः
तं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसुकराभ्यासवैराग्यगम्यम्।
सम्यक् संप्राप्तकामैः परमगुरुरिति श्रद्धया पर्युपास्यः
षष्ठोऽध्यायोऽयमार्यैरवहितमतिभिस्त्यक्तसर्वान्यकार्यैः ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१. IO आत्मानमेकमीश्वरं

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्भक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि सतस्तव ज्ञेयशेषो विद्यत एवेत्यात्मन एव जगत्कारणत्वादि प्राक्सूचितप्रायं ज्ञेयान्तरं स्फुटतया प्रतिपादयितुं भगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रितः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

षष्ठाध्यायपरिसमाप्तौ मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजति स युक्ततम इति यदुक्तम्, तदेवै मय्यासक्तमना मैदाश्रितश्च इत्यनेन पदद्वयेनेहानूदितम्। ततश्च मत्स्वरूपं ज्ञात्वा मां भजंस्त्वं यथा येन प्रकारेण सन्देहरहितं कृत्वा समग्रं संपूर्णस्वरूपं मां ज्ञास्यसि प्रतिपत्स्यसे, तदिदानीं शृणु। अयं हि जगत्प्रपञ्चः स्वतःसिद्धनित्यप्रधानपरिणामतया कैश्चित्प्रतिपन्नः; अन्यैः परमाणुप्रक्रमभवत्वेन; इतरैः क्षणिकज्ञानसन्तानप्रभवजन्यतया; परैश्चान्यथा च—इति किमत्र तत्त्वं स्यादित्यस्ति संशयस्यावकाशः। तन्निश्चयार्थं चेदं वक्ष्यमाणमवधारय ॥

---

१. IO परमयोगिनोऽपि.
BS² notes this as an alternative reading.

२. All except BS¹ omit तदेव

३. IO and BN¹ समाश्रित
BS notes this an an alternative reading.

तदेवधारणादेव च समग्रं मत्स्वरूपज्ञानं भविष्यतीत्याह—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

इदं समनन्तरप्रस्तुतं जगत्प्रपञ्चपरमार्थप्रतिपत्तिविषयं मत्स्वरूपैसा संवित्तिविषयं च ज्ञानम्; उपपत्त्युपन्यासरूपं शास्त्रम्; तदुभयसाक्षात्कार विशिष्टेन ज्ञानेन सहितमशेषतः कथयिष्यामि, यत्प्रतिपद्य भूयो बोद्धव्यं यस्त न किञ्चिदवशिष्यते, यदवगमाद्विदितसकलोऽपि कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥

एतयोश्च ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संवेदनमेव फलं पर्यवस्यति; तच्च परमरहस्य सर्वसुलभम् । यतः—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

इह निरवधौ प्राणिसर्गप्रपञ्चे मनुष्यत्वमेव तावद्दुर्लभम् । ते हि मनु कर्मभूमिलब्धजन्मानश्चतुर्वर्गसिद्ध्यधिकारिणः । तेषां मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशादुत्पन्नसंसारविरागः । सिद्धये अपुनर्जन्मा लक्षणप्राप्तये । यतते तत्तदुपायाहरणप्रयत्नपरो भवति, न तु तावत्सिद्धिं प्राप्नो

---

१. IO तदेव
२. BN¹ and BS¹ नेह भूयोऽन्यद्
३. BN¹ सर्वं
४. BS¹ नावशिष्यते
५. IO omits यतते

तेषामपि यतमानानां सिद्धानां तत्तद्दर्शननिश्चितमोक्षलक्षणां सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशादवाप्तमदनुग्रहाविर्भावितयथोक्तनिरतिशय-श्रद्धाभक्तिप्रसाधितविवेकजज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां वेत्ति, आत्मत्वेन प्रतिपद्यते ॥

तज्जगत्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

योऽहं सततचिन्मात्रस्वरूपाप्रच्युत एव अचिन्त्यनिजमायाशक्तिमाहात्म्यात् जडचेतनविभागेन द्विरूप इवावभासमानो जगत्क्रीडामिमां निर्वर्तयामि । यैस्य[1] मे सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वभावानुगतसत्त्वादिगुणत्रयरूपा जडा या प्रकृतिः सेयमष्टधा अष्टाभि प्रकारैर्भिन्ना विभागं प्राप्ता । के तेऽष्टौ प्रकाराः? भूमिरित्यादि । तत्र भूम्यादिभि पञ्चभिरप्ययं क्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारणभूतानि सूक्ष्माणि निर्दिष्टानि वेदितव्यानि । तैश्च कार्यभूतानि[2] पञ्च स्थूलभेदानि एकैकापायपञ्चादि-गुणानि संगृहीतानि । बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गश्च दशसङ्ख्या इति भूम्यादिभिः पञ्च-भिस्तत्त्वविंशतिराक्षिप्ता । मनश्च सर्वेन्द्रियनायकम् । बुद्धिर्निश्चयात्मिका । अहंकारो

---

१. BS' तस्य
२. BS' omits तैश्च कार्यभूतानि
३. BN' adds पृथिव्यादीनि

देहादिष्वनात्ममूतेष्वात्मप्रत्यय.—इति त्रिविधमन्तःकरणमिति त्रयोविंशतिसंख्यः कार्यकारणवर्गः; तदनुगुणं च त्रैगुण्यात्मकं प्रधानं कारणमिति तत्त्वचतुर्विंशतिरूपा जडत्वेनावभासमाना प्रकृतिः। इयं चापरा वक्ष्यमाणजीवभूतप्रकृत्यपेक्षया स्थूला, यतोऽसौ जडा वेद्या परतन्त्रा विनश्वरी सती चेतनाद्वेदकात्स्वतन्त्रात् नित्याश्च जीवतत्त्वादपकृष्टाः। अत एवाह—इत उक्तायाः प्रकृतेः पुनरन्यां विलक्षणां परां प्रकृष्टां जीवभूता मायावशादन्योन्यभिन्नत्वेनावभासमानक्षेत्रज्ञत्वं प्राप्तां विद्धि जानीहि। कीदृशीम्? यया कर्तृभूतयेदं यथोक्तं तत्त्वव्रातमयं जगत् धार्यते। जीवलक्षणपरमप्रकृतिनिबद्धा जगत्सदार्थस्थितिः॥

एवं मायावभासितपरापरभेदेन जडचेतने द्वे प्रकृती—

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।

एते यथाप्रतिपादितस्वरूपे मदीये प्रकृती[1] योनिरुत्पत्तिकारणं एषां तादृशी[2] सर्वाणि भूतानीत्युपधारय, निश्चयेन बुद्ध्यस्व। जीवभूतादिप्रकृतिश्चित्स्वरूपत्वाव्यभिचारात् वस्तुत परमकारणात् परमात्मनो मत्त परमेश्वरादभिन्नापि मन्माया-वशात् भेदमिवापन्ना जडया प्रकृत्यानादित्वेन सम्बद्धा सती तामेव गुणात्मिकां प्रकृतिं महदादिभावेन परिणतामात्मत्वेनाभिमन्यमाना सुखादिसाधनभावेन[3] चेतना-चेतननानाभावरूपं विषयमपेक्षत इत्यादि प्रकृतिपुरुषसम्बन्धो जगत कारणम्—इत्येते प्रकृती सर्वभूतानां योनिरित्युक्तम्॥

---

१. IO omits प्रकृती

२. All except BS[2] तादृशी

३. BN[1] and BS[1] सुखदादि

तथाच वक्ष्यति—

"यावत्किंचित्संभवति सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥" इति[1]

एवं जगत्कारणभूतयोरेतयोर्मत्सम्बन्धिन्यो प्रकृत्यो मन्मायैव एवमवभासने कारणमिति ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

कृत्स्नस्य सर्वस्य निरवधिचराचरभूतभेदमयस्य जगत प्रभव प्रलयश्चाहम्, मत्त एवैतत्प्रभवति, मय्येवैतत्प्रलीयत इत्यर्थ. । मैत्सङ्कल्पमात्रोद्भावितया माययैव ते जडाजडे प्रकृती आभास्येते । तन्निबन्धनौ च सर्गसंहारावित्येतयोर्जगत्प्रभव-प्रलययोरहमेव मूलकारणमित्यर्थ ॥

अत एव ममैव परमकारणत्वात्स्वरूपलाभे कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह—

मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

जडा प्रकृतिरपरेत्युक्ता ; तदपेक्षया जीवभूता परा इत्येतयोस्तु कारण-भूतोऽहं परतर इति मत्तोऽन्यत्किंचिद्वस्त्वन्तरं न संभवति, यन्मत्कारणत्वेन परतमं

---

1. IO adds उक्तम्
2. BN[1] omits मत्
3. IO omits इत्यर्थ
4. IO omits अत...कारण

स्यात्; अहमेव कारणं निरुत्तरमित्यर्थः। यतो इदं सर्वं मावजातं मयि सर्वाश्रयभूते प्रोतमनुस्यूतम्। कथम्? एकस्मिंस्तन्तौ यथा परस्परपृथग्भूता अपि मणिगणा व्यवस्थितिमनुभवन्ति, तथा मन्मायोद्भावितान्योन्यभेदाश्चराचरभावा मय्येवैकस्मिन्नाश्रये तिष्ठन्तीत्यर्थः॥

ननु उभे एते जडाजडे मम प्रकृती; प्रकृतिश्च स्वभाव उच्यते; तत्कथमद्वयचिन्मात्रतत्त्वरूपस्य जडात्मकत्वाद्भिन्नधर्मश्चेतनोऽपि परापरावच्छेदात्मानारूपस्वभाव उपपद्येत—इति वास्तवं प्रमात्रद्वैतं प्रतिपादयितुमाह—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रकाशः शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु॥ ८॥
पुण्यः पृथिव्यां गन्धोऽस्मि तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु॥ ९॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्॥ १०॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥ ११॥

---

१. BN' य इदं
२. IO omits प्रोतं
३. IO and BN' omit मम
४. BS' जडाजडात्मत्वात्
५. BS' चेतने
६. IO adds उच्यते

सवेद्यमाना सन्त सर्वे भावा त तमात्मान लभन्ते, सवेद्यमानताव्यतिरिक्तेन प्रकारान्तरेण कस्याचिदवस्थाया केषामप्यनुपलम्भात्। इत्थ वास्तव एक एव सवेदिता सविदन्नेव भावान् सृजति। ततो भावरूपा सवेदितुरेव शक्तिर्विजृम्भते, नान्यत्तद्व्यतिरिक्त किंचिदिदम्। अत परापरे मे प्रकृती स्वभावभूते इति स्वत सिद्ध प्रमात्रद्वैत गर्भीकृत्योपक्रम एव यदुक्त तत् "रसोऽहम्" इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेनोपपादयति। तत्र यो यस्य प्राधान्येन वर्तते गुण, स एव तस्यात्मेति अपा रस एवात्मा, स चाहम्, यत उक्तेन न्यायेन रस्यमानतया सवेद्यमाना आपो रसरूपमात्मान लभन्ते, ततो रसयितुरेव रसात्मिका शक्ति, ममैव चानुभवितृत्वलक्षणस्वभावाव्यभिचाराद्रसयितृत्वम्, ततोऽप्स्वह रस इत्युक्तम्। यथाप्सु रस आत्मत्वेन व्यवस्थित, एव पृथिव्या गन्ध शशिरविविभावसुषु तेजोलक्षणभूतभेदेषु प्रकाश तेज शब्दाभिहितो रूपगुण आत्मत्वेन व्यवस्थित। तथा खे नभसि शब्दो गुण। एव वायौ स्पर्शगुणोऽप्यत्र परिसङ्ख्येय इति भूतपञ्चके गन्धादिप्रधानगुणात्मना पूर्वोक्तेन न्यायेनाह व्यवस्थित इति पूर्वोक्तेन विभागेन भूतपञ्चकसगृहीततत्त्वविंशतिरूपजडप्रकृतिविभागे मम स्वभाव इत्युपपादितम्। पुण्यशब्दश्चात्र प्राधान्यापेक्षया सर्वगुणेषु विशेषणत्वेनानुवर्तनीय। एव भूतेषु प्राणिषु धर्माविरुद्ध काम सङ्कल्पोऽहम्, मनोऽहम्, तथा नृषु जीवेषु पौरुषमहङ्कारात्मक पुरपन्नमहमेव, तथा बुद्धिमता बुद्धिरहमेवेति। मनोऽहकारबुद्धिलक्षणमन्त -

---

१ IO सर्वमावा
२ All except BS[2] लभते
३. IO and BS शिशिरविभावसु
४ BS[1], BS[2] and BN[1] लक्षण
५. BN[1] and BS[1] omit अह

करणं पुरुषाणां प्रधानं धर्मत्रयं पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेवेति त्रिभिरेतैः सहितः त्रयोविंशतिभेदः कार्यकारणवर्गश्चतुर्विंशेन प्रधानेनानुगतो जडप्रकृतिप्रपञ्चो ममैव स्वभाव इति व्यवहितैः पादैः प्रतिपादितम्। एवमेव सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं प्रधानम्, तदप्यहमेव; तथा सर्ववेदेषु प्रणव ओंकारः स्वोदिताविकृ॑तात्मन्यात्मको ऽहमेव; स हि प्रकृतिभूतत्वात्सर्ववेदेषु प्रधानम्; तस्य विकारभूता हि सर्वे वेदाः; तथा सर्वक्रियासु तपोमयी क्रिया प्रधानम्; ततस्तपस्विषु वर्तमानं तपोऽहमेव; कामरागविवर्जितं बलं बलवतां प्रधानम्; तदपि पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेव; तथा तेजस्विनां प्रभावातिशययुक्तानां तेजःप्रभावो मुख्यः, तदप्यहमेव। एवमनेन क्रमेण सर्वभूतानां बीजं हेतुरहमेवेति जडचेतनभेदेन द्विप्रकारा प्रकृतिर्ममैव स्वभाव इत्यनेन प्रकारेण विप्रकृष्टसमन्वयैः पदैः[४] प्रतिपादितम्॥

एवम् "रसोऽहम्" इत्यादि प्राधान्यविवक्षयोपलक्षणमात्रत्वेन प्रतिपादितम्। परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पदार्थजातं किंचन न संभवति, यन्नाहमिति प्रतिपादयितुमाह—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेह तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥ १२॥

अपर्यन्ते भावप्रपञ्चे प्रकृतिपरिणामस्वरूपत्वात् सर्वस्य भावस्य त्रैगुण्ये स्थिते, केचित्सत्त्वप्रधाना गुणीभूतरजस्तमस्काः; केचिदेवमेव रजःप्रधानाः; केचित्तमः-

१. BS¹ मिश्रप्रधान
२. BS¹ तदपि
३. IO, BN¹ and BS¹ अविकृतात्या-त्मकः
४. BN¹ omits पदैः
५. BN¹ omits मात्र
६. BN¹ परिणामरूपत्वात्

प्रधाना—इति तारतम्यभेदानन्त्यमेनपेक्ष्य[1] त्रित्वेन संगृहीता इति ये केचन सात्त्विका राजसा तामसाश्च भावा संभवन्ति, तान् पूर्वोक्तेन न्यायेन मत्त एव परमकारणात् जातान् जानीहि; किंतु तेषु मत्कार्यज्ञेयरूपतया लब्धात्मकेषु भावेषु सत्सु नाहं भवामि, न तत्सत्ताधीनसद्भावता मम स्वभावसिद्धनित्योपलब्धृमात्रधर्मकस्य विद्यते। ते तु तथारूपा मयि सति भवन्ति, उक्तोपपत्त्या मत्सत्ताधीनसद्भावा सर्व एव भावा इत्यर्थः॥

नन्वेवं स्वशक्तिमात्रोपादानतया सर्वकर्ता परमेश्वर एक एवायमात्मा; तत्कुतोऽयं जीवानां व्यामोहः[3] यदेते कारणान्तरलब्धात्मकं किंचिदेव स्वविषयभूतं वस्तु जानन्ति, कुर्वन्ति च इत्यत्र वक्ष्यमाणं समायाशक्तिवैभवं गर्भीकृत्योत्तरमाह—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥ १३॥

सर्वं जगत् सकलो जीवलोकः एभिः सात्त्विकादिभिः पूर्वं प्रतिपादितैर्गुणमयैः सुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावैः सर्वैः पदार्थैः[6] यथास्थितस्वभावप्रत्यवमर्शव्यवधायकतया मोहितः जनितान्योन्यभिन्नदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञान-

---

१. BN' अपेक्ष्य
२. BS' प्रकाशरूपात्
३. BS' adds तु
४. IO धीना
५. BS' मात्रोपपादन
६. BS' omits पदार्थैः

तिमिरं सर्वेभ्यो भावेभ्यो वेद्यैकस्वरूपत्वादनित्येभ्य परं व्यतिरिक्तस्वभावम्, अत एवाव्ययम्, अविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणव्यय मा परतत्त्वं न जानाति, न प्रतिपद्यते ॥

ननु प्रबन्धतो यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण त्वमेव परमेश्वर परमात्मा एकं तत्त्व निजृम्भसे। तत्क एते गुणा नाम यैर्न्मयैर्मायैर्मोहित जगत् मा न जानाती-[१] त्युक्तम्[२] अत्राह—

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामतितरन्ति ते ॥ १४ ॥

यद्ब्रवीपि, क एते गुणा नाम, एषा हि गुणमयी देवी माया । इत्थं देवनात् क्रीडनाद्देवस्य सतो मम सम्बन्धिन्यसत्यपि सत्यवदाभासयन्ती मदीया शक्ति ; मम किल पारमार्थिकी परा शक्तिरेकैव, साहमिति यथोक्तं मैस्वरूप परामृशन्ती [५]निवेत्युच्यते । इदमिति तु परामृशन्ती मम मायेति व्यवह्रियते । इदमिनि तुं पराभर्शो व्यतिरिक्तवेद्यार्थोद्भावनेन स्वरूपं लभते। तच्च वेद्यं जडचेतनभेदेन सङ्महतो द्विप्रकारकमेव, अवान्तरभेदपरिकल्पनया अनन्तमपि सुख-दु खमोहभेदात् त्रिविधप्रत्ययरूपतया वेद्यत्वेन पर्यवस्यत् सत्त्वादिगुणत्रयात्मक-

---

१. BS मन्मयै
२. IO and BS[2] मायामेता
३. IO and BS[2] सत्यमपि
४. IO पर
BN[1] and BS[1] मम
५ BS[1] and BN[2] omit विद्या...शन्ती
६ BS[2] omits तु
७ BN[1] omits परि

तया सर्वं संगृहीतम् । अतो विश्वभावमयी गुणमयी मम मायेत्युक्तम् । अतः क्रीडैकप्रयोजनस्यापि ममेच्छयैव गुणमयत्वेन विजृम्भमाणा न केनचित्परेणातिक्रमितुं शक्येति दुरत्ययेत्यर्थः । ननु यद्येवमेषा न केनचिदन्यथा कर्तुं पार्यते, तत्सर्वथा संसारविभ्रमानुपरमे प्रसक्ते निरर्थकमेवायमपवर्गमार्गप्राप्त्युपायोपदेश इत्यत्राह—मामेवैकं यथोक्तस्वरूपं परमेश्वरं परमात्मानं मदनुग्रहेच्छाप्रबोधिताः सन्तो ये प्रपद्यन्ते भेदाभेदसमापत्तिपर्यवसायिना यथोक्तेन ज्ञानेन समाश्रयन्ते त एनामतितरन्ति अतिक्रामन्ति । अहमेवैकः सततविकस्वरप्रकाशात्मा प्रभाकर इव तामिस्रयानया मायया न कदाचित्संस्प्रष्टुं शक्यः । ततो मत्स्वरूपसमापन्नत्वाद्गलितदेहाद्यहंमत्ययतया अहमेव सम्पन्ना एते परमार्थेन स्वभावभावभेदावभाससन्तमसमयीं मायामतिलङ्घयितुमलम्, न तु तस्यास्तदितरे मोहनिद्रानिमीलितनिजदृश्य स्वरूपमपि संवेदितुं शक्ताः ॥

ननु कस्मात्त्वां सर्वे कश्चिन्न प्रपद्यत इत्याह—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मदिच्छयैवासुरं रजस्तमोबहुलं भावं सत्त्वा सर्गमापन्नाः । अत एव मायया यथोक्तस्वरूपया अविद्यया अपहृतज्ञाना आक्षिप्तपरमार्थबोधाः । ततश्च दुष्कृतिनः

१. BN¹ दुरत्ययेत्युक्ता
BS¹ दुरत्ययेनित्यक्ता
२. BN¹ मदेकत्वर्थंव
३. BS¹ omits समापत्ति
४. BN¹ and BS¹ एनं
५. IO omits आत्मा
६. IO and BS¹ omits मायया
७. BS¹ संस्पष्टुं
८. BN¹ and BS¹ एवं

संसारश्वभ्रपातपर्यवसायिज्ञानशून्यदुष्क्रियावन्तः; अत एव मूढा विचेतसो नराधमाः पुरुषेषु मध्ये निकृष्टा मां परमात्मानं न प्रपद्यन्ते नाश्रयन्ते ॥

ये तु मदिच्छावशादेव दैवसर्गभाजः सन्तो मदनुग्रहेच्छाभिर्भावितविद्याशक्तिप्रबोधिताः कैवल्यप्राप्तिफलपुण्यक्रियायुक्ताः प्रबुद्धाः, ते—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः सदा।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अनुगृहीततत्साम्येऽप्यनुग्रहेच्छातीव्रतातिशयतारतम्याच्चतुर्विधाः प्रस्तुतविभागेन चतुष्प्रकारा जना मां भजन्ते, मद्भक्ता भवन्ति। अत एव ते सुकृतिनः[1]। तेषां चातुर्विध्यं कथयति—आर्त इत्यादिना। तत्रार्तो मां भजते। यो मृदुतरमदनुग्रहमहौषधेन विशीर्यमाणसंसारमोहसंनिपाततया चिरात्स्वसंवेद्यतापन्नदुःखनयवेदनाकदर्थ्यमानमानसः तन्निवृत्तिमिच्छन् सकललोकप्रसिद्धलतत्संगाकारादिस्थूलोपायसमाश्रयणेन मद्भक्तो भवति, ततः क्रमेण वर्धमानसंवेश[2]लेशवशाज्जिज्ञासुर्यः समुपजायमानजगद्भावहेयोपादेयविचारः सन् कोऽहम्, किमिदं शरीरेन्द्रियविषयादिमयं महामोहजालम्, कथम् अतो बन्धनात्परिमुच्येय—इति तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः नानाशास्त्रशुश्रूषाश्रवणाद्यभियुक्तमतिः संशयापन्न एव मत्सपर्यापरो भवति। अत एव तत्त्वजिज्ञासाभिनिवेशप्रकर्षा[3]दाविर्भवद्विवेकावसानलोकविलीयमान-

1 IO सुकृतिनोऽर्जुन
2. BS[1] समावेश
3. BS[1] *omits* प्रकर्षात्
4. IO विरलोऽक्रियमाण
This is noted as an alternative reading both in BS[1] and BN[1]

विपर्ययप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वप्रथमानयथास्थितहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मां भजते। यः शास्त्राभ्यासवशादुत्पन्ननिश्चयः सन् इदमेव परमं फलमित्युपादेयतया आत्मतत्त्व-लक्षणमर्थं वस्त्वर्थयते अभिकाङ्क्षयति, ततो ज्ञानी मां भजते। यः सकल-विचिकित्साविच्छेदविश्वस्तमतिः स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपायः सन् यथोक्त-स्वरूपमव्यवधानेन मामेवोपास्त इति ॥

एषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानिनः प्रकर्षं प्रतिपादयितुमाह—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामार्तादीनां मध्ये ज्ञानी यथोक्तबार्धवान्[1] विशिष्यते। यतोऽसौ सर्वतः स्थूलात् सूक्ष्माच्च विनिवृत्तोपादेयप्रतिपत्तिः परामुपायकाष्ठामधिरूढः अत एव वेदकैकस्वभावः, एकस्मिन् मयि परसंसत्त्वे भक्तिमान्, अत एव नित्ययुक्तः सर्वा-स्ववस्थास्वविच्छिन्नसमाधानः, यस्मात्तस्यैवंविधस्य ज्ञानिनोऽहमत्यर्थमखिलपदार्थ-सार्थपरिहारेण[2] प्रियः प्रीतिकारणम्, स चापि तथैव मम प्रियः —इत्यन्यनिरेकप्रति-पादनपरमेतत् ॥

ननु ज्ञानिन एव प्रकृष्टत्वे सत्यार्तादयः किं बहिष्कृता एवेत्यत्राह[3]—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

---

१ BN¹ ज्ञानवान्
२. IO and BS¹ अखिलमप्यपदार्थ
३ BN¹ omits अत्र

ते आर्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वेनान्योन्यभिन्नरूपा, तथापि भक्तिमूर्त्या कृतोदयया परयैकया मच्छक्त्याधिष्ठिता सन्त सर्व एवोदारा उदात्तचेतस औदार्यलक्षणेनैकेन गुणेन[१] युक्ता, किन्त्वातिजिज्ञासार्थार्थितादशासु ये वर्तन्ते ते व्यतिरिक्तार्थालम्बिनो ज्ञानवान् पुनरहमित्यभेदेन मत्स्वरूपैकालम्बन इत्यात्मैवासौ ममाभिप्रेत। एतदेव प्रकटयति—यस्मात्स ज्ञानी ममैव नान्यस्य व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्यानुत्तमा निरतिशया गतिं[२] प्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षण पन्थानमास्थित समाश्रित ॥

यतो युक्तात्मा मय्येव समाहितान्त करणोऽयमत —

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आर्तत्वाद्यवस्थाजुषा भूयसा जन्मना शरीरपरिग्रहाणामन्ते परिक्षये सर्वमिद चराचर भावजात परमार्थसततनिर्विकारसामान्यसंविद्रूपो भगवान्, सर्वत्र वसनात् सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेव इति, सर्वाद्वयत्वनिश्चयेन मा परमकारण प्रतिपद्यते। स चैवविध सर्वोत्कृष्टस्वभाव सुतरा दुर्लभ दुष्प्राप, मनुष्यकोटि[ष्]वपि कदाचित्[३]तादृशो महानुभावो लभ्यते, न वा ॥

कस्मात्तथाविध सुदुर्लभ इत्यत्र स्वेच्छामात्रमेक[४] कारण प्रतिपादयितुमाह—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया[५] ॥ २० ॥

---

१ IO and BS[२] omit गुणेन
२ BN निरतिशयगतिं
३. BN[१] omits कदाचित्
४ BN एक-
५. All except IO स्वयं

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

इह यथाप्रतिपादितप्रकारेण नानाजीवभूतमत्प्रकृत्यात्मिका पुरुषा मदिच्छोद्भावितकार्यकारणभावया गुणात्मिकया प्रकृत्या स्वया तत्तत्पुरुषभेदेन प्रतिनियतकार्यकारणात्मना प्रत्येकं स्वत्वमापन्नया नियता प्रविभक्तशरीरेन्द्रियविषयाद्यात्मकतया परस्परभेदेन नियन्त्रिता सन्त सुखाद्यात्मकं प्राकृत रूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्ना । अत एव स्वत्वापन्नतत्तत्प्रकृत्युचितैस्तैस्तै क्रियाफलतया प्राप्यत्वेन काम्यमानै कामैर्भोगैस्तत्तल्लोकान्तरभोग्यैर्हृतज्ञाना मुषितपरमार्थलक्षणैकतत्त्वविषयबोधा सन्त , अन्यदेवता अन्या आत्मलक्षणपरमदैवतव्यतिरिक्तहरिहरहिरण्यगर्भादित्यप्रभृती तत्तत्स्वाभिमतनानाफलदायित्वश्रुतप्रभावा परस्परभिन्नात्मतयावगम्यमाना प्रपद्यन्ते भजन्ते । कथम्[२] त त तत्तद्दर्शनप्रसिद्ध नियमम् इतिकर्तव्यताविशेषरूपा व्यवस्थामाश्रित्य अवलम्ब्य । इत्थं स्थिते यो य क्षेत्रज्ञ फलाभिलाषानुगुण्येन या या चतुर्भुजत्रिणेत्रत्वादिविभक्तविशेषा तनु मूर्ति भक्त समाश्रित सन् श्रद्धया तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयया तत्फलप्राप्तये

---

१. BS' भोग

२ BS' and IO अन्य

पूजयितुं वाञ्छति, तस्य तस्य तामेव तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयां नान्यां परामेकतत्त्वविषयामचलां तद्विषयत्वेन स्थिराम् अहं ददामि। मत्त एव सात्त्विकादि-सर्वभावोद्भवस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात् स तया मद्दत्तया श्रद्धया तस्य तत्तदाकृते-र्देवताविशेषस्याराधनं प्रसादनमीहते, मनोवाक्कायैश्चेष्टते ; ततश्च देवताविशेषा-दाराधितात् सतः पूर्वोक्तोपपत्त्या मयैवैकेन पारमार्थिकेन कर्त्रा विहितान् विसृष्टान् हितानानुकूलान् कामान् भोगान् लभते ; किंतु मामेकमीश्वरं सर्वमनोरथप्रदं सम्यग्ज्ञानाभावादजानताम्, अत एवाल्पप्रज्ञानां तेषां परिमितं भोगलक्षणं फलमन्त-वदनित्यं भवति। ते ह्यज्ञानमोहिताः सन्त आत्मानं देवतां फलं च नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते। ततश्च ये देवान्नानात्वेन प्रतिपन्नान् यज्ञादिभिरन्तवद्भिः क्रियाविशेषै-र्यजन्ते प्रीणयन्ति, ते देवान् यान्ति, तत्तद्देवताधिकरणभूतं तं तं देवलोकं गच्छन्ति। ये तु मां यथोक्तस्वरूपमेकं तत्त्वं यथाप्रतिपादितेन क्रमेण मदि-च्छयैव प्रेर्यमाणाः सन्तः ज्ञानित्वदशाधिरोहपर्यन्तेन भक्ताः समाश्रिताः, ते मामेव परमं यान्ति, अहमित्यभेदेन समापद्यन्ते ॥

तदित्थमासुरं दैवं च सर्गं मयैव स्वेच्छयापादितो लोको मायाख्यया अविद्याख्यया शक्त्या प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियुज्यमान संसारस्वर्गलक्षणं फलं प्राप्नोतीति सङ्ग्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

> नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
> मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २४ ॥

---

१. BS² adds युक्तः
२. BS¹ परिमित
३. IO आत्मा देवतां
४. BN¹ and BS² add क्रमेण
५. IO अविद्याख्ययुक्त्या च प्रवृत्ति BN¹ अविद्यया शक्त्या च प्रवृत्ति

वैश्वरूप्येऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थानापरिच्युतिलक्षण ऐश्वरसमाधिर्योगशब्देनोक्त[२] । तथाविधयोगमहिम्नोत्पादिता या माया मत्स्वरूपान्यथाप्रतिपत्तिहेतु शक्ति, तया समावृतो व्यवहित सन् अहं सर्वस्य मत्प्रकृतिमोहितस्यासुरस्वभावस्य जन्तोर्न प्रकाश, आत्मतया न प्रत्यभिज्ञेय, ततश्च सर्वो मूढो लोकोऽयम् अजम् अव्ययम् नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहित मा नाभिजानाति, आत्मत्वेन न प्रत्यवमृशति ॥

यत —

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्यन्ति च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २५ ॥

शरीराणि अनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसिताहंप्रत्ययत्वात् सर्वतोऽवच्छेदवन्ति वेद्यदशामापन्नानि, अत एवातीतवर्तमानभविष्यत्पदविशेष्याणि[३] भूतानि, सर्वशरीरिणोऽहं परमार्थवेदकस्वभाव एक एव वेद जानामि । मा पुनर्नित्यत्वात् कालकल्पनाद्यनवच्छेद्यनिरतिशयमहिमानं न कश्चिच्छरीरी[४] वेद जानाति—इत्यनेनानन्यसाधारणवेदकैकस्वभावत्व परस्य कारणस्य तत्कार्यस्य च जगतस्तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्य वेद्यत्वमेव प्रतिपादितम् ॥

कस्मात्त्वा न वेद कश्चिदित्यत्राह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २६ ॥

---

१ BN¹ अवस्थापरि
२ IO, BS¹ and BN¹ शब्दो नोक्त
३ BN¹ विशेषणानि
४ BN¹ शरीरे

यत एतानि सर्वभूतानि मन्मायावशादन्योन्यभिन्नानि अनित्यशरीरात्मकत्वाज्जन्मविनाशभाञ्जि। सर्गे सृष्टौ सत्यां संमोहं[1] पारमार्थिकस्वरूपाविमर्शरूपमज्ञानं यान्ति प्रतिपद्यन्ते। केन हेतुना[2] द्वन्द्वमोहेन; द्वन्द्वानि सुखदुःखाद्यात्मकानि स एव मोहस्तत्त्वाप्रतिपत्तिः तेन। कीदृशेन[3] इच्छाद्वेषसमुत्थेन रागद्वेषप्रभवेन। इदमत्र तात्पर्यम्—मन्मायोद्भावितगुणमयप्रकृतिरूपसर्गसंमोहिता सर्वप्राणिन परस्परभिन्नानित्यगुणपरिणामात्मकमेव जगदिदं मन्यमाना, कञ्चिद्रज्यन्त, कंचिद्‌द्विषन्त[4], संसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्ति। अतो यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां नित्यनिर्विकारैकचित्स्वभावं परमात्मानं न भजन्ते ॥

के[6] पुनस्त्वा भजन्ते इत्यत्राह—

येषां त्वन्तं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २७ ॥

येषा पुनर्जनाना मदनुग्रहादेव प्रत्युदितविद्याशक्तीनां सताम्, अत एव पुण्यकर्मणां सुकृतिनाम्, पापम् अज्ञानलक्षणम्; अन्तं गतं विनाशं प्राप्तम्; ते यथोक्तात् द्वन्द्वमोहान्निर्मुक्ता.; दृढव्रता स्थिरनियमा सन्तो मामेकं दैवतं भजन्ते, मदभेदप्रतिपत्तिपर्यन्तया सपर्यया समाश्रयन्ते ॥

---

१. BN[1] omits संमोहं
२. BN[1] omits हेतुना
३. BS[1] omits आदि
४. BS[1] किंचित्
५. IO omits मां...भावं
६. BN[1] कैन पुनः

इत्थं च—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २८ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं तथा विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ २९ ॥

मा यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य चतुर्विधया भक्त्या लम्बनीकृत्य ये जरामरणादि-द्वन्द्वदोषविमुक्तये यतन्ते सततमविलुप्तोद्योगा भवन्ति, ते च युक्तचेतसः यथोक्तसमाधिसततसमाहितमनसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन समनन्तराध्यायव्याख्या-स्यमानसप्तविधविज्ञानदृशा मा विदु मा जानत इत्योम् ॥

गीताध्याये स्थितिमुपगता सप्तमे सत्यरूपे
सन्त सम्यक्फलितसुकृता केऽपि लोके यथास्मिन् ।
नि सन्देहा सकलभुवनाभोगभावव्यवस्थां
हस्तन्यस्तामलकफलवद्व्यक्तमालोकयन्तु ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
सप्तमोऽध्याय. ॥

---

१. All except BN[1] समाश्रित्य

२. IO and BN[1] यजन्ति
BS[2] notes this as an alternative reading

३ IO and BN[1] यथा विदु.
BS[2] notes this as an alternative reading. Another reading noted in the same is च ते विदुः

४. IO चेतसः

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रतिपादितज्ञानविदो भक्तिस्वरूपविज्ञानविशारदा ब्रह्मादीन् प्रकारान् विदुरिति यत् भगवतोक्तं ततस्तेषां प्रकाराणां सञ्जातस्वरूपजिज्ञासः अर्जुन उवाच—

> किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
> अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
>
> अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
> प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

प्रश्नवाक्यान्येतानि गतार्थानि । किंतु किं तदिति तच्छब्दस्यायमभिप्राय[1], यद्भगवता उक्तमायेष्वेतेषु प्रकारेषु किं तद्ब्रह्म कः प्रकारो ब्रह्मस्वरूप[1], कश्चाध्यात्मस्वरूप इति विभागजिज्ञासारूपः; प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति पूर्वमनुक्तार्थविषयः पृथक्प्रश्नः ॥

यथोक्तप्रश्नव्याकरणार्थं भगवानुत्तरमाह—

> अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
> भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

---

१. IOj and BN[1] वाक्यार्थानि

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकालेऽपि मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

तत्र ब्रह्म किमुच्यते इति प्रश्ने तावदुत्तरम् । [1]परममक्षरं ब्रह्म न क्षरति न सञ्च[2]लति, न स्वरूपाच्च्यवतीत्यक्षरं चिद्रूपमुच्यते । तच्च द्विप्रकारं संभवति, ब्रह्मस्वरूपं जीवरूपं च । यद्ब्रह्मरूपं तत्परम्, तस्य न कदाचित्स्वरूपात्सञ्चलनं भवति । यतस्तस्य प्रबन्धत स्वरूपं जन्मविनाशादिभावविकारासंस्पृष्टैकचिन्मात्रलक्षणं सहजनित्यानन्दैकधर्मकं[3] सकलविधभावावभासकत्वाद्विश्वरूपमपि विधभावावच्छे[4]द्यत्वेन कथंचिदप्य[5]संस्कृततत्वाचेभ्यो व्यतिरिक्तं प्रतिपादितमेव । जीवरूपं तु कूटस्थत्वे सत्यक्षरं भवति, किन्त्वपरं [6]परं ब्रह्मवत् परत्वे[7]नावस्थितम् ; यतस्तस्य मायावशात् क्षरत्वभाव[8]प्राकृतभावाहंमत्यवालम्बने सति देहादिप्राकृतभावव्यत्ययो[9]दयौ जन्ममरणादिकं वा तत्स्वरूपमनुविदधानस्य स्वरूपप्रच्युतिसम्बन्धे सत्यपरमक्षरत्वम्, यद्वक्ष्यति—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

१. BN[1] परमक्षरे
२ BN[1] and BS[1] संचलयति
३. IO adds से
४. BS[1] अवच्छेदेन
५. BN[1] and BS[3] omit अपि
६. BS[1] परब्रह्म
७. BS[1] त्वेन नावस्थितं
८. All except BS[1] omit प्राकृत... हादि
९. BN[1] समये सति

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तम ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम ॥" इति ।

इत्थ ब्रह्मापेक्षया जीवाना नित्यत्वेऽपि प्रतिपादितोपपत्त्या निरूप्यमक्षरत्वम् । परम त्वक्षर ब्रह्मेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । अध्यात्म किमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्—स्वभावोऽध्यात्ममिति । स्वभावशब्देन "भूमिराप " इत्यादिना "ययेद धार्यते जगत्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन परापरा च प्रकृतिर्भगवता प्राक् प्रतिपादिता इहोच्यते । एव प्रकृत्यात्मक स्वभाव परमकारणरूपसत्यात्मावभासितनानात्माधीनत्वादध्यात्ममित्युक्त । आत्मा हि परमेश्वरो जडचेतनविभागेन स्वेच्छयात्मानमेवावभासयति । यदुक्तम्—

"कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देव स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चय ॥"

एव द्विप्रकारप्रकृतिलक्षणस्वभाव आत्माधीनत्वादध्यात्ममुच्यते—इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम् । अथ कि कर्मेत्युत्तरम्—"विसर्ग कर्मसज्ञित" इति । विसर्गो विशिष्टापरब्रह्मव्यतिरिक्ता सृष्टि कर्मेति सज्ञित । तस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह—भूतभावोद्भवकर , भूताना जडाजडप्रकृत्यात्मकाना यो भाव सत्ता जडाना प्रवाहनित्यतारूपा चेतनानामन्योन्यविभक्तत्वेऽपि कूटस्थनित्यतारूपा तस्य भावस्योद्भव तथावभासनरूपामभिव्यक्ति य करोति स तथोक्त, ईश्वरेच्छया

१　IO अध्यात्मक
२　BS' अपरापरा
३　BS' त्वाध्यात्म
४　BS' विसृष्टा
५　IO पर

अनादिना प्रवन्धेन रृतो य स्वप्रपञ्चमय सर्ग, स तयो कर्मेत्युच्यते, यत उक्त माक्—"एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय" इति । एव बुद्ध्यादिपृथिवीपर्यन्त[1] प्रपञ्चलक्षणो जडाया प्रकृतेर्यो विविध सर्ग, तथा चतुर्दशविधप्राणिप्रपञ्चलक्षणो यो जीवभूताया प्रकृतेर्विविध सर्ग स तयो सयोगजन्यात्तयो[2] कर्मत्वेन निसर्ग उक्त इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरम् । अथाधिभूत किमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्—"अधिभूत क्षरो भाव" इति । क्षर परिणमद्रूपतया स्वरूपसञ्चलनपरो यो भाव प्रतिपुरुष विभक्तकार्यकारणकलापात्मक पदार्थ सोऽधिभूतमुच्यते, तस्य भूताधीनत्वात भूतरूपा प्रकृति कार्यकारणात्मना विपरिणमत इति क्षर भावोऽधिभूतमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम् । पुरुषोऽधिदैवतमिति । पुरुष क्षेत्रज्ञ इति जातावेकवचनत् । अतस्ते ते पुरुषा तत्तद्वासनानुगुण्येन परिणतप्रविभक्ततत्तत्कार्यकारणात्मकक्षरभावरूपेऽधिष्ठातृतया वर्तिष्ठमाना अधिदैवतत्त्व भजन्त इति पुरुषोऽधिदैवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् । अथात्र देहे कथ केन प्रकारेण कश्चाधियज्ञ इत्यत्रोत्तरमाह—"अधियज्ञोऽहमेवात्र" इति । परस्परविभक्तकर्त्रभिमानाविष्टनानाक्षेत्रज्ञाधिष्ठितेऽस्मिन् देहे[4] यद्यपि क्षेत्रज्ञा एवाधियज्ञत्वमर्हन्ति[5], तत्तत्फलाभिसधिना त त योगविधिमनुतिष्ठन्तस्तादृशमवच्छिन्नमात्मान कर्तृत्वेनाभिमन्यन्ते, तथापि पारमार्थिकस्य कर्तृत्वस्यानन्यसाधारणत्वादहमेव मुख्य कर्ता सर्वयज्ञानामित्यहमेवाधियज्ञो नान्य । कथमिति

१ BS[2] पर्यन्त
२ BS[2] जडात्तयो
३ BN and BS रूपतत्त्वस्य
४ IO देहो
५ BS[2] यज्ञमर्हन्ति
६ BS and BS[2] यागविधि
७ IO सर्वज्ञाना

प्रकारे। प्रश्नेऽप्येतदेवोत्तरमहमेवाहमिति, अनेनैव प्रकारेणाहमधियज्ञ। इदमत्र तात्पर्यत्—योऽपि क्षेत्रज्ञाना शरीराद्यात्म्यननिमित्ताहंकार, योऽपि पैरस्वरूपनिष्ठो मम तयोरहङ्कारत्वे नास्ति कश्चिद्भेद ; केवलं मायावशात् क्षेत्रज्ञानामवच्छेदौ-लम्यननिष्ठत्वादवच्छिन्न इवासौ, मम तु स्वभावनिष्ठत्वादनवच्छिन्न इति अहमेव नान्यो मुख्याहङ्कारनिष्ठतयाधियज्ञो न प्रकारान्तरेण इति सर्वयज्ञेष्वधिष्ठात प्रभुरहमेव, यदुक्तम्—"अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च" इति पष्ठप्रश्नस्योत्तरम्। अनेनैव न्यायेनाधिभूतमहमेवेति बोद्धव्यम्; भूतभावेन परमार्थभूतोऽहमेव स्थित इत्यर्थ। तथैवाधिदैवतत्वेन पुरुषाख्यो य प्रकार उक्त तत्राहमेवाधिष्ठात इति प्रश्नपदकृत्य सङ्क्षेपतो व्याकारणमेव वेदितव्यम्। यदुत ब्रह्मात्मकर्मसज्ञ परमात्मक्षेत्रज्ञप्रकृतिपरिणामरूप सप्तमे तत्त्वत्रय निर्णीतम्, तत्र यथाक्रममधियज्ञाधिदैवताधिभूतभावेनाहमेव तत्त्वतो व्यवस्थितो न मद्व्यतिरिक्त किंचित्सम्भवतीति तात्पर्यम्। तथा सप्तमे—"ते ब्रह्म तद्विदु कृत्स्नम्" इत्यादिना तत्त्वत्रयमेतदुक्त्वा "साधिभूताधिदैवं मा साधियज्ञं च ते विदु" इति तद्व्यापकत्वेनात्मान भगवान् निर्दिष्टवानिति। अथ प्रयाणकाले देहाद्देहान्तरसङ्क्रान्तिसमये नियतात्ममिनिगृहीतान्त करणै कथ ज्ञेयोऽसीत्यत्रोत्तरम्—"अन्तकालेऽपि मामेव" इत्यादि। अन्तकालेऽपि तत्तत्कर्मक्षयात् तस्य तस्य शरीरस्य प्रक्षयसमये मा यथोक्तविशेषण परमात्मान स्मृत्वा सञ्चिन्त्य मत्स्वरूपप्रत्यय-

१ IO परमस्व-
२ BN¹ and BS¹ अवच्छेदाद्यालम्ब
३ BS¹ अविच्छिन्न
IO and BS² अनवच्छिन्न
४. All except BN¹ अविच्छिन्न
५ BN¹ पष्ठस्य
६. BN¹ परमार्थतो
७. BS¹ omits मामेव कालेऽपि
८. BS¹ and BN¹ omit तस्य

मर्दापूर्वं कलेवरं शरीरं त्यक्त्वा स्वातन्त्र्येण विमुच्य यः प्रयाति ततो देहा दुत्क्रामति स मद्भावं मदीयां सत्तां याति, अहमेव सपद्यत इत्यत्र संशयः सन्देहो नास्ति ॥

तथा युक्तिं प्रदर्शयितुमाह—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं सात्त्विकं राजसं तामसं भावं पदार्थं स्मरन् सात्त्विकया राजस्या तामस्या वा बुद्ध्या ध्यायन् पुरुषोऽन्तेऽवसाने देहं जहाति, तं तमेव देहान्तरं प्रतिपद्यते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—सदा तद्भावभावितः । सदा नित्यकालं तस्मिंस्तादृशि सात्त्विकादौ भावे भावितः सजातभावनो यतः । किमुक्तं भवति? वर्तमाने देहे यदेव सात्त्विकादिकं वस्तु पुरुषोऽभ्यासेन भावयति, तद्भाव नाभ्यासप्रकर्षाहितसंस्कारः तमेवान्तेऽवश्यं स्मरति, यमेव च स्मरन् तस्माद्देहा दुत्क्रामति, तमेव तत्समनन्तरे देहान्तरे लभते, यद्वक्ष्यति—

"यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं यान्ति[याति] देहभृत् ।
तदोत्तमविदां[1] लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥" इति ।

---

1 BS[1] विदो लोकान्

यत एवम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

तस्मादुक्तात्कारणादासोपदेशमासिक्षणात् प्रभृति सर्वेषु कालेषु; कालशब्द उपलक्षणार्थः; तेन सर्वेषु देशेषु सर्वेष्वाकारेषु सर्वास्ववस्थासु यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां परमात्मानं परमेश्वरमनुस्मर सञ्चिन्तय, मत्स्वरूपध्यानानुपरतनिबिडावधानो भव, युद्ध्यस्व, स्वकर्मानुतिष्ठ च—येन मयि यथोक्तेन प्रकारेण नित्यविनिवेशितान्तःकरणो निःसंशयं मामेवैष्यसि, मदभेदं प्राप्स्यसि, अहमेव भविष्यसीत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमेनमेवार्थं विवरीतुमाह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसानन्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

नित्यानुस्मरणयत्नलक्षणे समाधौ युक्तेन सम्बद्धेन, अत एव अनन्यगामिना यथोक्ततत्त्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरविरतगतिनान्तःकरणेन चिन्तयन् सदा ध्यायन् संस्कारबलात् परमं सर्वेभ्यः क्षेत्रज्ञेभ्य उत्कृष्टमेकं पुरुषमात्मानं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि स्वभावमये भावं याति प्रपद्यते, तादात्म्यमुपैति ॥

---

१. BS² मय्यर्पित
२. BN¹ ध्यानाव परत्र
३. IO omits विरत
४. BN¹ मत्वे
५. BN¹ and BS² प्रतिपत्त्यै

एवमबाधितोपपत्त्युपन्यासपूर्वं यथाप्रतिपादितानुत्तरज्ञानमात्रसाधनं परमुत्क्रान्तिक्रमं प्रतिपाद्य इदानीं प्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरं तं प्रतिपादयितुमाह—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः पुरस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति
दिव्यम् ॥ १० ॥

स एवंविधो योगी तं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि भवम्, अत एव परं सर्वोत्कृष्टम्, पुरुषमीश्वरमात्मानमुपैति प्राप्नोति। कोऽसौ[1] यो भक्त्या भगवदनुग्रहदिवसालोकप्रभातसन्ध्यया सकलपुरुषार्थसिद्धिबीजभूतया, तथा प्रस्तुतस्वरूपनिरूपणसमाधिसामर्थ्येन युक्त सैन् तस्यामेव्यवस्थायामचलेन स्थिरसमाधानेन मनसान्त करणेन सर्वस्य धातार परमकारणमनुस्मरेत् अन्तकालेऽनुचिन्तयेत् । कथं कीदृशं च? भ्रुवोर्मध्येऽभ्यासस्वतन्त्रीकृतं प्राणम् आन्तरं मारुतं सम्यङ्मध्यमेन मार्गेणावेश्य सन्धाय। आदित्यवर्णं सर्वतेजोव्यतिरिक्तज्योतीरूपम्। अत एव तमसः पुरस्तात् अज्ञानस्य पृथक्तया वर्तमानम्। कीदृशम्? सर्वस्य धातारम् अनुस्मरेत् । परावस्थायां कविमित्यादि विशेषणविशिष्टत्वादचिन्त्यं पारमार्थिकज्ञातृस्वभावत्वा-

---

१. IO सः
२. BN¹ and BN² omit अपि
३. BN¹ मार्गे न निवेश्य
BS² मार्गेण निवेश्य

चिन्तनक्रियाया कर्मत्व नेतुमशक्यम् । यत पुराण कविमनादि द्रष्टार तथानु शासितार सर्वस्य चराचरस्य सर्गस्य तेन तेन नियमेन नियन्तारम्। अत सर्वज्ञ सर्वकर्तार चेत्युक्त भवति। तथा स्वरूपतोऽणु सूक्ष्म क्षेत्रज्ञादि तस्मादप्य णीयासमतिशयेनाणुम्। इदमत्र तात्पर्यम्—य परावस्थाया अद्वयज्ञानैकविषय त्वात्स्मरणव्यापाराविषयभूत तत्सयोगरूपायामपरावस्थाया नियतदेशत्वेन नियता कारत्वेन च यो योगी यथोक्तेन क्रमेण स्मरति स तमेव पुरुषमुपैति, तत्समीप गच्छति ॥

योगक्रम एव परमपदप्राप्तिफलो यथा भवति तथा सम्यगुक्तु मति जानीते—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद सग्रहेणाभिधास्ये[३]॥११॥

तत्पद योगिभि प्राप्य धाम सङ्ग्रहेण सक्षेपेण ते तुभ्यमभिधास्ये कथ यिष्यामि। किं तद्धाम यद्वेदविदो वेदार्थविशारदा अक्षर नित्य विद्वासो वदन्ति प्रवचनेन प्रतिपादयन्ति, यच्च यतयो ज्ञानैकनिष्ठा विशन्ति समापद्यन्ते, यच्चे च्छन्त प्राप्तकामा ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनश्रवणादिना चर्यमाचार चरन्ति गच्छन्ति समाश्रयन्ते। केचित् व[त् वि]दन्तीति पाठ पठन्ति। एवमेतद्व्याचक्षते। यथा वेद-विद्ग्रहणेन गृहस्थवानप्रस्था प्रतिपादिता, यतस्ते शास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननिष्णाता

---

१ IO कर्मता
२ BS यथोक्ते
३ BS अभिधास्ये
४ BS and BS[a] यथ
५ BS पठन्त

सन्त तत्पद विदन्ति जानान्ति प्राप्यतयाऽध्यवस्यन्ति। यतयस्तु कृतकृत्यत्वा-द्विशन्ति तादात्म्यमाप्नुवन्ति। ब्रह्मचारिणस्तु तत्प्राप्तकामा स्वाध्यायशास्त्रार्थ बोधादिनिष्ठा व्रतविशेष भजन्ते इति॥

यथाप्रतिज्ञातमभिधातुमाह—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्॥ १२॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥ १३॥

स योगी परमा गतिं पूर्वोक्त प्रकृष्ट पद याति प्रतिपद्यते। कोऽसौ? य एव[3] देह शरीर त्यजन् विमुञ्चन् यात्युत्क्रामति। कीदृश? मामनुस्मरन्, योगधारणामास्थित मा यथोक्तस्वरूप परमकारणमोंकारवाच्य ब्रह्म तत्त्वमनुध्यायन्। योगस्य कस्यचित्समाधेरालम्बनीभूतेऽर्थे[4] चित्तनियमरूपा[5] धारणा भूमिकामाश्रित प्रथमतर सर्वद्वाराणि[6] चक्षुरादीनि चित्तवृत्तिप्रसरवर्त्मानि संयम्य यथास्व विषयेभ्य प्रत्याहृत्य मनश्चोपदेशाधिगते हृदि सर्वसंविदधिकरणभूते देहैकदेशे निरुध्य[7]

१ BS' प्रतिपादितज्ञान
२ BN आदाय
३ BN' एव
४ BS' adds कृते
५ IO and BS रूपं
६ IO सर्वाणि द्वाराणि
७ IO निरुद्ध

प्रतिषिद्धेन्द्रियविषयप्रचारं कृत्वा। तथा प्राणमन्तश्चरं मारुतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मपुरार्गलभूतभ्रूमध्यग्रन्थिभेदाल्लब्धमार्गं सन्तमाधाय कृत्वा। तथा ओमिति प्रसिद्धैकाक्षररूपं ब्रह्मशब्दतत्त्वं व्याहरन्नुच्चारयन्। एवं प्राणस्य मूर्ध्नि प्रेरणं प्रणवस्योच्चारणं प्रणववाच्यस्य च मत्स्वरूपस्यानुस्मरणं चेति सर्वेन्द्रियमनोनियमपूर्वकं युगपत् त्रितयमेतत्संपादयन् यो देहविसर्गं करोति स योगी परमं पदमाप्नोतीति तात्पर्यम् ॥

तस्मिन् प्रयाणकाले तात्कालिकावस्थाविसदृशुल्वचित्तो योगी कथमेतं समाधिं साधयेदित्यत्र पूर्वोक्तं कारणमाह—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नसमाधेर्योगिनोऽहं नित्यशः सर्वास्ववस्थासु सुखात्मिकासु दुःखात्मिकासु वा सुलभः सुप्रापः। कस्य? यः सततमव्यवधानेन मां यथोक्तयोगाभ्यस्तरूपतया एकं तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अन्यतो मद्व्यतिरिक्ताद्वस्तुनो निवृत्तान्तःकरणः स्मरति आत्मत्वेन प्रत्ययमुपैति। "यं यं वापि स्मरन् भावम्" इत्यादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्ययमर्शाभ्याससुदृढसंस्कारस्य योगिनस्तस्यामप्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं दुष्प्रापः इति तात्पर्यम् ॥

---

१. BS¹ प्रतिषिद्धय
२. IO अकृत्वा
३. IO आधाय
४. IO and BS² अत्र
५. All except BS¹ साधयेत्
६. BN¹ देहिन

ये चानेन क्रमेण मा प्रपता ते—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभावान्महत् सर्वातिशायी परमेश्वर एवात्मा येषा ते तथा । अत एव मा यथोक्तया भक्त्या समाश्रित्य परा सिद्धिमभेदसमापत्तिलक्षणा परमा फलसम्पत्तिमित ससारात् गता सन्त पुन र्भूयो जन्म देहान्तरमाप्तिं नाप्नुवन्ति, न लभन्ते । कीदृश जन्म ? दु खानामा-ध्यात्मिकादीना समूहात् त्रिप्रकाराणा विस्तारतोऽनन्तभेदानामालयमास्पदम् । तथा शाश्वतमवश्यमनुपक्त शरीरेन्द्रियादिसर्वस्वविनाशम् । अनात्मन्यात्मप्रत्ययनिबन्धना सर्वदु खयोगिता जन्मविनाशादिविकारसम्बन्धता च जीवाना सामान्य परमकारण-मेकमात्मान मामहन्तया प्रतिपन्नाना पुनर्न सभवतीति तात्पर्यम् ॥

एव च यथोक्तेनै नयेन मत्समाश्रयणमेकमुपाय वर्जयित्वा नान्यत्किंचिद-पुनरावृत्तिकारण सभवतीत्याह—

आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

परमप्रकृष्टतपोयज्ञदानादिपुण्यकर्मप्राप्यो ब्रह्मण प्रजापतेर्लोको ब्रह्मलोक, तमवधिं कृत्वा यानि कानिचित्पुण्यकर्मप्राप्याणि लोकान्तराणि सभवन्ति, तेषु

१ BS[2] परम
२. IO ध्येयजन्म
३ BN[1] यथोक्ते
४. All except BN[1] प्राप्त

ये लोकास्तत्क्रियानुष्ठातृत्वाल्लब्धोपपत्तयो जना, ते यथोक्तज्ञानशून्यत्वात्तासां क्रियाणामनुष्ठितानामन्तवत्त्वे सति पुनरावर्तिनो भूय संसारवर्त्मनि प्रादुर्भाविनो मां पुनर्यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यं परब्रह्मरूपं परमेश्वरमुपेत्य तादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्म संसारभूमौ उत्पत्तिर्न विद्यते एव। मामुपेत्य भूयो न जायन्त इत्युपायजननक्रिययोरेककर्तृकत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥

अथ कथं ब्रह्मलोकवासिनोऽपि पुनरावर्तन्ते, न पुनर्मत्प्रपन्ना इत्यत्र क्रमेण कारणमाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यं ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ये[3] जागरस्वापावस्थाहेतुभूतसूर्योदयास्तमयोपलक्षितमेव कालविशेषमहोरात्रतया मन्यन्ते, न ते तत्त्वतोऽहोरात्रस्वरूपज्ञा। ये तु ब्रह्मण प्रजापतेर्दिव्यया सङ्ख्यया चतुर्युगाना सहस्रपर्यन्तेऽवधिर्यस्य तावत्प्रमाणमहर्वासरं विदु जानते, तावत्परिमाणमेव च रात्रिम्, ते तत्त्वज्ञा अहोरात्रविद उच्यन्ते। किमनेनोक्तं भवति? यथा मर्त्याना नाडिकाषष्ट्यवच्छिन्न कालोऽहोरात्र, तथा ब्रह्मलोकनिवासिना चतुर्युगसहस्रद्वयावच्छिन्न कालोऽहोरात्र। ततश्च यथा मर्त्या स्वाहोरात्रपरिसङ्ख्यया परिकल्पितं वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य देहान्तर भजन्त इतीह

1 IO उत्पत्तय
२. BS[1] omits भूय ...भाविन
३ All except BS[1] omit ये
४. BN[1] स्तसमयोप-
५ IO omits तथा . रात्र
६. BN[1] omits यथा

व्यवस्था, तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोऽपि यथोक्तपरिमाणावच्छिन्नाहोरात्रकल्पनया वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य पुनर्देहान्तरं भजन्तीति कर्मभूमिभाजां मर्त्यानां ब्रह्मलोकनिवासिनां च पुण्यकर्मणामहोरात्रादेः पुरुषायुषपर्यन्तस्य कालस्य ह्रासदैर्घ्यकृतो विशेषः, न तु संसारित्वे तेषां कश्चिद्विशेषः। ततो यथा मर्त्याः पुनरावर्तन्ते, तथा ब्रह्मलोकान्तरनिवासिनोऽपि स्वकालपरिमाणेन पुरुषायुषमतिवाह्य पुनरावर्तन्त इत्या ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तम्। तेनेदमत्र तात्पर्यम्—यथोक्तज्ञानशून्यपुण्यक्रियाविशेषानुष्ठानलभ्ये कालावच्छेदतुच्छभोगाधिकरणे ब्रह्मलोकादौ विवेकिना न स्थैर्यास्थाविप्रलब्धेन भवितव्यम्। सोऽपि विशिष्टजात्यायुर्भोगसम्बन्धात्संसारे एव युगसहस्रपरिमाणमपि कालदैर्घ्यमन्तवत्वान्मर्त्याहोरात्रान्नातिरिच्यत इति यथोक्तं युगसहस्रद्वयपरिमाणं कालमहोरात्रत्वेन ये मन्यन्ते तेऽहोरात्रविदो जना इत्युक्तम्॥

इदानीं तु तस्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य स्वरूपप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरात्रतुल्यवृत्तान्ततामुपपाद्योपदेश्यानां विवेकनैर्मल्यायोपदिशमाह—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥ १८॥

---

१ BV¹ and BS¹ परिमाण-
२ BV¹ omits अन्तर
३ BS¹ न भवति
४ IO omits स्वेन.. रात्र
५ IO इदनीतनस्य
६ BS¹ notes an alternative reading without तु
७ IO adds स्वरूप
८ BN¹ and BS¹ omit उपपाद्य
९ IO and BS¹ उपदेष्टृ

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अव्यक्तादीश्वरोद्भावितजगत्कारणमायाद्गुणसाम्यात्मनं, प्रधानापराभिधानात् पदार्थात् युगसहस्रपरिमाणब्रह्मदिवसाविर्भावे सति सर्वा व्यक्तय सर्वभावाना सर्वे विशेषा प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । यथा सूर्योदयात् प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिना सर्वक्रियाविशेषा प्रभवन्ति, तथैव युगसहस्रपरिमाणे ब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्तेऽव्यक्तसंज्ञतत्त्वे प्रलीयन्ते, व्यक्तरूपता परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनाव-तिष्ठन्ते । तथेह सर्वप्राणिभृता सूर्यास्तमयात् सजाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तय अन्तरेव प्रलीयन्ते । किमत्र तात्पर्यम् [१] इहोदयास्तमययो सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण प्रवहतोरनित्यत्वे नास्ति कश्चिद्भेद, केवल कर्तृत्वादिविनश्वरभावाहंभावसङ्कलित-निसर्गनिरवच्छेदसविदा मायाशक्तिमोहिताना ह्रासदैर्घ्यकल्पनाकृतो विशेष-विभ्रमोऽयं[३] । तेन यथोक्तज्ञाननिष्णाततया कालानवच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहंप्रतिपत्ति चिरेकिभिर्दृढीकार्येत्येतदेव निगमयति—भूतग्राम स एवायमिति । स एवायं चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रविभक्तो भूतग्राम चराचरप्राणिवर्गो यथोक्तेन क्रमेण सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुन पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रात्र्यागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले प्रलीयते स्वाभवति, अहरागमे सर्गादौ तु प्रभवति व्यक्तिमासादयतीति ॥

१. BS[1] and BS[2] प्रभवन्त्यह
२. BS[2] भावाई एव सकलित
३. BN[1] omits कल्पना
४. IO and BS[2] भ्रम । न तदा यथो
BN[1] reads in the same way but omits न also

एवमाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तन्त इत्येतदर्थप्रतिपादनप्रसङ्गेन सर्गप्रलयस्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीं मत्प्रतिपत्त्या येन कारणेन न पुनरावर्तन्ते तत्प्रतिपादयितुमाह—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

तस्मादव्यक्तसंज्ञात् जगत्कारणत्वेनावभासितात्पदार्थात्प्रधानाख्यात्परः पुनरन्यो विलक्षणो भावः परमार्थसत्पदार्थो विद्यत इति शेषः । कीदृशः? व्यक्ताव्यक्तः, व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानापन्नम्, अव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु; यस्मात्तथाविधं विवक्षितेश्वरलक्षणमावेशशक्तिर्लीलाव्यवहारोऽयं प्रतीयते । यदि वा व्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति विशेषणसमासाश्रयणेन व्याख्येयमेतत्पदम् । स हि भावो नित्योदितप्रकाशात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकाशयन् व्यक्त एव, मायावशात्तु सर्वस्य तथाप्रतिपत्त्यभावादव्यक्तम् । तथा सनातनः सदा सर्वकालं भवतीति सनातनो नित्यः । कीदृशोऽसौ?

1. BS[1] omits एव..इति
2. BN[1] omits अर्थ
3. BN[1] इत्येतत्प्रति
4. IO विश्व
5. IO भासवशात् BS[1] notes this as an alternative reading
6. BS[1] विलक्षणद्वयक्त is noted as an alternative reading.
7. IO and BN[1] तत्पदं BS[1] notes this as an alternative reading.
8. IO अव्यक्ततया स्थितः सना- BS[1] अव्यक्त.

समस्तेषु जडचेतनभेदेन द्विप्रकारेष्ववान्तरभेदादपर्यन्तप्रपञ्चेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु उक्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रलयमनुभवत्सु न नश्यति, नित्योदिताद्वैत-चित्प्रकाशात्मकत्वात्सर्वाभिन्नत्वादिव्यपदेशं न याति ; कुतोऽत्यन्ताभावता ! तैत्कला-क्षोपलम्भन इत्याह—अचिन्त्यस्वमायाशक्तिमोहितान् प्रति यथास्थितेन नित्येन रूपेणाप्रथमानत्वादव्यक्तः । परमार्थतः पुनरक्षरः; न क्षरति, स्वात्मन. स्वरूपान्न स्खलति । यश्चैवंविधो भाव. तां परमां गतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुस्तत्त्वविदः । अत एव कीदृशं तम् ? यं प्राप्यासाद्य आत्मत्वेन प्रविश्य प्रशान्तप्राप्यान्तरस्पृहा यथोक्ता योगिनो न निवर्तन्ते, पुन संसारसरणिं[३] नावतरन्ति । यदन्यथाविधो यो भावः तन्मम परस्य प्रभोः परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम, नित्योदित प्रकाशो निरन्तरं स्थानं वा । तत एवंविधं मां संपन्नास्ते न पुनरावर्तन्त इति तथाविधानां योगिनामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिपादितम् ॥

तस्यैव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं निरूपयन् तत्प्राप्त्युपायं स्मारयन्नाह—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ २२ ॥

यस्यान्तस्थानि भूतानि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२१ ॥

---

१. BS¹ omits तत्
२. IO and BS¹ स्वस्मात् स्वभावात्
　BN¹ स्वात्मस्वरूपात्
३. BS¹ and IO सरणिं
४. All except BS¹ निरन्तर
५. IO and BS¹ add ये
६. IO omits भावस्य
७. BS¹ निरामयं

ये एष यैथाप्रतिपादितसरूपो भाव स परः सर्वेभ्यातिरिक्तप्रभावत्वा- न्निरतिशय पुरुषशब्दवाच्य । सर्वशरीरान्त शायित्वात्पुरुष परमात्मा। कीदृश ! उक्तवक्ष्यमाणप्रकारेण यं प्राप्यात्मत्वेन प्रतिलभ्य योगिन. स्वीकृतनानाविध- भेदा पुनर्भूयोजन्मससारितयोत्पत्ति नाप्नुवन्ति न लभन्ते; तथा यस्यैतस्यान्त. सामान्यसंवित्लक्षणे हृदये स्थितानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि; न हि तेषामेव- मन्योन्यभिन्नरूपतया स्फुरतामैक्यैकचिन्मात्रानुप्रवेशमन्तरेण सत्ता संभाव. ; अत एव यत्र यस्मिन् सकलजगत्पदार्थसार्थसामान्याधारे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम्, कृत- व्यवस्थानम् । स पुनरित्थंभूतो भक्त्या प्रतिपादितोत्तरोत्तरप्रकृष्टोत्तत्त्वादि- ज्ञानपर्यन्तचतुष्प्रकारूपया सेवया लभ्य प्राप्त । कीदृश्या? अनन्यया, तत्स्वरूप- व्यतिरेकेन सर्वात्मस्थास्वविद्यमानमन्यदालम्बनं यस्यास्तया तथाविधयेति ॥

अथान्यमुत्क्रान्तिविषय योगोपदेशं प्रस्तावयन्नाह—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र यस्मिन् वक्ष्यमाणे काले प्रयाता संन्यस्तदेहा सन्तो योगिनोऽना- वृत्तिम्, तथा आवृत्तिं विशिष्टभोगाधिकरणयोग्यशरीरादिसम्बन्धं यान्ति, स्वातन्त्र्येण भजन्ते, तं तादृशं वक्ष्यमाणक्रमेण योगिनामेव सुलभ कालमुपदेक्ष्यामि ॥

१. BS² omits य.
२. BS² omits यथा
३. BN¹ अद्वयचिन्मात्र
४. BS² संभवः
५. BN¹ adds च:
६ IO and BS² प्रकृष्टं तत्त्वा
७. IO and BS² ज्ञानि
८. BS² प्राप्यति
९. BS² योगोपायं
१०. BN¹ वक्ष्यमाणं

तमाह—

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४$^{१}_{२}$ ॥

धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५$^{१}_{२}$ ॥

इह अग्नीषोमौ प्रकाशतमसी, तदुपलक्षिते दिनरात्री शुक्लकृष्णौ पक्षौ, तथा षण्मासपरिमाणे उत्तरदक्षिणे इति अयने स्थूलदृष्ट्या कालविभागमाचक्षते । तस्य देवपितृमर्त्यविषयत्वेन प्रकृष्टमध्यमनिकृष्टपरिमाणता च । इत्थं स्थिते अग्निर्ज्योतिः सूर्यप्रकाशः तदुपलक्षितमहः त्रिंशन्नालिकावच्छिन्नपरिमाणो दिवसाख्यः कालांशः । आपूर्यमाणसोमोपलक्षितः पञ्चदशाहोरात्रः शुक्लपक्षः शुक्लशब्देन निर्दिष्टः । तथा मकरादिराशिषट्कसञ्चारिविरोचनाचारोपलक्षिताः षण्मासा उत्तरायणम्—इत्येते कालविशेषाः प्रसिद्धाः । तत्रैवंविधाया कालविशेषसामग्र्या ये ब्रह्मविदो विज्ञानपरमकारणस्वरूपाः प्रयान्ति उत्क्रामन्ति शरीरमुत्सृजन्ति, ते ब्रह्म परं तत्त्वं गच्छन्ति, अपुनरावृत्तिं मोक्षगतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा धूमो जलात्मकत्वात्सोमः । तथा तदुपलक्षिता रात्रिः प्रसिद्धा । कृष्णः क्षीयमाणसोमोपलक्षितः पञ्चदशाहोरात्रः कृष्णपक्षः । स च क्रमापेक्षया यथापाठं न व्याख्यातः ।

१ IO धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण
२ IO and 'BS² इति is read after अयने
३. IO omits मध्यमनिकृष्ट
४ BS² लक्षिता
५ BN¹ and BS¹ add च
६ BN¹ रात्रा

तथा कर्कटादिराशिषट्कसञ्चारिसूर्योपलक्षिते षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्रैवं-विधाया कालसामग्र्या पुनर्जन्महेतुभूत चान्द्रमस ज्योति तेन प्राप्य योगी समाधि-मानावर्तते पुन ससारमार्गमवतरति ॥

अत्र केचिद्विचक्षणा एव विचारमारभन्ते। इह तावद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य परमस्य कारणस्य द्विविध वेदनम्—स्वसवेदनेन साक्षात्कार, आप्तोपदिष्टस्य वा स्वरूपाव-गममात्रम्। तत्राद्येन प्रकारेण ये ब्रह्मविद तेपा प्राप्तप्रापणीयत्वादुक्तकाल-सामग्री न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमर्हति। द्वितीयेऽपि पक्षे स्वरूपावगममात्रेण ये ब्रह्मविद, तेपामसाक्षात्कृततत्त्वाना यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतुं ब्रह्मण प्राप्ति-कारणमिति न शक्यते वक्तुम्। एवमुभयरूपाणामपि ब्रह्मविदामन्तकाले यथो-क्तकालप्राप्त्यधीना ब्रह्मप्राप्तिरिति न युक्त्या सङ्गच्छते। योऽपि योगी स्वीकृत समाधिविशेष, तस्य तद्बलोनपोहेन यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेव पुनरावर्तन-मयुक्तिमत्। "य य वापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरम्" इत्यादिना प्रतिपादितोपपत्त्या सुदृढभावनाभावितस्य भावस्याव्यभिचारान्मन्थर भावितस्यैव तत्कालप्रसस्मरणे सति पुनरावृत्ति स्थितैव, किमुक्त काल करिष्यति। तदेव योगी यथोक्तकालविशेषप्राप्ते पुनरावर्तत इत्येतदपि न हृदया-वर्जकम्। यद्यप्युच्यते—यद्येष यथोक्त कालो ब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्न भवेत्,

१. BS' लक्षिता
२ BS' adds विशेष
३ BN' हेतौ
BS' हेतो
४. BN' and BS' अपोहेन
५ IO and BS add तु

तत्कथं ब्रह्मविदोऽपि शान्तनवस्य तनुसंन्यासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षा श्रूयते इति[1]। सत्यं श्रूयते; किन्तु न[2] ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेन; तेनासौ कालो न प्रतीक्षित[3]। यदि ह्रि सै एव ब्रह्मप्राप्तिहेतु स्यात्, तदा सर्वैर्ब्रह्मविद्भिर्देहोत्सर्गे स एवापेक्ष्यते; तत्कालोत्सृष्टदेहाश्च सर्वे एवानावृत्तिभावं भजेयु; न चैवमस्ति; न चैवंविधे काले म्रियेतेति विधिरुपपद्यते, सर्वस्य मरणे स्वातन्त्र्याभावात्; भीष्मस्य तु स्वतन्त्रमृत्युत्वात् तादृक्कालप्रतीक्षणे निमित्तान्तरमनुमेयम्। तच्चेदं यत्किल स्थूलया दृशा यथोक्त[5] काल कलेवरसंन्यासावसरे समुपनतो गतिविशेषाधानहेतुर्भवतीत्यागमवचनप्रमाणीकरणार्थं भीष्मस्य तादृक्कालप्रतीक्षोद्यम। तस्माद्यथोक्तस्य कालस्य मुख्यतया नाहोरात्रादिरूपत्वम्। ततश्च ब्रह्मविदा योगिना च यथाक्रमं ब्रह्मप्राप्ते पुनरावृत्तेश्च कारणभूत यदेतत् कालगतिद्वयमुक्तम्, तत्रावश्यं कश्चिद्विशेषो बोद्धव्यत्वेन वर्तते। वक्ष्यति हि "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन" इति। न चैतयो सृत्योर्बाह्यकालविशेषरूपयोर्देवयानपितृयाणसंज्ञामात्रस्य ज्ञानं ब्रह्मादिप्राप्तिहेतुर्भवेत्। अत कश्चिद्विशेषो यथोक्तार्थसङ्गतिहेतुरत्रानुमेय इत्याचक्षते। कालस्य हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन रहस्यशास्त्रेषु द्विप्रकारता प्रतिपादिता। तत्र प्रसिद्धसूर्येन्दुचारोपलक्षितो बाह्यप्रकार, प्राणापानलक्षणसूर्येन्दुचारोपलक्षितस्त्वाभ्यन्तर[6]। तत्र मुख्यस्य बाह्यस्य प्रतिपादितबाधकसद्भावात् गौण आभ्यन्तर

---

१. BS[1] omits इति
२. IO and BS[4] omit न
३. BS[4] omits कालो न
४. IO सर्वै
५. All except BN[1] ब्रह्मविद्भि
६. BS[3] notes as an alternative reading प्राणापानमध्यचारोपलक्षितस्त्वाभ्यन्तर
BN[4] reads लक्षणा मध्यचारोपलक्षितसूर्येन्दु

समाश्रीयते । तेनाग्न्यादय उत्तरायणपर्यन्ता शब्दा प्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्र प्रयुक्ता । यत प्राणगतिरेव दिवसाद्युत्तरायणान्तैकालावयवत्वेन तत्र तत्र रहस्यशास्त्रेषु तत्तद्विशिष्टशरीराद्यपेक्षया प्रसिद्धा । इत्थ स्थिते येषा यथोक्तज्ञाननिष्ठतया ब्रह्मविदा सतामन्तकाले स्वैरसेन मूर्धच्छिद्राख्यब्रह्मद्वारवाहिनि प्राणचारे नियमित[४] सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिक्षणे सर्वतो निरवच्छेदनिस्तरङ्गनिसर्गनिर्मलसामान्यसविन्महोदधौ प्रविश्य समरसीभावमापद्यते । तेषा ब्रह्मप्राप्तिरव्यवधानेनोपपन्न , स हि ब्रह्मविदा देवयान पन्था , एषैका तद्विषया शाश्वतिकी गति । यस्तु यथोक्ततत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोग , तस्य योगिनो यथोक्तप्राणगतिनियमितमपि सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिलक्षणे ब्रह्मवेदित्वाभावात् देहाद्यहप्रत्ययपर्वतप्रतिहतप्रसर सत् परावर्तते , परावर्तमान च धूमादिदक्षिणायनशब्दान्तप्रतिपादितामपानवृत्तिमेव पितृयानलक्षणा गतिं समाश्रित्य योगाभ्यासप्रकर्षानुसारोचित विशिष्ट शरीरान्तरमाविशति, यत्र पूर्वाभ्यासहृियमाणचित्ततया प्रयत्नान्तरेणो त्साहेन यतमान परा सिद्धि माप्स्यतीत्युक्तम् । तदयमत्र सक्षेपार्थ —ये ज्ञानित्वाद्ब्रह्मविद सन्तोऽन्तकाले यथाप्रतिपादितेन क्रमेण प्राणशक्त्यालम्बनचित्तवृत्तय तत्प्रशान्तिक्षणेऽप्यविलुप्तपरतत्त्वस्मृतयो देहमुत्सृजन्ति, ते निर्व्यवधानब्रह्मप्राप्तिवशात्र पुनरावर्तन्ते । ये तु केवलयोगिन सन्त प्राणवृत्तिमेवाश्रित्य देह

१ BN[1] om ta अन्त
२ BS[2] adds अत्र
३ All except BN[1] सुरसेन
४ IO and BS[2] नियमित
५ BN omits सर्वतो शान्तिक्षणे
६ IO omits तत्र
७ BS[2] प्राणावृत्ति

मृत्युजन्तो ज्ञानित्वाभावात्परतत्त्वस्मृत्यभावे[1] सत्युत्क्रामन्ति, ते देहाद्यनुपरताहंप्रत्ययवत्त्वादपानवृत्ति संसारमार्गमाश्रित्य विशिष्टं देहान्तरमाप्नुवन्ति, यत सर्वस्य कस्यचिच्छरीरिण सर्वसंसारिधारणप्राणवृत्त्याश्रयणेन वर्तमानाद्देहात् उत्क्रान्तस्य आपानवृत्त्याश्रयणेन भविष्यद्देहसङ्क्रान्तिर्भवति । ब्रह्मविदा योगिना चेह[4] प्रकरणे विशेष एव[5] प्रतिपादित ॥

अत एव प्राणापानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैतत्संगृहीतुमाह—

शुक्लकृष्णगती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
अनयोर्यात्यनावृत्तिमेकया वर्ततेऽन्यया ॥ २६ ॥

एते यथोक्ते द्वे गती प्राणापानवृत्तिरूपौ देवयानपितृयाणसंज्ञौ द्वौ मार्गौ जगत सर्वलोकस्य । शाश्वत इति छान्दस पाठ । तेन नित्येन सर्व कश्चिज्जनस्तिर्यग्बाह्यप्राणमार्गाश्रयणेन देहादुत्क्रामति, अपानमार्गाश्रयणेन देहान्तरे संक्रामति । ब्रह्मविदो योगिनश्चाय तु विशेषो यदनयोर्गत्योर्मध्यादेकयोर्ध्ववाहप्राणरूपया शुक्लया गत्या यथाप्रतिपादितेन प्रकारेणान्तकाले समाश्रितया ब्रह्मविदनावृत्ति याति ब्रह्म प्राप्नोति । योगी तु तयैवोत्क्रामन्नन्ययापानरूपया कृष्णयोक्तेन हेतुना वर्तते, विशिष्टदेहान्तरे सङ्क्रामति ॥

---

१ BS[1] and BS[2] स्मृत्यभावे
  IO omits स्मृत्यभावे ..परताहंप्र
२. BS[3] An alternative reading here is न्तरं प्राप्नु-
३ BS omits वर्तमान ..श्रयणेन
४. BN[1] देहप्रकरणे
५. BN[1] एव
६. IO omits प्राण

यत —

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

एते यथाप्रतिपादिते सृती प्राणापानरूपे गती[1] जानन् यथोक्तया महत्तया प्रतिपाद्यमानो योगी प्राक्प्रतिपादितस्वीकृतमुख्ययोगो[3] न कश्चिन्मुह्यति । सर्वं[4] एव तद्गतिज्ञः सन् ब्रह्मप्राप्तिहेतुगतिसमाश्रयणेन ब्रह्मैव प्राप्नोति, न तु संसारम्, इतर गतिपरिहारात्। एतयोश्च गत्योरेवंविधा महत्ता ब्रह्मविदा ज्ञेयत्वेन स्थिता तत्त्वविदो वदन्ति । सर्वदेहेषु मनःप्रसरसहचरो[5]ऽस्य प्राणप्रसरः यत उदेति, यत्र[6] चास्तमेति, तत् कालकलनादिसकलप्रपञ्चविरहितब्रह्मतत्त्वोपलब्धिपदम् । ततश्च यथोक्तप्राण प्रसरनिरुद्धः सकलः कालादि[8] प्रपञ्चः तदुदयास्तमयदशाविमर्शक्षमसंविदा ब्रह्म विदा प्रलीयते, तादृशीं च दशामासाद्य यो ब्रह्मवित् परमयोगी देहमुत्सृजति, स ब्रह्मण्येव परिणतो न पुनरावर्तते । यस्तु केवलयोगी तां दशां[9] प्रत्यवमर्ष्टुं न कुशलः, स चान्द्रमसं ज्योतिरपानप्रसररूपामाश्रित्योत्क्रामन् देहान्तरे संक्रामति, यत्र क्रमेण सिद्धिमाप्स्यतीति । एवमनयोर्गत्योः सिद्धिहेतुविभागविज्ञानमेतं[10] एवोक्तम्— "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति" इति । यत एव तस्मात्सर्वेषु कालेषु

---

1 All except BN[1] गती
२ BS[1] प्रतिपद्यमानो
३ IO योगी प्राप्त कश्चित्
४ IO omits सर्वे हेतुगति
५ BN चारोऽस्य
६ IO omits यत्र
७ BS[2] omits आदि
८ BN कालादि
९ BS adds तथा
१०. IO omits अत

बाह्यदृष्टोत्तरायणदक्षिणायनादिबहुभेदप्रतिपादितेषु योगयुक्तो भव। यथोक्तेन प्रकारेण प्राणापानगतिज्ञानात्मके योगे[1] समाधौ युक्तोऽवहितो भव ॥

यतोऽस्य योगस्यायं प्रभाव.—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं[2] स्थानमुपैति चाद्यम्[3] ॥ २८ ॥

इदं प्रश्नसप्तकव्याकरणरूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्तसमाधिः[4] तत्सर्वं वेदाध्ययनयज्ञतपोदानाद्यनन्तपुण्यक्रियाफलमत्येति अतिक्रामति। यत्त आद्यमनुत्तरम्, अत एव परमनन्तानन्दमयत्वादत्युत्कृष्टं[5][6] स्थानं धामोपैति प्राप्नोति, परमात्मनि स्वाभाविकीं प्रतिष्ठां लभते इति[7]। यद्यप्येवं कैश्चिदयमर्थो व्याख्यातः, यथामुयैव मृत्योत्तरायणकालसामग्र्यां प्रयाता ब्रह्मविदोऽर्चिरादिसंज्ञलोकान्तराक्रमणक्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति योगिनश्च अत एव योगिशब्देनोक्ता. दक्षिणायनकालसामग्र्यां प्रयाता सन्तश्चान्द्रमसं ज्योति प्राप्य धूमादिसंज्ञलोकान्तराक्रमणक्रमेण संसार आवर्तन्त इति—पूर्वोक्तयुक्त्या चैतदपि व्याख्यानं न सङ्गच्छते; यथोक्तयुक्त्या चायमपि क्रमोऽनयोरेव गत्योरन्तर्भवतीति केचिन्मन्यन्ते। तदत्र परमार्थवेदिनः प्रमाणमित्योम् ॥

---

१. BS¹ योगी
२. BS¹ पदं
३. BS¹ दिव्यं is an alternative reading.
४. BS¹ adds योगी
५. IO omits अनन्त
६. IO उत्कृष्ट
७. IO omits इति

गम्भीरैर्विपुलैः स्वभावविमलैः श्रीमत्पदार्थोज्ज्वलैः
स्फीता सप्तभिरम्बुराशिभिरिव ब्रह्मादिभिर्वस्तुभिः ।
अध्यायस्य नरोऽष्टमस्य विवृतिं पृथ्वीमिमामञ्जसा
यः स्वीकर्तुमलं स एव विदुषां साम्राज्यमेकोऽर्हति ॥

इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ सैसमयस्तन्निर्णयेन काले शुक्लकृष्णगतिद्वयज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपदिष्टम्। अतस्तावन्मात्र एव ब्रह्मप्राप्त्युपायस्त्वया मा वेदीत्यर्जुनमष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन् सङ्ग्रहेण

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके। अष्टमाध्यायोक्त एव लक्षणोपायव्यतिरेकेणेदं स्वबुद्धिनित्यसंनिहितं ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं विज्ञानेन स्वसंवित्साक्षात्कारपर्यन्तेन विशिष्टेन ज्ञानेन बोधेन संयुक्तं तुभ्यमहं प्रकर्षेण संक्षेपतः सारप्रतिपादनरूपेणातिशयेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि। कीदृशाय? अनसूयवे; श्रद्धाविशुद्धबुद्धित्वाद्यतोऽसौ ज्ञानायानसूयसि। यथोक्तस्य फलस्य सम्भावनावशादज्ञानवदगर्हणमारभसे। कीदृशं ज्ञानं वक्ष्यामि? गुह्यतमं गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वेष्वध्यायेषु ज्ञानमुक्तम्; इदं तु तदपेक्षयातिगुह्यम्; अनाविर्भूतविवेकजज्ञानानां गुहायां दूरतरेऽध्वनि स्थितम्;

---

१. BS² अष्टम
२. IO and BS² निर्णये तु
३. IO omits अष्ट...व्यतिरे
४. BS² omits एव
५ All except BS¹ त्वायोऽस्मै ज्ञाना
६. IO and BS² अज्ञवत्
७. IO स्थितः

रहस्यतया वा जरामरणचक्रपरिवर्तनलक्षणादशुभादश्रेयसो मोक्ष्यसे, स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यसि। यतो वक्ष्यमाणज्ञानोपायनिष्ठस्यान्तकाले गतिद्वयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेणापि ब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव ॥

अत एवास्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुत्तममनन्यसामान्यं पवित्रं पावनम्। सर्वकिल्बिषकल्मषपङ्कसंक्षालनहेतुमन्ति हि पवित्राणि तीर्थमन्त्रतपोयज्ञदानादीनि। तानि तु ज्ञानरहितत्वादन्तवन्ति, यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृतान्यनन्तफलत्वमश्नुवीरन्। अत एवोत्तमं पवित्रमित्युक्तम्। यतो राजविद्यैषा राज्ञां जनकाश्वपतिप्रभृतीनाममुं स्वकर्माप्यनुतिष्ठतामेषा विद्या ज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते। ततश्च तेषां राज्ञां गुह्यं रहस्यमेतत्। अत प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्ष स्वसंवेदनवेद्योऽवगमो बोधो यस्य तत्तथाविधम्। अन्येषां हि पवित्राणां कालान्तरे देहान्तरे लोकान्तरे च फलावगमो भविष्यति। तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदिताद्वर्णाश्रमक्रमविभक्तात्सदाचाराद्नपेतम्। अत एव कर्तुं संपादयितुं सुसुखमत्यन्तं सुखकरम्। सहजस्वभावकर्ममात्रसाधनत्वात् तथाविधं सदप्यव्ययमविद्यमानक्षयम्, तस्याप्यस्य फलस्य मत्समापत्तिलक्षणस्य नित्यत्वात्। एतच्च मदनुमैहोद्भूतभक्तिश्रद्धादिगुणसंपद्भिरेव सुलभम् ॥

---

१ IO and BN[1] वर्तमान
२. All except BS[1] omit तानि
३. BN[1] फलमश्नु
४. BN[1] and BS[2] omit गुह्यं
५. BN[1] and BS[2] अत्यन्तमु
६. BS[2] संगमापत्ति
७ BS[2] notes as an alternative reading अनुग्रहोत्थिते भक्ति

यतः—

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च ज्ञानरूपस्य धर्मस्याश्रद्दधाना यथोक्तफल-सम्भावनापराः पुरुषा मां यथोक्तस्वरूपं परं ब्रह्माप्राप्य मत्समापत्तिमनासाद्यैव मृत्युसंसारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्तिनोर्मरणजन्मनोर्वर्त्मनि निवर्तन्ते पुनःपुनरापतन्ति । *किमुक्तं भवति? मदनुग्रहसुधासागरसमुद्भवश्रद्धासुरतरुमञ्जरी सकलसिद्धिप्रसवैक-हेतुर्यैरुपास्यते, तैरेवानेनाहं सुलभो नान्यैः*—इति ॥

तदिदानीं ज्ञानं प्रतिपादयितुमाह—

मया ततमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

मम सम्बन्धिनमैश्वरमीश्वरे सर्वथा स्वामिनि एकस्मिन् भवं योगमनन्याधि-कैरणं समाधिं पश्य प्रतिपद्यस्व । यत इदं वेद्यत्वेन सर्वप्रमातॄणां सर्वं संक्षेप-तश्चराचरभावरूपमवान्तरभेदपरिकल्पनया निष्पर्यन्तं वस्तु मया उपादानसह-

---

१. All except BS' अनेन ज्ञाने सुल- २. IO कारणं

कार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानु- कार्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्रयोजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैवेन कर्त्रा ततम्। इत्थमन- न्ताश्चर्यावभासरूपतया विस्तारित जगत् भुवनम् अव्यक्तमूर्तिना मन्मायोत्थापिते सर्वे प्रमातृभिरिदन्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वादव्यक्ता व्यपदेश्यव्यक्तिविरहिता मूर्तिराकृति स्वरूप यस्य स तथा, तेन तादृशेन। किमुक्त भवति? ब्रह्मादेरारभ्य परमक्षुद्र- जन्तुपर्यन्तस्य सर्वस्य प्रमातुर्यत्संवेद्य वस्तु येन येन प्रकारेण यदा यदा यत्र यत्र प्रकाशते तत्संवेद्यमान सन्तमात्मानं लभते। संवेद्यमानता च संवेदितु कर्मभावा- पत्ति। संवेदिता च परमार्थत सदैक एव भवितुमर्हति, येन कथंचिन्न कदाचिन्न क्षुत्रचित्संवेद्यत्वलक्षणविशेषणसपर्कं सहते। ततो मत्स्थानि मय्येकस्मिन् संवेदितरि स्थितानि सर्वाणि निखिलानि स्थावराणि जङ्गमानि च संवेद्यानि भूतानि। एवं सर्व- कर्ता सर्वशक्तिहेतुरहम्, न च तेषु भूतेषु व्यवस्थित ; यथा नित्यसंवेदितृत्वमात्र- स्वभावाव्यभिचारिणो मम व्यवस्थासंवेद्याना सर्वभूताना व्यवस्थितिहेतु, न तथा सर्व- भूतव्यवस्था मद्व्यवस्थितिहेतुरित्यर्थ। सर्वाणि हि भूतानि संवेद्यत्वादेवोत्पादविनाशादि- धर्मसम्बन्धादनित्यानि कथ मम भूतस्थित्यधीनावस्थितिर्भवेत्। इत्थं मदधीन- स्थितिकान्यपि भूतानि नैव मत्स्थानि मयि संवेदितरि मद्रूपतयैव न स्थितिं

---

१ BS[1] येन
२. BN[1] व्यपदेश्य
३ IO आगत्य
४. BS[2] सद् तमात्मानं is noted as an alternative reading.
५. BN[1] यो न
६ BS[2] omits कदाचिन्न
७ IO न तु क्वचित्
८. BN[1] and BS[1] नित्यं
९ BS[2] मात्रा
१० IO omits व्यभि...भूतानां
११. BS[2] adds च

भजन्ते, चेतनया स्फुरणात्। भूतस्थितिहेतुरहं यथा संवेदितृत्वेनैव नित्यं स्फुरामि, न तथान्यान्यपि भूतानि, संवेद्यत्वेनैव तेषां प्रतीतेः। एवं यथोक्तेन प्रकारेण ममात्मा स्वभावो भूतभृद्भूतानि बिभर्ति धारयति, तेन तेन रूपेणावस्थापयति, न च भूतस्थः न भूतस्थित्यधीनस्थितिक इत्युक्तमेव। अतश्चानेन क्रमेण भूतभावनः[1] भूतानि भावयति सृजतीत्यर्थः॥

अत्र केनचित्सादृश्यांशेन दृष्टान्तमाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

एवमनेन प्रकारेण मय्यनवच्छिन्नमहिम्नि स्थितान्याधेयत्वमापन्नानि तत्तद्देहगतानि सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि उपधारय बुद्ध्यस्व। कथम्[2] यथाकाशे निरवच्छेदव्याप्तौ नित्यं सदैव स्थितो वायुः। कीदृशः? सर्वत्रगः, तत्र तत्र देशे गतः कृतव्याप्तिः, महांश्च अन्यापेक्षया व्यापकः। एवं मत्स्थानि भूतानि बुद्ध्यस्व। अत्रेदं तात्पर्यम्—यथा वायोः सर्वत्र सर्वगतत्वमहत्त्वादयो धर्मा अपर्यन्ताकाशावकाशैकनिबन्धनाः, तथा सर्वभूतानां सर्वधर्मा मत्स्वभावानुप्रवेशैकनिबन्धना इति॥

तदेतन्निगमयितुमाह—

एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः।
भूतप्रकृतिमास्थाय सह चैव विनैव च॥ ७॥

---

१. BS[2] नोद्भूतानि
२. IO omits अन्य
३. BS[4] गतमह
४. All except IO सदैव च

एवमनेन वाय्वाकाशसम्बन्धौपम्येन प्रकारेण सर्वभूतेषु चरामि, तानि व्याप्नोमि। अनभिलक्षित इदन्तया केनचिदप्यनवधारितस्वरूप। किं कृत्वा चरामि? भूतप्रकृतिं प्राक्प्रतिपादितचेतनात्मकमूलक्षणां प्रकृतिं स्वभावमास्थाय अधिष्ठाय। कथं चरामि? सह चैव विनैव च। नित्यमन्योन्यमसम्बन्धत्वात् सह वेद्यवेदकलक्षण-स्वरूपभेदाद्विनैवान्योन्यपृथक्त्वेन। अन्यो हि वेदकस्वरूपो मम स्वभाव, अन्यश्च मदिच्छोद्भावित वेद्यस्वरूपम् ॥

मदिच्छोद्भावितत्वमेषां प्रतिपादयितुमाह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामकीम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ८ ॥

एतानि चेतनाचेतनानि सर्वभूतानि महाकल्पावसाने मदीया प्रकृतिं स्वभावं यान्ति, मदिच्छयैव मयि प्रलीयन्ते इत्यर्थः। तानि च कल्पादौ कल्पान्तरारम्भे अहमेव विसृजामि, चतुर्दशविधेनैव भेदेनैवावभासयामि, न तु यान्येव प्रलीनानि तान्येव पुन सृजामीत्यर्थ। ईश्वरेच्छाया अपर्यनुयोज्य-त्वात् स्वातन्त्र्येऽपि चतुर्दशविधमेव भूतसर्गं प्रलयोत्पादावस्थयो संहरति सृजति च परमेश्वर इति तात्पर्यम् ॥

---

१. All except BS[1] संबन्धोपगमेन
२. IO omits सृजामि पुन
३. BS[1] भेदेनावभास-
४. IO and BN[1] मीत्यनार्थ This is noted as an alternative reading in BS[1]
५. BN[1] रेच्छया
६. BS[1] सृजते

एतदेव निगमयति[1]—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं[2] कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ९ ॥

स्वां प्रकृतिं[3] निजं स्वभावं नान्यत्किंचित्कारणान्तरमवष्टभ्यावलम्ब्येदं सर्वं[4] भूतग्रामं प्राणिसमूहं पुनःपुनर्भूयोभूयः[5] अनादिप्रवाहप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पनया सृजामि, एवमुद्भासयामि। प्रकृतेरेव वशान्मत्स्वभावपारतन्त्र्यादेवावशमस्वतन्त्रम् । कल्पान्ते च तथैव संहरामीत्यत्रानुवर्तनीयम् ॥

किंच—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १० ॥

तानि सर्गसंहारादिरूपाणि[6] कर्माणि न पुनर्मां बध्नन्ति, मन्मायोद्भावितनानाक्षेत्रज्ञवन्नियमितविपाकारम्भकत्वादिना न परतन्त्रीकुर्वन्ति । यथा क्षेत्रज्ञानां कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकारम्भकत्वेन संसारबन्धकारणत्वमापद्यन्ते[7], न तथा सर्गादिकर्माणि ममेत्यर्थः[8] । कीदृशं सन्तं मां न निबध्नन्ति ?

१. BN[1] and BS[1] निरासयति
२. BS[1] इदं
३. IO adds शुभामवष्टभ्य
४. IO सर्वं
५. All except BS[3] omit भूयः
६. BN[2] संहाररूपाणि
७. IO and BS[1] आपद्यते
८. IO समेत्यर्थः

हेतुगर्भं विशेषणमाह—नेषु[1] कर्मस्वसङ्गत्वान्ममत्वादिमहाभावेनानिमग्नचित्तत्वादुदासीनवत् तटस्थवदासीनं स्थितम्। यथा परकीयकर्मसु परो नैतानि मम तत्तत्फलदानीति मन्यमानः ताटस्थ्यमनुभवन् तैस्तैः कर्मभिः स्वफलभोक्तृत्वादिना न नियम्यते, तथा सर्गादिभिः कर्मभिर्न निबध्यते, यतस्तानि सर्गादीनि कर्माणि अचिन्त्यवैभवस्वमायोद्भावितान्योन्यभेदान्[2] क्षेत्रज्ञान्प्रति मम सर्वेन स्वेच्छामात्रेण तथावभासकत्वमेव कर्तृत्वम्। क्षेत्रज्ञा एव हि मन्मायामोहिताः सन्तः अन्योन्यभेदेनावभासमानानां भावानां सर्गाद्यवस्थायोगित्वं प्रतिपद्यन्ते। मम पुनरेते सर्वे भावाः तत्तत्सर्गाद्यवस्थासु[3]पोऽपि मद्वय चिन्मात्रलक्षणान् स्वभावान्न भिद्यन्त इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसु उदासीनवदासीनं मामेतानि न निबध्नन्तीत्युक्तम्। एष[4] चार्थः प्रागेव पुनः पुनः

"तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्"

इत्यादिना,

"न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा"

इत्यादिना च प्रतिपादितः॥

यथैव वस्तुस्थित्या परमेश्वरो नेदं जगत्साक्षात्सर्गादिकर्मणि[5] नियुनक्ति, तत्केनेदं जगत् सृज्यत इत्याह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ ११॥

---

1 IO and BS¹ तेषु कर्मस्वसक्तत्वात्, BN¹ तेष्वसक्तत्वात्
2 BS¹ न बध्यन्ते
3 BN¹ and BS¹ भेदात्
4 IO omits एष ... इत्यादिना
5 All except BN¹ कर्मणा

मया परमेश्वरेण नित्यं स्वभावमात्रावस्थितेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठाता हेतुभूतेन प्रकृतिः सप्तमेऽध्याये चेतनाचेतनविभागेन प्रतिपादितपरापरस्वरूपा स्वभाववृत्तिरेवापर्यन्तस्थावरजङ्गमभेदयुक्तं जगत् सूयते जनयति । अनेन हेतुना निमित्तेन इदं जगद्विपरिवर्तते सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रे परिभ्रमति ॥

एवमद्भुतैश्वर्यैकास्पदम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

मूढा मायामुषिततत्त्वज्ञानाः मां यथाप्रतिपादितस्वभावमवजानन्ति । नित्योदितनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतमानस्वभावमपि मोहबलोत्साहविच्छेदान्मज्जिज्ञासायामप्यवज्ञामाश्रयन्ति । कीदृशं सन्तं मामवजानन्ति ? मानुषीं तनुमाश्रितम् । मानुषीग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन मनुष्यादिभेदेनान्योन्यभिन्नानन्ताकृतिविशेषैरूपां[1] पारमार्थिकस्वरूपतिरोधानतिरस्करिणीमाश्रितम् । अत एव[2] ते मूढाः कीदृशाः सन्तो मामवजानन्ति ? एवंविधया मन्मायया मदीयं परमेतस्मात्स्थानाचेतनाचेतनभावलक्षणात् प्रपञ्चादन्यं विलक्षणं तथाव्ययमविनश्वरम्, अत एवानुत्तमम् । उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षे सत्यविद्यमानोऽन्य उत्तमः प्रकृष्टो यस्मात्तं तथाविधं भावं पारमार्थिकीं सत्तामजानन्तः सन्तो मामेवं विमर्शाभावादबुद्ध्यमानाः ॥

---

१. BN' विशेषभेदां रूपां पार
IO विशेषरूपा पार

२. BS' एवं

यतस्ते मूढा सन्ति –

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं[१] श्रिताः ॥ १२ ॥

[१]मोहिनीं स्वभावाज्ञानकारिणीं प्रकृतिं गुणमयं स्वभावं श्रिता देहात्मकाहङ्कारनिबन्धनस्थितय । अत एव कीदृशीम्[२] आसुरीं रजोलेशानुगततम प्रधानाम् । तथा राक्षसीं केवलतम प्रधानामुत्तमाधमासुरसर्गभेदत्वेन प्राक्प्रस्तावनायां प्रतिपादितस्वरूपम्, यत एवंविधा प्रकृतिं श्रिता ततो मोघाशाः, मोघा फलशून्या आशा येषां ते तथाविधा , ते आसुरराक्षसप्रकृतित्वाद्रजस्तमोमयत्वे सति कामात्मानो भोगविषय संकल्पमेव कुर्वन्ति, न तु तत्फलप्राप्तिहेतु शास्त्रोदित कर्मारभन्ते ; ततो मोघाशा इत्युक्तम् । तथा मोघकर्माण यदपि कर्मारभन्ते, तच्छास्त्रीयोपायनियमाभावान्मोघ निष्फल येषां ते तथाविधा । वक्ष्यति हि राजसतामसयो कर्मणोर्लक्षणम् । तद्यथा—

"यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुन ।
क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति[३] स्मृतम् ॥
अनुबन्धं[४] क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते[५] कर्म[६] यत्तत्तामसमुच्यते ॥"

---

१. BN[1] मोहनीं
२. BN[1] and BS[1] तथा
३. BS[1] तद्राजसमुदाहृतम् is noted as an alternative reading
४. All except BN[1] बन्ध
५. BN[1] and BS[1] आरभते
६. IO omits कर्म

तथैवंविधं कर्तृलक्षणमपि—

"रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते[1] ॥"

तथा—

"अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृ[नैकृ]तिकोऽलसः ।
निषादो दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥"

तथा मोघज्ञानाश्चिकीर्षितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्मारम्भपूर्वभावि[2]विज्ञानमपि मोघं निष्फलमेषां ते तथोक्ताः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्म । ज्ञानस्यैव[3] चासुरादिप्रकृत्याश्रित-शीलत्वसम्बन्धिनो विपर्ययप्रतिपत्तिदोषसम्बन्धात् कर्मफलेन विसंवादात् निष्फलता स्थितैव । वक्ष्यति—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥"

तथा—

"यत्त्वकृत्स्नविदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥" इति ।

मोघज्ञानत्वाद्विचेतसः तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्तदपि विगतं सम्यग्ज्ञान-लक्षणस्वकार्याकरणाद्विद्यमानमेव[4] चेतोऽन्तःकरणं येषां ते तथाविधाः ॥

---

१. IO कीर्तितः
२. IO and BS' पूर्वताविज्ञानमपि
३. BS' ज्ञान
४. BS' माणेव

एवमेकान्ततो मायाक्रोडीकृतानामसुरप्रकृत्याश्रितानां वृत्तिं प्रतिपाद्य विद्यानुगृहीतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयशास्त्रोपदेशपात्रभूतानां दैवप्रकृत्याश्रितानां प्रतिपादयिषु र्दैवप्रकृत्याश्रितानां तावत्ता प्रतिपादयितुमाह—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १४ ॥

प्रस्तावनाप्रतिपादितपरापरस्वरूपमय्या परस्या देव्याः प्रकृतिं दैवीं सम्यग्ज्ञानविवेकद्योतनशीलत्वात् देवशब्दवाच्यानां सम्बन्धिनीं प्रकृतिं स्वभाव माश्रिता, स्वत एव महात्मान उत्कृष्टस्वभावा मां परमात्मानं भजन्ते, चतुर्विधया सेवयान-यमनसो मद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावपरूढप्रतिपत्तित्वान्मय्येवैकस्मिंस्तत्त्वे मनो यषां ते तथाविधाः, ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति स्थिते[१], कीदृशं मां विदित्वा भजन्ते[२] भूतादिं भूतानां चेतनाचेतनानां मध्ये आदिं प्रथमम्, तथा अव्ययं नित्य रात्मा मम क्षयो विद्यत इत्यर्थः । सर्वभूता॰यावन्तर्वैन्ति, अहमादिरेव नान्तवानित्यत्र तात्पर्यम् ॥

किंच—

सततं कीर्तयन्तश्च यतन्तश्च यतव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १५ ॥

---

१ BS' मात्र
२ IO परस्मैन प्रकृ
३ BN स्थित
४ BN वन्तोऽहमा

त एवं दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रबुद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयन्तो मन्त्र-जपस्तुत्यादिनोद्घोषयन्तः ; तथा ध्यानादिना यतमानाः, तथा नमस्यन्तः प्रह्वीभवन्तो मां भक्त्या हेतुभूतया नित्ययुक्ताः सन्त उपासते । वाङ्मनःकायव्यापारान्म-देकैविषयान् कुर्वाणाः परिचरन्तीत्यर्थः ॥

किंच—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो[2] मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १६ ॥

पूर्वेभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन मद्यजनपरेभ्योऽन्ये विलक्षणा ज्ञानेन विशुद्धसंविन्मात्रमत्स्वरूपचिन्तनैकलक्षणेन यज्ञेन यागविधिना यजन्तः पूजयन्तश्च मामुपासते सेवन्ते । कथं मां ज्ञानयज्ञेनोपासते ? एकत्वेन सकलप्रपञ्च-परिहारादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वरूपतया ; तथा पृथक्त्वेन नानात्वेन; अत एव बहुधा अनेकधा ज्ञानेन क्रियाद्युपचरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नरूपतया । वस्तुतः कीदृशम् ? विश्वतोमुखम् । सर्वतः सर्व एवोपासनीयाभेदान्मुखं प्रत्यभिज्ञाकारणं यस्य तं तादृशम् । इदमत्र तात्पर्यम्—द्विविध पारमार्थिको मत्स्वरूपोपासाक्रमः एकः, संविन्मात्रैक-तत्त्वविषयज्ञानैकसाधनः अपरः एकस्यैव तत्त्वस्य नानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात् तद्द्वारेण तस्य तस्योपासनमिति ॥

---

१. IO एकं विषयान्कुर्वाणः
२. All except BN[1] यजन्ते
३. BS[1] अनेकेन ज्ञानेन
४. BS[1] पासक्रमः
५. BS[1] ज्ञानमात्रसाधनः

तदेवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १७ ॥

क्रतुयज्ञयो यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारो दृश्यते, तथापि यज्ञशब्द-सन्निधाने पशुसोमादिसाधनविशिष्ट एव यज्ञ क्रतुशब्देनात्रोक्त । यज्ञशब्देन पाकयज्ञाना ग्रहणम् । ततो यथाप्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वो यागविधि-र्नानादेवतासप्रदानोऽहमेव । तथा स्वधापितृतर्पणमन्त्रोऽप्यहमेव । तथा नानौषधि-विकारात्मकमौषध यागोपकरणद्रव्यमहमेव । तथा सप्रदानभूतदेवतासम्मुखी-करादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषरूपो मन्त्रो यज्ञोपकरणविशेषोऽप्यहम् । तथाज्यं घृत तर्पणद्रव्यम् । तथाग्निराहवनीयादिर्यागविधिकरणम् । तथा हुतं हवनं होमकर्मेति यज्ञादिरूपतया ब्रह्मार्पणविधिन्यायेनाहमेवं स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

किंच—

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १८ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १९ ॥

---

१ BS[2] omits this word
२ All except BS[1] omit यज्ञ .. ग्रहणं
३ BN[1] करणमन्त्रविशे-
४ All except BS[1] omit आह-वनीयादि
५ BN[1] मेवास्थित-

अस्य जगतः समस्तस्य चराचरस्य विश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पिता माता चाहम्; यदि वा[१] पितरौ यथापत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्वहननित्यावहितौ, तथाहमस्य जगतः, तथा धाता स्थितिहेतुः; तथा पितामहो[२] ब्रह्मादीनां जगतः स्रष्टृत्वेन स्थितानां जनकत्वात्पितामहः। पवित्रं परमं पावनं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु; तथोङ्कारः पर[३]ब्रह्मवाचकः प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषः, तत्प्रभवाणि च ऋक्सामयजूंषि; तथा गम्यते ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरुपायः; तथा भर्ता पोष्टा। तथा प्रभुः यथेष्टविनियोगैकस्वामी; तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः; तथा निवासः सर्वभूतानामेकमावसथम्[४]; तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्रयः; तथा सुहृत् सर्वभावेनोपकारी; तथा जन्म[५]विनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च; तथा प्रलीनं सर्वत्रावतिष्ठते, तत्प्रधानात्मकं निधानम्; तथा यतः प्रभवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमक्षमं बीजं कारणमिति न तत्किंचिदस्ति, यदहमस्य जगतो न भवामीत्यर्थः॥

तथा च—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन॥ २०॥

सूर्यो भूत्वा ग्रीष्मादौ रस[६]मादादानोऽहं तपामि यतः, तदा ह्यहमेव वर्षं वृष्टिं निगृह्णामि निरुणध्मि। वर्षाकाले चाहमेव पर्जन्यो भूत्वा उत्सृजामि। तपनवर्षणक्रियया[७]न्नाद्युत्पादेनाहमेव जगद्धर्तयामीत्यर्थः। तथामृतमविनाशि

---

१. BS[1] यथा
२. IO omits पितामहः
३. IO परं
४. BN[1] adds गृहं
५. IO omits जन्म
६. IO रसमाप्रादानो
७. IO and BS[1] उत्पादनेन

यद्वस्तु मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव । किं बहुनोक्तेन । यत्किंचित्सद्विद्यमानं शोभनं वा यदसत्तद्विपरीतं किंचिज्जगति संभवति, मच्छक्तिरेवैका सदसद्भावेनावभासते इति ॥

एवं परदैवप्रकृत्याश्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसङ्गेन ब्रह्मस्वरूपं सङ्ग्रहेणोक्त्वा इदानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि
देवभोगान् ॥ २१ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २२ ॥

ज्ञानरहितक्रियामात्रोपदेशपर्यवसितार्था ऋग्यजुस्सामलक्षणास्तिस्रो विद्या अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्या मुख्यतया ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिकाः, पूतपापा आनिषेकाच्छास्त्रविहितसंस्कारसंपन्नत्वाद्धूतकल्मषाः, तथा निवृत्तयथोक्तब्रह्मचर्याद्याश्रमनियमाः सन्तः सोमपा नित्यनैमित्तिकस्वस्वकर्मानुष्ठाननिष्ठा इत्यर्थः । तथाविधाः सन्तो देवतान्तरयजनविधिरूपैर्यज्ञैस्तैस्तैः शास्त्रचोदितैर्यागविशेषैः सम्यग्ज्ञानाभावादविदन्तोऽपि मामेवेष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिं कामात्मानः सन्तः प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते । यतस्तैस्तैर्यज्ञविधिभिस्तांस्तान्देवविशेषान्

1. BS° omits एव

२ IO आधीयन्ते

यजन्त इति विश्वतोमुखमेकं तत्त्वं मामेव यजन्ते केवलं संप्रति विद्यादस्फयान-नुगृहीता परं मदीयं भावमविदन्तो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफलं मन्यमाना स्वर्गगमभिकाङ्क्षन्ति[२] । ते तथाविधा त्रैविद्या देहान्ते स्वकर्मोपनतं स्वर्गलोकं विशालं विपुलं देवलोकं गत्वा तद्गतान् भोगान्[३] भुक्त्वा उपसेव्य स्वकर्मोपार्जिते पुण्ये तदनुरूपकालातिवाहनात् क्षीणे अन्तं गते मर्त्यलोकं कर्मभूमिमिमां स्वकर्मानुरूप-जातिविशेषाश्रयणेन विशन्ति प्रतिपद्यन्ते । एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मं वेदोक्तं स्वं स्वमाचारमनुप्रपन्ना समाश्रिताः सन्तः कामकामाः स्वर्गादिभोगाभिकाङ्क्षिणः चातुर्वर्णिका अपि गतागतं[४] स्वर्गादिभूमौ गमनमागतं ततो भूय कर्मभूमा-वागमनं लभन्ते प्राप्नुवन्ति, संसारबन्धभागिनः पुनःपुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥

एतदनेन ग्रन्थेन ज्ञानं कथयित्वा विज्ञानकथनमाह—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्[५] ॥ २२ ॥

ये जना परा[६] दैवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्टानुश्रविकगुणात्मकेभ्यो भोगेभ्य अशुद्धक्षयातिशयक्षमादिदोषवद्भ्यो विरक्ताः सन्तो नित्यनिर्मलनिरतिशयानन्ता-नन्दसुधासागरं मां परमकारणं ब्रह्मतत्त्वं पर्युपासते, यथाप्रतिपादितज्ञान-

---

१. BS¹ सर्गं
२. All except BS² क्षति
३. BS¹ omits भोगान्
४. IO adds गत
५. BS² ददाम्यहं
६. BS¹ परा.

निघ्नतया स्वकर्माण्यजहत समन्तात्सेवन्ते। कीदृशाः सन्तः? अनन्या अविद्यमानमन्यन्मद्व्यतिरिक्तं वस्तु येषां ते तथाविधाः, मन्मयमेत्र सर्वमिदमनुभवन्त इत्यर्थः। तेषां तादृशानां नित्याभियुक्तानां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां सर्वास्ववस्थासु यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः। अहं परमेश्वरो योगक्षेमं वहामि। योगं मागनासादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन सम्बन्धं क्षेममासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं धारयामि। ये नित्यं मन्मयाः तेषां कुतो योगक्षेमक्षतिरित्यर्थः। एवं यथोक्तोपायनिरपायनिवेशितान्तःकरणतया मत्स्वरूपानुभवरूपां परां काष्ठामधिरूढा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम्॥

ननु विश्वतोमुखस्त्वमेवैकं तत्त्वमिति देवतान्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव; तत्कथमुक्तमनन्या ये मामुपासते तेषां योगक्षेमं वहामीति? अत्राह—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥ २४॥

सत्यम् येऽपि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तांस्तान् सूर्येन्द्रादिप्रमुखान् देवविशेषान् भक्ताः तेऽपि परमार्थतो मद्व्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्व-

---

१. BN[1] स्वकर्माण्याजनितः
२. All except BS[2] सेवते
३. BS[2] adds चिन्तयन्तः
४. IO and BN[1] सेव्यमाना-
५. IO मन्मायाः
६. BS[2] omits क्षेम
७. IO विश्वमयस्त्वमेव
८. BN[2] परस्परं
९. BS[2] तत्तत्सूर्येन्द्र
BN[1] तांस्तान् सूर्येन्द्रादि
१०. BS[2] मुखदेवविशेषभक्तादि

भावान्मामेव श्रद्धया तत्तद्भिन्नफलसंभावनया यजन्ते पूजयन्ति, किंत्वविधिपूर्वकम्, मद्यजने एवंविधो[1] विधिरुक्त, वक्ष्यते च। यथोक्तज्ञाननिष्ठतया सर्वेषु यष्टव्येषु देवताविशेषेषु तासु तासु यागक्रियासु यष्टरि च स्वात्मन्यद्वयचिन्मात्रलक्षणमस्तस्वरूपानुभव, स च तेषां ज्ञानशून्यकेवलक्रियामात्रशरणानां विधिर्न संभवति। तस्मादविधिपूर्वकं मा यजन्त इत्युक्तम्॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥ २५॥

सर्वयज्ञानां नानाभेदानां यागानामहमेव भोक्ता, एक एव परमेश्वर फलस्य स्वीकर्ता। तथा प्रभु अनुष्ठानक्रियाधिष्ठित सर्वे यज्ञा अहमेवेति, न पुनस्तथाविध मा तत्त्वेन परमार्थेन यथोक्तेनाभिजानन्ति, एकत्वेन न प्रतिपद्यन्ते। अतो हेतो ते[4] तादृशा अनुष्ठातार च्यवन्ति, मत्तो वियुज्यन्ते, नानात्वेन सर्वं पश्यन्तीत्यर्थ॥

ततश्च—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥ २६॥

---

१ BN' एवंविधविधि
२ BS सर्वे तेषां
३ BN' पूर्वं
४ IO omits ते

देवेभ्यः देवार्थं[1] व्रतं नियमो येषां ते शक्रादिदेवाराधका देवव्रताः, तत्सपर्यासिद्धौ देवानेव यान्ति, तल्लोकभाजो भवन्तीत्यर्थः। एवं पितृव्रताः पितॄन् यान्ति। तथा भूतेभ्यो यक्षरक्षःपिशाचादिभ्यः[2]; तदर्थमिज्या यागो येषां ते तादृशाः तान्येव पूर्ववद्यान्ति। देवपितृयाजिनः सात्त्विकाः, भूतयाजिनस्तु राजसाश्च तामसाश्च। यदुक्तम्—

"यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः॥" इति।

ये तु निस्त्रैगुण्याः ते मद्याजिनः मामेव त्रैगुण्यातीतस्वरूपं यष्टुं शीलं येषां ते तथाविधमेव मत्स्वरूपं परं[3] ब्रह्म यान्ति संपद्यन्ते[4]॥

स च मद्यागो[5] देवव्रतादियागवत्तत्तज्ज्ञानद्रव्यसम्भारसाधनो नैवेत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ २७॥

भक्तिः अद्वयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मतत्त्वभावनयात्मन एव[6] तस्य तस्य वा नाना-देवताविशेषस्योपासनं तया साधनभूतया यस्तत्त्ववित् पत्राद्यपि यत्किञ्चिन्मह्यं प्रयच्छति, तत्तस्य प्रयतात्मनः तथाविधाद्वयविज्ञानसमाहितान्तःकरणस्य तादृश-

---

१. IO देवार्थे
BN' देवतार्थं
२. BS' रक्षः पि-
३. All except IO पर
४. BS' notes as an alternative reading प्रतिपद्यन्ते
५. BS' यागे
६. IO omits एव

भक्त्युपहृतान्यश्नामि [illegible]। [illegible] तन्निर्वर्तनीयम् ॥

यत एवम्, तत —

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २८ ॥

यत्करोषि [illegible], यदश्नासि, [illegible] मदर्पणं कुरु। [illegible] तत्कुरुष्व। [illegible] करोषि। यज्जुहोषि [illegible] ददासि, [illegible] तपस्यसि, [illegible] मदर्पणं कुरु, [illegible] ॥

अस्य भावना फलमाह—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २९ ॥

१. [illegible] as an alternative reading यज्जुहोषि
२. All except BN[illegible] [illegible]
३. [illegible] [illegible]
४. BN[illegible] कर्मार्पणं

एवमनेन प्रकारेण यज्ञादिकाः स्वाः क्रिया अनुतिष्ठन्नपि, शुभाशुभफलैः शुभैः सुखात्मकैः, अशुभैर्दुःखात्मकैः क्रियाणां फलैर्मोक्ष्यसे त्यक्ष्यसे; तानि ते बन्धनाय न कल्पयिष्यन्त इत्यर्थः । कीदृशैः कर्मबन्धनैः ? कर्माणि ज्ञानशून्यानि बन्धनं नियमहेतुर्येषां तथाविधैः । कर्मनिबन्धनानि हि फलानि ज्ञानशून्यं बध्नन्ति, न यथोक्तज्ञानसम्पन्नम् । अतस्त्वं संन्यासयोगेन फलासंकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्बद्धस्वभाव, अत एव मुक्तः सर्वबन्धनेभ्यो विनिष्क्रान्तो मामेकं परम-कारणमुपैष्यसि, अहमेव सम्पत्स्यस इत्यर्थः ॥

ननु केषाञ्चिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानां बन्धहेतुर्भवान्, अन्येषां तु पत्राद्युपहरतां मोक्षहेतुः--इति किं तवापि रागद्वेषानुषङ्ग इत्यत्राह--

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

सर्वभूतेषु[१] चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रसृतेषु परमार्थतः तत्त्वैकत्वात्[२] परतत्त्वा-त्मकोऽहम्; समो निर्विशेषवृत्तिः; अतो व्यतिरिक्तत्वाभावान्न मे कश्चित् द्वेष्यः द्वेष्यदोषहेतुः[३] । नापि प्रियः रागदोषहेतुः संभवति । एतौ भेददर्शिनामेवानुपपत्तौ । ततश्च ये पुनर्महात्मानो मदिच्छयैव विद्याशक्त्यनुग्रहादेकतत्त्वदर्शिनः सन्तो मां यथोक्तस्वरूपं यथोक्तया भक्त्या भजन्ते सेवन्ते, यथोक्तया भावनयोपासते,

---

१. IO भूते
२. IO and BS' तत्त्वस्यैकत्वात्
३. IO द्वेषदोष

ते मयि तिष्ठन्ति, तेषु चाहममेद एव[1] तिष्ठामि, मत्तस्तेषा दुर्भेद[2]भेदप्रत्यय-सेतुविदलनात् ब्रह्मामृतसागरसमरसीभूतत्वात्तद्भेदस्य[3] ॥

एव यथोक्तया भावनया भगवद्भक्ते स्तुतिमाह—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३१ ॥

यद्यपि युष्मत्प्रतिपादितदृष्ट्या युद्धादिघोरकर्मानुष्ठानात् सुतरा दुष्टचेष्टित सन् अनन्यभाक् मदेकालम्बन मा भजते उपास्ते स तादृश साधु सदाचार एव मन्तव्यो बोद्धव्य । यत सम्यगविपर्यस्तज्ञानत्वाद्यभावात् स तादृग्भक्तो व्यवसितो[4] गृहीतव्यवसाय । एतावदेव सदाचारदुराचारयोर्लक्षणम् । य अनन्यतया मद्भक्त स सदाचार तद्व्यतिरिक्तस्तु दुराचार इति । एतावदत्र तात्पर्यम्—अपर्यनुयोज्ये[5]च्छस्य हि भगवत शक्तिरवतीर्णा कश्चिदप्यनुग्राह्ये विनष्ट च निर्मल[6]मखिलं दुराचारत्वम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानेऽहं न मद्भक्तः प्रणश्यति ॥ ३२ ॥

---

१ BN[1] omits एव
२. IO दुर्बोधभेद
३. BN[1] तद्बोधस्य
BS[2] notes this as an alternative reading
४ BS[2] and BN[1] व्यवहित
५ IO अपर्यन्तयोज्य
६. BN[1] निर्मुल

क्षिप्रमनुग्रहलक्षणसमकालमेव धर्मात्मा भवति; प्रतिपादितज्ञानयोगलक्षण. परमो धर्म. आत्मा स्वभावं यस्य स तादृशः सम्पद्यते। तथा संपन्नमात्र. शश्वन्नित्यकालं शान्तिं यथाप्रतिपादितात्मानात्मादिज्ञेयवस्तुज्ञानभावलक्षणक्षोभक्षयरूपं प्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापत्तिरूपं नितरा गच्छति प्राप्नोति। नियच्छतीति पाठे आत्मनि ता नियच्छति नियतामव्यभिचारिणीं करोति। ततश्च हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिज्ञा करोमि॥

यथा मद्भक्तो यथोक्तेन रूपेण मदुपासको न प्रणश्यति मत्स्वरूपव्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणं[3] नाशं न प्राप्नोति, अत एवाह—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥ ३२॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।

पापा पापकर्मविपाकजा योनिरुत्पत्तिकारणं येषा ते स्त्रीशूद्रवैश्यादय येऽपि केचन भवेयु, ते मा व्यपाश्रित्य यथोक्तमदेकशरणा भूत्वा परामनुत्तरा गतिमपुनरावृत्तिपदवीमाप्नुवन्ति। न चैतदतिशयोक्तिमात्रमेवेति व्याख्यातमेव प्राक्। किं पुन[6] ये पुण्या. पुण्यकर्माण पुण्यकर्मविपाकलब्धोत्कृष्टयोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यपवर्गभागित्वानुगुण्या ऋषयो द्वयारो भक्ता सन्त

१ IO and BS¹ स्वरूपं
२. BS¹ and IO omit अनात्म
३. IO नाशम्
४ BN¹ adds पापकर्मजा.
५. All except BS¹ कर्मजविपाकजाः
६. BS¹ adds किमत्र वाच्यं

परां गतिं यान्ति, तदेतेन सर्वलोकसाधारणत्वमात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितम् ॥

यत एवमुत्कृष्टफला मद्भक्तिः, ततः—

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३४ ॥

इमं लोकं कर्मभूमिलक्षणं भुवनं प्राप्य अत्र जन्म लब्ध्वेत्यर्थः । कीदृशं लोकम् ? अनित्यम् । शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चान्तवत्त्वादस्थिरम् असुखं च । यैद्यप्यत्र किंचित्सुखभ्रान्त्या गृह्यते, तदपि विवेकबुद्ध्या विचार्यमाणं दुःखमेव । यदुक्तम्—परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः । यथा जलधिमध्यपतितस्य रत्नातिशयलाभः कथंचित्संभाव्यते, तथा दुःखैक-हेतुकर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभः संभाव्यत एवास्मिन् लोक इत्यर्थः ॥

"गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिनः" इत्येवंरूपमपीदं लोकं लब्ध्वा मामनुत्तरसुखहेतुं भजस्वेत्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३५ ॥

एवंविधः सन् मद्भक्तो भव । कीदृशः ? मन्मना मद्याजी ; तथा मन्न-मस्कारपरः । एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स्वरूपलक्षणैक-

---

१. BN¹ adds न　　　　३. BN¹ and BS¹ परिणामताप

२. BN¹ यद्यप्यत्र　　　　४. BN¹ adds इत्यर्थः

तत्त्वविशेषणात्मको मुख्यो भक्तिप्रकार प्रतिपादित । मा नमस्कुरु इत्यनेन हि मन्त्रजपनमस्कारस्तुत्यादिरूपा भगवत्प्रणतिरुक्ता। एवमनेन प्रकारेणात्मानमन्त - करण युक्त्वा समाधाय मत्परायणो मदेकालम्बन सवृत्त सन् मामेवैष्यसि, मद्भेदसमापन्नो भविष्यसीत्योम्॥

व्योम्नि ज्योतिर्गण इव घनध्वान्तशान्तिप्रसन्ने
सूर्येन्द्वादिद्विगुणविकसन्निर्मलत्वप्रसाद ।
यत्रार्थौघ स्फुरति सुतरा ज्ञानविज्ञानपूर्व
तत्राध्याये तरतु नवमे राजहसीव गीर्व ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमन्त्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
नवमोऽध्याय ॥

१ BS³ adds प्रतिपादित

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

एवं नवमाध्यायपर्यन्तमन्यग्रथितप्रसन्नगम्भीरमणतिभेदाभिहितज्ञानविज्ञानादिपरमरहस्यरूपार्थश्रवेणादुपजातपरितोषविशेषतामत्यन्तदुरवधारपरमार्थत्वादस्यार्थस्यासन्तुष्टहृदयतां चार्जुनस्योपलक्ष्य प्रसादातिशयमनुकम्पां चोपगच्छन्नेकादशो यथोक्तपरतत्त्वसाक्षात्कारकारणभूतनिरतिशयानुग्रहचिकीर्षाविष्कारिवाक्यम्

भगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

यद्यपि प्रायेण निरवद्योपगुपदेश्यं वस्तु वितत्य प्रतिपादितम्, तथापि तदतिसूक्ष्मत्वात् परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपि हृदये झगिति प्रतिष्ठां न लभते—इति भूयो बहुतरमेव पूर्वोक्तं तत् मदीयं परममुत्तमार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टं वचनमिदमाकर्णय । बहुतरवचनकथने कारणमाह—यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोषं भजते हितकाम्यया आत्यन्तिकानुकूल्यकरणेच्छया तुभ्यमिदानीमहं कथयिष्यामि । किमनेनोक्तं भवति ? यावत्प्रकारान्तरदुर्हरमोहविषादहारिणा प्रतिपादितार्थपरमार्था-

---

१. IO श्रवणादुपरमार्थत्वादस्य
२. IO एकदेश
BN' and BS' अनेकदेश
३. BN' omits यथोक्त
४. BS' यत्रेदं
५. BS' adds इदं
६. BS' अहमिदानीं
७. BN' मोहविषदविषाद

पूर्वपीयूषपरमलेशस्पर्शनेनाह्लादित हृदय तावत्। कुत प्रीयमाणत्वम्? तथाविधस्य हि पुनरुक्तकथनादुद्वेग एव स्यात्, अत प्रीयमाणत्वेनाभिव्यक्तशिष्यगुणविशेषाय तद्धितचिकीर्षुणा दयाविष्टहृदयेन देशिकोत्तमेन विचित्रोक्तिप्रकारैस्तावदुपदेष्टव्यम्, यावदसौ सुगृहीतार्थतया निराकाङ्क्षतामापद्यत इति भूयोवचनकथनेन भवता नोद्विजनीयमिति भवतोऽभिप्रेतम्। अथवा—

" निद्रा मोहमयीं हरत्सुमहसैवान्त प्रबोधश्रिय
तन्वत्स्वर्थिषु वाञ्छितार्थविषयावन्ध्योद्यमायायिषु।
सूर्यांशुष्विव पौनरुक्त्यजनितोद्वेगत्वमापत्स्यते
तेष्वेवाभिनवीभवत्सु भवगद्वाक्येषु कश्चेतन ॥"

इह मत्स्वरूपविज्ञानलक्षण एवार्थ उक्तो वक्ष्यते च। तच्च मत्स्वरूप गुह्यतमत्वान्नाल्पेन प्रयत्नेन प्रतिपत्तव्य प्रतिपाद्य च। अतो बहुतरवचनाकर्णने अवहितो भव॥

यत —

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥ २॥

मम परमार्थत एकस्यैव सनातनस्य तत्त्वस्य प्रभवम् उत्पादम्। प्रभावमिति वा पाठे माहात्म्यम्, सुरगणा ब्रह्मेन्द्रसूर्यादयो देवसमूहा न विदुर्न जानते। महर्षयो

१ BS' पीयूषपरमलेश
२ BS' स्पर्शेन
३ IO कुत
४ BS' अतस्तथा
५ BS' दरत्सु

भृग्वादयोऽपि तथैव, ते हि मन्मायाशक्त्युद्भावितत्तत्स्वरूपैशक्त्यादिभेदा त त स्वाधिकारमनुतिष्ठन्त प्रतिकल्प सर्गप्रलयाद्यनित्यभावसम्बन्धावस्थाजुष । अह तु नित्यत्वात्तेषामादि प्रथम । एव प्रकर्षगत्या कल्पादिदीर्घकालस्थायिनोऽपि देवादयो मदीयरमसत्तापेक्षया अन्तवन्त , ते च मदीयमायामोहिता सन्त स्वाधिकारनिर्वर्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यास्तत्त्वतो मा सम्प्रति न विदन्ति ॥

तत —

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

य कश्चिद्विरलो महात्मा मदनुग्रहादेव प्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्ति , अज नित्यत्वाज्जन्मरहितम्, अत एवानादिम् अविद्यमानपूर्वपुरुषान्तरम् तथा लोकमहेश्वरम् लोकाना ब्रह्मादीनाम्, लोक्यन्ते दृश्यन्ते वेद्यन्त इति लोकशब्दवाच्याना जनाना महान्त सर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तित्वादुत्तम स्वामिनम् , तेषामपि हि[3] ब्रह्मादीना स्वविषय यावन्मात्रमैश्वर्यं तत्र कारणमित्यर्थ , एवविध मा यो[4] वेत्ति आत्मत्वेन प्रतिजानीते, स मर्त्येषु मायाक्रोडीकृतत्वान्मरणधर्मसम्बन्धेषु देवादिषु सर्वजन्तुषु मध्ये असमूढ सत्यात्मनि मय्येव प्ररूढात्मप्रत्ययत्वाद्विपर्यय लक्षण समोह अज्ञान तस्य न विद्यत इत्यर्थ । अत एव सर्वैर्निरवशेषै मनोवाक्कायनिर्वर्त्यै पापैर्नानायोन्यन्तरविशेषहेतुभि किल्बिषै प्रमुच्यते परि

---

१ BN स्वरूपातिशयस्वादि
२ All except BN दीर्घकाल
३ BS omits हि
४ All except BS omit य
५ BN सैनदेषु

वर्ज्यते । देहाद्यनित्यवस्तुष्यवस्थिताहङ्कारमात्रं हि सर्वपापानामुत्पत्तिकारणम् । सम्यग्ज्ञानवतस्तु[1] तन्नास्तीति स एवासम्मूढ इत्युक्तम् ॥

सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोकमहेश्वरत्वं यत् व्याख्यातं तदेव विवृण्वन्नाह—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति बहुशः प्रतिपादितमेव[2] । अयं च देवासुरभेदेन द्विप्रकारः क्षेत्रज्ञवर्गो मन्मायथैव इत्थमवभास्यत इत्यपि प्रतिपादितमेव । तदस्य[3] क्षेत्रज्ञवर्गस्यापि तदहङ्कारावलम्बनेन प्रसरन्तो बुद्ध्यादयः पृथग्विधा नानारूपा भावा मत्त एवैकस्मात्कारणाद्भवन्ति उत्पद्यन्ते । एते विविधा भावभेदाः प्रबुद्धैस्तत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमाणाः परस्मान्मत्स्वरूपान्मनागपि न व्यतिरिच्यन्ते । ततो मायामात्रमेवैतद्भेदेनावभासमानता भावानाम्[4] । सा च मच्छक्तिरेवेति मत्त एव ते[6] भावा भवन्तीत्युक्तम् । के ते भावाः ? बुद्धिर्मुख्यमन्तःकरणम्, यया बुद्ध्यते निर्विकल्पतया निश्चीयते । बोद्धव्यं वस्तु, ज्ञानं तु

१ BS¹ and BN¹ ज्ञानवस्तु
२ BN¹ एव
३ BS¹ माययैवोक्तमवभासित एव तदस्य
IO माययाषा
४ BS¹ तदा
५. IO एवं तद्भेदेन
६. BS¹ एवं

मन सञ्ज्ञोऽन्त करणविशेषो येन बोद्धव्य विकल्प्यते । एतौ सर्वप्रमातृसाधारणौ बुद्धिज्ञानसञ्ज्ञो भावौ। असमोह परमार्थनिष्ठ ज्ञानम् । ततोऽन्यविषय सर्वमेव ज्ञान विपर्ययादिदोषसम्बन्धात्समोहात्मकम् । स चासमोहलक्षणो भावो मुमुक्षूणामेव सभवति । क्षमा वाचा मनसा कर्मणा या निर्विकारत्वम्, सर्वात्मना शक्तिमत्त्वेऽपि परापराधसहिष्णुत्वम् । एषोऽपि यत्याद्यवस्थाया मुमुक्षूणामपवर्गोपायभूतो धर्म , अवस्थान्तरे हि ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मपरित्यागस्य मोक्ष साधनत्वादक्षमापि शास्त्रचोदिता सती मोक्षसाधन भवत्येव, सत्यम् । आत्यन्तिक भूतहितैपर्यवसायि यथादृष्टार्थकथनम् । एतत् स्वर्गापवर्गफलार्थिना च साधारणम् । दम उत्पथप्रवृत्ताना सर्वेन्द्रियाश्वाना वैराग्यभावनादिकैशाभिघाताच्चत प्रतिषेधनम् । शम सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारान्त करणता च । तौ योगिविषयौ[3] सुख तत्तदिष्ट वस्तुप्राप्तेरभिकाङ्क्षानिवृत्तौ सन्तुष्टचित्तता, दु ख तद्विपरीतता, भावाभावौ जन्ममरणे, भय दु खहेतो दुष्करप्रतीकारात् त्रास , अभय तदभावो विश्वस्तचित्तता । एते सुखादय सर्वप्राणिसाधारणा भावा । अहिंसा सर्वभूतामिद्रोहात् सर्वात्मना विरति , सा च यत्याद्यवस्थायामेव मोक्षसाधनम् , हिसाया अक्षमावदवस्थान्तरे मोक्ष साधनत्वात् , यत शास्त्रचोदित यज्ञे वधादिसग्रामे रिपुव्यापादन दुष्टनिग्रहश्च हिंसात्मकत्वेऽपि तथाविधस्वकर्मनिष्ठाना सता मोक्षसाधनम् । समता "सुहृन्मित्रार्युदासीन" इत्यादिना प्राक्प्रतिपादितस्वरूपैकतत्त्वदर्शिता मुमुक्षूणामेव धर्म ,

---

१. IO omits हित
२ BS कयाभि
  IO कपाभिघातत्वात्
३ BN योग
४ BS² तत्तद्विपरीत
५ BN दुष्कर
६ IO अक्षमावस्थान्तरे
७ BN omits तत्त्व

तुष्टिः सर्वभूतविषया प्रीतचित्तता, मुमुक्षुविषयैव सुखस्यैव सर्वसाधारण्येन प्रतिपादितत्वात्; तपो वाक्चित्तकायनिर्वर्त्यो नियमविशेषः; दानमिष्टापूर्तविभागेन स्वद्रव्यस्य परद्रव्यत्वापादनम्। ज्ञानादीनां तु स्वत्वनिवृत्तिं विना परत्र संक्रमणं दानम्। एतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनो साधारणम्। यशः शास्त्रचोदितानां शुभानां कर्मणां सात्त्विकया बुद्ध्या समाचरणात् सर्वजनविषया प्रशंसा। अयशः तद्विपरीताचरणादप्रशंसेति॥

एवंविधानां धर्माणामाश्रयभूता धर्मिण आ प्रजापतिभ्यो मत्त एव भवन्तीत्याह—

> महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
> मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः॥ ६॥

पूर्वे कल्पारम्भभावित्वात्स्वायम्भुवमन्वन्तररूपपूर्वकालभावित्वात्प्रथमे सप्त महर्षयो मरीच्यादयो ये पुराणप्रजापतय प्रोक्ताः। केचित्तु बुद्धिमनसी महाभूतपञ्चकं चेति सप्त महर्षीन् कथयन्ति। प्रजासर्गहेतुत्वात् तेऽपि प्रजापतय इति चाहुः। चत्वारो मनवः ब्रह्मसावर्णो भद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्ण इति दक्षस्य दुहितुरुत्पन्ना प्रजासर्गे प्रतिवर्णं चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमे पुरुषा येषां ब्राह्मणादिवर्णसर्गहेतुत्वात् मनुत्वं प्रजापतित्वं च। एते मत्त परमकारणादेव भाव

---

१. IO and BS' प्रतिचित्तता
२. All except BN' स्वत्वनिवृत्तिं
३. BN' भवति
४. IO adds प्रोक्ता.
५. All except BS' omit ब्रह्म... उत्पन्ना.
६. IO adds मद्भावा.

उत्पत्तिर्येषां ते तथाविधाः । कीदृशाः सन्तो मद्भावा मानसा जाताः संकल्पजा इत्यर्थः । एषां प्रजापतीनां सतां सम्बन्धिन्यो लोके भुवनेष्विमाः प्रजाः ये प्रजासर्गकर्तारः कल्पारम्भे प्रजापतयः श्रूयन्ते, ते[1] मदिच्छामात्रोद्भावितसद्भावा इत्यर्थः ॥

एवंविधस्यैश्वर्य[2]ज्ञानफलमाह—

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां यथोक्तां विभूतिं जगत्कर्तृत्वादि[3]रूपमैश्वर्यम्; तथा योगं नानाभावप्रपञ्चावभासनरूपकर्मत्वादिसम्बन्धोऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमनन्यसाधारणं समाधिं मम यस्तत्त्वतः परमार्थतो वेत्ति जानाति, स मदीयेनैवाविकम्पेन सर्वदा निरुपप्लवेन योगेन समाधिना युज्यते सम्बध्यते । नात्रार्थे कश्चित्सन्देहः संभवति, यतो मदनुग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञानतया ममैवैकस्य तत्त्वस्य जगल्लक्षणं विभवं सम्यग्यो विभावयति स मत्स्वरूपसमाविष्टत्वान्मदीयेन समाधिना सम्बध्यत इति कोऽत्र संशयस्यावकाशः ॥

यत एवंविधः[4]—

अहं[5] सर्वस्य प्रभवः ईतः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः[6] ॥ ८ ॥

---

१ BN[1] and BS[2] omit ते
२. IO स्वैश्वर
३. BN[1] and BS[2] कर्तृत्वादि
४. IO विधिः
५ BN[1] अहं
This is noted as an alternative reading in BS[2]
६. BS[2] notes मत्त: as an alternative reading.

बुधा मां भजन्ते मदिच्छयैवे देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावत्वान्मदनुग्रहपात्रभूततया समाविर्भूतबोधाः सन्तो मुख्यविपश्चितो मां यथोक्तरूपमुपासते । नान्ये आसुरसर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यते । ते च किं कृत्वा समुपासते ? इति मत्वा एवं मत्स्वरूपं निश्चित्य । कथम् ? अयं परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य भावजातस्य प्रभव उत्पत्तिकारणम् । यस्माद्गुणाः प्रतिपादितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्तकारणान्तरभावादित एतस्मादेव हेतोः सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति । इदमत्र तात्पर्यम्—द्विविधं ज्ञानं निर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशदृढप्रतिपत्तिजनकमेकम् । तद्वशाच्च क्रमेण तत्त्वसाक्षात्कारप्रभवमपरम् । तद्वन्तो बुधा अपि द्विविधास्ततो यथोक्तमद्विभूतियोगज्ञा मत्समाधिना युज्यन्ते; नात्र संशय इत्युक्तम् ॥

ये तु मां भजन्ते तेषामेवंविधं चेष्टितमित्याह—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तमन्तःकरणमेषां ते तथाविधाः मदेकनिष्ठज्ञानक्रियाप्रसराः सन्तोऽन्योन्यं बोधयन्तः स्वानुभवसंवादेन ज्ञापयन्तः; तथा कथयन्तो

१. All except BS² मदिच्छैव
२. IO मात्र
३. BN¹ and BS¹ त्वासुर
४. BN¹ अर्द. This is an alternative reading in BS².
५. IO omits मच्चित्ता:
६. IO omits स्वानु...पयन्त:

यथाबोधमागमवचनैः कीर्तयन्तस्तुष्यन्ति, संवादात्स्वयं प्रीयन्ते, परस्परं रमयन्ति [1]रतिमनुभवन्ति ॥

एवंविधानां च—

> तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
> ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥
>
> तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
> नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां [2]बुद्धानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरस्सरं सेवमानानाम् ; अत एव नित्योदितानां बुद्धियोगं प्रज्ञासम्बन्धं वितर[3]ामि, येन हेतुभूतेन बुधा मामुपयान्ति, मदीयं योगं समापद्यन्त इति भक्ताना [5]स्वयोगप्राप्तावसंशयस्य कारणं प्रतिपादितम् । यतस्तेषामेव दै[6]वसर्गभाजामनुकम्पार्थं संसारक्लेशविश्लेषणेन कृपा कर्तुमहमज्ञानजं मोहसमुद्भूतं तम [7]अप्रतिपत्तिमयं तिमिरं नाशयामि प्रध्वंसयामि । केन भास्वता, परसंविदात्मकदीप्तियुक्तेन ज्ञानदीपेन यथोक्तबोधप्रद्योतकेन । कीदृश सन् आत्मभावस्थ, आत्मन संवेदितुर्भाव आत्मत्वम्, तेन स्थित । यद्यपि सर्वगत एक एवाहमात्मा तथापि

---

१. All except BS[2] प्रतिमनु
२. BN[1] and BS[2] बुधानां
३. IO विदधामि
४. IO समुपयान्ति
५. BS[1] स्वप्रयोग
६. IO and BS देवसर्ग
७. All except BS[2] तत्त्वप्रतिपत्ति

स्वेच्छया यानेवानुगृह्णामि तेषामेवाहमात्मत्वेन स्थित , अन्येषा तु देहादावात्म-प्रतिपत्तिरित्यर्थ । एव परमेश्वरोऽह यानेवानुगृह्णामि, त एव यथोक्तेन प्रका-रेण मा भजन्ते । मद्विभूतियोगयोस्तत्त्वविद सन्तो मदीयमेव योग समापद्यन्ते, मदभेदलक्षण मोक्षमासादयन्तीत्यर्थ । यदाहुर्ब्रह्मविद —

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया नो बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणोते तनु स्वाम् ॥" इति ।

अथ भगवद्वचनात् विशेषितश्रद्धादिगुणतया भगवन्मुखादेवाधिगत भगवत्स्वरूपमनुवदन् तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थं अर्जुन उवाच—

पर ब्रह्म पर धाम पवित्रं परम भवान् ।
पुरुष शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि माम् ॥ १३ ॥

पर निरुत्तर परमात्मलक्षण निरतिशयबृहत्वादियोगितत्त्व भवान् भगवानेव परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्मायावभासितस्य प्रकृत्यादेर्वैचस्यापि स्थूलस्य ब्रह्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्म विशेषितम् । तथा च वक्ष्यति, उक्त च—"तासा

---

१ BN¹ omits तु
२ BS तदाहु
३ IO and BS श्रितेन
४ BS² विवृणीत
५ BS परमार्थ
६ BN¹ omits च

ब्रह्म महद्योनि" इति। अत्र प्रकृतेर्ब्रह्मशब्देन व्यवहार। तथा—"शब्दब्रह्मातिवर्तते" इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूपस्यापि सर्गस्य। तथा परसामान्यसंविदात्मकं निरतिशयं धाम ज्योतिर्भिरान्, भेदविषयक्षेत्रज्ञसम्बन्धिसविदपेक्षया धाम्नोऽपि परत्वेन विशेषणम्। तथा परममनुत्तमं पवित्र पावन भवान्, मोहलक्षणमहापातकविनाशहेतुत्वात्। उक्तार्थावगमसंयोगम भगवद्वचनं च कारणं प्रतिपादयितुमाह—यस्मात्सर्वे ऋषय परावरद्रष्टारो मुनय शाश्वत नित्यं पुरुषं परमात्मान त्वामाहु कथयन्ति। कीदृशम्? दिव्य परमव्योमस्थम्। तथादि सर्वेषा पूर्वं देवं परमकाशात्मतया द्योतनशीलम्। अत एवाजं जन्मरहितम्। विभुं व्यापकम्। न केवलं सर्वर्षयो यावन्नारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्त्वामेवविधमाहु। स्वयं च साक्षाद्ब्रवीषि॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मे वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं[विदु व्यक्तिं] विदुर्देवा महर्षय॥ १४॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ १५॥

एतत्सर्वं यथाप्रतिपादितमैश्वर्यविभूतियोगादिरूप वस्तु यत्साक्षाद्वदसि तदहं ऋत सत्यं मन्ये। यद् देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकीं मूर्तिं न विदु, महर्षय

१ PS' पर
२ BN' परमनुत्तमं
३. BS' भेदलक्षण
४. IO and BS' अवगम्यागमं
५. IO महर्षयो
६. BN and BS' वेत्तृत्वं
७. All except BN' स्वभूत
८. BS' omits ऋतं
९. BN' omits मूर्ति

योऽपि तथैव न विदु । ततो महर्षिभ्य श्रुते मम प्रत्ययो नासीत् । इदानीं तु भगवद्वचनादत्रार्थे निःसशया प्रतीति । कुतस्त्वा देवा ऋषयश्च न विदुरित्यत्र हेतुमाह—स्वयमेवेत्यादि । जगत्पते विश्वेश्वर, तथा भूतभावन भूताना चराचराणा सत्त्वाना भावन वेद्यत्वापादनमात्रेणोत्पादक, तथा तेषामेव यथेष्टविनियोगैः स्वतन्त्रतया ईश स्वामिन् । स्वयमेवात्मनात्मान स्वरूप त्व वेत्थ । वेदकैकस्वभावत्वात्कथ वेद्यपदवीमन्यस्य देवादेरवतरसि । सर्वं हि तवैकस्य सर्वज्ञस्य वेद्यम्, न तु त्व कस्यचिद्वेद्य ॥

ततो हेतो —

वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आत्मनो विभूती स्वैश्वर्यविजृम्भा अशेषेण साकल्येन वक्तुमर्हसि कथयितु प्रसीदेत्यर्थ । कीदृशीर्विभूती ? शुभा, सर्वस्य सदसद्विभागेन व्यवस्थितस्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गे या या शुभरूपा विभूति ता तामादिशेत्यर्थ । कास्ता विभूतयो याभिरिमान् लोकान् सप्त भुवनानि त्व व्याप्य आक्रम्य वर्तसे ? अत्र "दिव्या आत्मविभूतय" इति प्रथमान्तपाठ केचित्पठन्ति । ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते ॥

---

१ IO विधियोगैक
२ BN[1] and BS omit त्व
३ IO विजृम्भिता
४ BN विभागे व्यव
५ All except BN[1] आदिशेदित्यर्थ
६ All except BS विभूती
७ BS समर्थयन्ति

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह—

कथं विद्यामहं[विद्यां महा]योगिन् त्वामहं परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

हे भगवन् सर्वज्ञत्वादिगुणैकाश्रय । तथा महायोगिन् अनन्यसाधारणसमाध्येकनिष्ठ । त्वामेवरूप कथ केन प्रकारेणाह परिचिन्तयन्ननुसरन् विद्या जानीयाम्[१] केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया चिन्त्योऽसि ध्यातव्योऽसि[३] अत प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चेत्थ जगदाभासलक्षणा स्वैश्वर्यविजृम्भा[२] विस्तरेण वैतत्येन मह्य भूयो बहुतर कथय आदिश, यस्मादेतत्स्वरूपप्रतिपादनलक्षणममृत सुधारस शृण्वतो मे श्रवणाभ्या पिबतस्तृप्ति सन्तोषो नास्ति ॥

तथैवमभ्यर्थितो भगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्ताभ्युपगमे । नाह यथाशुश्रूषिता शुभा स्वविभूतीस्तुभ्य वक्ष्यामि । किंतु प्राधान्येन चेतनाचेतनेषु पदार्थेषु पर्यन्तवर्गविभेदितेषु[४] यत्र यत्र वर्गे या या

---

१ BN[1] and BS[2] विजानीयां
२ IO विजृम्भा
३ All except IO वार्द
४ BN[1] and BS[1] वर्गभेदविभेदि

काचित्प्रधानात्वादतिशायिनी विभूतिस्ता ता वक्ष्यामि, यतो मद्विभूतीनां विस्तरस्य वितेतत्वस्य अन्तो निष्ठा न विद्यते ॥

तत्रेदानीं नानाविभूतिकथनप्रस्तावनस्यान्तेऽप्यभिधायिष्यमाणां परमार्थ-स्वरूपलक्षणां परां विभूतिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

सर्वेषां चेतनानामाशये हृदि स्थित कृतप्रतिष्ठ आत्माहं सकलक्षेत्रज्ञ-हृदयाभिव्यक्तसामान्यसंविद्रूप एक एव परमार्थत आत्मा सैव परा विभूतिर्यतस्तं-निबन्धन एवायं स्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावात्मको नानाविभूतिप्रपञ्चः तद्रूपतया चिन्तितोऽहमनन्तविभूतिविस्तरैककारणतया ज्ञातो भवामि ॥

यत —

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

सर्वभूतानामादि प्रागवस्था सर्वरूपा । अन्तश्च नाशावस्था । मध्यं च स्थित्यवस्था । अहमेवैक, यतो मन्मायावशात् सर्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेन पर-स्परमवभासमानेषु सर्वभूतेषु नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोऽहमेव स्थित । यैस्तु तादृश्या महाव्याप्त्याहमेवं चिन्तयितुमशक्यः तैस्तदधिगमाभ्यासाय यत्र यत्र वर्गे यद्यदुत्कृष्टं तत्तन्मद्विभूत्यंशतया चिन्तयद्भिर्निरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामान्यसंविदा-

१ IO and BS[1] वितत्वस्य

२ IO स्वतत्त्वलक्षणं

३ BS तस्मिन्निव

४ IO omits तु

५ IO and BN omit एव

६ BN[1] संविदात्मका

त्मिका परा मदीया विभूतिरधिगन्तुं शक्यते, या नानाविभूतिप्रतिपादनप्रकरणस्यान्तेऽपि सामान्यरूपजडांशव्यतिरेकिणीम् "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति वक्ष्यति। तदेवं चतुर्दशविधे भूतसर्गप्रपञ्चेऽष्टविधायां देवयोन्यामादित्यादिषु देवादिसर्गेषु षड्विधाया मनुष्यादियोनौ मनुष्यादिसर्गेषु यद्यदुत्कृष्टं तत्तन्मदीयपरमप्रकाशलेशतया भावयता निरुत्तरप्रकर्षासामान्यसंवित्प्रकाशमयी परा मद्विभूतिरधिगन्तव्येत्यध्यायस्य तात्पर्यम्॥

तदिदमुच्चावचान् स्वविभूत्यंशानहन्तया प्रतिपादयितुमाह—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥ २१॥

अदित्यपत्यत्वात् सर्वदेवानामादित्यत्वे प्राप्ते रूढ्या द्वादशसङ्ख्यावच्छिन्नपुराणपठितधातृमित्रार्यमादिसंज्ञाना देवविशेषसर्गे आदित्यसंज्ञा प्रसिद्धा। तेषां मध्ये तद्गणान्तःपठितो विष्णुसंज्ञ आदित्योऽहम्, तस्य जगत्स्थितिपालनलक्षणप्रभवातिशययोगान्मद्विभूत्यंशत्वम्। तथा ज्योतिषा दिवि द्योतमानानां सर्वतेजसां मध्ये रविः सूर्योऽहम्। कीदृशोऽंशुमान्? सकलभुवनप्रकाशनादिशक्त्यतिशययुक्तत्वे सति प्रकृष्टैरंशुभिर्युक्त। अत एव तस्य मद्विभूत्यंशत्वम्। तथा मरुतां देवविशेषाणामेकोनपञ्चाशतां मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम्, तस्य तन्मध्ये

१. BS' omits आदित्य
२. BN' omits आदि
३. IO omits परा
४. IO and BS' तदिदानीं
५. BS' gives एकांश as an alternative reading.
६. All except BS' पञ्चाशतो

प्रजासर्गकर्तृत्वैश्वर्ययोगान्मद्विभूत्यंशत्वम्। तथा नक्षत्राणामष्टाविंशतिसङ्ख्याना मध्ये शशी चन्द्रमा अहम्। शशिनो नक्षत्रनाथत्वात्तन्मध्ये गणनम्। तस्य चाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्मद्विभूत्यंशत्वम्॥

तथैव दृष्टचान्यानप्याह—

वेदानां सामवेदोऽहं देवानामस्मि वासवः।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥ २२॥

वेदाना त्रयाणा चतुर्णां वा प्रसिद्धाना मध्ये सामवेदोऽहम्। तस्य भगवतैव प्राधान्यमाविष्कृतम्, येन प्रणष्टेषु वेदेषु वाजिवदनपुरुषोद्गीथमुच्चार्य [?] एव पूर्वं प्रत्याहृत, अतस्तस्य मद्विभूत्यंशत्वम्। देवाना त्रयस्त्रिंशद्गणभेदेन पौराणपठिताना वासवे इत्युक्तोऽहम्, तस्य तदीश्वरत्वान्मद्विभूत्यंशत्वम्। इन्द्रियाणामेकादशाना मध्ये मनोऽहम्, तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्ये सति मद्विभूत्यंशत्वम्। द्विविधानि भूतानि चराणि स्थावराणि च; तेषामुभयेषामपि चेतना प्रधानम्, यतश्चेतनोपलक्षितत्वेन चराणा स्थिति प्रसिद्धैव। चेतनानिबन्धना च स्थावराणामपि व्यवस्था, तदनुगृहीताना तेषा सङ्कल्पात्; अत. सर्वभूतप्राधान्यव्यञ्जिता चेतना भिन्नापि क्षेत्रज्ञशक्तिरहम्; तस्या मुख्यतया मद्विभूत्यंशत्वम्। केचित्तु चेतना बुद्धिमाचक्षते। 'तस्याश्च कार्यकारणभेदेन

---

१. IO and BS' add लक्षण
२. BS' adds देवानां
३ BS' वासव इन्द्रोऽहम्
IO omits वासवः...एकादशानां
४. IO omits चेतना

प्रसूताना जडानामेव भूताना मध्ये प्राधान्यमाह । सा हि तानि सर्वाणि पुरुषसन्निधिसमुद्भूतचेतनभावाच्चेतयते इति ॥

किंच—

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामजैकपादादिसंज्ञाभि पुराणप्रसिद्धानामेकादशसङ्ख्याना मध्ये शङ्करोऽहम्, तन्मध्ये तस्यैश्वर्यातिशयान्मद्विभूत्यंशत्वम् । तथा यक्षाणा गुह्यकानाम्, तथा रक्षसा पिशिताशिनाम्, साहचर्यात्पिशाचानामपि, देवयोनिषु द्वयाना मध्ये वित्तेशो धनेश्वरोऽहम्, तस्य तद्वर्गाधिष्ठातृत्वान्मद्विभूत्यंशत्वम् । तथा वसूना धरादिसंज्ञाभि प्रसिद्धानामष्टाना मध्ये पावकाख्यो वसु अहम्, तस्य नाना विधयागविध्यधिकरणभूतत्वादिना प्राधान्ये सति मद्विभूत्यंशत्वम् । तथा शिखरिणा पर्वताना मध्ये मेरु कनकाचलोऽहम्, तस्य देवालयत्वसूर्योदयहेतुत्वादिना तेषु प्राधान्यमिति मद्विभूत्यंशत्वम्—इत्युत्तरत्र सर्वत्र[२] वेदितव्यम् ॥

किंच—

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं[३] स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

---

१ IO and BS° पुराणप्रोक्ताभि प्रसि　३. BS and BN सेनानीनामहं
२ BN and BS omit सर्वत्र

पुरोधसां[1] राजगुरूणां मध्ये मुख्यं प्रधानं बृहस्पतिं देवराजगुरुं मां विद्धि, तस्य तेषु[2] प्रकृष्टत्वात्। सेनान्यां चमूनायकाना मध्ये चमूनायकः स्कन्द कुमारोऽहम्; तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात्प्राधान्यम्। सरसा जलाशयानां मध्ये सागर समुद्रोऽहम्; तन्मध्ये नानारत्नप्रभवहेतुत्वादिना सागरस्य प्राधान्यम्॥

किंच—

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकक्षरम्[3]।
यज्ञानां जपयज्ञोऽहं स्थावराणां हिमालयः॥ २५॥

ऋषीणा सप्तपित्यादिना प्रजापतित्वादिना च महता प्रकृष्टानां मुनीना मरीच्यङ्गिर प्रभृतीना मध्ये भृगुरहम्; तस्य तदपेक्षया ज्ञानादिप्रकर्षश्रवणात् प्राधान्यम्। तथा गिरा [4]गीर्निर्वर्त्यत्वात् गी शब्दवाच्याना मध्ये प्रणवाख्य-मेकमक्षरमहम्, तस्य हि पदभूतस्य विश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचकत्वात् प्राधान्यम्। यज्ञाना द्रव्यनिर्वर्त्याना यागविशेषाणा प्रागुक्ताना मध्ये जप प्रणवादिपवित्रावर्तनं स एव यज्ञो यागनिधिरहम्। यथा मन्त्रजपेन देवता आराध्यन्ते, न[7] तथा द्रव्ययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यम्। यत फलानभि-

---

१. IO adds च मुख्यं
२. IO omits तेषु
३. BS' गिरामप्येकं
४. All except BS' गीर्निर्वर्त्य
५. BS' रूपत्त
६. BS' स्वरूप
७. BS' omits न

सन्धानेन जपयज्ञनिष्ठस्य यत्फलं प्राप्यं तदपेक्षया तत्तल्लोकान्तरप्राप्तिरपि निरयगतित्वेन मोक्षधर्मेषु प्रतिपादिता। तथा च तत्रोक्तम्—

"चतुर्णां लोकपालानां शक्रस्यापि बृहस्पतेः।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि॥

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम्।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः॥"

मुख्यजापकप्राप्यस्येत्यर्थः। तथा स्थावराणां जङ्गमत्वव्यतिरिक्तलक्षणानां मध्ये हिमालयः प्रालेयशैलोऽहम्; तस्य समस्तस्थावरभूतमध्ये नानारत्नौषधीप्रभवत्वादिना [1]यज्ञयोनिभूतेन यज्ञाङ्गत्वाच्च प्राधान्यम्। गिरीणां मध्ये मेरोर्विशिष्टत्वमुक्तम्; [2]सर्वस्थावराणां तु हिमालयस्येति न पौनरुक्त्यम्॥

किंच—

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥ २६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
[3]ऐरावणं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्॥ २७॥

१. IO and BS[2] omit यज्ञ...त्वाच्च ३. BS[1] and BN[1] ऐरावतं
२. BS[1] omits सर्व

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

---

१. IO and BS[1] संयमिनां २. BS[1] and BN[1] अपि

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

श्लोकत्रयोदशनिष्ठानां वृक्षादीनां पदार्थसर्गाणामश्वत्थादीनां तत्तद्विशेषाणां यज्ञियत्वादिना तेन तेन विशेषेण प्राधान्यं प्रसिद्धमिति प्रातिपद्येन सर्वं न व्याख्यातम् । किंतु क्वचित् किंचित्पदं व्याख्यायते । तत्र प्रजनः प्रजनक्रियाकर्ता, तस्मै जातावेकवचनम्, तेन प्रजनयितृणां मध्ये प्रजननक्रियायां मुख्यहेतुत्वात् कन्दर्पः कामोऽहम्, सति हि तस्मिन्नन्येषां प्रजननकर्तृत्वप्रसिद्धिः । यादःशब्देनाब्देवता आहुः, तासां मध्ये वरुणः प्रधानम् । तथा यमो वैवस्वतो देवताविशेषः यतस्ततो योनेर्यत्र तत्र योन्यन्तरे सर्वक्षेत्रज्ञान्नियच्छति, तस्य संयमतां नियमक्रियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राधान्यम् । संयमतामिति छान्दसो यच्छादेशाभावः । केचिन्निपुणाः संयच्छतामिति पठन्ति । कालः कलयतामित्यत्र इह तावत्सर्वात्मना निरवच्छिन्नमहिम्नो नित्यस्यैकस्येश्वराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात् कालो नाम तद्व्यतिरिक्तः पदार्थो न कश्चिद्भवितुमर्हति । किंतु तन्मायावभासितजडाजडभावात्मके जगत्यजडः क्षेत्रज्ञलक्षणो यो भावः तस्य परस्परविभिन्नार्थ

---

१ All except BS[3] दमयितां
२ BS[4] याज्ञिय
३ IO omits तस्य
४ All except IO यच्छन्दसाभाव
५ IO and BS[4] परस्परभिन्न

प्रमातृताया सत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेय कल्नामात्रनिमित्तक काल समुन्मिषति, अनित्या हि भावा उत्पत्तिस्थितिविरोधधर्माणो भूतवर्तमानभविष्यद्व्यायोगित्वात् कल्नीयता तेन तेन रूपेणावच्छेद्यता प्रतिपद्यन्ते; तेषा च मायीया एव प्रमातार कलयितार, तत कल्नक्रियैव काल, तत कल्नीयविषयव्यवहार-मुख्यसाधनभूतकल्नक्रियायामेकस्य कालस्य कलयितृणा मध्ये मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्रतिपादित स्वरूपम्। द्रव्यत्वेनापि तस्य कैवल्यकल्पना व्यवस्थाप्यते, तामग्रे वक्ष्यति। अक्षराणा पदावयवभूताना मातृकावर्णाना सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यम्। स हि जीव इव शरीराणा तेषा वर्णाना व्यापकत्वेनैको व्यवस्थित। तस्य हि अनासादितदीर्घककारादिरूप-विकारत्वे सति यद्रूप तत्तादात्मक पर शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति। तथा सामासिकस्य तत्पुरुषबहुव्रीह्यादे समाससमूहस्य मध्ये सकलपदार्थप्राधान्यादिना युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वन्द्वस्य प्राधान्यम्। तदो क्षय काल इति यदा द्रव्यत्वेन काल कल्प्यते, तदा सर्गादीना नित्यप्रवृत्ताना नित्यत्वनत्तस्यापि नित्यत्वे सति क्षणिकादिकल्पस्थायिपर्यन्तभावभेदपृष्ठपातिनामनित्याना सावयवाना निमेषादिकल्पान्ताना मध्ये क्षमत्वमनन्तत्वमिति स्वावयवापेक्षयैवैतस्य प्राधान्यम्। अवयवनिर्देशस्तत्रार्थात् कल्पनीय, कल्पना तु कालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिसहिष्णुत्वात् सभवत्येव, सभवापेक्षयैव च भगवता पुन कालनिर्देश कृत। यदि वा योऽहमक्षय परमार्थो नित्यत्वादविनश्वर स एव कालोऽहमेव, स्वमात्मान कालत्वेनावभासयामि—इति पूर्वोक्तस्य कालस्य

---

१. IO and BS[2] तथा   २. IO कल्पनान्ताना

मदिच्छामात्रकल्पितत्वरूपप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति। यदि वा दर्शनभेदेन क्वचित्क्रियात्वं क्वचिद्द्रव्यत्वं कालस्य पश्यता द्विर्निर्देशः कृतः, तथा यः सतत जीवितेन्द्रियशरीरविषयादिकं युगपदेव हरति, तस्य मृत्योस्तत्कालभाविनो[3] मरणहेतोर्वस्तुनोऽन्येषां हर्तॄणां मध्ये प्राधान्यम्[4]। तथा छलयतां वञ्चयतां मध्ये द्यूतस्य छलयितृत्वेऽपि धर्मादनपेतत्वात्प्राधान्यम्। धर्मद्यूतधनं श्राद्धादिक्रियासु शस्यते, परवञ्चनाभिसन्धिमूलत्वाच्चास्य छलयितृत्वं स्थितम्। तथा सत्त्ववतां गुणानां सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां सत्त्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यम्। तथा येन राजानो दुर्विनीतान् यमयन्ति, दण्डः शास्त्रनियमितो निग्रहविशेषो मुख्यसाधनमिति स एव दमयिता, तेन दमयतां मध्ये दण्डस्य प्राधान्यम्। तथा जिगीषतां प्रतिद्वन्द्विनं जेतुमिच्छतां नीतिः कर्मारम्भोपायादिकार्यसिद्धिपर्यन्ताङ्गपञ्चकमयेन[7] य[8] एव मुख्यं साधनमिति [9]नीतेरेव जिगीषतां मध्ये प्राधान्यम्। तथा गुह्यानां रहस्योपायानां मध्ये मौनं वाङ्नियमरूढं मुनित्वमहम्। नानार्थविषयस्य सङ्कल्पस्याप्यनुन्मेषो यत्र, स हि परमः समाधिः, तस्मिंश्च सति सकल्पमूलाया वाचो नियमरूपस्य मौनस्य सिद्धिः—इति तदेव परमं गुह्यमित्युक्तम्। तथा ज्ञानवद्ग्रहणेन नानार्थविषयाणि भिन्नानि ज्ञानानि गृह्यन्ते, तेषां मध्ये परमार्थैक-

---

१. IO यत
२. BS and BN तत्काल
३. IO adds अपि
४. IO omits प्राधान्य . मध्ये
५ IO and BS[1] add तथा
६. BS[1] श्रद्धादि
७ BS[1] An explanation of अङ्गपञ्चक is found in the margin thus कर्मणामारम्भोपाय द्रव्यपुरुषसंवित् देशकाल विभाग कार्यसिद्धि
८ IO and BS[1] मयोनय एव
९. IO omits नीते

लक्षणैकतत्त्वविषयस्याभिन्नस्य ज्ञानस्य प्राधान्यम्। तैतो नानाज्ञानानां मध्ये एकस्य ज्ञानस्य यथोक्तस्य प्राधान्यमनेन प्रतिपादितम्॥

विभूतिप्रतिपादनमुपसहरन्नाह—

यच्चापि सर्वभूतानां तद्बीजमहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥ ३९॥

किं बहुना विभूतिविस्तरकथनेन! संक्षेपादिदं मम परा विभूति यत् सर्वभूताना प्राक्प्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसृताना यद्बीजमुत्पत्तिकारण सोऽहमेव, न हि बाह्य कारण जगत किंचित्सम्भवति, मन्मायाशक्तिमात्रमेकं वर्जयित्वेत्यर्थ। यतस्तदिह वस्तु चेतनमचेतन वा नास्ति न सत्ता भजते, यन्मैया विनोत्पद्यते चराचरम्, अत सकलकारणाभासव्यतिरेकेन पारमार्थिक-महमेव कारण सर्वभूतानामिति॥

मया च परमकारणेन सता स्वमायामहिम्नोद्भावितनानाभावभेदाश्रिता या विभूतयो मर्म सम्भवन्ति, तासाम्

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया॥ ४०॥

मम सम्बन्धिनीना दिवो महदाद्याकाशादुद्भूतानामपर्यन्तसर्वपदार्थव्यव-स्थिताना विभूतीना निजशक्तिविजृम्भमाणानामन्तोऽवधिर्न विद्यते। एष त्विह

१ IO omits ततो ... प्रतिपादितम्
२ BS and BN[1] यन्मया
३ IO महिम्नोद्भावित
४ BS and BN omit मम

प्रकरणे उद्देशात् कस्यचिद्धर्मस्य कीर्तनाद्विभूते स्वविषयस्य विस्तर कस्यचिदेव भागस्य प्रसर कथित ॥

संग्रहतस्त्विदं[1] स्वविभूतिविज्ञानाय ब्रवीमि—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छेस्त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

इह सर्वलोकेषु यद्यत्सत्त्वं यत्किंचिद्वस्तुजातं चेतनमचेतन वा विभूतिमत् विभूतियुक्तम्, अत एव श्रीमत् शोभातिशयसपन्नम्, ऊर्जित तत्तद्धर्मक्रिया सामर्थ्ययुक्तम्, तत्तत्सर्वं मम सम्बन्धिनस्तेजस परस्य प्रकाशस्य य अश लेशमात्र तत्सभव तत्समुद्भूत त्वमवगच्छे अवजानीया ॥

प्रकारान्तरापेक्षेण विभूतिनिष्ठा प्रतिपादयितुमाह—

अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथैतेन तत्र तत्र वर्गे तत्तद्वस्तुमद्विभूतिमत्वेन स्थितमवगच्छेरिति पूर्वोक्तेन बहुना प्रभूतग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन । तथा प्रतिपन्नेन सता किं ते प्रयोजनम् ? न किंचित्तेन कृत्यम् । यत इदमनवधिविचित्रित[6] भावमय कृत्स्न

१　BN[1] adds तासु
२.　BN[1] विभूति
　BS[1] स्वविभूर्ति
३　IO विजानीया
४　BN[1] अथो एतेन
५　BN[1] विचित्रभावमयं
६　BS[1] adds चित्र

समस्त जगत् सशैलोकीमित विश्वमेकेन सर्वदा सर्वथा[2] सर्वत्र[3] विचित्रसामान्यसंविदात्मना वेद्याशव्यतिरेकिणांशेन[4] भागेनावष्टभ्याक्रम्य व्याप्याहं स्थित । तदिदमनेनोक्त भवति–तत्र तत्र दर्शने तत्तत्प्रकारभेदेन प्रतिपादितस्यास्य जगतो द्वावंशौ संक्षेपत स्वरूपम् । एको वेदकैकस्वभाव सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्रस्वरूप[5] , अपरो नानारूपत्वेऽपि वेद्यैकस्वभाव , तत्र वेद्यांशपरिहारेण तदाभासैककारणभूतवेदकांशविश्रान्तसंविदाभियुक्तेन भवितव्यम्, येन मद्विभूति परमधिगम्यत इत्योम् ॥

विभूतीराविष्णोरिह सकलसर्गातिशयगा
परब्रह्मैश्वर्यावधि[6] समधिगन्तु व्यवसितै ।
इय साक्षाद्भक्तिर्भवति[7] तु विशुद्धैर्व[8] विबुधै
निधातव्या नित्य मनसि दशमाध्यायविवृति ॥

इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
दशमोऽध्याय ॥

---

१ BN' सर्वं
२ BS' omits सर्वथा
३ BN omits सर्वत्र
४ BN' व्यतिरिक्तेनांशेन
५ BN' omits स्वरूप
६ IO परं
७ BN' भगवति
८. BN' विशुद्धेन This is noted as an alternative reading in BS'

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञानविज्ञानपूर्वं समस्ताभिधेयवस्तुश्रवणमात्रादेव भगवतः परमेश्वरत्वावगमात्तस्य परमकारणत्वे तदुक्ते वचसि यथोक्तफलाविसंवादकतया प्रकृष्टोपायत्वे निवृत्तसन्देहमात्मानमावेदयन् श्रुतिमात्रप्रतिपन्नतत्साक्षाद्दर्शनेच्छाप्रचोदित अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय मामनुग्रहीतुं निजया परशक्त्या प्रबोधयितुं त्वया परमेश्वरेण स्वयंप्रतिपादितस्वभावेन यद्वचनमध्यायदशकात्मकं[1] वाक्यमध्यात्मसहितमात्मविषयैज्ञानमयम्, अत एव परमं[2] गुह्यं प्रकृष्टं रहस्यमुक्तमुपदिष्टम्, तेन हेतुभूतेनायं सर्वजनक्रोडीकारेण स्थितो मोह इति प्रतिपादितपरमार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतीतिलक्षणमज्ञानं मम निवृत्तो[3] व्यापारत ॥

अत्र[4] हेतुमाह—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरतो[5] मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

---

१. BN[1] विषयात्मक

२. IO and BS[3] परं

३. BN[1] निवृत्तेः

४. BS[3] तत्र is noted as an alternative reading

५. IO विस्तरशः

यस्मात्त्वत्त परमकारणादेकस्मात्समस्तानां स्थावरजङ्गमानां भूतानां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिलयौ विस्तरतो विस्तरेण मया श्रुतौ श्रुतिमात्रेण[1] प्रतिपादितौ न त्वनवधारितौ। अपि चास्य नित्यं माहात्म्यं निरतिशयैश्वर्यलक्षणं महत्त्वं श्रुतम् ॥

"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति"

इत्यादेरविसंवादिनो भगवद्वचनादेव भगवानेव सकलभूतभावाभावैककारणम्, तथा भावेऽपि विशुद्धचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेरद्भुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमिति च मया प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥

श्रुतिमात्रेणैतन्मया[2] प्रतिपन्नम्, न तु साक्षादनुभूतमिति, तदर्थमाह—

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वरम्।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं[3] पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण पूर्वोक्तेन त्वमात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं ब्रह्मादीनामपीश्वराणामीशितृत्वात्[4] मैवं प्रभुमात्थ कथयसि[5], एतद्भवत्त्वेवम् अनेन प्रकारेण स्थितं नात्र मे भ्रान्तिरित्यर्थः। तत एव ते रूपं दिव्यं वपुरैश्वरमीश्वरस्य तव सम्बन्धि

---

१ IO श्रुतिमात्रेणावधारितावपि I S[2] notes this as an alt rna. tive reading
Another reading in BS[2] is प्रतिपादितेनावधारितौ

२ BN मात्रेण तन्मया

३ BN ऐश्वर्यं

४ BS प्रभव

५ BS[2] कथयत्व is an alternative reading

द्रष्टुं साक्षान्निरूपयितुमिच्छामि अभिकाङ्क्षामि । अनेन ह्यधुना दृश्यमानेन पुरुषाकृतिना तत्परं रूपं वाङ्मात्रेण मम केवलं कथितम् । यत्रेदमेकस्मिन् सर्वमेव स्थितम्, तदिदानीं भगवद्वचनप्रत्ययान्मया सत्यतस्तथा विद्यमानतया प्रतिपन्नम्; अतः पुरुषोत्तमपरमपुरुषत्वप्रसादात्प्रत्यक्षतः प्रेक्षितुमभिकाङ्क्षामि ॥

किंतु—

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो परमेश्वर! तत्तथाविधं तात्त्विकं रूपं परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमानदर्शनं मया मनुष्यमात्रेण द्रष्टुं साक्षात्प्रेक्षितुं शक्यं मह्यमिति यदि मन्यसे जानासि, यदि ममेयती योग्यतां संभावयसि, ततस्त्वं योगीश्वर सहजसिद्धनिरतिशययोगत्वात्प्रयत्नसाध्ययोगानां सर्वेषां योगान्तराणां प्रभो! मे मह्यमव्ययमनादिनिधनमात्मानं स्वरूपं दर्शय प्रत्यक्षीकुरु ॥

इत्यभ्यर्थितः प्रसादाभिमुखः भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१　BS² इच्छाम्यभिकाङ्क्षामि
२　All except BN¹ काङ्क्षामि
३.　IO and BS² योगान्तराणां
　BN¹ योगिनृणां
४.　IO omits अव्ययं

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि पाण्डव[1] ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि[2] ॥ ७ ॥

हे पार्थ ममैकस्यैव परमार्थसत परमात्मन स्वैश्वर्यातिशयात् स्वशक्तित्वेन सम्बद्धानि असङ्ख्यातानि रूपाण्याकृतिविशेषात्मकानि पश्य अवलोकय। कीदृशानि? नानाविधानि विचित्राणि? अत एव नानावर्णाकृतीनि [3]विविधावभाससंस्थानानि। तथा दिव्यान्यमानुषोयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टान्युद्देष्टुमाह—आदित्यान् द्वादशसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा वसूनष्टसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा रुद्रांश्चैकादशसङ्ख्यान्, अश्विनौ दस्रौ मरुतश्चै[4]कोनपञ्चाशतं देवविशेषान् पश्येति प्राधान्याद्देवतारूपाणि उद्देशमात्रेणोक्त्वा संक्षेपत आह—[6]एतानि तावत्त्वया द्युलोकनिवासिना सता दृष्टानि यान्यपि बहून्यपरिमेयानि अदृष्टपूर्वाणि न कदाचिदालोकितानि आश्चर्याण्यद्भुतानि तान्यपि सर्वाणि पश्य। किं बहुना? इह मम सम्बन्धिनि देहे एकस्मिन्नेव रूपे एकत्र स्थितं कृत्स्नमखिलं चराचररूपत्वात् सङ्क्षेपेण द्विप्रकारम्, यदप्यन्यत् किंचिद्यथाभिलषितं द्रष्टुमभिवाञ्छसि, तदप्येकस्थमेव पश्येत्येकस्यैव परमार्थसत परमकारणस्य समायाशक्त्यवभासितानन्तान्योन्यभिन्नभावात्मकत्वमिदमत्यद्भुतं पश्येत्यत्र तात्पर्यम् ॥

---

१. BS' भारत
२ BN' अर्हसि [illegible] noted as an alternative reading
३ IO omits विविधा...नानि
४ IO and BN' एकोन
५ BN' देवताविशेषाणि रूपाणि
६ BN' एतावत्तावत्त्वया

अत एव अत्यद्भुतत्वादस्यार्थस्य—

> न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
> दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अनेनैव मर्त्यभावात्परिमितदर्शिनैव चक्षुषा [3]गोलकाधिष्ठानया दृक्छक्त्या पुनर्मां प्रदर्शयिष्यमाणाश्चर्यरूपं द्रष्टुमालोकयितुं न शक्यसि न क्षमो भविष्यसि । अतो दिव्यं सर्वदर्शित्वशक्तियोगात् परमात्मरूपपरमाकाशभावं प्रत्यग्ज्ञानात्मकं चक्षुर्नेत्रं ते ददामि । पारमैश्वर्या स्वशक्त्या निष्पद्यमानस्यैवाविर्भावयेयम् । तेन ममैश्वरमीश्वरस्य सम्बन्धि प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं पश्य साक्षान्निरूपयेति ॥

अथ भगवता परमेण समाधिना निरतिशयनिजरूपयोग्यतादानायार्जुनो यथानुगृहीत, तथैव पूर्वं भगवद्व्यासमुनिप्रसादासादितदिव्यचक्षु धृतराष्ट्राय प्रति-पादयितुं सञ्जय उवाच—

> एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगीश्वरो हरिः ।
> दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥
>
> अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
> अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

---

१ BS' The text here may be read either as शक्यसि or शक्यसि IO BN' and BS शक्यसे
२. IO omits एव
३. All except BS' गोलोका-
४ IO घ्रानतया
५ BN' दर्शन BS' दर्शित्व
६. BN रूप
७ BN' and BS' भव
८ All except BS' ददानि
९ BN' ममेश्वरस्य
१० BN' रूपदर्शनयोग्यता
११. IO ययागृहीत
१२. BN' omits भगवद्
१३ BN' दिव्यदृष्टि धृत

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

गतार्थमेतच्छ्लोकद्वयम्[3]; किन्तु एकमेवैश्वरं[4] भगवत्सम्बन्धि विशुद्धसंविन्मात्रं परमार्थतो यद्रूपं तदेव सकलजीवलोकविचित्राकृतिभेदेन तन्मायाशक्त्यैवावभासते; ततो विश्वमेव भगवद्रूपमित्येतावन्मात्रतात्पर्याणि रूपविशेषाण्यवगन्तव्यानि, येन रूपसामानाधिकरण्येनानन्तं विश्वतोमुखं देवमिति ग्रन्थः सम्बन्धमेति ॥

अत एवैकस्य परमार्थाद्वैतचित्प्रकाशात्मनो वैश्वरूप्येणावभासमानस्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

यद्यन्तरिक्षे समुदितस्य भास्करसहस्रस्य समकालमेव समुत्थिता प्रसृता भा दीप्तिः कदाचिद्भवेत्[7], सा तस्यैकस्य परमप्रकाशस्वभावस्य महात्मनः परमपुरुषस्य सदृशी स्यात् तुल्या[8] भवेदिति काका व्याख्येयम्। येन न[9] सदृशी स्यात्? इत्येवं

---

१. BN[1] omits this ardha
२. BS[2] माला
३. IO omits गता...द्वयम्
४. BN[1] ग्रयं
५. BN[1] ऐश्वर्यं
६. BN[1] अतद्रूपसामान्याधिकरणेन
७. IO भवति
८. BN[1] तुला
९. All except BS[2] omit न

पर्यवस्येत्। न[1] ह्यनन्यप्रकाश्यसकलवस्तुप्रकाशकनिरतिशयप्रकाशात्मनस्तस्य को शोऽपि युगपदुदितानां दिनकराणां दीप्तिः तत्प्रकाशसादृश्यलेशमप्यासादयि मर्हति ॥

एवमनुत्तरप्रकाशात्मनि

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तदा तादृग्भगवदैश्वररूपदर्शनकारणभूतदिव्यज्ञानात्मकचक्षुर्दानलक्षणपरा ग्रहरूपे काले तत्र तादृशि परप्रकाशात्मनि देवदेवस्य सर्वेश्वरस्य शरीररूपे एक स्वमेकत्रैवाश्रये स्थितम्, अथ च नैकधा प्रविभक्तं विश्वभानरूपैर्भेदैर्विप्रकी कृत्स्नमखिलं जगदर्जुनोऽपश्यत् साक्षात्कृतवानिति सञ्जयो दिव्येन चक्षुषा पारं श्वरमनुग्रहमर्जुनस्य दृष्ट्वा एतदुक्तवान् ॥

अथ दृष्टपरमेश्वरैश्वरूप्योऽर्जुन किं चकारेत्याह—

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततस्तादृगत्यद्भुतभगवद्रूपसाक्षात्कारेक्षणादनन्तरं पुनर्मानुषभावाविर्भावेऽप्यद् भूतपरतत्त्वस्मरणजनितेन विस्मयेनाविष्ट ऐकान्तचित्तवृत्तिः, अत एव हृष्टरो

१ BN[1] and BS[2] न ह्यनन्यप्रकाशस्य
२ BN[2] प्रकाशात्मत्वसादृश्य
३. IO omits भूत
४. BN[2] omits तत्र...शरीररूपे
५ BS[2] नैकदा
६. BN[1] omits कृत्स्नं
७ BN[1] adds अखिलं
८. BN[2] बद्धाञ्जलि
९ BN[1] omits ततः
१०. BN[2] कारलक्षणा-
IO and BS[2] कारणा
११. BN[1] प्रकान्त

संजातपुलको धनंजयो देवकीपुत्रे पुरोवर्तिनि साक्षात्कृतनिरतिशयप्रभावत्वात् संजात-तद्विषयबहुमानातिशयो मूर्ध्ना प्रणामं कृत्वा कृताञ्जलिः सन् इदं वक्ष्यमाणम-भाषत उवाच ॥

किमित्याह—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दीप्तान् ॥१५॥

हे देव परमेश्वर तव देहे सकलजगद्वैश्वरूप्यभूतेऽस्मिन् वपुषि देवान् दिवौकस, तथान्यानपि, चराचराणां भूतविशेषाणां प्राण्यन्तराणां सहस्राणि, पश्यामि—इति देवादिप्राधान्येनैव हि झगिति समस्तविश्वदर्शनं भगवद्वपुषि पूर्वं प्रतिपाद्य क्रमेण तद्विशेषदर्शनं प्रतिपादयितुमाह—ब्रह्माणं प्रजापतिमीशं प्रभुं कमलासनस्थं पुण्डरीकविष्टरसंनिविष्टं पश्यामीति। अनेन ब्रह्मलोकान्तमूर्ध्वभुवनदर्शन-मुक्तवान्। ऋषींश्च सर्वान् पश्यामीत्यनेन प्राधान्यापेक्षया ऋषिजनोपलक्षित-मध्यमलोकदर्शनमुक्तवान्। उरगांश्च दीप्तान् पश्यामीत्यनेनानन्तवासुकिप्रमुख-भुजगेन्द्रोपलक्षितपातालदर्शनमुक्तवान्। एवं त्वद्वपुषि भुवनत्रयं लीनं पश्यामीति स्वानुभवं प्रतिपादितवान् ॥

---

१ BN[1] and BS[2] add पाद
२ BN सर्वास्तव
३ IO दिव्यान्
BS[2] and BS[3] note दीप्तान् as an alternative reading
४ BN[1] भवदेहे

एवं देवादिविविधभूताधिष्ठितभुवनत्रयदर्शनेऽपि त्वामेवैकं सर्वाश्रयं पश्यामीत्याह—

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर
विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । किन्तु[1] भुवनत्रयगतानां भूतानां ये ये[2] नानाविधा जठरवदनलोचनाद्योऽवयवाः ते तवैव सर्वतोऽनवच्छिन्नमाहात्म्यस्यैकस्यावयवत्वेन पश्यामीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

इदमेव च ते पुरःस्थितं रूपं त्वदनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयं पश्यामीत्याह—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

अवतरणिकयैव व्याख्याततात्पर्यमेतत् ॥

अत एव परमेश्वरप्रतिपादकानि विशेषणानि तस्य रूपस्य प्रतिपादयितुमाह—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

---

१. BN' omits किन्तु
२. BS' omits ये
३. BN' and BS' add भुज
४. BN' समस्तात्
५. BN' अवतरिक
BS' अवतारणिक
६. BN' and IO व्याख्यात

अक्षरं स्वरूपप्रच्युतिप्रक्षणक्षोभरहितं यत्परमं निरुत्तरं वेद्यं ज्ञेयं तत्त्वं तद्भवान्[1]। तथास्यानन्तमपञ्चस्य जगतः प्रकृष्टं निधानम्। त्वय्येतत्सर्वं जगन्निविशते। नन्वस्ति जगतो निधानं प्रधानं यत्र तत्प्रलये निलीयते। सत्यमस्ति तत् प्रधानम्[4]। तदपि परमकारणे भगवति निलीयते, तत एव च प्रभवतीति प्रधानस्यापि निधानत्वात् त्वं परमं निधानं जगत इत्युक्तम्। तथा कालावच्छेदाविषयत्वादव्ययोऽक्षयः। सात्वतधर्मगोप्ता त्वम्, सदिति ब्रह्मनाम, यद्वक्ष्यति— "ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति, तद्विद्यते यस्य स सद्वान् परमेश्वरः परमं ब्रह्म, स देवता येषां ते सात्वता ब्रह्मविदः, तेषां धर्मा यथाप्रतिपादितज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपः सदाचारः, तस्य गोप्ता कालापचयवशात् तिरोभवतः पुनः पुनः प्रणयनात्तद्बाधकविघ्नविघटनाच्च रक्षिता त्वमेव ॥

अत एव—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्॥१९॥

---

१ BN' भगवान्
२. IO यत्
३ BS and IO निर्धीयते
४ IO and BN' omit प्रधान
५ IO तस्यापि This is an alternative reading in BS'
६ BN' adds तथा
७ All except BS' omit स
८ BS and BS' सत्त्वात्, BN' समत्वात्
९. BN' परमब्रह्म यथा स देवता
१० BS धर्म
११ BN' आह
१२. IO त्वा

अनन्तत्वादाद्यन्तमध्यरहितम्, अनन्तस्य हि[2] वस्तुन आद्यादिविभाग-वत्त्वम् । इत्थं जगत्प्रपञ्चविरचनसामर्थ्यं वीर्यम् । अनन्त न कदाचिन्निवृत्तं यस्य तम् । तथा सर्वेन्द्रियज्ञाना तत्तत्क्रियासाधनभूता ये अनन्ता बाहव ते पारमार्थिकस्यैव कर्तु परमेश्वरस्य सम्बन्धिन इत्यनन्तबाहुत्वम् । तथा क्षेत्रज्ञशरीरे चक्षुर्भ्यां नियतविषयप्रकाशन क्रियते इति शशिसूर्यनेत्रत्वम् । तथा क्रिया-निर्द्विविधै भजनक्रियाविशेषैर्वैश्वानरो विश्वमूर्ति परमेश्वर एवैकस्तर्प्यते इति तस्यैव दीप्तो हुताशोऽग्निर्वक्त्रमित्युक्तम् । तथा स्वेन तेजसा सविद्रूपेण ज्योतिषा सर्वमिद विश्वात्मानं त्वा पश्यामीति सम्बन्ध ॥

अथ सर्वशक्ते परमेश्वरस्य कुरुसैन्यसंहारप्रवृत्तकालाख्यशक्तियुक्तत्वात् घोरत्वविशिष्टं[5] रूप वर्णयितुमाह—

> द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
> दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

यस्मान्महता रूपेण गगनभूम्यन्तराल सर्वाश्च ककुभस्त्वयैकेन व्याप्ता पूरिता, तदिदमीदृग्विध तव घोर रूप दृष्ट्वा लोकत्रय त्रैलोक्यनिवासितद्दर्शन-योग्यदेवादिरूप प्रव्यथित प्रकर्षेण भीतम् । एव महात्मन्निति रूपमहत्त्वापेक्षमा-मन्त्रणम् ॥

---

१ BS' अनन्तादा
२. BN' omits हि
३. IO ष्वरूप This is noted as an alternative reading in BS'
४. BS' यथा
५ BN' विशिष्ट
६. BS' महात्मा
७. BN' रूपं महत्त्वापे

नेपा देवादीनां तथाविधरूपदर्शनभयोत्सनाश्चेष्टा प्रतिपादयितुमाह—

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीति चोक्त्वा महर्षिसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः
पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी यस्मात्त्वा दुष्टक्षयार्थाविष्कृतदारुणाकारं शक्रादिदेवसमूहा विशन्ति त्वय्येव लीयन्ते। केचिच्च भीता सन्त्रस्ता सन्तो विरचितकरपुटा गृणन्ति स्तुती पठन्ति। अतश्च महर्षिसङ्घा मुनिप्रवरसार्थो जगत्क्षेमाय स्वस्तिशब्दमुच्चार्य पुष्कलाभि मुख्यार्थत्वसम्बद्धाभि स्तुतिभिस्त्वच्चरितोदीरणैस्त्वा स्तुवन्ति प्रशसन्ति ॥

किंतु—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादयो देवविशेषा व्याख्याता। ऊष्मपाख्या पितर। गन्धर्वादय प्रसिद्धा। एते सर्वे देवयोनित्वात् ज्ञानविशेषसम्भवे सति त्वा वीक्षन्ते पश्यन्ति ॥

---

१. BS[1] पृणन्ति is noted as an alternative reading
२. IO and BS[1] omits एव
३. IO महर्षिसिद्धसङ्घा
BN[1] and BS महर्षिसिद्धसङ्घा
४. IO लीयते
५. IO सतो
६. BS[1] सङ्घाः
७. BN स्तुतिभिरुच्चारितैरुत्सारितोदीरणे
८. BS[2] च
९. BS[2] सङ्घा
१०. BN[1] वीक्ष्यन्ते
११. BN[1] adds एते

घोरत्वादपूर्वस्य रूपस्य विस्मयाविष्टा यादृशं रूपं दृष्ट्वा त एवंविधा. संवृत्ता', तद्वर्णयितुमाह—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोक ॥

तद्रूपदर्शनेन विशेषतः स्वीयावस्थां दर्शयितुमाह—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

अयमपि श्लोको गतार्थ एव । किंतु दिव्यचक्षुर्दानलक्षणभगवदनुग्रहक्षणे दृष्ट्वा दिव्येन ज्ञानेनानुभूय अर्जुना मर्त्यधर्मविशेषे सति तत्त्वद्रूपं स्मरन् भीतचित्त. सन् धैर्यं निराकुलचित्तत्वं न प्राप्नोमीत्यतो दर्शनकाल एव न भयाद्दीना संभवो वेदितव्य । अन्यत्रापि वर्तमानाख्यातप्रयोगे पूर्वदृष्टस्मरणं कारणत्वेन बोद्धव्यम् ॥

किंच—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

---

१. BN[1] लोक प्रव्यथित
२ IO and BS[2] स्वमवस्था BN[1] तामवस्तां
३. BN[1] अनुग्रहं दृष्ट्वा
४. BN[1] अध्यानमन्यधर्मा-
५. BS[2] तत्त्वद्रूपं is given as an alternative reading

स्फुटार्थमेतद्वाक्यम् । किंतु भगवतो दंष्ट्राकरालबहुमुखत्वं संहारप्रवृत्त बहुविकृतकृतान्तपुरुषावेशात्[1][2] ॥

अत एव कृतान्तपुरुषाक्रान्तानां कुर्वादीनां चेष्टितं वर्णयितुमाह—

अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वैः सहैवावनिपालसङ्घैः[3] ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

नानारूपैः पुरुषैर्योध्यमाना[4] विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥२८॥

त्वत्तेजसा निहता[5] नूनमेते[6] तथा[7] हीमे त्वच्छरीरं[8] प्रविष्टाः ।
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति[9] ॥ २९ ॥

तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ।
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥३०॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥३०½॥

---

१ BN बहुविकरस्कृतान्तपुरुषविशेषात्
10 बहु विकृतान्तवेशात्
२ BS' पुरुषावेशात्
३ BS' सङ्घै
४ BS' व्याप्यमाना
५ All except BN' निहिता
६ BS' नूनमेव
७ BN' यथा This is noted as a reading in BS'
८ BN' शरीरे
९ BN' मजन्ति This is noted as a reading in BS'

एतच्छ्लोकपञ्चकं निगदव्याख्यातप्रायम्। किंतु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन दंष्ट्राकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानि वक्त्राण्युपक्रम्य अचिन्त्यरूप वक्त्र तव विशन्ति—इति यदुक्त तत्र कालपुरुषसम्बन्धिन्यो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदीयाया परस्या सामान्यशक्तौ परिणमन्ति इति भगवत सर्वशक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत एकवक्त्रशब्देन प्रतिपादिताया सामान्यशक्तेरव्यपदेश्यत्वादचिन्त्यरूपत्वेन विशेषणमुक्तम्। "तथाहीमे त्वच्छरीरे" इत्यनेन तदेव स्फुटीकृतम्। अत्र श्लोकपञ्चके सार्धे "नानारूपै" इत्यादि "त्वच्छरीरमविशा" इत्यन्त श्लोकसार्धक श्लोकसाम्यवर्ग्य[म्यार्थं] केचिन्न पठन्ति। कश्चित् "त्वत्तेजसा निहता नूनम्" इत्यादिश्लोकार्धमनेनाभिप्रायेण न पठति। इह तु बहुपुस्तकदर्शनात् भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनात् व्यासमुने श्लोकपञ्चक सार्धमेव पठितम्॥

अथ तथाविधा घोररूपा भगवत शक्ति दृष्ट्वा तैतत्त्वजिज्ञासार्थमिदमाह—

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्र भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णोः॥३१॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्य न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्॥३२॥

---

१ IO कृत्वा BS[2] notes this an alternative reading.
२. BS[2] ततस्तच्च
३. BN[1] omits समग्रान्
४. BN[1] प्रपतन्ति विष्णो

इमान् समग्रान् समस्तान् [1]लोकान् समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः सानलैर्मुखैः ग्रसमानः कवलयन् लेलिह्यसे, अभीक्ष्णं लेक्षि[2] आस्वादयसि। अत एव तवोग्रैर्भासो घोरदीप्तयः समस्तं विश्वं तेजोभिर्व्याप्य प्रतपन्ति, देदीप्यन्ते[4]। यत एवं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्य तव घोरं रूपं पश्यामि, ततो देववर सकलसुरोत्तम तुभ्यं नमः प्रसादं च कुरु। को भवानुग्ररूपः संवृत्त इति मह्यमाचक्ष्व। आयुष्मन्! तवैवंविधघोररूपग्रहणे[7] प्रवृत्तिं प्रसरं न जानामि, तत्त्वतो नावगच्छामि। अत आद्यं परमकारणं भवन्तं ज्ञातुं विशेषेण बोद्धुमिच्छामि ॥

केन हेतुना कः सन् त्वमेवं घोररूपां शक्तिमाविष्करोषीति विग्रहः

भगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु
योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मि निरस्तप्लवस्वरूपाप्रच्युतस्यैवं विजृम्भमाणशान्तोग्रघोररूपसमग्रशक्तेः कालाख्या घोरा ममेयं शक्तिरित्यर्थः। शक्तेश्च शक्तिमदभेदो यदेह-

१. BS[1] श्लोकान्
२. All except BN[1] लीक्षि
३. IO घोरा भासो
४. IO दीप्यन्ते
५. IO and BS[2] omit सकल
६. BS[1] and BS[2] यस्मात्
७. IO ग्रहणप्रवृत्तिप्रसरं
८. IO and BN[1] प्रवृद्धः
९. IO त्वा
१०. BS[2] omits एव
११. BS[1] भेदादद्भेव

मेव काल इत्युक्तम । कीदृशः कालः ? सकललोकसंहारै[1]कव्यापृतः[2] । अधुना त्विह पृथिव्यां प्रवृद्धान्मदोद्रिक्तान् पृथिवीभारभूतान् लोकानिमान् समाहर्तुं क्षयं नेतुं[3] प्रवृत्तः प्रसृतः ; अतस्त्वद्धनेऽपि त्वां विनापि [4]परिपूर्णपापात्मकत्वात्सर्व एते न भविष्यन्ति ; [5]त्वय्ययोत्स्यमानेऽपि विनङ्क्ष्यन्त्येव । के ते योधाः ? संप्रहारिणः । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु ये [6]स्थिताः ॥

यत एवमेते संप्लुवन्त्येवावश्यंभा[7]विविनाशेनाघ्राताः,

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो [8]लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते[9] निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३४३ ॥

कालात्मिकया मच्छक्त्या प्रागेव ग्रस्तानेतान्निमित्तं कारणमात्रं संपद्यस्वेति व्यक्तार्थ एव एष श्लोकः ॥

द्रोणादयश्चाप्रतिमपराक्रमत्वात् दुर्जया इति च मावमंस्था इत्याह—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि लोकै[10]वीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे
सपत्नान् ॥ ३५३ ॥

---

१. IO संसारैक
२. BN¹ व्यापारः
३. IO and BN¹ हर्तुं-
BS² notes this as an alternative reading.
४. IO परिपूर्णतया कृत्वा सर्वथा ते न भविष्यन्ति । विद्यमानेऽपि विनङ्क्ष्यन्ति के ते योधाः
५. BN¹ त्वया योत्स्य-
६. BS² अवस्थिताः
७. BS¹ and BS² अवश्यंभावविनाश
८. BN¹ भजस्व
९. BN¹ मयैव ते
१०. BN¹ नीरलोकान्

द्रोणादयोऽपि[1] सकलरौकैकवीरा कालस्य दुर्जयत्वान्मया व्यापादिता इति तान् सुजयान्मत्वा मा भैषीरिति तात्पर्यम् ॥

एवं भगवदुक्तेरर्जुनावस्थां धृतराष्ट्राय संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३६॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

कृष्णं किमर्जुनः प्राहेत्याह—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३७॥

इत्थं सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्य तव प्रकीर्त्या प्रशंसया यत्सर्वं जगत् प्रहर्षं भजते, अत एव च त्वय्यनुरक्तं भवति, तदा तद्विघुत्थापकानि रक्षांसि यातुधानानि भयाद्धेतुतस्तत[3] पलायन्ते, सिद्धसङ्घा देवविशेषसमूहा समस्ताः प्रणमन्ति च, तत्सर्वं स्थाने युक्तम् ॥

त्वदनुग्रहादेव साक्षात्कृतं परं भगवत्स्वरूपं परामृशन् पुनरप्याह—

कस्माच्च ते न नमेरन्[4]महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं[5] यत् ॥ ३८ ॥

---

1 IO and BN omit अपि
2 IO दुर्जयान् मत्वा
3 IO पलाय्यन्ते
4 BN नमेरन्
5 BS and BS' सदसत्तं परं

अथवा कस्मात् कुतश्च हेतोरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न नमेयुः [3] महात्मन् परमपुरुष ! कीदृशाय ते तुभ्यम् [3] ब्रह्मणोऽपि प्रजापतेरपि गरीयसे परमगुरवे । यत आदिकर्त्रे आधाय स्रष्ट्रे तस्यापि जन्महेतवे; हे अनन्त अपरिच्छिन्नमाहात्म्य देवेश [4] सकलसुरनाथ जगन्निवास समस्त [5] भुवनैकनिधान [6] ! यतस्त्वं सत इन्द्रियगोचरादि- [7] दन्तावधारणीयाद्वस्तुनो यत्परं व्यतिरिक्तं तथा सतश्चाभावरूपादपि यत्परमक्षरम- [8] विकारं निरस्तं परमार्थसतत्त्वम् अतो वेदकैकरूपभावमनन्यमेयं [9] परमकारणं त्वां कथं ते सिद्धा विदितवेद्या सन्तो न नमस्येयुरिति तात्पर्यम् ॥

अथ [10] यथानुभूतभगवद्धर्मानुदीरयति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूपम् ॥३९॥ [11]

बहुशो [12] व्याख्यातार्था एते भगवद्विषया शब्दाः ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ ४०॥ [1]

---

३ IO जगन्मोहहेतवे अन-
४. IO omits देवेश
५ IO omits समस्त
६. BN[1] and BS[1] भवनैक
७. BN[1] यागोचर
८ BS[1] तथासादसतश्च
IO and BN[1] तस्मादसतश्च
९ BN[1] भावमन्यतो वेद्यं
१. IO omits अथ
२. BN[1] वेद्यं परमं च
३. BN[1] बहुशोऽव्याख्या-

सर्वेभ्य ऐश्वर्यगुणयुक्तेभ्यो महती प्रकृष्टा विभूति शक्तिविजृम्भा यस्य ; तथापि तादृश भगवान् सर्वेश्वर , अत एवाप्रतिमप्रभाव अनन्यसामान्यमाहात्म्य , तथा अनादिमान् आदिर्विद्यते यस्य ॥ आदिमान् नादिमाननादिमान् सर्वप्रथम इत्यर्थ । एवंविधस्त्वमेव वाय्वादयो दैवतविशेषा । यथा च वाय्वादीनामीश्वरस्वरूपादभिन्नत्वम् , तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ॥

परमेश्वरस्य सर्वाकारत्व परामृशन्नाह—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ ४१ ॥

सर्वं स्पष्टार्थमेतत् ॥

किंच—

न हि त्वदन्यः केश्चिदपीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।
अनन्तवीर्योऽमितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४२॥

अत्रापि न किंचिद्व्याख्यातमस्ति । सर्वं स्वशक्त्या सम्यग्व्याप्नोषि यत , तत सर्वात्मकत्वमेव । वीर्यमुत्साहशक्ति । पराक्रम क्रियाशक्ति ॥

अथ विज्ञातभगवत्परस्वभावत्वात् पूर्वं पुरुषत्वप्रतिपत्त्या भगवति विहितं मतिभ्रम मन्यमानस्तत्क्षान्त्यर्थं श्लोकचतुष्टयमाह—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे च ।
अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४३ ॥

---

१ BS' कश्चिदपीह is noted as an alternative reading
२ IO and BS' वीर्योमित्त
३. BS' ततोऽपि is noted as an alternative reading
४ IO विक्रम
५. BN' व्यवहितं

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४४½ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-
प्रभावः ॥ ४५½ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियस्यार्हसि देव
सोढुम् ॥ ४६½ ॥

सुबोधमेतत् । किंतु सखा त्वं ममेति मत्वा यैर्यादवादिशब्दैरामन्त्रितो-
ऽसि, योऽप्यन्यो व्यतिक्रम कृत, तत्सर्वमजानतो भगवन्माहात्म्य तदानी-
मज्ञातवतो मे क्षन्तव्यमिति सम्बन्ध । मत्समक्षमिति सभाया वा सता सन्निधौ
लोकत्रयेऽपि तव समो नास्ति । कुतोऽन्योऽभ्यधिको भविष्यति ॥

अथ विज्ञातमहिमानमावेदयितु श्लोकत्रयमाह—

दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च
विभुर्भवश्च ॥ ४७½ ॥

---

१. BN' धृतोऽपि
२ IO तत्समक्ष
३ BS' पूज्यश्च
४ IO यदुदेवासि शब्देन
BS' मधुदेवादिशब्देन
BN' यदुदेवापशब्देन
५ IO and BS' सर्वमिदमज्ञातवत॰
६. IO and BN' अन्योऽधिको
BS' अन्योऽन्वभ्यधिको

तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥४८३॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ॥४९३॥

पूर्वे पुरातना अपि सर्वज्ञा ऋषयस्तव कर्माणि स्मरन्ति । अत एव तेषामृषीणामपि तानि पूर्वाणि इति जगत्सर्गप्रलयादीनां भगवत्कर्मणामनादिप्रवन्धप्रवृत्तत्वप्रतिपादनपरमेतत् पूर्वं व्याख्यातप्रायम् । अन्यत्सुबोधम् । किंतु धाता धारयिता, विधाता स्रष्टा, तव सृष्टव्य संसार । किमद्भुतमाश्चर्यरूपं कर्म स्वेच्छामात्रोपकरणस्यैकस्य कर्तुंस्तवासह्यम् । अत एव सहकार्यादिनिरपेक्षत्वात्परतः स्वात्मव्यतिरिक्तात् कुतश्चिच्छक्यं साध्यम् । किं वा ते कथयिष्यामि ! इत्थं चानन्यापेक्षतया यतस्त्वं सर्वस्य वस्तुजातस्य निर्माता, ततो हेत्वन्तराभावात् त्वमेवेदं सर्वम्, त्वच्छक्तिरेवेत्थं चकास्ति इत्यर्थ । ततश्चात्याश्चर्यरूपमपि कर्म न ते दुष्करमित्यादि स्पष्टम् ॥

अथानुग्रहक्षणानुभूतभगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमावेशनिष्क्रान्तस्तथाविधमत्युग्रं भगवत्स्वरूपं मनुष्यधर्मप्रत्यापत्तेश्चिरं द्रष्टुमशक्त. प्राक्तनमेव दिदृक्षमाण इदमाह--

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ५०१ ॥

---

१. BS² तेजसां
२. IO omits त्वात्परत-...न्यापेक्ष
BS² notes reads this passage in the margin
३. BN¹ omits किं वा
४. IO and BS¹ अनुरूप
BS² notes ... an alternative reading क्षणानुद्धृत
५ BN¹ प्रसासते:

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ५१ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

अथैवंविधमुक्तः भगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ५२ ॥

सुबोधमेतत् । किंत्वात्मयोगात् दर्शितमित्येतदेवं बोद्धव्यम् ॥

यदनुग्रहपरेण मया स्वमात्मनि परस्मिन् योगे समाधिं प्रापित, तदेतद्रूपं तव प्रत्यक्षीकृतम्, व्यतिरिक्तत्वेनास्य परमेश्वरस्य स्वरूपस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् । अत एवाह—

न वेदयज्ञाधिगमैर्न दानैः न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपं शक्यमहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ५३ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढता भूद् दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ५४ ॥

वेदानां यज्ञानां बहुत्वादधिगमहेतुत्वम्; अधिगमशब्देन चौध्यानश्रवणादयो गुणा प्रतिपादिता, दानक्रियातप शब्दै तदनुष्ठानम्; क्रियाशब्दश्चानुष्ठीय-

१. IO and BS' उक्ते
२. BN' यदनु
३. BN' त्वय्यात्मनि
४ IO योऽयं समाधिं प्रापित तस्मादे- तद्रूपं
५. BN' तस्मादेतत्
६. BN' रिक्तेनास्य
७. IO and BN' यज्ञाध्ययनैर्न दानै
८ BN' शक्यो द्दह
९ IO and BN' विमूढभाव
१० IO घोरमीदृङ् ममेदम्
११. IO बहुपुनं
१२. IO omits च

मानब्रह्मचर्यादिकर्मविशेषवाचक । एतश्चैवंविधसदाचारस्वर्वस्थितैरपि परज्ञानशून्यत्वादशकयदर्शनमेतत्परम मम रूप मदनुग्रहादेवोन्मीलितदिव्यचक्षुषा त्वया दृष्टम्, ततो भयमोहादीना कोऽवसर [1] प्रत्युत मत्स्वरूपनित्यानुसन्धानावहितात्मना त्वया तदेव स्मर्तव्यमित्यभिप्राय । घोरैं[2]कालपुरुषाद्यांकृतियोगादुग्रं[3] संहारादिकर्मणा[4] । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथैतद्धृतराष्ट्राय संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५५॥

स्पष्टार्थमेतत् । किन्तु महात्मा विश्वरूप सन् सौम्यवपु[5] पुन[6] भात्तनपुरुषनिग्रहात्सुदर्शनाकृतिर्भूत्वा[7] भगवानेनमर्जुन तथाविधाद्भुतदर्शनसन्त्रस्तचित्तं वक्ष्यमाणेन प्रत्याश्वासयदिति तात्पर्यम् ॥

एव प्रत्यागतप्रकृति[8] अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं[9] गतः ॥ ५६ ॥

स्पष्टमेतत्[10] ॥

---

१ IO वसर मम नित्यानुसन्धान
२ BS¹ and BS² घोरं
३ IO धाद्यावनियोगात्
४ IO कर्मणमिष्ट
५ IO and BN¹ सौम्यरूप
६ IO omits पुन
७ IO पुरुषनिग्रहात्सदर्शाकृति
८ BN एवमर्जुन
९ BN¹ प्रकृति
१० IO स्पष्टार्थमन्यत्

अर्जुनाश्वासाय भगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५७ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५८ ॥

निगदव्याख्यातप्रायमेतत् । यत सर्गादितत्त्वाधिकारस्थप्रचितत्वाद-परामृष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अप्यस्य रूपस्य सदा साक्षात्कारमभिकाङ्क्षन्ति, न तु लभन्ते, तत सुनरा सर्वेण केनचित् दुष्करदर्शनमेतत्त्वया मत्प्रसादा-निर्भूतपरज्ञानचक्षुषा दृष्टम् , अतो यथा मा त्वं तत्त्वत साक्षात्कृतवान् तथा दानादिक्रियासक्तै द्रष्टुमशक्यं ॥

केन तर्ह्युपायेन शक्योऽसि इत्याह—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५९ ॥

भक्त्या मदिच्छयैव पैरदैवसर्गाभिज्ञानजनसुलभया परिचर्यया तत्प्रभावा-देवाविर्भूतसम्यग्ज्ञानत्वादविद्यमानमद्व्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वे सत्यनन्यया ज्ञातु-

---

१. IO and BN¹ सुदर्शनमिदं
२. IO and BS² सर्गादि
३. IO omits अपि
४. IO and BN¹ एतादृश्या
५. IO and BS² omit त्वं
६. IO and BN¹ add अहं
७. BN यदं
८. IO सत्यनया

मविसंवादिनावेगमेन बोद्धुम्; तथा सम्यग्ज्ञानलक्षणेनोपायेन द्रष्टुं गोचरीकर्तुम्; तथा तादृशोपायपरिशीलनाभ्यासातिशयात् प्रवेष्टुमात्मतयावगाढुम्। एवंविधो यथा त्वयानुभूतः शक्योऽहं नान्यैरुपायैः। त्वं च परस्यास्य रूपस्य साक्षाद्दर्शनात् प्रवेशपर्यन्तां परां भूमिमधिरूढः। तेन दुस्तरद्वैतमोहसागरादुत्तीर्णः समाश्वसिहि। कुतस्तवेदानीमदृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः सम्बन्ध इत्यर्थः॥

एतमेवार्थं सिद्धान्तीकुर्वन्नध्यायमुपसंहरति—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव॥ ६०॥

यं एवंगुणविशिष्टोऽन्योऽपि कश्चिदभियुक्तः स मामेति मदभेदलक्षणां सिद्धिमधिगच्छति। कीदृशः[1] मत्कर्मकृत् शास्त्रचोदितानि तानि तानि वर्णाश्रमक्रमगतानि कर्माणि करोति। किंतु मदर्थं यथोपपत्त्या मत्प्राप्तये, न तु फलान्तरसिद्धये, अत एव मत्परम. अहमेवोपादेयतया प्रकृष्टो यस्य। ततश्च मद्व्यतिरिक्तसमस्तहेयोपादेयवस्तुविरक्तचित्तत्वान्ममैव भक्तः सर्वास्ववस्थासु मय्येव समर्पितान्तःकरणः। तथा स हि सर्वभूतेषु चराचरेषु भावेषु निःसङ्गो रागरहितः। निर्वैरः द्वेषवर्जित। यो धृतत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तुषु निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सततमनुभवति, स मामेवैति, सिद्धो मुक्त इहोच्यते—इति तात्पर्यमित्योम्॥

---

१. IO नागमेनोपयतय सम्य-
२. BS' परा
BN' omits this word.
३. IO सिद्धार्थीकुर्वन्
४. IO अयं गुण
५. BN' क्रमगतानि
६. IO ह्यधिगततत्त्वतया

मुञ्चत्येष स्वभावं नै बत बहुविधैरेकमेकान्तशुद्धं
भेद्स्वद्भिर्भावभेदैरिति विहितपरामर्षमुक्तप्रमाणाम् ।
स्वात्मन्येवेश्वरं वो मणिमुकुर इव व्यज्यतां वैश्वरूप्यं
स्वाध्यायस्यास्य नीतं स्फुटमभिमुखतां व्याख्ययैकादशस्य ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
एकादशोऽध्यायः ॥

१. BN[1] न तत्र बहु

२. IO नेश्वरः

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

एवं परमात्मभगवद्वचनलक्षणात्समस्तप्रामाण्यहेतोः प्रमाणोत्तमात् सम्यगवगतेऽध्याये एकादशके प्रतिपादिते अथ यायं समुच्चयानुष्ठानपर्यवसिततात्पर्ये ज्ञान-विज्ञानादौ प्रकरणाभिधेये स्वस्तुत्युत्तरभगवत्त्वेनोक्तनिष्कम्पप्रतिपत्ति, अत एव तथापात्रीभूतप्रज्ञत्वदर्शनप्रसन्नाद् भगवत एव परज्ञानस्य दिव्यचक्षुरुन्मेषकारणं परममनुग्रहमवाप्तवान्, स्वयत्नं विनैव पारमेश्वरपरानुग्रहप्रभावमात्रादेव क्षणमात्रं साक्षात्कृतस्य परस्य तत्त्वस्येदानीं स्वातन्त्र्येणानुसरणे सुगमः कः पन्था मया स्थेयः अथवा मद्वचनासादितपरानुग्रहेणाभियोगिना जनेन केन मार्गेण तत्त्वमुपसादितव्यम् इति स्वपरार्थं गुणप्रत्याहारोपाय जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

यथा विश्वातीतस्वरूप एव विश्वात्मकतया साक्षात्कृतोऽसि, एवमनेन प्रकारेण ये सततयुक्ताः सततं सर्वदा जाग्रदादिषु सर्वास्ववस्थासु युक्ताः समाहिताः सन्तो भक्ताः प्रणयिनस्त्वां पर्युपासते सेवन्ते, ये च केचन अक्षर

---

१ BS' and BN' add प्रमाण
२. IO प्रमाणोत्तरात्
३. IO रूप
४ BN' आप्तवान्
५ BS' स्वं यत्न
६. IO पन्था येन वा
७. BS' and BS' ग्राह्येन
८. IO गुणाख्यानप्रत्यारोपाय
BN' गुणप्रत्यारोपाय
९ IO धाम्ना तथा साक्षात्कृतोऽपि

चिन्मात्रैकरूपं[१] सच्छलनशीलम्, अत एवाव्यक्तं व्यक्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोचरात्रानाभावलक्षणाद्वस्तुनोऽन्य सर्वार्थनिषेधसमाधिनिष्णातधिषणास्त्वा पर्युपासते, तेषामुभयेषा योगविदा मध्ये के योगवित्तमा, अतिशयेन स्वस्वरूपोपलब्धिफलसमाधिज्ञा. ?

एवं विज्ञस एकतरपक्षप्राधान्यप्रतिपादनार्थं भगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

त एवंविधा योगिनो युक्ततमा निरतिशयसमाधिभाजो मम मता अभिप्रेता, तानहं परमयोगिनो मन्ये, नान्यानित्यर्थः । के ते ? ये[७] मयि सकलवस्तुप्रकाशकानन्यनिर्भास्यचित्प्रकाशैकस्वभावे मनोऽन्तःकरणमावेश्य तत्समापन्नं कृत्वा परमया समस्तसंशयादिविकल्पविच्छेदादत्युत्कृष्टया श्रद्धया यथोक्तफलसंभावनयोपेता समन्विता सन्तो नित्ययुक्ता नित्यं[१०] स्थूलसूक्ष्मसर्वभावानुभवैकमयीषु तासु तास्ववस्थासु यथोक्तसमाध्येवंस्थिता समुपासते, स्वरूपप्रत्यवमर्शलक्षणया

१ All except IO रूपा
२. IO सच्चलशील
३. BS[2] व्यर्थं
४ BN[1] सामान्य
५. BS[2] notes as an alternative reading योगिना
६ IO omits फलसमाधि
७ BS[1] omits ये
८ IO प्रकाशकानन्दचित्प्रकाशैकस्वभावेच्छतत्समासन
९. BN[1] फलसद्भावभावनया
BS[2] notes as an alternative reading फलसद्भावनया
१० IO omits नित्य
BN[1] नित्यस्थूल
११ IO भाव
१२ IO समाधावव

निरुतरया भक्त्या सेवन्ते। तदेवं कर्मयोगिनामेव योगवित्त्वतिशयोऽनेन प्रतिपादितः॥

अतो योग्यन्तरोपायानामायासाभ्युपगमपूर्वं दुष्करत्वादिप्रतिपादनेनावरत्वमेव प्रतिपादयितुमाह—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

ये तु ये पुनर्योगिन इन्द्रियग्रामं बाह्यानामाभ्यन्तराणां च इन्द्रियाणां समूहं सन्नियम्य सम्यगप्रमत्ततया नियम्य सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते। कीदृशम्? अक्षरमव्यक्तं च प्राग्व्याख्यातस्वरूपम्। अत एवानिर्देश्यम् इदन्तावसेयसमस्तमेयभावविलक्षणत्वात् निर्देष्टुमशक्यम्, वाक्पथातीतम्। तथा सर्वत्रग सर्वं व्याप्यावतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यं बुद्धिगोचरातीतम्। तथा परमार्थनित्यत्वात् कूटस्थं निरुपप्लवविनश्वरैकस्वभावनिष्ठम्, अत एवाचलं ध्रुवम्। न ह्ययं पर्वतादिकूटस्थपदार्थवच्चलनलक्षणेनोपप्लवेनात्यन्ताभावलक्षणेन वा नाशेन कदाचित्संयुज्यते।

१ IO शक्त्या
२ IO ह्ययेन प्रतिपादितम्
३ IO यतो योगान्तरोपायादभ्यु
४ BS[1] आयासात्
५ IO पूर्वं
६ IO प्रतिपादितेनावतारयत्त्वमेव
७ IO omits तथा
८ BN[1] omits एक
९ IO निर्दिष्टम्
१० IO and BS[1] अह
११ BS[1] पवनादि
१२ BS[1] अभावचलनलक्षणेन

कीदृशा सन्त एवंविध[1] मामुपासते[2] सर्वत्र समबुद्धय । सर्वस्मिन् वस्तुनि मत्स्वरूपैकदेशित्वात्समा निर्विशेषा बुद्धिर्येषा ते तथोक्ता । समबुद्धित्वादेव सर्वभूतानामेव हिते रता सर्वस्यात्मत्वेन प्रतिपत्तेर्न कचिद्द्वेषदोषकालुष्यमनुभवन्ति । अनेन विशेषणद्वयेन विनास्य समाधेरनिष्पत्ति प्रतिपादिता । न हि सर्वस्यास्य दशानधिरूढो योगी निष्पन्न इत्युच्यते । एवंविधा योगिनो ये मामुपासते, ते सत्य मामेव प्राप्नुवन्ति । यथोक्तयेतिकर्तव्यतया निष्पन्नसमाधीना मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिफल तेषाम्, नान्यत् ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःख देहभृद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

तेषा सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठाना योगिना सर्वभावनिष्ठत्वेन मदुपासनपरेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राक्प्रतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतर सातिशयै क्लेश । कीदृशाना सताम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते वाड्मनसगोचरातिक्रान्तस्वभावे मय्यासक्त मालम्बनीयत्वेन तत्रैव निर्पैण चेतोऽन्त करण येषा तथाविधानाम् । कथम्

---

१ BN and BS' एवंविधा
२ IO देशित्वात्
३ IO omit प्रतिपत्ते
४. IO भवतोऽनेन
५ IO सर्वाभ्यासदशा
६ IO omits निष्पन्न व्यतया
७ BS' omits यथोक्तयेतिकर्तव्यतया
८ IO सर्वत्राव्यक्तचेतसाम्
९. IO देहवद्भि
१०. IO मदुपासापरे
११. BN सातिशयक्लेशा
१२. BN' and BS' गोचरातिक्रान्त
१३. IO and BS' निर्विर्ण

अव्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरक्लेशकारणमित्युपपादयितुमाह । यस्मात् देहभृद्भिर्देहं नियतजात्यभिमानावच्छिन्नं शरीरमहमिति प्रतिपत्त्या धारयद्भिस्तैस्तादृशैर्योगिभिरव्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गति[2] समाधिप्राप्तिदुःखमतिक्लेशेनावाप्यतेऽधिगम्यते । अयमभिप्राय --शरीरेऽहन्तया प्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमव्यक्तरूपसमापत्तिरनुपपन्नैव । तदभिनिवेशश्च सुमहाक्लेश एव । अथास्ति काचिद्युक्तिर्यया देह एव मद्भावेन प्रतिपत्तुं शक्यः, सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्यासम्भावित्वेन प्राक्प्रतिपादितत्वात् । तस्माच्छास्त्रचोदितासु क्रियास्वेव वर्तमानः पारमार्थिकसत्स्वरूपमसौ यथा सुखमवाप्नोति, न तथा दुष्करस्वरूपक्रियानिषेधाभिनिविष्टः ; न च तादृशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते, सर्वाङ्गेषु निषेध्यतया द्वेषादिव्यक्ते [भि-यक्ते] । यस्तु सुप्रबुद्धत्वात् सर्वदा सर्वथा सत्स्वरूपैकविश्रान्तसंवित्कस्य [त्क तस्य] सर्वत्र निवृत्तहेयोपादेयविकल्पस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नम् ॥

सैषा मुख्या भगवत्स्वरूपोपासा चतुर्थी भक्तव्यवस्था । या तु नित्यक्रियान्तःपातिनी नानादर्शनप्रसिद्धेतिकर्तव्यताविशिष्टा सोऽप्यनैव दृष्टया उपपन्ना इति प्रतिपादयितुमाह--

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

---

१. IO omits यस्त ...अव्यक्ता
२. IO गति
३ IO and BS[2] सर्वदृष्ट्युपपन्ना

ये तु ये पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो योगिभ्यो[1] व्यतिरिक्ता योगिन सर्व-कर्माणि शारीरीर्मानसीर्वाचिकी शास्त्रीया लौकिकीश्च सकला क्रिया मयि सकलकर्तृत्वेन प्रतिपादितस्वरूपे सन्यस्य कार्यतया समर्प्य देहाद्यहङ्कारात्मक-क्षेत्रज्ञकर्तृत्वनिवृत्ताभिमाना मत्परा अहमेव पर कर्तृत्वादिना प्रकृष्टो येषा ते तथाविधा अनन्येन अनिर्गमानमव्यतिरिक्ततत्त्वान्तरेण योगेन विहितकर्मानुष्ठान रूपेण समाधिना मा यथोक्तस्वरूप ध्यायन्तोऽनुसरन्त उपासते, मुख्यया गौण्या वा भक्त्या सेवन्ते, तेषा तथाविधाना कर्मयोगिनो न चिरादव्यक्तोपासकापे क्षयाल्पीयसा कालेनाह मृत्युससारसागरात्पुन पुन नाशोत्पादप्रबन्धपयोधे समु-द्धर्ता सम्यगुत्तारको भवामि । कीदृशानाम्[2] मयि परमकारणे परमेश्वरे आवेशित-चेतसा मेदमेदभावनया समर्पितान्त करणानाम् ॥

अथ कथमिदमत्याश्चर्यमुपपद्यते, यल्लोकवत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणा-स्वप्यद्वैतपरब्रह्मस्वरूपाप्रच्युतिरूपपरमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राक्प्रतिपादितामपि भक्ति सूक्ष्मत्वाद्दुर्ग्रहामुपदेश्यप्रतिपत्तिस्थैर्याय पुनराह—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।
निवसिष्यसि त्वं मय्येव योगमुत्तममास्थित ॥ ८ ॥

---

१ IO omits this word
२ IO क्रिया सकला
३ BN कर्तृकत्वेन
४ IO अपरकर्तृत्वादिना
५ BS and BS' विद्यमान
६ IO रिक्तद्वारेण
७ BN योगिनामचिरात्
८ IO अथ
९ IO and BN' omit मत्
१० IO स्वरूपप्रच्युति परम
११ IO निवसित्यसि मय्येन
This is noted as an alternative reading in BS'

इह सर्वक्षेत्रज्ञाना मनोबुद्धिनिबन्धना सर्वार्थसंविद । तथा हि—मनोवस्था द्विप्रकारा, स्वतन्त्रविकल्पात्मिका, पूर्वानुभूतस्मरणरूपविकल्पात्मिका च । सा च द्विविधा, जागरस्वप्नभेदात् । एव सर्वत्रैव। बुद्धिवृत्तिस्तु निश्चयात्मकत्वान्निर्विकल्पे-त्येव स्थिते मय्येवैकस्मिन् परमार्थसति नित्योदितनिर्मलचित्प्रकाशस्वरूपे परमात्मनि यथोक्तस्वरूप मन आधत्स्व संनिवेशय, यद्यन्मनसा विकल्पयसि तत्तन्मदात्मकत्वेन जानीहि, तथा बुद्धि यथोक्तस्वरूपा मय्येव यथोक्तस्वरूपे निवेशय समर्पय, यद्यद्बुद्धया निश्चिनुषे तत्तन्मदात्मकत्वेनैव जानीहि । अयमत्र तात्पर्यार्थ—यो योऽर्थोविकल्प्यमानो निश्चीयमानो वा तेन तेन रूपेण संवेद्यते, स सवेद्यमानत्वादेव संवित्प्रकाशादभिन्न, संविदात्मकश्च प्रकाशो ममैव पारमार्थिकस्यैकस्य संवेदितुरव्यभिचारी धर्म इति वास्तवेन रूपेण सर्वभावा सर्वास्ववस्थासु मदात्मका एव केवल मायाव्यामोहितो लोकैस्तानिदन्तया व्यवच्छिनत्ति। त्व तु सम्यग् ज्ञानोपदेशेन प्रथम प्रसारितबुद्धि, ततो योग्यतातिशयात्साक्षान्मत्स्वरूपमनुभावित सैन् सर्वास्ववस्थासु सर्वभावान्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव वैरिमृप—इत्येवंविधमिमैमुत्तम योगान्तरापेक्षया प्रकृष्ट योग[14] समाधिमास्थित

---

१ IO omits सा च सर्वत्रैव
२ BN¹ सर्वधैव
३ All except IO यात्मिकत्वात्
४ IO स्वस्थिते
५. BN¹ परमार्थे
६ IO omits तथा जानीहि
७ BN तत्तदात्मकत्वेन
८ BS¹ सर्वे भावा
९ BN¹ मदात्मक एव
१० IO लोकस्था इदतया
११ IO omits this word
१२ BN¹ परिमृशत्येव
१३ IO and BS¹ omit इमं
१४ BS¹ योग

समाश्रित सन् मय्येव परमात्मनि निवत्स्यसि स्थितिं लप्स्यसे, मदभेदमाप्स्यसीत्यर्थ । अस्य हि कर्मयोगस्य यथोक्तज्ञानसंस्कृतविहितकर्मानुष्ठानमात्रसाधनत्वात् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसपूर्णप्रयत्नेनानुभूयमानत्वात् दीर्घकालनैरन्तर्यादासेव्यमानक्रमसूक्ष्मबहुविधानुष्ठाननिष्णाततयाशाधिकया कदाचित्कथचिदनुभवनीयस्वरूपादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् ॥

एव मुख्य भगवत्स्वरूपोपासाक्रम प्रतिपाद्य सर्वस्य ऐकाग्र्यचित्तत्वे पात्रता मर्जुनवदसम्भावयन् अर्जुनोपदेशेनैवोपायान्तराण्यनुजानाति—

अथाचेशयितु चित्त न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तु धनजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्याग ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथेति प्रकारोपन्यासार्थम् । यदि यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे मयि चित्त मनोबुद्धिवृत्त्यात्मकमन्तःकरण स्थिर सर्वास्ववस्थासु विचलनविधानतया

१ IO अवाप्स्यसि
२ IO नैरन्तर्यादिसबध्यमानक्रमात्‌चणु बैहु
३ IO स्वरूपाभ्यास
४. IO लोकस्य उचितत्वपात्रता
५. BS[a] तत्तत्र
६ IO राण्यनुज्ञा
७ IO and BS[a] मर्थोऽसि
८ All except BN[1] माश्रित
९ BS[a] अवस्थास्वपि

दृढमावेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि न प्रभवसि, ततोऽभ्यासयोगेन कर्मयोगाशतया पञ्चाध्यायसंसूचितसविधानेन तैत्तयोगशास्त्र-प्रणीतेतिकर्तव्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मनाभ्यासप्रधानेन समाधिना मा यथोक्तमत्स्वरूपमाप्तुमभेदेन मतिमच्छमिच्छ अभिकाङ्क्षस्व, मत्स्वरूपप्राप्त्यभि-सन्ध्यपरित्यागेनाभ्यासयोगमपि कर्मयोगयोग्यताहेतुभूतमनुतिष्ठेत्यर्थः । एवमिपेऽप्य-भ्यासेऽभ्यासयोग[गे अ]समर्थः अशक्तः सन् मत्कर्मपरमो मदर्थं कर्माणि मत्कर्माणि तान्येव परमाभीष्टसाधनतया प्रकृष्टानि यस्य स तथाविधो भव । कर्मयोगाङ्ग-तयाभ्युपगतस्येश्वरप्रणिधानाख्यस्य क्रियायोगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः । ततोऽपि हि मत्स्वरूपावाप्तिलक्षणसमाधिफलसिद्धिर्भवति । अत एवाह—"मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि" इति । अथैतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्तोऽसि, असमर्थः त्वं भवसि, तदा मद्योगं मद्विषयं समाधिमाश्रितः फलत्वेन समाश्रितः सन् सर्वेषां पूर्वोक्तानां कर्मणामनुष्ठीयमानानां यत्फलं तैत्तैर्लोकान्तरोपभोग्यनाना-भोगात्मकसिद्धिरूपं तस्य त्यागमनभिसन्धिना सन्यासं यतात्मवान् सैर्न्नात्माद्विषया-न्निगृहीतान्तःकरणेन युक्तः सन् कुरु निष्पादय । मयि मनः समाधाय

---

१ IO तद्योग

२ IO and BN¹ अवाप्तु

३. IO and BN¹ वाञ्छा मत्स्व

४ IO योगे सति कर्मयोगमपि

५ IO omits अभ्यासे

६ IO शक्त

७ IO मत्कर्मपरमो भव । अत एव मदर्थं

८. IO परमात्यभीष्ट

९ IO तव

१०. IO and BN¹ add ईश्वरस्य

११ IO तदुद्योग BN¹ तन्मद्योग

१२. BN¹ तद्योगान्तरोप

१३ BN इयत्त् विषयात्

१४. IO समाधौ

शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तज्ञानप्रसाधनोपायतया फलान्तराभिसन्धानं विनानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवमुपदिष्टाना भगवदुपासाभेदानां क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये सत्युत्तरस्योत्तरस्यानुष्ठानं यदुपदिष्टं तत्त्वावरत्वापेक्षया; किन्त्वधिकारिविषयस्य त्यागस्य सुकरतरत्वमेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरा ॥ १२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवंविधो व्याख्यातक्रम इह विवक्षित, तस्मात् मस्मात्ये सर्वकर्मफलत्यागं योग्यतातिशयवशात् सुकरतैरत्वं कुर्विति पूर्वापरयोः[4] वाक्यद्वयो सम्बन्ध । कीदृश क्रम ? इह ज्ञानं यथोक्तयोपपत्त्या सर्वभावाना परब्रह्मरूपतावगम ; तदभ्यासादभ्यासयोगात् पूर्वोक्ताच्छ्रेय· सुकरत्वात्प्रशस्ततरम् । अभ्यासयोगे[६] हि सर्वविषयप्रतिषेधक्रमेण चित्तवृत्तीनां निरोधे यत्न· ; स च यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिष्ठबुद्ध्यधिकारिविषयत । तत प्रतिष्ठितबुद्ध्यधिकारिविषयं ज्ञानं तदपेक्षया सुकरत्वात् श्रेय उक्तम् । अत एवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासक्तचेत-

१. IO omits नुष्ठाना . रस्या
२. BN¹ सर्वां
३. BN¹ सुकरतरं त्वं
४. IO omits यो: वाक्य...यथोक्त
५. IO परं
६. IO omits तत्
७. IO omits सुकरत्वात्
८. IO and BN¹ योगे
९. IO omits विषय...धिकारि
१०. BN¹ कारविषयं

सामधिकतर क्लेश इति प्रागुक्तम्। एवंविधाच ज्ञानाद्ध्यानं ज्ञाननिश्चितोपेयवस्तु-चिन्तनं विशिष्यते, सुकरत्वादतिरिच्यते। तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षात्कारप्रवृत्तेर्विशिष्टोऽधिकारी। तद्विषयत्वेनैव तस्य सुकरत्वमेवंविधाच ध्यानात् कर्मफलत्यागो विशिष्यते। यतो घटमानावस्थोऽसौ तादृग्ध्यानलक्षणे हि कर्मणि व्यतिरेकबुद्धिं स्फुरत्येव, तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयः तादृशस्यैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते इत्युक्तम्। यस्मादेवंविधस्त्यागो विवक्षित, यस्य नाहं कर्ता न मे कर्मफलेन सम्बन्ध इति प्रलापमात्रेण निष्पत्ति, किं तु व्यतिक्रान्ताभ्यासादिपूर्वावस्थासिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां परब्रह्मस्वरूपे नित्यमनुभवाद्व्यतिरिक्तस्य फलस्यादर्शनमेव त्याग उच्यते। अत एवाह—"त्यागाच्छान्तिरनन्तरा" इति। शान्तिः सकलविकल्पक्षोभप्रक्षयाद्द्वयचिन्मात्रस्वरूपे परमात्मन्येव भगवत्यहमित्यभेदेन निरुपप्लवा संविदो विश्रान्तिः। तस्या त्यागस्य च नात्यन्तरं व्यवधानम्। य एव त्याग, सैव शान्तिरीश्वरसमापत्तिलक्षणा सिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिरनन्तरेत्युक्तम्। अनन्तरमिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैष एवार्थो बोद्धव्य ॥

अथेदृशस्य त्यागिन परसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १२ ॥

---

१. IO उपायवस्तु
BN[1] उपाये वस्तु
२. IO चिन्तनैः
३. IO क्रान्तान्यासा-
४. IO omits सादि...भावाद्व्य
५. IO निरन्तरेति
६. BN[1] परमसाम्य

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिः यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

परब्रह्मात्मकस्वरूपसमापत्तिसूचनैर्वंविधगुणविशिष्टो य स मद्भक्त, स एव च मे प्रिय, आत्मभूतत्वात् दयित । कीदृश ? सर्वसाम्यसमापन्नत्वाच्चराचरेष्वखिलेषु भूतेष्वद्वेष्टा द्वेषलक्षणदोषरहित स्वात्मतया सर्वं भावजात पश्यतस्तस्य हेयाभावात् द्वेषाभाव इत्यर्थ । अनेन भावनिषेधात्मके समाधौ द्वेषदोषानुबन्धेच्छेद प्रागुक्तोऽनूदित । अत एव मैत्र सर्वत्र सौहार्दवान्। तथा करुणो दयावान् यतो निर्मम ममेदमेतदर्थक्रियाकारितया स्वमिति परिग्रहबुद्धेर्निष्क्रान्त । तथा देहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहङ्कारप्रत्ययान्निष्क्रान्तो निरहङ्कार । तथा स मे वेद्यत्वमात्रेण प्रतिभासमानत्वादनन्तराविष्कृतद्वेषरागात्मकविकारत्वात् तुल्ये सुखदु खे यस्य । तथा क्षमी क्रोधादिविकारहेतुषु तितिक्षावान्। तथा स्वीकृतज्ञानपरामृतत्वान्नित्यतुष्ट सदानिरभिकाङ्क्ष । तथा यतात्मा यत स्वात्मन्येवावस्थापित आत्मा येन स तथा । सर्वे ह्यप्रबुद्धा अनात्मनिधनादौ नियमितात्मप्रत्यया । तथा दृढनिश्चय येनचिद्विकल्पेन प्रकम्पयितुमशक्यत्वात् दृढ सुस्थिरोऽध्यवसायो यस्य स तादृश । तथा पूर्वव्याख्यातक्रमेण मयि परमात्मन्यर्पिते निवेशिते मनोबुद्धी येन स एवंविधगुणविशिष्टो[7] मद्भक्त उच्यते । एवंविधसामग्री मदाराधनोपकरणसम्पदित्यत्र तात्पर्यम् ॥

---

१. BS[1] बन्धानुच्छेद
२ BN[1] and BS[2] प्रागुक्ते
३. BN' and IO तथा ममैव वेद्य
४. BS[2] and BS[3] सदातिनिरभि
   BN[1] सदा हि निर
५. IO and BN[1] न्येवास्थापिता
६. IO व्यवसायो
७. All except BN[1] विशिष्टे

इदानीमुत्तरेषु श्लोकेषु प्रकृष्टभक्तविशेषणत्वेनोपात्तानि पदानि बहुशो व्याख्यातप्रायार्थत्वात् पठ्यन्त एव—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैः[1] मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः[2] ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिः भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

गतार्थान्येतानि विशेषणानि । किंतु कृतकृत्यताव्यक्तिहेतुभिः परमयोगिसम्बद्धैरेवंविधैर्गुणैर्युक्तो यः स मद्भक्तो भवतीत्येतावदत्र तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ॥

अथाध्यायमुपसंहरन्नाह—

ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

---

१ IO हर्षमन्युभयक्रोधै
BN[1] हर्षामर्षभयक्रोधै

२ BN The ardha अनिकेत etc is read here also

३ BS[1] and BS[2] मन

ये मद्भक्ता मत्सपर्यापरा मत्परायणा[1] इद यथाप्रतिपादितं धर्मामृतं मत्स्वरूपोपासनात्मकसदाचारमयम् अमृतमविनाशित्वकारणं वस्तूपासते, नित्यानुशीलनेनोपसेवन्ते, [2]तेऽतीव सुतरा मम प्रिया वल्लभा , न ते मत्तो व्यतिरिक्ता इत्यर्थ । कीदृशा सन्त उपासते ? श्रद्दधाना समस्तसिद्धिनी[3]जभूता श्रद्धा भजन्ते । अत एव च मत्परमा अहमेव[4] यथोक्तस्वरूप परमेश्वर परमात्मा सर्वोपायैरुपेयतया पर[5]म प्रकृष्टो येषा ते तथा ; श्रद्धामूलमत्समापत्तिफला परा सिद्धिमुपागता इत्योम् ॥

सर्वार्थिप्रार्थनेहारहितमपि सता मानसं लोभयन्ती
लक्ष्म्या यत्र स्वयैषा निकसति भगवद्भक्तिकल्पद्रुमश्री ।
ता नित्यं नन्दनोर्वीविहरणविरसा कौतु[6]कोत्कामपीमा-
मेका विश्रान्ति[7]भूमिं श्रयत कृतधियो द्वादशाध्यायवृत्तिम् ॥

इति श्रीमद्राजानक[8]रामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमाले
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
द्वादशोऽध्याय ॥

---

१ IO and BN¹ omit मत्परायणा
२ BN¹ omits ते
३ BN¹ omits बीज
४. BN¹ adds च
५ IO and BN¹ परः
६ All except BN¹ कौतुका
७. BN¹ विश्रान्ति
८ BS and IO रामविरचिते
BN¹ रामकविरचिते

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अध्यायद्वादशकेन प्रक्रान्तप्रयोजनविषयमशेषमभिधेयतत्त्वमभिहितम् । प्रायशो न कश्चिदुक्तव्यशेषो विद्यते । केवलमुक्त एवार्थोऽवैशिष्ट्येनाध्यायपञ्चकेन निर्मलीकरणायेदानीं प्रवेक्ष्यते । तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमेण पारमार्थिकयथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेश्वरो निरुपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनतया एकमेव स्वस्वभावं वेद्यवेदकविभागपरिकल्पनया शाखाद्वयेन प्रसृतमवभास्य यामिमां मायामयीं महावागुरामप्रथयत् सा विषयविषयिविभागेन शरीरशरीरिभावेन चावभासमाना समस्तसंसारिचक्रमध्यावस्थिता, तस्याः स्वेच्छयानुग्राह्यत्वेन परिगृहीत[10] जन प्रत्युन्मथनोपायभूते सकले प्रकरणे तत्र तत्र प्रतिपादितस्वरूप ज्ञानलक्षणमर्थं परमेश्वर एवोपदिष्टवान् । तत्र विषयैर्विषयिविभागेनावस्थितायास्तस्या उद्वेष्टनाय समस्तो ज्ञानलक्षणोऽर्थं प्रपञ्चित । तथा हि—तत्र पारमेश्वर-

---

१ IO and BS विद्यित्

२ BN omits एव

३ IO अर्थे विशिष्टेन

४. IO इद

५ BS प्रपञ्च्यते

६ IO स्वभाव

७ IO प्रसृतसर्वभावाभासामिमा

८ IO गुरा प्रथयन् सा विषय

९ BS चक्र पर्यवद्ध्या
BS[2] The reading adopted in the text is given as an alternative reading

१० BN[1] गृहीतजनप्रत्यु

११ BN[1] विषयिभावेन

१२ IO उद्वेष्टनाय समो ज्ञान

१३ BN[1] and BS[1] सप्तमो ज्ञान

१४. IO and BS[1] परस्यैव

स्यैव तत्त्वस्य जडचेतनविभागेन स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपञ्चविवेकपुरःसरतया तस्यार्थस्य "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इत्यादिना प्रतिपादितया ब्रह्म-तत्त्वलक्षणया परतया प्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेन निर्णयं कृत्वा। इदानीं शरीरशरीरिभावेन व्यवस्थितायास्तस्याः उद्दिष्टोपायभूतत्वेन ज्ञानस्य निर्णयार्थं समनन्तरमध्यायमारभते। तत्र तावत्तयोः शरीरशरीरिणोर्वितत्य व्याख्यास्यमान-प्रतिपादकसंज्ञानिर्देशेन सामान्यलक्षणं प्रतिपादयन् सङ्क्षेपतो विवक्षितस्य ज्ञानस्य स्वरूपमपि भगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेद तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः॥ १॥

इदं सर्वप्रमाणप्रसिद्धतया व्यवस्थितं शरीरं देहः क्षेत्रसाधर्म्यात् क्षेत्रमित्यु-च्यते, क्षेत्रसंज्ञया कथ्यते। यथा कुसूलादिसंभृतानां धान्यादिबीजानां मूल-स्तम्भशाखाशिखादिविशेषप्रसवाभिव्यक्त्यधिकरणं पृथिव्युद्देशः क्षेत्रमित्युच्यते, तथा कर्माशयसंभृतानां कर्मणां जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकविशेषाभिव्यक्त्यधिकरणभूतं शरीरमपीदं क्षेत्रमित्युच्यते। तेन तत्कर्मविपाकास्पदत्वेन यदनुभूयते तच्छरीर-

---

१ IO and BS¹ प्रलयः प्रभवः
२ BN¹ परतया प्रति
३ IO तदिष्टोपायभूतस्य
४. BN¹ रभ्यते
५ BN प्रतिपादितसंज्ञा
६. BS² notes as an alternative reading कुसूलादिगतानां
७. IO धिकारेषु
८ BN¹ omits लक्षण

मिति वेदितव्यम् । एतच्चैवविधंक्षेत्र यो वेद जानाति, तं तत्त्वविदः क्षेत्र ज्ञस्वरूपज्ञा क्षेत्रज्ञमिति विदुर्जानते । किमनेनोक्त भवति? अस्मिन् शरीरे द्विप्रकारा प्रतिपत्तिरेव स्थिता सर्वदेहिनामहन्तया, इदन्तया च । तथा च 'अह ब्राह्मणो यज्ञदत्त' इत्यादिना देहमहन्तया व्यवस्यन्ति, कदाचित् 'ममेद शरीरम्' इतीदन्तया सर्वदेहिनः व्यवस्यन्ति, अतोऽव्यवसायिता । प्रमाता तावत्कश्चिदत्र विद्यत एव । यश्चात्र प्रमातृतया प्रतीयते, स क्षेत्रज्ञो जीवश्चेतन इति प्रति पत्तव्य । एवमस्मिन् शरीरे यदेद्वेद्यतया वेदकैकेसम्बन्धमात्रात्प्रतीयते,[10] तत् क्षेत्राशतया वेदितव्यम् । योऽसौ वेदकतया प्रतीयते स क्षेत्रज्ञ आत्मेत्यवगन्तव्य । एतावन्येव नित्यमविहितत्व शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानकारणम् । तच्च वेद्यवेदक-सम्बन्धमात्रनिबन्धनसकल्परापरव्यवहाराणामपि सर्वदेहिना मायानिमीलिततत्त्वदृशा स्वप्नेऽपि नोन्मिषति, यावदीश्वरानुग्रहस्यैव सा तत्त्वदृक् येषां[13] नोन्मीलिता तैनानुगृहीत एव विषयोऽस्य ज्ञानस्येति तात्पर्यम्[14], यत उक्तम्—तद्विद केचनैव योगिनस्त विदुरिति ॥

---

१ IO and BN' विधं
२ IO omits तं
३. IO तद्विध
   BN' तद्विद
४ BN क्षेत्रज्ञस्य रूप
५ IO व्यवस्यन्त
६ BS' omits कदा अतो
७ BS' omits this word
८ IO omits यत्
९ BN' omits वेद मात्रात्
१० BN' adds एतावद्वेदसंबन्धक मात्रात् प्रतीयते
११ IO एतावदेव
१२ BN निबन्धसकल
१३ BN and BS' येषां
१४ IO तात्पर्यार्थ

ननु परमार्थत एक एव प्रमाता प्रतिपादित, प्रतिक्षेत्रं च पृथक्पृथक् वेदकप्रतीतिरबाधिता व्यवस्थितेति स्वसिद्धान्तविरोधभ्रान्तिं परिहर्तुमाह—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तद् ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

इह वेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनो लक्षणमुक्तम् । अत परस्परभिन्नानां क्षणिकनानावस्थाजुषां वेद्यानां शरीराणामेव भिन्नरूपत्वं व्यवस्थितम्, न तु वेदकत्वमात्रतयैव तदधिष्ठायकत्वेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्वमस्ति, सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदकैकलक्षणाव्यभिचारात् । या तु प्रतिशरीरं जात्यवच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्ति, तदचिन्त्येश्वरमायाशक्तिविलसितमेव । अतस्तद्व्युदासार्थमेव चायमुपदेश प्रबुद्धान् प्रत्यर्जुनमुखेनोच्यते । सर्वक्षेत्रेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थितेष्वपरिसङ्ख्येयेषु शरीरेष्वेकमेव मा क्षेत्रज्ञं परमात्मान जानीहि । यथैकक्षेत्रगतनानावयववेदकत्वेनैव क्षेत्रज्ञप्रतीतिर्मायादशायामवस्थिता, तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैक पारमार्थिकोऽहमेव क्षेत्रज्ञ, ततश्चैवंविधयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यद् ज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्ति, तदेव मम ज्ञानत्वेनाभिप्रेतम्, न तु साङ्ख्याद्प्रतिपादितयो शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानमात्र तात्त्विक ज्ञानमिति तात्पर्यम् ॥

---

१ BN न परमार्थत एव प्रमाता
२. BN' व्यवस्थितेरिति
३. IO चार्यमाचरणमात्मनोपलक्ष
BS' चरणमाचरणमात्मनो
४. BN' उपलक्षणं
५ IO वेदकमात्रे तयैव
६ IO and BS' परि
७ BS' कत्वेनैकत्वेन
८ BN' सात्त्विक ज्ञान
BS' तात्त्विकज्ञानं

इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितनानारूपस्यापि क्षेत्रस्य वेद्यत्वमात्र-सामान्यलक्षणाभेदात्[1] काचिदेव दर्शननियामाश्रित्य तत्स्वरूपे[2] प्रतिपादयितव्ये वेदाद्यागमप्रसिद्धसाङ्ख्यप्रक्रियासमाश्रयणेन प्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूप मुपक्षेप्तुमाह—

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्[3] ।
स च यो यत्प्रभावश्च[4] तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तत् क्षेत्रज्ञज्ञेयतयोपक्रान्तम्, क्षेत्रं यत् यदभिधानमित्यर्थ । तथा यादृग्यादृशेन प्रकारभेदेन स्थित तत् सङ्क्षेपेणावधारय। तस्मिश्च क्षेत्रे यद्वस्तु विकारि विशिष्टकार्यकरणत्वाद्विकारवत् विकारसयुक्त तदपि शृणु। तथा यतश्च विकारिणो यद्विकारभूत वस्तूपपद्यते तदपि शृणु। तथा स च क्षेत्रज्ञ एवमेव यो यत्पर्यायो यत्स्वभावो यादृशश्च तत्सर्वं सग्रहेणोच्यमानमवधारय। अस्य वस्तुन श्रुति स्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह—ऋषिभि स्मृतिभिर्बहुधा बहुप्रकार तत्र तत्र स्मृतिशास्त्रेषु गीतम्, तथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नानारूपै, अत एव

---

१ IO लक्षणभेदात्
२ IO रूपमेव प्रतिपादितव्यम्। वेदा
३ IO य
४ IO यत्प्रभावस्ते
 BN' यत्प्रभावश्च
५ IO omits ज्ञेय
६ BS' कार्यकारण
७ All except BS' omit स
८ IO and BN' क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
९ BN and IO यस्य यस्य
१० All except BN स्मृतिश्रुति
११ IO शास्त्रे
१२ IO omits नाना.. भेदेन

पृथक्पृथक् प्रकरणभेदेन गीतम्; ब्रह्मसूत्रशब्देन रहस्यभागो वेदस्य वेदान्तसंज्ञ उच्यते; तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि तैर्हेतुमद्भिरुपपत्तिसंयुक्तैर्विनिश्चितं विशेषेण कृतनिश्चयम्। एवं वेदवेदान्तस्मृतिप्रसिद्धत्वमनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादिप्रतिपादकस्यार्थस्य प्रोक्तम्। तत्र यत् क्षेत्रं यश्च क्षेत्रज्ञ इति यदुक्तम्, तत्र शरीरं यश्च तद्ज्ञः स क्षेत्रज्ञ इति प्रागेवोक्तम्॥

स्वरूपं तयोर्मन्यमानो यादृगित्यादिना शिष्टं वक्तुमाह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः॥ ५॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्॥ ६॥

एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्मकं क्षेत्रं विकारैःसंयुक्तम्, विकारग्रहणात् विकृतिभूतसंयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम्। तत्र महाभूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे सति तन्मात्राण्येवोक्तानि वेदितव्यानि, यतः श्लोकार्धेन कारणभूतं पदार्थचतुष्टयं

---

१. IO संज्ञकस्यातीतस्य यानि
२. BN' स्वप्रतिपादिक
३. IO omits तत्र...प्रागेवोक्तम्
४. BS' तत्र क्षेत्रं शरीरं वेदकः क्षेत्रज्ञ इति
५. BN' omits यश्च तद्ज्ञः स
६. BS' adds अनयो.
७. IO मत उत्पद्यमानो
८. All except BS' गोचरः
९. IO वस्तुसंप्रकाशात्म
१०. IO विकारसंयुक्तं अनन्तविकारसंयुक्तं अनन्तविकारव्यापकत्वादि महत्त्वे सति
११. BN' करण

संगृहीतम्। तत्राहङ्कारः अस्मीति प्रत्ययः असिताशब्देन कश्चिदुक्तः; बुद्धिः निश्चयात्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धम्। तथाव्यक्तं गुणत्रयात्मकं प्रकृतिः। एतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेण निर्दिष्टानि। तानि च पृथिव्या- दीनां भूतानां तन्मात्राणि कारणमहंकारः तैजसवैकारिकभूतादिभेदेन त्रिविधः। तत्र तैजसत्वेन मनसः कारणम्; वैकारिकत्वेनेन्द्रियाणाम्; भूतात्मत्वेन तन्मा- त्राणाम्—इत्यहङ्कारस्य त्रिविधगुणात्मकस्य कारणत्वम्। केचित्तु अहङ्कारतन्मात्र- लक्षणस्य षट्कस्य महत्तत्त्वं कारणमाहुः। केचिदहङ्कारस्यैवेति। बुद्धेः कारणत्वात् बुद्धेश्च गुणत्रयरूपा प्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता कारणमिति कारणभूतवस्तुचतुष्टय- प्रतिपादनेन यद्विकारीति प्रश्नान्तोऽर्थो निर्णीतः। अत्र हि अव्यक्तं स्वाधि- कारापेक्षया मूलकारणम्; अहंकारश्च बुद्धिकार्यः सन्निन्द्रियादिकारणम्; तन्मा- त्राणि अहंकारकार्याणि, बुद्धिकार्याणि वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्विकारित्वम्। अथ कार्यवर्गं प्रतिपादयितुमाह—इन्द्रियाणि पञ्च; बुद्धी- न्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि; पञ्च वागादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि; तत्त्वं मन- श्चैकादशं संकल्पविकल्पात्मकं पञ्चेन्द्रियगोचरः—इतीन्द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते, तथापि महाभूतानां स्वगुणोपलब्धिद्वारेण स्वरूपो- पैलब्धिरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलान्येव भूतान्युक्तानि। यतः षोडशकोऽसौ

---

१. IO and BS² त्मका
२. BN¹ पृथिव्यादिभूतानां
३. BN¹ वैकारभूतात्मकभेदेन
४. IO मनः कारणं
५. BN² and BS¹ बुद्धेः कारणत्वं
IO बुद्धिः कारणं
६. IO कारणवस्तु
७. IO अर्थो स्रोतः
८. BN¹ and IO बुद्धिकारणः
९. IO omits कारणं.. पृथिव्यादि
१०. BS² त्रयाणामपि
११. IO and BS² लब्धेन्द्रिय

विकारवर्गः ; एष च कर्म एव, न कारणम्। एवं साङ्ख्यदर्शनप्रसिद्धा तत्त्वचतुर्विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता क्षेत्रज्ञज्ञेयत्वात् क्षेत्रमित्युक्ता। इदानीं तु दर्शनान्तरेषु तत्तत्क्रियाविशेषसमाश्रयणेन यथा पदार्थसंग्रहः कृतो भवति, तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमादसत्पक्षे क्षेत्रत्वमेवेति प्रतिपादयितुमाह—इच्छेत्यादि। कैश्चिदिच्छाद्वेषसुखदुःखादय आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगताः; ते वेद्यत्वात् क्षेत्रमेव। तथा शरीरेन्द्रियादिसमुदायसङ्घातः चेतना, चेत्यतेऽनयेति कृत्वा; ज्ञानं बुद्धिर्वृत्तिर्धृतिः। प्राणादिधारणानिबन्धनमहंप्रत्ययः प्रत्ययः। एतत्सर्वं वेद्यत्वानतिक्रमात् क्षेत्रमेवेत्यस्य श्लोकार्धस्य तात्पर्यम्। अत्र तु प्रमात्रैकस्वभावस्यात्मनः कथं प्रमेयत्वम्, कथं वा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसन्धातृलक्षणस्वरूपस्य तस्यासम्भवः, कथं वा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नो यावज्जीवभावित्वम्? इत्यादिनानाप्रवादप्रतिक्षेपाय बहवो विपश्चितः कृतपरिश्रमाः। सा च तत्त्वस्य साध्यसाधनावस्थासन्दिग्धबुद्धिर्वेदशानुवीर्णपुरुषविशेषविषयतया अस्यां सिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भूतविशुद्धश्रद्धादिगुणपिशुनितसंशयादिदोषाभावनिर्मलप्रज्ञोपदेश्यपुरुषविशेषविषयायामुपन्यस्यमाना मतिकाठुष्यादृते न किंचित्प्रयोजनम्। न हि स्वसिद्धं सुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषं प्रति तत्साधनावस्थाप्रतिपादनेन प्रस्तुताहारवैरस्यजननमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः संभवतीत्यकाण्डपाण्डित्य-

---

१. BN¹ एव कारणमेव सा-
२. IO and BS² add यथा
३. BS² क्षेत्रत्वमेव प्रति
४. BN¹ वृत्तिधृतिः
५. BN¹ and BS² omit प्रत्ययः
६. BN¹ च
७. All except BS¹ असद्भावः
८. BN¹ साध्यमानावस्था
९. BN¹ बुद्धिदशानु
१०. BS² स्वाया मति

प्रकटनताण्डवाडम्बरविडम्बितात्मना मार्गो न गन्तव्य । तदेवं यथोक्तप्रकान्तं क्षेत्रलक्षण तावत् निर्णीतम्। इदानीम "स च यो यत्प्रभावश्च" इत्युपक्रान्तक्षेत्रज्ञ-लक्षण निर्णेतव्यतया अवशिष्यते, स च—"क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि" इति मुख्य एवैक क्षेत्रज्ञो विवक्षित । तस्य "ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि" इत्यादिना वितत्य लक्षणं वक्ष्यति ॥

सम्प्रति तु तादृशस्य क्षेत्रज्ञस्य उक्तस्य च क्षेत्रस्य यद् ज्ञान सम्यक् संवेदन मुख्यज्ञानतया प्राक्प्रतिपादितम्, यादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्यते, सोऽभि-व्यक्तिहेतुर्गुणगण एवै ज्ञानमिति प्रतिपादयितुमाह—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

---

१ All except BN[1] ताण्डवा दुर्भरविड
२ IO मार्गाऽनुगन्तव्य
BN[1] मार्गाऽनुमन्तव्य
BS[1] मार्गोऽनुसर्तव्य
३. IO यथोक्तमोपक्रान्त
BS[1] यथोपक्रान्तं
४ IO समयो
५. BN[1] विशिष्यते
६ BN[1] omits this word
BS[1] and IO क्षेत्रज्ञस्य
७ BN[1] वेदन
८ IO मुख्याज्ञज्ञानतया
९. IO सोऽपि व्यक्ति
१० BN[1] हेतु
११. IO and BN[1] एवं

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

संघर्षादिदोषप्रसक्तस्य प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठीयमानसदाचारानुकरणे सङ्कल्पोपमान इत्युच्यते । स चानुष्ठितस्यापि सदाचारमात्रस्य संसारश्वभ्रपातफलतामावहन्नासुरसर्गभाग्जनविषयो महान् दोषः । तथा चोक्तम्—

"मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
चत्वार्येतान्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥" इति ।

चत्वार्यग्निहोत्रादीनि वस्तूनि आश्रमधर्मरूपाणि शास्त्रचोदितत्वादनुष्ठीयमानान्यभयं तावत्कुर्वन्ति । मानादिदोषदूषितचित्तत्वेन कृतानि प्रत्युत महद्भयमनुष्ठातुः फलन्तीत्यपि ह्यस्य श्लोकस्यार्थः । एवंविधो मानो विद्यते यस्य स मानी ; तस्य भावो मानित्वम् , तदभावोऽमानित्वम् । शुद्धसङ्कल्पत्वं नाम गुणो ज्ञानाभिव्यक्तिहेतुत्वात् ज्ञानमित्युक्तम् । एवमेवादम्भित्वम् । दम्भो हि मानादिदोषदूषितसङ्कल्पत्वे सति दृष्टमात्रफलतया सदाचारानुष्ठानं व्याजेन धर्माचरणमित्यर्थः । स विद्यते यस्यासौ स दम्भी मिथ्याचारः, तस्य भावो दम्भित्वम् ; तदभावो

१. IO संघत्वादि
२. BN' प्रयुक्तस्य
३. BN' सकल्पोमान
४. BS' धीतयुत
५. IO मानज्ञानं
६. IO सगुणे

अदम्भित्वम्, सम्यक् क्रियानुष्ठानमित्यर्थः । तदपि पूर्ववत् ज्ञानमेव । तथा हिंसा हि शास्त्रीयनियमनैरपेक्ष्येण द्वेषलोल्यादिभिर्युक्तस्य प्राणिना जिघांसा, तदभावोऽहिंसा, निसर्गतः सर्वभूतेषु करुणार्द्रचित्तत्वादनभिद्रोहः, तदपि ज्ञानम् । तथा क्षान्तिः परैरभिद्रुह्यमानस्य सत्यपि प्रतीकारसामर्थ्ये स्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वात् वाङ्मनःकर्मभिरविकारित्वम्, सापि हि ज्ञानम् । नन्वहिंसाक्षान्त्योर्यदि ज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्त्वज्ञानोपदेशविषयत्वेन परिगृहीतस्यार्जुनस्य यज्ञसङ्ग्रामादिक्रियानुष्ठाने नियुज्यमानस्य तद्गता हिंसा क्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टा ? उच्यते । यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनानस्थिता हिंसा क्षान्तिश्च हिंसैव न भवति, न चाक्षान्तिरित्युक्तमेव प्राक् । आर्जवमृजुत्वम्, यथाहृदयं वाङ्मनःप्रवृत्तिहेतुरकुटिलता, यदेव प्रशंसन्ति "सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" इति, तदपि ज्ञानम् । एवं पञ्चैते धर्माः परमेश्वरानुग्रहसूचकदैवसर्गभाजो नान्यस्य प्रक्षीयमाणसदसत्कर्मसन्तानस्य संसारस्वरूपमत्यवेक्षायोग्यप्रज्ञस्य सहसैव जायन्ते । ते च तद्धृदयकृतप्रतिष्ठस्य ज्ञानतरोन्मूलसन्ततिस्थानीयास्तद्युक्तस्य पुरुषस्यानुग्रहशक्त्या कल्याणमित्रसत्त्ववादिना प्रेर्यमाणस्याचार्योपासनं सद्गुर्वाराधनं नाम धर्मो यः उत्पद्यते स ज्ञानम्, ज्ञानतरोः किलासौ

१ IO omits सम्यक् - तथा
२ IO and BN हिंसा नाम सा
३ BN¹ दियुक्तस्य
४. IO अविकारित्वं
५ IO omits क्षान्त्यो हिंसा
६ IO ज्ञेयो
७ IO omits this word
८ IO वाय्वात्मन प्रवृत्ति
९ BS² सूचका
१०. IO प्रत्यवेक्ष्य योग्य
११ BN¹ स्थापनीया

छन्दस्स्थानीयो[2] धर्मे पङ्क्तरीयका शाखा प्रधानकल्पा अमी धर्माः प्रादुर्भवन्ति। तद्यथा[4]शास्त्राधिगमपुरःसरः संस्कारविशेषः, तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्स्वरूपस्य हेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानु[5]ष्ठानौन्मुख्यत्वमाचार्योपासनात्। एवं-विधधर्मोदये सति पल्लवपुष्पस्थानीयाः शौचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ता धर्म-विशेषाः समुन्मिषन्ति। तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुषु तासु तासु क्रिया[6]स्वासक्तचित्तस्य तद्गुणैः सम्बध्यमानस्य प्रथमः शौचो[7] नाम गुणः, सर्वक्रियाणां तत्पूर्वकत्वाच्च। तच्च द्विप्रकारं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्य-मधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षया नियतेतिकर्तव्यतया मृ[8]ज्जलादिना दुष्टद्रव्यगन्ध-लेपाद्यपासनपर्यन्ता मृजा, आभ्यन्तरं [9]बाह्यनिवृत्तौ सत्यां शुद्धोऽस्मीति निर्विप्लवा प्रतिपत्तिः, यां भावशुद्धिमित्याहुः। एतच्च शौचं कायवाङ्मनोनिर्वर्त्यानां तपः-स्वाध्यायध्यानादीनां गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यम्। अथ स्थैर्यं संशयादि-दोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वचैञ्चल्ता[11]। तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रहः आत्मनोऽन्तः-करणस्य निषिद्धाद्विषयाद्विनिग्रहो नियमनम्। ततश्चेन्द्रियार्थेषु क्षयातिशयादि-दोषदर्शनाद्वैराग्यं रागद्वेषरहितत्वम्। तत्प्रकर्ष[12]समासादनात् सत्त्वान्तरेषु गुणेष्वपि पर्यवस्यति। तस्मिंश्च तादृशे गुणे सत्यनहङ्कारः ईदृशोऽस्मीति दुरभिमानाभावः।

---

१ IO स्कन्धस्थानीय
२ BN शाखनीयोऽमी धर्म
३ IO omits शाखा ... धर्मा
४. IO BN¹ and BS² शास्त्रापि-
५ BN¹ अनुष्ठानोन्मुख
६ IO omits क्रिया ..सर्व
७. BS² शौच
८ IO मज्जनादिना
९ BN¹ बुधासन
१०. IO adds नाम
११ IO अचलता
१२ BN¹ प्रकर्षमासाद्यत्सत्वा-
IO प्रकर्षं समासाद्येन्

यदि वा शरीरादावहंमसीति प्रत्ययनिवृत्ति । ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्यैव दुःखस्य महादोषस्यानुदर्शनम् पृथतो[2] निरूपणम् । तद्यथा गर्भवासादिनिरतिशयक्लेशानुभवादिकं जन्मनो दुःखम्, प्राप्तशरीरगृहस्यावश्यंभावि मरणदुःखम्, तथा सति शरीरे वार्धकरोगादिदुःखमिति । शरीरित्व[3] नामादिमध्यान्तावस्थासु दुःखमयमेवेति विवेकधर्मोपिरूढ स्वपरविषयत्वेन विवेक्तुं क्षम, यथोक्तम्—

"प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्य [च्यान्] शोचतो[7] जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थ सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥" इति ।

तथाविधस्य च स्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेष्वसक्तिरसङ्ग औदासीन्यम् । तथा दृष्टसुखहेतुषु सुतकलत्रभावनादिष्वनभिषङ्ग सर्वस्वग्रहपरित्याग[8] । एता च दशा प्राप्तस्येष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सतीषु समचित्तत्वं हर्षशोकादिविकाररहितान्त करणत्वम् । एवमेव तस्या ज्ञानतरोर्नानाविधपल्लवपुष्पस्थानीयाया गुणसामग्रया निवृत्ताया फलस्थानीया मयि भक्ति उपासा । कीदृशी? अव्यभिचारिणी निरपाया । केन हेतुना? अनन्येन योगेन[10] अन्येन यथा-

१ IO omits अहं
२. IO and BN[1] add अनु
३. BS[2] दृयमावि
४. IO and BN[1] omit वार्धक
५. BN[1] शरीरत्व
६. IO विवेकधर्मोपिरूढ
This is noted as an alternative reading in BS[2]
BN[1] विवेकधर्मेहर्म्योपिरूढ:
This too is noted as an alternative in BS[2].
७ BN[1] शोच्यते
IO and BS[1], शोचते
८. BS[1] and BS[2] स्वागजातो
९ BN[2] विन्यास
१०. IO योगेन यथा-

प्रतिपादितमत्स्वरूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः सम्बन्धोऽन्ययोगः ; तदभावोऽनन्य-योगः, तेन । किमुक्तं भवति ? सर्वभावानां मत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनं ज्ञानतरोः फलभूता मुख्या मद्भक्तिः । सा हि चतुर्थी ज्ञानिलक्षणा भक्त्यवस्था । यथोक्तं प्राक्—"ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः" इति । तस्यां च सत्यां विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तदेशस्य तादृशनिरुत्तरभक्तिरसामृतास्वादविघ्नकारिचेतनाचेतनवस्तुरहितस्य गिरिगुहापुण्यसरित्पुलिनगुप्तगृहादिदेशस्य सेवित्वं भजनशीलता तद्विपरीतायां जन-संसदि चित्तव्युत्थानहेतुलोकसमायामरतिरुद्वेगः, तत्परिहरणमित्यर्थः । तथा अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् अध्यात्ममात्मनि यत् ज्ञानं परमात्मस्वभावसंवेदनं तन्नित्य-मव्यभिचारि यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः ; पूर्वेण पदेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पयता उत्तरेण सिद्धत्वमेव प्रतिपादितम् । स एवार्थः प्रयोजनं फलं यस्येति तस्य दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरा सिद्धिरित्यर्थः । एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्ता धर्माः फलभूताया भक्तेः रसस्थानीया इत्येतावती गुणसामग्री ज्ञानमिति प्रोक्तम् । स्पष्टोऽर्थः । अत उक्तात् गुणसमूहादन्यथान्येन विपरीतेन[2] प्रकारेण[3] मानित्वदम्भित्वादिना यत्

---

१ IO संबन्धोऽसौ योगः
२. IO and BS[4] विक्तत्वे
३ IO मतम्
४. IO omits विविक्त...देशस्य
५. All except BN[1] स्याद्
६. IO विपरीततायां
७. IO omits परमात्म...तत्त्वस्य
८. IO पूर्वेण ज्ञानस्य सिद्धि
९. IO and BN[1] कल्पते
१०. IO omits तस्य
BN[1] omits इति तस्य
११. BN[1] ज्ञानमित्यर्थः । स्पष्टोऽर्थः
१२. IO omits this word
१३. IO adds विपरीतं

स्थितं तत्सर्वमज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यम्। एतच्च[1] पुरस्ताद्देवासुरसर्गकथन-प्रसङ्गेन पुनरपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति ॥

एवंविधेन च ज्ञानेन—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथोक्तेन ज्ञानेन फलतयावस्थितं[2] परमात्मलक्षणं वस्तु तदिदानीं प्रवक्ष्यामि, तत्स्वरूपं प्रकर्षेण कथयिष्यामि; यद्बुद्ध्वा[3] अमृतमविनाशि स्वरूपमश्नुते व्याप्नोति ॥

नन्वनन्यसंवेद्यस्य[4] सर्वसंवेदकत्वभावस्य कथमिदन्तावसेयवस्त्वन्तरवत् ज्ञेय-त्वेन व्यपदेशः कृतः? सत्यं न तस्य वस्तुनः परमार्थतो ज्ञेयता संभवति; किन्तु आरुरुक्षावस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वादुपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रव-र्तते[5], न तु वास्तवेन रूपेण तस्य ज्ञेयता विवक्षिता। यतः 'सोऽयमहम्'[6] इति स्वात्मत्वेन प्रत्यवमर्श एव तस्य[7] ज्ञानम्, तद्वत् 'अहमिदं वेद्मि' इति व्यतिरेकेण तस्यैकस्यानुभवितृत्वमात्रलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति ॥

---

१. IO एतच्च
२. BN[1] वसितं
३. IO यद्बुद्ध्वा.
This is noted as an alternative reading in BN[1].
४. IO and BN[1] न त्वन्य
५. IO प्रवर्तितुं शक्यः न तु
६. IO सोऽहमहमिति
७. IO omits तस्य ज्ञाने

तथाविधान्येव तद्विशेषणान्याह—

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तासत्त[सत्तन्नाम]दुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं[1] तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं[2] गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्[3] ॥ १५ ॥

अविभक्तं विभक्तेषु[4] विभक्तमिव संस्थितम्[च स्थितम्] ।
भूतभर्तृ च तद् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्[5] ॥ १७ ॥

किं तद्ज्ञेयमिति [6]ससंज्ञं निर्दिशति—परं ब्रह्मेति । परमार्थतः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ज्ञेयतया संमत्याभासते, तदपरम् ; [7]यैतु ज्ञातृमात्र-

---

१ All except BS[1] पाणिपादान्त

२. BN[1] निर्गुणो

३ BS[2] यत्

४. IO च भूतेषु This is an alternative reading in BS[2].

५. BN[1] and BS[2] वेष्टितं

६. IO omits स
BN[1] ज्ञेयसंज्ञमिति निर्दि

७. All except IO यत्तज्ज्ञातृ

स्वरूपम्, तत्पर ब्रह्मेत्युक्तम्। कीदृश तत्? अनादिमत्। इद वेद्य वस्तु सर्वक्षेत्रज्ञसाधारण पृथिव्यादिरूप विषयतया व्यवस्थितम्, तथा प्रतिक्षेत्रज्ञ शरीरतया व्यवस्थितम्, उभयरूपतया प्राक्प्रतिपादित कारणापेक्षतया सर्वमादिमत् आगमापायधर्मकत्वादिकोटयवच्छिन्नमपि तद्विपरीत तत्तत्कारणान्तरनिरपेक्षसद्भावमनादिमत्पर ब्रह्मेत्युक्तम्। अन्यच्च कीदृशम्? न सत्। इह यदिन्द्रियैर्बाह्याभ्यन्तरैरिदमिति गृह्यते, तन्मायीयै प्रमातृभि सदिति प्रतिपद्यते, ब्रह्म तु प्रमात्रैकस्वभावत्वात्सर्वेन्द्रियगोचरभूत तथा सन्न भवति, न चैवमसत्तदुच्यते, यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वस्य वस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भाव कारणम्, कथमसदिति वक्तु शक्यम्? अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृरूपस्य विश्वरूपत्व प्रतिपादयितुमाह—"सर्वत पाणिपाद तत्" इत्यादिना। सर्वेषा क्षेत्रज्ञाना यानि पादादीनि कर्मेन्द्रियाणि, यानि च चक्षुश्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि तत्तत्क्रियाज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि, तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृशक्तेरेकस्यैव तस्यै विश्रीलन शक्तिभेद इति तात्पर्यम्। यत आह—

---

१ IO सदिद वेद्यवस्तु
२ IO रूपविषय
३ IO omits रूप
४ BS' त्वादन्त तत्त्वान्तकोटय वच्छिन्नमपि is noted as an alternative reading
IO त्वादिकोटयवच्छिन्नमतथा न्तकोटयवच्छिन्नमपि
BN त्वादवच्छिन्न तदान्त कोटयवच्छिन्नमपि
All except BN तु कारणा
६ BN' प्रमातृत्वमात्रैक
IO ब्रह्म तु सर्वैकस्वभाव
७ BN' रूप
८. BN' and BS' पादान्तमित्यादिना
९ IO and BN पदादीनि
१० IO omits यानि
११ IO and BN' omit च
१२ BN' क्रियासाधन
१३. All except BS' add एव
१४. IO स्वात्मन

"सर्वमावृत्य तिष्ठति" इति; एकमेव तत्त्वं सर्वमिदं जगत् कर्तृतया ज्ञातृतया च व्याप्य वर्तते इति। अत एवाह—"सर्वेन्द्रियगुणाभासम्" इति; यानि नानाक्षेत्रज्ञसम्बद्धत्वेनावभासमानानि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तेषां शब्दादिविषयावभासकत्वादयो ये गुणा धर्मास्तानवभासयति प्रकाशयति, यच्चैतथोक्तम्। स्वयं तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम्; न हि तस्य मायावभासितावच्छिन्नस्वरूपक्षेत्रज्ञवन्नियतेन्द्रियाधीनं ज्ञानमित्यर्थः। तथा असक्तं विशुद्धचिन्मात्रैकस्वभावव्यवस्थितत्वाद्द्वैतरूपेण प्राकृतेन प्रपञ्चेन मिश्रीभूतम्। अथ च सर्वभृत् सर्वं बिभर्ति धारयति यत्; तत्र हि तत्त्वे वेद्यव्यतिरिक्तस्य भावेऽपि सर्वमिदमवस्थितम्, तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाभावात्। अत एव निर्गुणं गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सर्वसुखदुःखमोहवृत्तिभ्यो निष्क्रान्तं तेभ्योऽत्यन्तव्यतिरिक्तैकस्वरूपम्; न हि ब्रह्म अनित्यसुखाद्यात्मकं भवति, केवलमाकाशमिव सूर्यातपरजस्तिमिरादिभिस्तैस्तैर्गुणैरत्यन्तासंस्पृष्टस्वरूपमपि, तत्त्वविचारशून्यैः प्रमातृभिस्तद्वत्तया गृह्यते। वस्तुतस्तु गुणभोक्तृत्वाद्गुणाननुभवितृतया

---

१ IO जगत्कर्तृकया
　BN¹ जगत्कर्तृज्ञातृतया व्याप्य
२ BN¹ भासत्वादयो ये गुणधर्मा-
३. IO and BN¹ यत्तु तथोक्तं
४. IO वच्छिन्नं स्वरूपक्षेत्रज्ञनियतेन्द्रियातीतं ज्ञानं
५. IO मात्रकस्वभाव
६. IO म. सर्वत्र तत्सर्वं
७. IO तत्पवेदे व्यति
८. IO प्रकाशवृत्तिः
९. IO सुखमोहादिवृत्तिभ्यः
　BS¹ सर्वदुःख
　BS² सुखमोहवृत्तिभ्य
१०. IO रिक्तं स्वरूपं
११ BN¹ गृह्यन्ते
१२. BN¹ omits गुण
　IO गुणाननुभवितृ

भुङ्क्ते, न तु तैस्तत्स्वरूपमाश्रीयते । अत एवानवच्छिन्ननिजमाहात्म्यविश्वरूपत्वादाकाशमिव घटादीनां सर्वभूतानां चराचराणां बहिर्ज्ञेयभावेनान्तर्ज्ञातृभावेन चावभासमानमपि परमार्थतः सामान्यसंवित्स्वभावमेवैकं तत्त्वं व्यवस्थितम् । देहादिप्रत्ययन्यग्भावमात्रकृतो बाह्याभ्यन्तरव्यपदेशः । अत एवाह नित्यनिश्चलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वादचरं गतिधर्मविवर्जितम् । सर्ववस्तुवेदकतया नित्यप्रसृतशक्तित्वाच्चरं गमनशीलमिव । तथा इदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसूक्ष्मम् ; तत्तस्माच्च सौक्ष्म्यात्कारणादविज्ञेयमित्यनवधार्यस्वरूपम्, अत एव सर्वप्रमातॄणां ज्ञेयत्वाभावात् दूरस्थमतिविप्रकृष्टम्, अथ च तद्विना कस्यचिदपि ज्ञानस्य कर्मणो वाप्यनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिकेऽभ्यांशे स्थितम् । तथा विभक्तेषु देवमनुष्यतिर्यगादिष्वेवं परस्परभिन्नेषु वस्तुषु सामान्यसंविदात्मकत्वेनाविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् ; अथ च विभक्तवच्च स्थितम्, भेदेनावभासमानत्वात् । तथा तत्तत्त्वं भूतभर्तृ सर्वभूतानां तस्य तस्य रूपस्यावस्थित्येकहेतुत्वाद्धारकम् । तथा ग्रसिष्णु संहारशक्तियुक्तत्वात् ग्रसनशीलम् । तथा प्रभविष्णु उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारण-

---

१. IO तत्तत्स्वरूपमाश्रियन्ते
 BN² तत्तत्स्वरूपमाद्रियन्ते
२. IO माहात्म्यं विशुद्धाकाशमिव
३. BN¹ omits रूप
४. BN¹ भावान्त
५. IO एकतत्त्व
 BN एकं तत्तत्व
६. BN¹ and BS² निर्मल
७. IO omits च
८. BN¹ अवधार्य
९. IO वाप्युपपत्ते
१०. IO and BN¹ omit this word; but BN¹ reads त्यागे instead.
११. IO तिर्यगादिषु भिन्नेषु
 BN¹ तिर्यगादिषु परस्पर
१२. IO तथा तत्त्वं भूत
 E.¹ तथा तत्त्वं भूतं
१३. IO and BN¹ omit तस्य

मित्यर्थः । तथा ज्योतिषां सौरादीनां प्रकाशकानां प्रकाशहेतुत्वाज्ज्योतिः प्रकाशकम्, तानि हि जगद्भावप्रकाशकान्यपि सविरप्रकाशप्रकाश्यानि, अत एव तमसः परमुच्यते । यद्यत्परप्रकाश्यं तत्तत्स्वयमप्रकाशात्मकत्वात्तमोरूपम्, तस्मात्तत्त्वं परं सर्वप्रकाशैकरूपत्वात्प्रकृष्टं व्यतिरिक्तं च । तथा ज्ञानज्ञेयं ज्ञानेन यथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयम्, आत्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतो ज्ञानगम्यं ज्ञानं विना तथा विषयीकर्तुमशक्यम्, परमार्थतस्तु सर्वस्य कस्यचित्प्रमातुर्हृदि हृदये सर्वेत्तया विशेषेण स्थितम्, सिद्धावस्थाया तथा स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् ॥

उपसंहरति—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येतावता ग्रन्थेन क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना प्राकृतभावमयं शरीरम्, तथा अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तधर्मरूपं ज्ञानम्, तथा—"क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु" इत्यादिना मुख्यक्षेत्रज्ञरूपं ज्ञेयं तत्त्वमिति प्रधानं पदार्थ

———

१ All except BS add 1 सावित्र
२ IO न हि
३ BN omits तत्
४ IO द्युति
५ IO सवेद्य तथा विशे
BN संवेद्यतया विशे
६ IO and BN सिद्धावस्थायां
७ BN विना कृत
८ IO शरीरे
९ IO and BN omit ज्ञानार्थ
BS[1] notes a similar alternative
१० IO omits ज्ञान
११ IO पदार्थत्रय

त्रयमेतदुक्तम् । यतो मद्भक्तो[1] मदनुग्रहादेव मत्सपर्यापरः[2] एतत्त्रितयं ज्ञात्वा मद्भावाय[3] मत्स्वरूपसमापत्तये उपपद्यते उपपन्न. समर्थो भवति ॥

अथ यदेतदत्र ज्ञानमुपदिष्टम्, तेन प्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणं पदार्थत्रयं[4] निर्णीतमिति संग्रहेण[5] क्रमेण प्रदर्शयितुमाह—

प्रकृतिं पुरुषं चैव[6] विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १९ ॥

येषा प्रकृति सप्तमे विषयभावेन, संप्रति शरीरभावेन विभज्य प्रतिपादितस्वरूपा, तथैव य पुरुषो विषयित्वेन शरीरित्वेन प्रतिपादित, एतावेवान्योन्यसम्बन्धित्वेन[7] अनादी विद्धि जानीहि । न ह्येतयोरेकतासम्बन्धस्य[8] पूर्वकोटिरुपलभ्यते[9] । ज्ञानात्तु यथोक्तस्वरूपादन्तकोटिरस्त्येवानयो. । एवमनादित्वं सम्बन्धस्येत्यत्र तात्पर्यम् ; न तु समशीर्षिकया नित्यत्वप्रतिपादनम्, यत· प्रकृतेर्वैधर्म्यादुदयव्ययधर्मयोगित्वे[10] सति प्रवाहेण[11] नित्यत्वम् । पुरुषस्य[12] तु परमार्थत

१. BN' मद्भक्ता
२. BN' and BS' परज्ञातत्रितय
३. BN' adds मत्स्वरूपाय
४. IO परमार्थत्रय
५. BS' संबंधेन
६. IO omits this word. BS' notes it in the margin
७. IO एतयोरेवं सं. BN' एतयोरेव सं.
८. IO omits स्य पूर्व...संबन्ध
९. BN' रूपा लभ्यते
१०. IO उभयधर्म
११. IO प्रवाहे
१२. IO omits पुरुषस्य...नित्यत्वं

संविद्रूपत्वात् कूटस्थनित्यत्वम् । अत एवाह—विकारान्महदादीन्, गुणांश्च सत्त्वादीन् वेद्यैकस्वभावान् प्रकृतिसंभवान् प्रधानकारणाद् जानीहि ॥

एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीं यथा प्रकृति प्रतिपुरुषं नानाशरीरभावेन सम्बद्धा, पुरुषश्च प्रतिशरीरं नानाक्षेत्रज्ञभावेन यथा सम्बद्धः, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यं महाभूताद्यात्मकम्, कारणानि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि इति शरीराद्यात्मकः समूहः कार्यकारणशब्देनोच्यते । तस्य कर्तृत्वे तावन्मात्रे निर्विग्राहंप्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तं हेतुः कारणम् । सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता सती तन्निविग्राहंप्रत्ययनिमित्तम् । तथा सुखादीनां वेद्यत्वात् भोग्यानामात्मनो यो भोक्तृत्वाभिमानः तत्र वेदकत्वभावत्वात्पुरुष एव कारणम् ॥

सति पुरुषप्रत्यये सुखदुःखात्मनो भोग्यस्य विषयत्वम् । पुरुषस्य च विषयित्वव्यपदेशः कृतः ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

---

१ BN[1] स्वभावान्
२. IO and BN[1] omit प्रति
३. IO omits आदि
४. BS[1] मात्रविनिष्ट

यस्मात् प्रकृतौ नानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रयत्ने स्थिते[1] मायावशात् तावन्मात्राहङ्कारावष्टम्भेन[2] वर्तमान. प्रकृतेः संभूतान्[3] गुणान् सत्त्वादीन् सुखाद्यात्मना परिणतान् भुङ्क्ते, वेदकत्वेन विषयीकरोति। यतो महाभूतगुणाः शब्दादयः सुखाद्यात्मना वेद्यत्वमापन्नाः पुरुषस्य विषयत्वव्यपदेशहेतवः,[4] एवं शरीर-शरीरिभावेन विषयविषयिभावेन[5] च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः सम्बन्धः। ततश्चास्य पुरुषस्य गुणेषु शरीराद्यात्मना[6] विषयात्मना च यः सङ्गोऽहङ्कारममकारात्मको[7] दृढः सम्बन्ध, तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानासु असतीषु च रजस्तम प्रधानासु योनिषु उत्पत्तिकारणमूर्तिषु यानि जन्मानि पुरुषादिरूपतया संभवाः तेषु गुणसङ्ग एव कारणं हेतु[8] प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्यर्थः॥

यत परस्य तत्त्वस्य देहेऽस्मिन् नानापुरुषसम्बन्धिनि द्विधा स्थिति-रित्याह[9]—

उपद्रष्टानुमन्ता[10] च भर्ता[र्ता] भोक्ता[11] महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥ २२॥

महेश्वर सर्वपुरुषैश्वर्यापेक्षया महानत्युत्कृष्ट. ईश्वरः प्रभुः परब्रह्मशब्दा-परपर्याय स्वमायोद्भावितपुरुषैश्यपेक्षया[12] देहेऽस्मिन् उपद्रष्टा भर्तानुमन्ता भोक्ता[13]

---

१. BN[1] स्थितो
२. BN[1] ष्टम्भो वर्त
३. BN[1] समुद्भूतान्
४. IO omits सुखाद्या...शब्दादयः
५. IO विषयि
६. IO and BN[1] omit आदि
७. IO omits मम
८. IO omits कारण...एव
९. BN[1] इत्यर्थ इत्याह
१०. IO उपदेष्टा
११. IO कर्ता भोक्ता
१२. IO पुरुषापेक्षया
१३. IO उपदेष्टा भोक्तानुमन्ता कर्ता चेति

चेति व्यवस्थित । यतः प्रकृत्यादिमहदहङ्कारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुषः पश्यति इत्युपद्रष्टासावित्युच्यते । तथा दृश्यमेव शरीराद्यहन्तया परामृशन् भर्ता कार्यकारणस्याहन्तया धारकः स एव व्यपदिश्यते । तथा प्रकृत्या मतं ज्ञातं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नम्, सुखादिविषयभूतं वस्तु एतत् पुरुषो मन्यते इत्यनुमन्ता स उच्यते, ततश्च तस्यैव भोक्तृत्वव्यपदेशः । इत्थं साङ्ख्यप्रक्रियया पुरुषस्य शरीरित्वविषयित्वारोपो य उच्यते तत्र विवेकाभावः कारणम्, स च माया-निबन्धनः । यदा तु विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावः, तदासावेवं पुरुषः परमात्मे-त्यभिधीयते, मनन्यतो यथाप्रतिपादिताद्वयचिदेकस्वभावब्रह्मस्वरूपतयोच्यते ॥

एवं प्रकृतिपुरुषेश्वरविवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यो योगी एवमुक्तेन प्रकारेण पुरुषं नानाशरीरजरूपतयावस्थितं प्रकृतिं च गुणैः सुखाद्यात्मकविषयभावेनावस्थितैः सह वेत्ति स तत्त्वनयपरमार्थवेदित्वात् सर्वेणापि प्रकारेण तत्तद्गुणधर्मात्मकेन तत्तदाश्रमधर्मात्मकेन वा वर्तमानः, तद-

१ IO उपदेष्टा
२ BN कर्ता
३ IO परावाकारक व्यप
४ IO and BN[1] प्रक्रमो यथा पुरुषस्य
५ IO omits विषयित्व
६. IO विद्योदयाभिषेकज
७ IO तदा सखैव पुरुष
८ IO एन
९ BS[1] and BS[2] स यथा
१० IO omits पुरुष प्रकारेण
११ BS[1] च

नुग्राहृतया तिष्ठन्नपि भूय पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति, यथोक्तेन ज्ञानाग्निना संसारप्रसवहेतुना बीजस्थानीयाना कर्मणा दाहात् । यथोक्तम्—

"बीजान्यग्न्युपदग्धानि नरो हन्ति यथा पुन ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशै नात्मा संपद्यते पुन ॥"

स्पष्टार्थ ॥

अत्र च आत्मनो दर्शने यथोक्त ज्ञानमेव यद्यपि मुख्यतमोपाय, तथाप्युपायन्तरैर्गौणैरप्यसौ कथंचिद् गम्यते इत्याह—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

केचित् सहजसिद्धतत्त्वज्ञाना निरन्तरपरमेश्वरानुग्रहभाज ध्यानेनात्मानं पश्यन्ति, यथोक्तब्रह्मस्वरूपानुसरणेन साक्षात्कुर्वन्ति । अत एव केन क पश्यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—आत्मनात्मान पश्यन्तीति । किमुक्तं भवति ?

---

१ IO पुनर्न जायते
२ IO and BN¹ omit यथोक्त. . स्पष्टार्थ
This is read in the margin in BS²
३. IO प्रमुख्य
४. IO The verse found at the end of the commentary on the previous verse is written here
५ All except BN¹ चैव
६. IO omits this ardha
७ BN¹ स्वरूपतानु
IO स्वरूपतयानु
८. IO omits इति
९ BS¹ and BS² add आत्मनि

यत्राधिकरणे हृदयादौ ध्यानं कुर्वन्ति, येन चान्तःकरणेन कुर्वन्ति, यच्च ध्यानेनोपलभन्ते, तत्सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्रत्यवमृषन्तीति तात्पर्यम्। तथा च पराकाष्ठात्मज्ञानस्य संप्रत्येतावतीं योग्यतामप्राप्ता अन्ये साङ्ख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण ज्ञानेनात्मानं पश्यन्ति ; अन्ये योगेन पातञ्जलादिप्रणीतविधिना समाधिना ; अन्ये तु कर्मयोगेन यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिनात्मानं पश्यन्तीत्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्रकारद्वयमुपन्यस्तम् ; तत्र ध्यानेनेत्यादिना शुद्धज्ञानमात्रस्वरूपतया उक्तः ; सा च कर्मयोगिनामारूढावस्था, यथोक्तम् "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति। कर्मयोगेनेति समुच्चयात्मकत्वेऽपि कर्मप्रधानां कर्मयोगिनामारुरुक्षावस्था, "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्" इत्यादिना प्राक्प्रतिपादितेति द्विप्रकार. पर उपाय., साङ्ख्येन योगेन च इति। अपर स्थूलभेदप्रतिपत्तेरनुमानात्। अन्ये पुन द्विप्रकारेऽप्युपाये संप्रति योग्यताभावात् एवं यथोक्तेन प्रकारेणात्मानमजानन्तस्तावन्मात्रश्रद्धादिगुणयोगादन्येभ्यो दृष्टानुमितं तत आप्तेभ्य श्रुत्वावधार्य आगममात्रशरणास्तमुपासते भजन्ते। तेऽपि तथाविधा श्रद्धालक्षणस्य सिद्धिबीजस्य क्षेत्रीभूता सन्तो मृत्युमतितरन्त्येव अविनाशिनमात्मानं क्रमेण प्रतिपद्यन्ते, सत्यार्थाभिनिवेशित्वात्। यत सत्यमसत्यं च द्वयमपि संभवति, विद्यानुगृहीताः सत्यमभि-

---

१. IO and BN' add तेन
२. IO प्राप्ताः
३. IO omits पश्यन्ति...त्मानं
४. BN' omits क्रमेण
५. IO क्रमयोक्त
६. IO omits यथो...वस्था
७. BS' and BS" प्रधानाः
८. IO तावद्गसत्यादि
९. BN' मत्यं चासत्यं च

निविशन्ति[1] मायामोहितास्त्वसत्यम्; ते च तादृशमेव फलमाप्नुवन्ति। तथा-चोक्तम्—

"अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम्।
मृत्युमापद्यते मोहात् सत्यत्वेऽमृतमाहितम्॥" इति।

उक्तमेवार्थं स्फुटतरं प्रतिपादयितुम[भा] अध्यायपरिसमाप्तेरिह—

यावत्संभवति किंचित्[किंचित्संभवति] सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ॥ २६॥

यावत्परिमाणमपरिसङ्ख्येय किंचित्सत्त्व केनचिद्भेदेन युक्तं प्राणिजातं सम्भवति म्रियते, तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया प्रकृते, तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाशरीरत्वाभिमानेन व्यवस्थितस्यात्मन संयोगादनादिप्रबन्धप्रवृत्तादन्योन्यसम्बन्धाद्धेतोर्विजानीहि। किमुक्त भवति? अपर्यवसानस्य नानाचराचरभावरूपस्य प्रपञ्चस्याविवेचितस्वरूपतया प्रकृतिपुरुषयो शरीरशरीरिभावेनैकतया सम्बन्धो निमित्तम्, अत शरीरशरीरिणोर्विवेक आद्यः प्रकार॥

---

१. BN[1] निविशन्ते
२. BN[1] यथा
३. IO मृत्यु संपद्यते
४. IO हेतैवाह
५. IO संजायते
६. BS[1] and BS[2] यावद्यत्
७. IO संचित्
८. BN[1] शरीरित्वा
९. IO अस्य पर्यव-
१०. BS[1] omits शरीर(

यथाप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभावपरिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपे सुविज्ञाते आत्मनि वेदकैत्वमात्रैकलक्षणाव्यभिचारात् सर्वक्षेत्रज्ञप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्तेः[2] योगी परमात्मनः स्वाभाविकैकत्वदर्शनात् सम्यग्दर्शी भवतीत्याह—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

सर्वेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च द्विप्रकारेष्वप्यवान्तरभेदादनन्तविशेषेष्वपि भूतेषु समं जन्मादिविकाररहितत्वात् निर्विशेषं कृत्वा, तिष्ठन्तं परमार्थनित्यत्वात् सदा वर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति आत्मत्वेन प्रत्ययमर्शात् साक्षात्कुरुते, स पश्यति; तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात् पारमार्थिकं द्रष्टृत्वम्; तद्व्यतिरिक्तात्मनानात्वदर्शिन. सर्वे मिथ्यादर्शिन इत्यर्थः। कीदृशेषु भूतेषु कीदृशं पश्यति? विनश्यत्सु विनाशान्तजन्मादिविकारभागिषु अविनश्यन्तं वेदकत्वमात्रादेकस्मात्स्वभावादप्रच्यवमानम्। स हि तथाविधो योगी समुन्मिषितेन यथोपवर्णितेन ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावतिरोभावधर्मसैकत्वैव्यांशाविविक्तैकस्वरूपं वेदकैकलक्षणं परमात्मानं सर्वावस्थास्वेकत्वमात्मत्वेन साक्षात्कुर्वन् सम्यग्दर्शन उच्यते; अन्ये तु विपरीतदर्शना इत्यर्थः ॥

---

१. IO वेदकमात्रैक
२. IO वृत्ते योगे
३. BN' जङ्गमेषु स्थावरेषु
४. BN' अनन्तभेदेष्वपि
५. BN' दर्शितत्वात्
६. IO सुकृतत्वं
७. BN' omits विनाशान्त
८. BN' भागेषु
९. IO भावादप्रच्यवमानः
१०. IO यथोक्तवर्णितेन
११. IO and BN' add धर्म
१२. IO वेद्यांश
१३. IO एकतत्त्वमतत्त्वेन
BN' एकं तत्त्वमतत्त्वेन

स एव चात्मवानिति तत्र हेतुमाह—

समं पश्यन्[1] हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण सर्वत्र प्राकृत[2]भावभे[3]यनेयवर्गे[4] समं सामान्य[5]-संविद्रूपतया तुल्यं कृत्वा समवस्थितं स्वभावत एव सम्यक् कृतप्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं परमात्मानं पश्यन् प्र[6]त्यभिजानन् कश्चिदेवात्मना स्वयमेवात्मानं सत्यस्वभावं न हिनस्ति, अप्रत्यभिज्ञानेन सन्तमेव भा[7]वं न प्रापयति । किमुक्तं भवति ? य एवं-प्रतिपादितेन ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षे[8]त्रज्ञाविविक्तं परमात्मानं न[9] पश्यति, स[10] आत्मघात-युक्तो मुख्यया वृत्त्या । यथोक्तम्—

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरे[11]णात्मापहारिणा ॥" इति ।

कथंविधं परमात्मस्वरूपं[12] पश्यतीत्याह—

प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

---

१ BN' यश्यति
२ BN' प्रकृत
३ BS' and IO समव
४. IO वशे
५. BN' omits सामान्य
६. IO omits प्रत्यभि...हिनस्ति
७. IO अभाव
८. BN' क्षेत्रज्ञ
९. IO omits न
१० IO ममात्मघात
११ LN' चौरेण
१२. IO त्मानुरूपं

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादितद्विप्रकारा परमेश्वरेच्छावशादेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावेनानादिना सम्बन्धेन सम्बद्धा सती सर्वमिदं जगच्चित्रं विरचयति। यथा च सप्तमे द्विप्रकाराया प्रकृते स्वरूपं प्रतिपाद्योक्तम्—"एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय" इति, अस्मिन्नेध्याये "यावत्किंचित्संभवति" इत्यादिना श्लोकेनैव एवार्थोऽभिहित। तदेवंरूपया प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसम्बद्धत्वेनावभासमानानि कृत्स्नानि कर्माणि विविधा. क्रिया य आत्मतत्त्वदर्शी पश्यति सम्यङ् निरूपयति, स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेणात्मानं ब्रह्मस्वरूपं सत्यस्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मात्रस्वरूपं स्वात्मन्येव स्वप्रतिष्ठं सन्तमकर्तारं परमार्थत सर्वक्रियासु व्यापृतत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिर्वृतिप्रयत्नरहितं पश्यति। किमुक्तं भवति? यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वम्, न तथा परमात्मन। तस्य हि स्वरूपप्रत्ययसमर्पणमात्रे मुख्या कर्तृता क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वोद्भावनेन गौणीति योऽय कर्तृकार्यव्यपदेश सर्वो भेदनिबन्धन, भेदश्च मायामात्रविलसितत्वे, न वस्तुसत्तामवलम्बते, तत एकस्य तत्त्वस्य व्यतिरिक्तकार्यनिबन्धनं कर्तृत्व न वास्तवमिति तात्पर्यम्॥

१　IO adds अपि
२.　BN' omits एव
३　IO and BN' रूपतया
४.　IO omits विशुद्ध
५　BN' निवृत्तिप्रयत्न
६.　IO and BN' अकर्तृ
७.　IO भावेन गौणीति योग
८.　BS' ■ च IO सर्वभेद
९.　IO and BN' सि॰
१०.　IO व्यतिरिक्तादनि

इत्थं चैवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादनन्तरं वास्तवब्रह्मलक्षणैकतत्त्वविषये परं ज्ञानमाविर्भवतीति प्रतिपादयितुमाह—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

तदा तस्मिन् काले [४]योगी ब्रह्म संपद्यते, यथोक्तपर[५]मात्मनि परमार्थसत्ये एकस्मिंस्तत्त्वे समापत्तिमाप्नोति । कदा? यदा यस्मिन् काले विवेकज्ञान[२]नैर्मल्यात् सम्यक्प्रकाशमानसर्वगतैकक्षेत्रज्ञस्वरूपो[६] योगी भूतानां चराचराणामनन्तभेदानां पृथग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थं पश्यति एकस्मिन् परमात्मन्यभिन्नसंवित्प्रकाशमात्रे स्थिते[७] तदात्मकत्वेनैव वर्तमानं साक्षात्करोति । किमनेनोक्तं भवति? प्रकाशपदवीजुषां सर्वभावानां प्र[८]काशमानतामात्राधीनात्मलाभा[९]नां वास्तवीं परं प्रकाशैकरूपतां तदै[१०]वानुभवति योगी[११] । यथा च सर्वमेकस्थं पश्यति, तथैव यदा तत एवैकस्मात्तत्त्वाद्विस्तारं नानाभावमयं विभूतिवै[१३]तत्त्यं पश्यति, तदा ब्रह्म संपद्यते । अनेनापि किमुक्तं भवति? विवेकै[१४]ज्ञाननिष्णातनिर्मलै[१५]मतिर्योगी

१ IO and BS² add स्थितं
२ BN ज्ञानान्तर
३ IO तत्त्वविपर्ययपर
BN तत्त्वविषय
४ IO यो योगी संपद्यते
५ IO omits परमात्मनि
६ IO and BN स्वरूप
७ IO and BN स्थितं
८ IO omits प्रकाश ... लाभानां
९ BN लाभभावानां
१० BS यदातु
११ All except BS add योग मित्यर्थः
१२ IO स्मात्तस्माद्विस्ता
१३ BS² and BN विभूतिचैतन्यं
१४ BN विवेकज्ञान This is noted as an alternative reading in BS²
१५ IO निर्णीतमति This is noted as an alternative reading in BS²

यथैकस्मिंस्तत्त्वे लीनम्, सर्वमेदंजात् तदभिन्न पश्यतीत्यर्थ, तथैव तदेवैक तत्त्व विश्वभावभेदात्मना प्रसृत तस्य सर्वात्मना भावनानात्वप्रतिपत्तिभ्रमो विगलती त्यर्थ । तथा चायमेवार्थ केनापि विपश्चितानुदित —

"यत्पृथक्त्वमसन्दिग्ध तदेकत्वान्न भिद्यते ।
यदेकत्वमसन्दिग्ध तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥
यद्यत्पृथक्त्व सन्दिग्ध तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥" इति ।

तदेवंविधस्य परमात्मनो बहुशोऽप्युक्त लक्षण प्रसङ्गात्पुनराह—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अय भगवान् परमात्मा पर तत्त्व स्वभावत एव सर्वत्र सर्वदा चाव्याहतै स्वभाव, ततश्च सर्वस्मिन् शरीरे स्थितिरनाधितैव, तथापि च तत्रस्थोऽपि प्रतिपादितैकस्वरूपमात्रे सुस्थितत्वान्न करोति, न भिन्नकार्यनिबन्धन कर्तृत्वमनु भवति । ततश्च का कथा कर्मफलानुभवस्येति न लिप्यते । यस्मादनादित्वात्

१　IO सबीजजगत
२　IO omits विश्व　त्यर्थ
३　IO ततश्च
४　IO　This and the third ardhas are omitted BS² and BN¹ omit this and the next ardha
५　BS¹ and BS²
यद्यत्पृथक्त्वमसन्दिग्धं तत्पृथ क्त्वान्न भिद्यते
६　IO निर्मलत्वात्
७　IO हतसद्भाव
८　BN¹ and BS¹ तत्स्थोऽपि
९　BN¹ सुस्थितत्वात्
१०　IO तत्र

तत्सर्वकारणत्वात् अत एव निर्गुणत्वा गुणेभ्य उदयव्ययधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वात् तैर्द्विभक्तस्वभावत्वादव्ययो गुणवद्व्ययेन विनाशरहित । यद्यप्यनादित्वमव्ययत्व च क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तम्, तथापि तस्य गुणमय्या प्रकृत्या सम्बद्धस्य तत्स्वरूपानुविधायित्वात् तत्तदुदयव्ययधर्मकत्वमुपचर्यते, अविद्योदयात्, परमात्मनस्तूपचारोऽपि नास्ति । अत क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वम्, न कर्मफलसयोग ॥

यथा चैतन्य सर्वशरीरस्थत्वेऽपि कर्मफलसयोगलक्षणकलङ्कसपर्काभाव, तथोपमानेन दर्शयितुमाह—

यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सौक्ष्म्यादणीयस्त्वात्सर्वगत समस्तवस्तुव्यापक देशकालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्नैर्व्याप्यैर्भावैर्न लिप्यते स्वधर्मेण न सयोज्यते, तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन् सुरनरतिर्यगाद्यनन्तभेदेऽपि देहे शरीरव्यापकतया व्यवस्थितो नित्यसनिहितोऽप्यय परमात्मा तद्धर्मै सुखदु खादिभिरुत्पादविनाशादि-

१ IO and BN तत्तद्विभक्त
२ BN विनाशेन रहित
३ IO omits यथा सयोग
४ BN¹ शरीरस्थोऽपि
५ IO सपर्कभाव
BN¹ सपर्काभाववशा
६ IO and BN अविच्छिन्नै
७ IO and BN सयुज्यते
८ BN¹ शरीरे
९ BN अवस्थित
१० IO and BN¹ उत्पादितविना

मिवाँ कर्मफलसम्बन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते, न संस्पृश्यते। तथा चोक्तं ब्रह्मविदा केनचित्—

"यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते।
संयुज्येते न सर्वाणि तथा जीवैः सुखादिभिः॥" इति।

एवं सर्वात्मना कर्मफलसंपर्काभावेऽप्यनन्यसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात् स एवैकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञव्यवहारप्रकाशक इत्युपमानान्तरेण दर्शयितुमाह—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ ३३॥

यथा येन प्रकारेणायं सकललोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावो भगवान् भास्करः कृत्स्नमखिलं लोकं नानाभावमयं विश्वमेक एवासहायः प्रकाशयति स्वस्वरूपं लम्भयति, तेनैव प्रकारेणायं क्षेत्री सर्वक्षेत्रज्ञव्यापक एकः परमात्मा क्षेत्रं प्रकाशयतीति। किमुक्तं भवति? प्रकाश्यवस्तुनानात्वात्प्रकाशस्य परमात्मधर्मस्य यदि परं नानात्वोपचार, परमार्थतस्त्वेक एव सकलप्रकाश्यवस्तुप्रकाशैक, प्रकाशत्वमात्रे

---

१. BS[1] and BS[2] संयुज्यन्ते
२. All except BN[1] जीवाः
३. IO सर्वं कर्मात्मना
४. BN[1] सर्वलोक
५. IO लम्भयति
६. BN[1] omits सर्व
७. IO क्षेत्रव्यापकः
८. IO प्रकाशपर
९. BN[1] सकलवस्तुप्रकाश्यवस्तुप्रकाशकः प्रकाशकत्व-
१०. IO प्रकाशः प्रकाशकत्व

चोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रिणो । यथा हि रविर्नानाना प्रकाशको न तथा क्षेत्री, तथाहि कुतश्चित्कारणाल्लब्धात्मना घटगवादीनामर्थाना अभिव्यञ्जकत्व-मात्रेण रविः प्रकाशको न जनकत्वेन, क्षेत्री तु प्रकाश्यत्वापादनेनैव तान् जनयति, अतो जनकत्व तस्येति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥

तदित्थरूपमध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमार्थलक्षणतत्त्वत्रयनिर्णयमुपसंहरन्नाह—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तर ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

ये योगिन एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया अपराया प्रकृते, तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाक्षेत्राहङ्कारावष्टम्भेनावस्थिताया जीवरूपाया पराया प्रकृतेरन्तर विशेष परस्परविविक्त स्वरूप विदुर्जानते । केन? अमानित्वादिना तत्त्वदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा । न केवल तयोरन्तर जानते, यावद्भूत-प्रकृतिमोक्ष च ये जानते, भूतात्मिका चैय प्रकृति स्थूला निर्दिष्टा, ततो मोक्ष पुनस्तत्र प्रवेशाभावादात्यन्तिक बन्धत्याग ये विदन्ति, किमुक्त भवति? क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमोपपत्तिर्विशेषोल्लन्द्वारेण कदाचि

---

१ IO omits न
२ All except BS[1] add च
३ IO क्षेत्रे तु प्रकाशत्वा
४ BN[1] परमार्थलक्षण
IO परमार्थलक्षण तत्त्वत्रयमध्याय-मुपसं
५ IO प्रकृति
६ IO and BN[1] अनन्तर
७ IO प्रकृति
८ BS[1] and BS चैय
९ IO विविक्तस्वरूपस्य
१० IO omits परि...भवति

त्संभवति, न तु तावता प्रकृतेर्मोक्ष प्रभवति ; स हि तद्विभक्तात्मस्वरूपनित्यावहितत्वेनैव भवति ; ततः पृथगुक्तं भूतप्रकृतिमोक्षं चेति ; ते एवंविधा. परं निरुत्तरं तत्त्वं सप्तमे परतरप्रकृतित्वेन प्रतिपादितं[2] परमात्मानं यान्ति प्रतिपद्यन्ते, तदभेदलक्षणं परां सिद्धिमधिगच्छन्ति। ओम् ॥

भविभिरखिलैर्नित्यं तापत्रयीपरिशोषिता-
त्परमविरसात्क्लेशाद्भोगो[4] यत्र किल भुज्यते ।
चिदमृतघनात्तद्द्रोऽध्यायात्त्रयोदशत श्रुते-
र्वचनपृषते सिक्तां सूता विमुक्तिफलश्रियम् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
त्रयोदशोऽध्याय. ॥

---

१ BN[1] omits ते एवंविधा.
२. IO प्रतिपादयितुं
BN[1] प्रतिपादितपर
३ BN[1] प्रपद्यन्ते
४. BN[1] and IO भोगी
५ IO तस्योध्याय
६. All except IO सिक्तं
७ IO श्रियाम्
८ BN[1] श्रीमद्राजानकरामकवि-
९ BN[1] adds वाक्यार्थान्वयमात्रे

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशाध्यायपरिसमाप्तौ—“ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदु.” इति यदुक्तम्, तत्र भूतादिविकारभावमापन्ना प्रकृति किल भूतप्रकृतिशब्देनोक्ता ; ततश्च तस्या कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वमस्तीत्युपगतं भवति ; तदभ्युपगमे च परब्रह्माद्वैतसिद्धान्तता शास्त्रस्यास्य विरुद्ध्यते । इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकैश्वभावपरामर्शप्रभवपरानन्दलक्षणं तत्ताद्दक्स्वभावसुव्यवस्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परमार्थसत्त्वेनागमोपपत्त्युपलब्धिसंवादिसिद्धं प्रबन्धत प्रतिपादितम्, यस्य “ अनादिमत्परं ब्रह्म ” इत्यादिना लक्षणं कृतम् । ततश्च प्रकृतिर्नाम द्वितीय तत्त्वमस्तित्वेन कथं सिद्ध्यति ? किं वा तस्य स्वरूपम् ? कीदृशमेवापरब्रह्मस्वरूपेण तत्त्वेन तस्य सम्बन्ध इति येन ज्ञायते, तथाभूतप्रकृतिर्द्विविधोक्ता, शरीरात्मना विषयात्मना च परिणामात् ; तत कथमात्मनो मोक्ष , किमत्यन्तपरिहारेण, अन्यथा वा ? तत्राद्यपरिहारस्तावदिह नाभ्युपगत । तथा चोक्तम्—

“ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्यय ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ”

---

१ IO इत्यत्र
२ BN[1] omits अस्य
३ IO त्वैक
४ BN[1] उपलब्ध्यादि
५. IO and BN[1] अस्ति तेन
६. BN[1] कीदृशो वा

तथा—

"इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः"

इत्यादि । अनेन शरीरमावपरिणतयाः प्रकृतेरत्यन्तपरिहारेण मोक्षो नाभ्युपगत[1] । तथा विषयभावेन परिणताया अपि नात्यन्तपरिहारोऽभिमत, यदुक्तम्[2]—

"रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥"

तथा—

"सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥"

इत्यादि च । एवं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्मोक्ष[3] इति येन[4] ज्ञायते तदुभया-र्थविषयज्ञानं सूक्ष्मत्वात्प्रकृष्टं तत्र तत्र प्रागुक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिजानंस्तत्प्रशंसा-पूर्वं भगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यद् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः[5] ॥ १ ॥

उक्तेन रूपेण परं प्रकृष्टं भूय पुनर्बहुतरं वा ज्ञानानां क्षेत्रज्ञादिविषयाणां मध्ये उत्तमं प्रधानं ज्ञानं[6] प्रकर्षेण कथयिष्यामि । वक्ष्यमाणेन ज्ञानेन पूर्वोक्तानां[7]

१. IO and BN[1] omit न
२ All except BN[1] तदुक्तं
३. All except BN[1] प्रकृति·
४. IO omits येन
५. IO सिद्धिमुपागता.
६. IO omits प्रधानं ज्ञानं
७ IO पूर्वोक्तानामसम्यक्

सम्यक् प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति तेषा मध्ये तस्योत्तमत्वम । अत एवाह—यद्विदित्वा पूर्वे मुनय. संयमिनः[1] परां सिद्धि परसमापत्ति[2]लक्षणा प्रकृष्टां फल[3]सम्पत्तिम् इत. संसारात् प्राप्ता. ॥

यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव·—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गे[4]ऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथ[5]न्ति च ॥ २ ॥

इदं व[6]क्ष्यमाण ज्ञानमाश्रित्य सुगृहीतं कृ[7]त्वान्येऽपि योगिनो मम साधर्म्यं मद्भावाभेद प्राप्ता सन्त एतज्ज्ञानशून्यक्षेत्रज्ञान्तरवत् सर्गप्रलययोरपि नोत्पादविनाशव्य[8]पदेशभाजो भवन्ति, पारमार्थिकनित्य[9]त्वाभिव्यक्ते. ॥

अथैतत् ज्ञानं वक्तुमाह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधा[11]म्यहम् ।
सं[10]भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

---

१. IO and BN[2] add सर्वे एव
२. BN[1] परमापत्ति
३. IO and BN[1] फलनिष्पत्ति
४. All except BN[1] सर्गोऽपि
५ BN[1] व्ययन्ति
६. BN[1] omits वक्ष्यमाणं
७. IO भूत्वान्येऽपि
BS[1] and BS[2] कृत्वान्योऽपि
८. BN[1] omits व्यपदेश
९. IO नित्याभिव्यक्ते·
१०. BS[1] and BS[2] सर्गं
११. IO दधामि

यदेतत् भूतप्रकृतिकारणभावेन व्यवस्थितं तत्त्वं परब्रह्मणो भिन्नत्वेनाशङ्कितं तत्तस्मात्परमार्थतो न भिन्नम्, ब्रह्मैव तत्; किंतु महत्, तदपेक्षया स्थूलम्; यतो चेयत्तया परामृश्यमानं मम परब्रह्मस्वरूपस्य जगद्भावक्रीडनकोत्पादनाधिकारणत्वाद्योनि. तत्तस्मिन्। परमार्थतो हि योनिभूते[4] ब्रह्मण्यहं गर्भं दधामि, संविल्लक्षणत्ववीर्यसंक्रान्तिं करोमीत्यर्थः। किमनेनोक्तं भवति? यथोक्तलक्षणपरब्रह्मस्वरूपं परामृशन् प्रकृतिलक्षणं तत्त्वमवभासयामि, तस्येदन्तायामपि चित्प्रकाशानुप्रवेशं विना प्रकाशमानत्वाभावात् नभस्वरूपत्वम्, व्यवच्छिन्नवेद्यस्वरूपत्वात्तु स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदैकहेतुभूतेदन्तात्मकं महद् ब्रह्म मम जगत्सिसृक्षारसिकस्य योनिस्थानीयम्। अत एवाह—सर्वभूतानां चराचराणां समस्तानां प्राणभृतां ततस्तस्मादिदन्तया परामृश्यमानात्स्वभावादेव सम्भव उत्पत्तिः। तदेतदत्यद्भुतरूपत्वं पारमेश्वर्यं मायाशब्देन मुमुक्षूनवसेयपरमार्थमनेन प्रतिपादितम्, यन्मनागपि स्वरूपप्रच्युत्यभावे सतीदं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयावभासमानत्वम्। एतच्चानेनैवाभिप्रायेण गर्भीकृत्य स्वरूप प्राक् प्रतिपादितम्—

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥" इति

---

१ IO वरं
२ BS¹ and BS² omit तत्
३. IO उत्पादन धिकरणत्वात्
BN¹ उत्पादन धिकरणात्
४. All except IO add हि महति
५ BN¹ इदन्तयापि
६. BN¹ रूपत्वात् तत्स्थूल
७ BN भेदव
८ BN¹ and IO omit एव
९ BN¹ पारमैश्वर्य
१० All except IO प्रच्युताभावे
११. IO मानमेतच्च
१२. BN¹ मायामेतां तरन्ति

अथ लौकिकार्थरूपेणगर्भीकरणे योन्यादिशब्दप्रयोगोऽत्र यः कृतः, तमेव स्फुटीकर्तुमाह—

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिषु समस्तेषु भावाभिव्यक्त्यधिकरणभूतेषु क्षेत्रेषु स्त्र्याद्याश्रितेषु या मूर्तयो जरायुजत्वादिचतुरुत्पत्तिप्रकारैश्चतुर्विधस्थानभेदेनाकृतयो भूतानां संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तासां सर्वासां यथाप्रतिपादितस्वरूपं महद्ब्रह्मेदन्तासामान्यलक्षणं प्रकृत्यात्मकं योनिः मुख्यमभिव्यक्त्यधिकरणम् । तस्यां च योनौ संविल्लक्षणस्य बीजस्य स्ववीर्यस्य प्रदानादहं पिता । यथा कश्चित् ब्राह्मणादिपुरुषो भार्यात्वेन परिगृहीते वनिताक्षेत्रे सन्तानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन् गर्भमादत्ते, न तु रूपान्तरमासादयति, एवमहं स्वरूपादप्रच्युत एव यथोक्ते महति ब्रह्मणि जगद्भावहेतुं संविल्लक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिर्मात्रेऽपि तत्त्वेनात्मनोऽधिकरणमात्रत्वेन योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो रूपेण नानाभावहेतुत्वे बीजेन चिदंशस्य निरूपणमिति । यथा ह्यधिकरणभूता योनिमन्तरेण सन्तानाभिव्यक्त्यभावः

१. IO रूपेण
२. BN¹ करण
३. IO स्त्र्यादिश्रितेषु
४. IO प्रकारैः
५. IO लक्षणप्रत्यात्म
BN¹ लक्षणप्रकृत्यात्म
६. BN¹ वीर्यप्रदा-
७. BN¹ यतः
८. All except BN¹ आदिः पुरुषो
९. BN¹ omits च
१०. BN¹ मात्रे पितृत्वेन
११. IO आत्मनः कारणमात्रेण
१२. BS¹ मात्रत्वयोनित्वेन
१३. BN¹ निरूपणं IO रूपं

पुरैश्वर्यस्य[1], एवमिदन्तापरामर्शमात्रस्वरूपस्थूलत्वात्मकप्रकृतिमन्तरेण सिसृक्षोः परमेश्वरस्य जगद्द्रावणक्रीडनकोद्वेग[2]विलक्षणस्य[3] वीर्यस्येत्यर्थः। एवमिदमिति परामृश्यमाणं स्वरूपमेव प्रकृतिः, न वस्त्वन्तरं किंचित्। तस्यापरस्य[4] लक्षणं प्रकाश्यप्रकाशकभावलक्षणः सम्बन्धः। स च प्रकाशाद्वैतं[5] विना न घटते, प्रकाश्यस्य प्रकाशरूपतामन्तरेण तथा स्वरूपलाभाभावादिति[6] प्रकृतिविषयं तावत् ज्ञानमुक्तम्॥

इदानीमेव[7] लब्धजन्मनश्शरीराद्यभिमानेन व्यवस्थितभूतादिविकार-रूपाया कथं निर्मोक्ष इत्येवमिदार्थविषयं[8] ज्ञानं निर्णीयते। यत्र येषा प्रतिपादित-स्वरूपा प्रकृतिः, सा शरीरविषयभावनामासमाना स्वविकारैः[10] प्रकृत्यादिभिश्च देहिनं बध्नाति[9], येन तत्परिहारादेव ततो निर्मोक्षः स्यात्, कि[illegible] ये प्रकारास्ते संनेय-तामापद्यन्ते, ते प्रकारा देहिनमहङ्कारममकाराभ्यां निबध्नन्ति। ततस्तेभ्यो निर्मोक्षो भूतप्रकृतिनिर्मोक्षो भवतीति क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥ ५॥

---

१. IO पुरश्रुतस्य
२. BN' द्रावनक्री
३. BS' द्रावाभावाधिलक्षणस्य
४ BN' तस्या
५. IO प्रकाशत्वेन तं विना
६ BN' स्वरूपलाभभावात्
　BS' स्वरूपलाभात्
७. All except BN' ad 1 च
८ IO इत्येतदर्थविषय
९ BN' प्रतिबध्नाति
१०. BN' विकारैः

परमार्थेनो नित्यत्वादव्ययं विनाशरहितम्; अतश्च जन्मरहितमपि देहिनमात्मानं यथोक्तप्रकृतिसमुत्था गुणाः सत्त्वाद्यभिधाना वक्ष्यमाणस्वरूपा वक्ष्यमाणेन प्रकारेण निबध्नन्ति, विनाशोत्पादकदेहाहङ्कारारोपणधर्मानुविधायित्वादस्वतन्त्रीकुर्वन्ति ॥

कथमिति[1] तेषां बन्धकत्वेन विभागमाह—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र तेषां मध्ये सत्त्वं नाम गुणो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति, नियतविषयं नियतकरणाधीनं[3] यज्ज्ञानं तत्र यः सङ्गः 'इदमहं जानामि' इत्यभिमानेनासक्तिः[4] तल्लीनत्वम्[5], तेन परतन्त्रीकरोति । तथा सुखसङ्गेन बध्नाति सुखं तदभीष्टविषयप्राप्त्या[6] विषयान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिपर्यवसायिनी निर्वृतिः[7] । तत्र[8] सङ्गः 'सुखितोऽहम्' 'सुखं ममास्ति' इति वाहङ्कारममकारावष्टम्भेन तल्लीनत्वं तेन परतन्त्रीकरोति[9] । कुतः? यतः एवंस्वभावं[10] तन्निर्मलत्वादीवरकत्वमोलक्षेणमलैर्विव्यक्तस्वरूपत्वात्प्रकाशकं विषयप्रथाकारणम्, अतो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति । अनामयं रजोविविक्तत्वात्

---

१ BS¹ and BS² कथमिदं
२. BN¹ संपेन
३. IO करणाधानं
४. IO शक्तिः
५. BS¹ and BS² स्थिरसुखित्वं
६. BN¹ अभीष्टं
७. BN¹ निवृत्तिः
८. IO omits तत्र
९. IO adds हि
१०. BS¹ and BS² add सत्त्वं
११. BN¹ अवारक
१२. IO omits लक्षण...अतो
१३. BS¹ परस्थित्यिव
१४. BN¹ करणं
१५ IO भयरजो

प्रवृत्तिषु स्वात्मकेनामयेन रहितम् । अतः सुखसङ्गेन बध्नाति, तद्धर्मत्वात् । ज्ञान सङ्गः पूर्वं व्याख्यात ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजःसंज्ञं गुणं रागात्मकं सुखाभिलाषरूपं जानीहि । अत एव तृष्णासङ्गसमुद्भवमनादिमैकन्धप्रवृत्तत्वात् । तृष्णा विषयरसपिपासा ; तत्र सङ्गः तदेकलीनत्वम् ; ततः समुद्भवो जन्म यस्य तत्तादृशं जानीहि । तदेवंस्वभावं रजः कर्मसङ्गेन क्षेत्रज्ञं बध्नाति । कर्मरागप्रयुक्तस्येष्टविषयाहरणानिष्टविषयपरिहारेण प्रवृत्तिः, तत्र सङ्गः, तत्परत्वम् ; तेन नियतकार्यकर्तृताभिमानरूपेण पैरवशीकरोति ॥

तथा—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमोलक्षणं पुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविविक्तत्वात् ज्ञानभावप्रभवम्, ततश्च सर्वशरीरिणां मोहनं ज्ञेयविपर्यासप्रतिपत्तिजननं जानीहि ; तत्तथा-

---

१. BS[1] and BS[2] सङ्ग्य
२ All except IO देहिनां
३ IO प्रारब्धप्रवृत्ततृष्णादिविषय
४. BN[1] सङ्गस्तत्र लीनत्वं
५ IO पराकरोति
६ All except BN[1] मोहिनं
७ IO कर्तृगुण
८. BN[1] and BS[2] ततश्च
९. IO विषयप्रवृत्त्याप्रतिजननं

विभ तम प्रसादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन, तथालस्येन प्रवृत्त्यात्मकरजोवि विक्तरूपत्वात् कार्येष्वनुद्रेगेन, तथा निद्रया मोहनैरूपेण सर्वेन्द्रियशक्तिविरामेण देहिन नभाति नियच्छति, इति गुणत्रयस्य स्वरूप बन्धप्रकारश्च प्रतिपादित ॥

इदानीं यस्मिन् सकार्ये सति यस्य गुणस्योत्कर्षो भवति, तथा तत्स्वरूप प्रतिपादयितुमाह—

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

सुखलक्षणे सत्त्वगुणकार्ये सति सत्त्व सजयति, सम्यगतिशय लभते । एव रजोगुणकार्ये कर्मणि रज सजयति । तथा प्रमादे पूर्वोक्तलक्षणे सति तम सजयति । कि कृत्वा ? ज्ञान विषयावगममावृत्य तिरस्कृत्य ॥

अथैषामन्योन्याभिभवेवृत्तित्व प्रतिपादयितुमाह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्धते ।
रजस्सत्त्व तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमसी अभिभूय न्यक्कृत्य सत्त्वगुणो वर्धते । किमुक्त भवति ? यदा सत्त्व विवृद्ध सत्वद्गति, न तदा तदितरो गुण स्वकार्यमारभते । एव

१. BN प्रमादेन
२. IO मोहनरूपया. This is noted as an alternative reading in BS[2]
३. IO सदा
४. IO and BN omit this word
५. IO and BN omit सति
६. IO सजयति तम
७. BN[1] भवनिवृत्तित्वं
८. IO and BN[1] सत्त्वं वृद्ध

तमःसत्त्वे अभिभूय रजोगुणो वर्धते। तथा रजःसत्त्वे अभिभूय तमोगुणो वर्धते ॥

अथैषां[1] गुणानां विवृद्धत्वव्यञ्जनानि लिङ्गान्याह—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमश्च स्पृहा[2]।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२[3] ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो[4] मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन[5] ॥ १३ ॥

अस्मिन् शरीरे यदा यस्मिन् क्षणे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशः स्फुटमसन्दिग्धं कृत्वा ज्ञानं शब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते[6], तदा सत्त्वगुणमभिभूत[7]रजस्तमस्कत्वाद्विवृद्धमुपचितमिति जानीयात्। तथा[8] रजसि प्रवृद्धे अभिभूतसत्त्वतमस्कत्वादुपचिते सति[9] एतानि लिङ्गान्युत्पद्यन्ते। तद्यथा[10] लोभे[11] इष्टविषये

१　IO and BN[1] अथैषां
२.　IO and BN[1] अशमः स्पृहा. This is an alternative reading in BS[2]
३.　IO कुरुनन्दन
४.　IO omits this verse.
५.　BS[1] and BS[2] प्रसादो
६.　BN[1] and BS[1] उपपद्यते
७.　IO अभिभूय
८.　IO and BN[1] यदा BS[2] यथा
९.　IO omits सति
१०.　IO omits तद्यथा
११.　IO लोभोऽनिष्ट

प्राप्तेऽपि नैव निवृत्ति, तदाहरणार्थं प्रवृत्तिरुन्मुखीभाव, ततश्चानन्तरमारम्भ क्रिया तदाहरणव्यापार इत्यर्थ । तथा प्राप्तेऽपि कस्मिंश्चिद्विषये विषयान्तर विषयाणा क्रियाणामशम शान्त्यभाव । तथा क्षुत्तृष्णाभिलापो राग इत्यर्थ । तथा तमसि विवृद्धे सत्त्वरजोऽभिभवात् लब्धबले सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते । तद्यथा प्रकाश सत्त्वगुणाभिभवात् प्रकाशाभावो विषयासवेदनम्, तथा रजोगुणाभिभवादप्रवृत्ति क्रियाभाव । ततश्च स्वय विवृद्धत्वात् प्रमादमोहाद्युक्तलक्षणाविति ॥

अथैषा वृद्धौ सत्या प्राणप्रयाणे सति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशेन बन्धहेतुत्वमेव प्रतिपादयितुमाह—

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलय याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलय गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

यदा यस्मिन् काले सत्त्वगुणे विवृद्धे बलवति सति देहभृत् शारीर प्रलय याति, विनाशव्यपदेश लभते, तदोत्तमविदा प्रकृष्टज्ञानाना देवादीना सम्बन्धिनो

---

१ BS[4] हरणस्य
२ IO and BS[r] प्राप्तोऽपि
३ IO प्रसत्त्वरजोऽभिभवात् प्रकाशा भावात्
४ IO omits लब्ध भवात्
५ BS[1] and BS[2] प्रसाद
६ IO adds हेतुत्वेन
७ IO तमसि लीने तु
BS[2] notes this as an alternative reading
८ IO गुण
९ IO विनाश
१० BN[1] तत्तदोत्तम
IO omits तदो. लभते

लोकान् भुवनानि सत्त्वगुणमयत्वादमलान् विशुद्धान् प्राप्नोति, तत्र जात-व्यपदेशं लभते। तथा रजसि प्रवृद्धे सति प्रलीनः सन् कर्मसङ्गिषु रजोगुण-प्रधानत्वात् तत्तत्क्रियाविशेषपरेषु मर्त्येषु जायते। तथैव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः सन् मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरादिषु तमःप्रधानेषु जायत इति॥

प्रयाणसमये सत्त्वादिगुणवृद्धौ फलनिर्देशार्थमाह—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्॥ १६

सुकृतस्य सत्त्ववृद्धौ सत्यां यथाशास्त्रं सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणो यज्ञादेः क्रियाविशेषस्य सात्त्विकं सत्त्वगुणादागतं निर्मलं विशुद्धं विशिष्टज्ञानसुखरूपं फलं भवतीति शेषः। रजसस्तु रजोवृद्धौ सत्याम्, यथाशास्त्रं कर्मण इत्यर्थः, दुःखं फलं संशयादिदुष्टचित्तत्वात् श्रद्धादिगुणविशुद्ध्यभावे यत्कर्म क्रियते तत्प्रवृत्तिलक्षणं दुःखमेव फलतीत्यर्थः। एवमेव तमसो विवृद्धौ सत्यां कृतस्य कर्मणो मोहादिदुष्टचित्तत्वाच्छास्त्रवैपरीत्येन प्रयुक्तस्याज्ञानं मोह एव फलम्॥

१. BS[1] and BS[2] जातस्य व्यप
२. All except IO तदा
३. BN[1] omits सति
४. IO विशेषणपरेषु
५. IO omits तथैव....जायते
६. BN[1] गुणविवृद्धौ
७. BS[1] and BS[2] भेदादि
८. IO शास्त्रविधिवैप.
९. All except BN[1] ज्ञान

संग्रहेणैतदेवाह—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

एतस्य सत्त्वादीनां गुणानां पृथक् स्वरूपसमुदायाचारफलादिभेदप्रपञ्च-प्रतिपादनस्य सर्वास्ववस्थासु तेषां वैचैकैस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं वेदितव्यम्। अस्य च प्रयोजनमाह—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

स्पष्टार्थौ श्लोकौ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

---

१. BS² notes मोह as an alternative reading.
२. IO फलानि भेद
३. IO विचैक
४. IO विदितम्
५. BS¹ and BS² मृत्युमश्नुते

शरीरविषयादिभावेन परिणताः सर्वे प्रकृतिविकाररूपा भावा देहसमुद्भवाः[1]। सति हि देहे शरीरविषयात्मकत्वेन समुद्भवन्तीति तथात्मनैवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते। तानेतान् प्रतिपादितस्वरूपान् त्रीन् सत्त्वादीन् गुणानतीत्य वेदकैकस्वभावात् स्वात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देही[2] क्षेत्रज्ञः तद्व्यतिरेचनादेव शरीरादितो निवृत्ताहङ्कारममकाराभिमानत्वात्[3] शुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रतिष्ठितः तात्त्विकाहङ्कारो[4] गुणमयशरीरादिभावप्रतिबद्धैर्जन्ममृत्युजराद्यैरुत्पादविनाशपरिणामक्लेशैर्विमुक्तो विवर्जितः सन्नमृतं परंब्रह्म[5] परमात्मानमश्नुते प्राप्नोति, तदभेदं गच्छतीत्यर्थः। किमनेनोक्तं भवति? गुणेभ्यः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वाभाविकविविक्तत्वभावनामूलमप्रकृतेर्मोक्षो[6] न तु शरीरविषयादिरूपायास्तस्याः परिहारमात्रं[7] मोक्ष इति॥

अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते॥ २१॥

कैर्लिङ्गैरभिव्यञ्जकैर्लक्षणैरेतानुक्तरूपान् गुणानतीतो[8] भवति, तेभ्यो विमुक्तः संपद्यते? यश्च गुणातीत स किमाचारः? किं तस्य[9] चेष्टितमित्यर्थः।

---

१. IO समुद्भवा भावाः
२. IO देवः
३. All except BN¹ मानित्वात्
४. BN¹ सात्विक
५. BN¹ परं
६. IO विविक्तभावना
७. IO परिहापनम्
८. All except BN¹ गुणातीतो
९. IO omits तस्य

केन च प्रकारेण तीनतिवर्तते व्यतिक्रामति? गुणातीतत्वप्राप्तिहेतु को विधि —इति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरं भगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
समदुःखसुखस्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भफलत्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

स एवंविध श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषैर्विशिष्टो गुणातीत उच्यते इति सम्बन्ध । कोऽसौ[1] ? य एतानि वस्तूनि सम्प्रवृत्तानि सम्यगभिव्यक्तानि सन्ति न द्वेष्टि समाधिविपर्ययत्वात्तेषु प्रीतिं न भजत इत्यर्थ । तथा निवृत्तान्यलब्ध-वृत्तय एवैते भवन्त्विति न प्रार्थयते इत्यर्थ । कानि तानीत्याह—प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्धयभिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गम्; तथा प्रवृत्तिं रजोगुणस्य

---

१. IO एतान्
२. IO गुणातीतप्राप्ति
३ IO निश्चयार्थ
४. BS¹ and BS² इत्येव
५. IO and BN¹ स्थ [स्वप्रः] BS² स्वस्थ.
६. IO and BN¹ विशेषण
७. IO omits प्रीतिं न
८ IO omits तथा...इत्यर्थ.
९. BN¹ प्रार्थयन्ते
१० BN¹ omits तथा
११ IO omits प्रवृत्तिं...तथा

तथाविधं क्रियात्मकं लिङ्गम्; तथा मोहं तमोगुणस्य[1] तादृशमेवाज्ञानात्मकं लिङ्गम्—इत्येतेषु सत्त्वादिगुणवृद्धिचिह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु निवृत्तिहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वात् यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि नाभ्रियते[2] स गुणातीत उच्यते—इत्येतन्मुख्यं गुणातीतसत्ताल्लिङ्गम्। एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तं वक्ष्यमाणं च द्वितीये स्थिरप्रज्ञत्वलक्षणकथनप्रसङ्गेन प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम्। ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ[3] सन्तौ रजस्तमोविवृद्धिलिङ्गभूतौ अप्रकाशात्मत्वात् द्वेष्यौ[4] भवतां नाम योगिनः; प्रकाशस्तु सत्त्वविवृद्धिलिङ्गभूतः प्रवृत्तः सन् कस्य द्वेष्यो[5] भवेत्? येनोक्तं[6]प्रकाशं प्रवृत्तिं[7] यो न द्वेष्टि स गुणातीत इति। अत्रोच्यते—इहाभ्यासयोगिनो रजस्तमोलिङ्गवत्सत्त्वलिङ्गमपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेध्यत्वात् द्वेष्यं भवति; तथा च पातञ्जले चितिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगुणात्मिका चेयम्, अतो विवेकविपरीतख्यातिः[9] इति। अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धीत्युक्तम्। कर्मयोगिनस्तु गुणातीतदशाधिरूढस्य[10] [11]विशेषोऽयमुक्तः, तत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं द्वेष्टि। न च तस्य निवृत्तिमभिकाङ्क्षति[12]। तथा हि सति द्वेषरागानुपपत्तात् गुणातीतता न घटते। तेन विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदः[13] प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा हेयतयोपादेयतया वा यस्य द्वेषरागौ

---

१. BN¹ *omits* तमोगुणस्य
　IO omits गुणस्य only
२. BN¹ नाध्रियते
३. IO omits प्रवृत्तौ...लिङ्गभूतः
४. BN¹ and BS² omit this word.
५. IO द्वेषः
६. All except IO उक्तं प्रकाशं
७. BN¹ प्रवृत्तं
८. BS¹ and BS² येन
९. *IO* विपरीताविवेकख्यातिः
१०. IO दशाविकृतस्य
११. BS¹ omits वि
१२. IO निवृत्ति
१३. BS¹ संविदाः

नोद्द्रावयत स गुणातीत उच्यते। तदेतत् गुणातीतं[१] लिङ्गमित्यर्थ । तस्य लिङ्गान्तरमाह—"उदासीनवदसीन" इत्यादि। यो गुणै प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वा न विचाल्यते, स्वरूपान्न प्रच्यवते[२], स गुणातीत इति सम्बन्ध[३] । कुतो न विचाल्यते इति हेतुगर्भं[४] विशेषणमाह—"उदासीनवदासीन" इति। य परस्य[५] सुख दु ख वा प्रवर्तमानं तेनामिथीभूतचित्तत्वात्स्वस्थो[६] निर्विकारस्तटस्थ एव पश्यति, स उदासीन इत्युच्यते। तेन तुल्य स एव प्रकाशादिप्रवृत्तिनिवृत्त्यो परकीययोरिवे[७] निर्विकार एवासीन स्वरूपविश्रान्त । अत एव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवन्तीति एतावत्तिज्ञो बोद्धा संतिष्ठति, स्वस्थितिं भजते। अत एव नेङ्गते, न स्वरूपाच्चलति स गुणातीत उच्यते। तदस्य लिङ्गमित्यर्थ । एतेन कैर्लिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यत्रोत्तरमुक्तम्, किमाचार इति। अत्रोत्तरमाह—"सम-सुखदु ख[दु खसुख][९]" इत्यादि। सुखदु खस्वम[८] इति सत्त्वरजस्तमोवृत्तय[१०] उक्ता । समा अविशेषेण निरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्ते यस्य स तथोक्त[११], न सुखे प्रीयते, न दु ख द्वेष्टि, न स्वमे मुह्यति—इत्येवंविधस्तस्य समाचारस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोरिति। एतदन्तमनयैव दिशा किमाचार इत्यस्योत्तरमेतत्[१२] । कथं चैतान् गुणानतिवर्तते

---

१. IO and BN' गुणातीत
२. BS' प्रच्याव्यते
३. IO इति स्वरूप कुतो
   BN' reads in the same way but omits इति
४ IO omits हेतु . इति
५ BN' यस्य
६. IO स्वस्थे तस्यास्त एव
७. BN' एव
८. IO समदु खस्वम इति सत्त्व
९ BS' दु खसुख
१०. BS' रजसत्त्वतमोवृत्तय
११. IO adds
   यस्य त तथाविधे यत सत्सु क्लेशेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्य क्षेत्रज्ञाना पुन कर्मभूमौ निप तनमवश्यमेव स्थितम्। यदुक्तम् "आ ब्रह्म भुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति। समदु-खसुखस्वम
१२ IO इत्यत्रोत्तर

इत्यत्रोत्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषामारम्भाणां यज्ञतपोदानादिक्रियाविषयाणामुच्यमानां निरतिशयनिजानन्दनिर्भरनिर्भरत्वात्सोपासाप्रवणत्वात् फलस्य स्वर्गादिभोगप्राप्तिलक्षणस्य त्यागी निरभिसन्धानत्वाद्वर्जयिता, ज्ञाननिष्ठत्वेन फलाभिसन्धिशून्यतया शास्त्रोक्तस्वकर्मानुष्ठानलक्षणो विधि गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुरित्यर्थ[4] ॥

परं विधिमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

यश्च यथोक्तस्वरूपं मामव्यभिचारेण मद्यतिरिक्तविषयान्तरालम्बव्यभिचाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण समाधिना सेवते आर्तत्वादिज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते, स परां काष्ठां प्राप्त सन् एतान् यथोक्तान् गुणानतीत्य अतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यथोक्तस्वरूपं ब्रह्मैव संपद्यते इति, इदानीमेवोपायान्तरदुस्तराद्वैतमोहमहासागरादुत्तीर्णो भवतीत्यर्थः । यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञातोद्वयचिन्मात्रस्वरूपपरब्रह्मरूपे मयि

1. BN[1] omits निर्भरनिर्भर
IO reads निर्भरनिर्भय
2. IO and BN[1] त्यागो
BS[1] त्यागे
3. IO and BN[1] शून्या
4. All except IO हेतु पर
5. IO सम्पिण्ड्य यथोक्तस्वरूपं ब्रह्मैव
6. BS[1] adds तत्
7. BS[2] दुस्तरान् द्वैत
8. IO ज्ञातान्वय
BS[1] and BS[2] ज्ञाताद्वय

परमात्मनि सुविश्रान्तसंविदो योगिनोऽन्तरूपं किंचिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तरमवशिष्यते। यस्मादयथाप्रतिपादितं तात्त्विकं मत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमनमायामहिम्नि वेदन्तया परामृष्यमाणं यथाप्रैकृत्याख्यमात्मस्वरूपतामापद्यते, तथैव सात्त्विका सद्धर्मा अमी परामृष्यमाणा सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो भवन्ति। तथा च प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रकाश्यानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूपं सव्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्नं सत्त्वगुणव्यपदेशं लभते। एवं स्वरूपानुभवमात्रलक्षणनियात्मापि सद्धर्मं सव्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशं लभते। तथा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थितिः सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमात्मकतमोगुणव्यपदेशं लभते। एवं परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्रव्यापारो माया शक्तिः प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्युद्भूतमिदं त्रैलोक्यमालेख्यमुल्लिखन्ती सर्वदेहिनो मोहयति। सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया विद्याशक्त्या तिरस्कृता भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैकं तत्त्वमवशिष्यते। तेन उक्तं यो भक्तियोगेन मां सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति॥

---

१ BN and BS¹ स्वविश्रा

२ IO प्रकृताख्या

३ IO तात्त्विका

४ BS and BS¹ अपरा

५ IO omits नाम

६ BN अव्यति

७ IO omits प्रकाश्यान परिमित

८ IO adds तथा तथा

९ BN¹ गुणात्मादिभाव

१० IO माया शक्त्या

११ IO ब्रह्मैकत्वमव

१२ IO तत उक्त भक्तियोगेन सेवेत मां[मां] स ब्रह्म

BN¹ तत उक्तेन भक्ति

अत्र हेतुमाह[1]—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभि-चारितैया[2] तत्स्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यत क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव यदप्युक्तम्, तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रति-ष्ठितम्[3]। कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा? अमृतस्याव्ययस्य च। न व्यय अप-क्षयलक्षणो विकार, तेन रहितस्य; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य; न केवल ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्प्रकाशात्मनोऽहंप्रतिष्ठानपेक्षित-व्यतिरिक्तकारॅण[4] सहज आनन्द ऐकान्तिक सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा। किमुक्त भवति? प्रकाशानन्दाक्षरस्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिलक्षणेनैवैकेनोपायेन[5] प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैस्त्रपुसीसताम्रमलिनै सत्त्वादिभी रूपकै-
र्दौर्गन्ध्यं भजते जनो व्यवहरन् ससारदीर्घापणे ।

---

१ IO omits हेतु
२ BN[1] चारतया
३. IO सन् प्रति
BN[1] सत्प्रतिष्ठं
४ IO करणः
५ BN[1] नैरेनोपा

परमात्मनि सुविश्रान्तसंविदो योगिनोऽनन्तरूप किञ्चिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तरमवशिष्यते। यस्मात्यथाप्रतिपादितं तात्त्विकं मत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमन्यायामहिम्नैवेदन्तया परामृश्यमाण यथार्थकृत्यात्म्यभास्वरूपतामापत्स्यते, तथैव सौत्त्विका. सद्धर्मा अमी परामृश्यमाणा सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो भवन्ति। तथा च प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रकाश्यानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूप सत्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्न सत्त्वगुणव्यपदेश लभते। एवं स्वरूपानुभवमात्रलक्षणक्रियात्मापि सद्धर्म सत्व्यतिरिक्त परिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशं लभते। तथा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थिति सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमात्मकतमोगुणव्यपदेश लभते। एव परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्रव्यापारो मायाशक्ति प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुल्लिखन्ती सर्वदेहिनो मोहयति। सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया विद्याशक्त्या तिरस्कृता भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैकं तत्त्वमवशिष्यते। तेन उक्तं यो भक्तियोगेन मा सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति॥

---

१. BN[1] and BS[2] सुविश्रा
२ IO प्रकृतात्म्या
३ IO तात्त्विका
४. BS[1] and BS[2] अपरा.
५. IO omits नाम
६. BN[1] अव्यति-
७ IO omits प्रकाश्यान.. परिमित
८ IO adds तथा तथा
९ BN[1] गुणात्माधिभाव
१०. IO मायाशक्त्या
११ IO ब्रह्मैकत्वमव.
१२. IO तत उक्त भक्तियोगेन सेवेत मां[मां] स ब्रह्म BN[1] तत उक्तेन भक्ति-

अत्र हेतुमाह—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभिचारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यतः क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव यदप्युक्तम्, तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्त्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रतिष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा ? अमृतस्याव्ययस्य च । न व्ययः अपक्षयलक्षणो विकारः, तेन रहितस्य ; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य ; न केवलं ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्प्रकाशात्मनोऽहंप्रतिष्ठानपेक्षितव्यतिरिक्तकारणः सहज आनन्द ऐकान्तिकं सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्तं भवति ? प्रकाशानन्दाक्षरस्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिलक्षणेनैवैकेनोपायेन प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैस्त्रपुसीसताम्रमलिनैः सत्त्वादिभी रूपकै-
र्दौर्गन्ध्यं भजते जनो व्यवहरन् संसारदीर्घापणे ।

---

१. IO omits हेतुं
२. BN¹ चारतया
३. IO सन् प्रति
BN¹ सन्नप्रतिष्ठं
४. IO करण:
५. BN¹ नैकेनोपा

सिद्धे[1] चास्य रसे चतुर्दशमहाध्यायाभिधेयात्मके
नीतास्ते[3] परमार्थतां ददतु वो लक्ष्मीं क्षणादक्षयाम् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥

१ IO सिद्धेऽभ्यासरसे
BN[1] सिद्धे यस्य रसे
BS[1] सिद्धेशस्य रसे
२. IO महामाध्याभिधे धातुके
३. BN[1] नीतस्ते
४. BN[1] रामकविरचिते
BS[1] रामकण्ठविरचिते

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

एवं त्रयोदशाध्याये स्थूलदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मोक्ष. परमप्राप्तिहेतुत्वेन[1] प्रतिपादितः। चतुर्दशेन तु सूक्ष्मया दृष्ट्या गुणपरमार्थायाः तस्यास्तदतिक्रमेण[2] विशेषतो ब्रह्मभावप्राप्तिरुपदिष्टा[3]। इदानीं भुवनसन्तानभावेन[4] परिणतायास्तस्याः निर्मोक्षप्रतिपादनक्रमेणापुनरावृत्तिपदप्राप्तिं[5] प्रतिपादयितुं **भगवानुवाच**—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्॥ १॥

प्रतिपाद्यमानविशेषणसाधर्म्यादश्वत्थवृक्षाध्यवसायेन[6] नानाभुवनसन्तानरूपः संसारप्रपञ्चो विवक्षितः। तम[7]श्वत्थमेवंविधमाहुः, परावरद्रष्टारः कथयन्ति। कीदृशम्? ऊर्ध्वमूलम्[8]; बहुलप्रपञ्चस्यापि भुवनसन्तानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमिभेदेन संग्रहात् द्विप्रकारत्वे[9] सति भोगभूमिरूपो भाग ऊर्ध्वशब्देनोक्तः भोगस्य फलत्वात्, फलस्य च प्राधान्यात्; मूलशब्देन[10] चाविद्यादिक्लेशजालमुक्तम्; सति हि तस्मिन् भोग-

---

१. IO परमाप्ति
२. BN[1] तदतिक्रमक्रमेण
३. IO ब्रह्मप्राप्ति
   BN[1] ब्रह्मभावप्राप्ति
४. IO omits भावेन...वृत्तिपद
५. BS[1] निर्दिष्टप्रति
६. IO वृक्षव्यवसायेन
७. IO तदश्व
८. IO मूलं बहुप्रप
   BN[1] मूलबहुलप्रप-
९. BN[1] प्रकारे
१०. BN[1] शब्दे च

भूम्यात्मना क्षेत्रज्ञान् प्रति प्रकृतिर्विपरिणमति। अन्यच्च कीदृशम् ?[3] तमध शाखम्। अध शब्देन कर्मभूम्यात्मको भाग उच्यते, तेन[4] पुनरावृत्त्यधिकरणत्वादधो-विपर्यत्वेनोक्ता[5] कर्मभूमय एव[6] शाखा। इत्थमध शाखा[7] यस्य[8] त तथाविधम्। यत सत्सु क्लेशेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्य क्षेत्रज्ञाना पुन कर्मभूमौ निपतनमवश्यमेव स्थितम्, यदुक्तम्—"आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति। अन्यच्च कीदृशम् ? अव्ययम्। अनन्तत्वात् परमेश्वरमायावभासिताना[10] क्षेत्र-ज्ञाना गमागमानिवृत्ते, तान् प्रति तथास्य परिणमत प्रवाहनित्यत्वेनाविद्यमान-व्ययत्वम्। अन्यच्च कीदृशम् ? यस्य[9] छन्दासि वेदा, पर्णानि पत्राणि। किमुक्त भवति ? वेदसमुद्भवत्वाद्यानि तानि कर्माणि छन्द शब्देनोक्तानि, तान्येव तादृक्-परिणामावधिभूतत्वात् पर्णत्वेनास्याध्यवसितानि। तैमेवविधमेन[11] क्लेशप्रभवत्रयी नियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मक भुवनसन्तानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या-दश्वत्थत्व यो वेद, वेद्यत्वेन वेदकात्[12] स्वरूपाद्व्यतिरिक्त जानाति, स वेदार्थवित्, न तु यस्तस्मिन् ममत्वादिग्रहेण निमग्न[13] इत्यर्थ ॥

---

१ IO क्षेत्रज्ञानां
२ IO ऊलध ऊयध
३. BN¹ omits कीदृशं
४ IO ते पुन
५. All except BN¹ आवृत्त्याधि
६ BS¹ and BS² विपयत्वनोक्त
BN¹ विपर्ययेनोक्त
७. IO omits एव
८ IO शाख
९. IO omits यस्य अर्जुनेति
१० IO and BN¹ मायावसिताना
११ BN तदेवंविधं
१२ BS¹ and BS² वेदकात्स्व-
१३ BS¹ adds माना

ननु किमयमश्वत्थ ऊर्ध्वमूल एव, अध शाख एव च स्यात्, उत रूपान्तर मप्यस्तीत्याशङ्काया तत्प्रतिपादनार्थमाह—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

यस्य चाश्वत्थस्योक्तेन क्रमेणाध शाखा प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृता , कुत [1] चशब्दो हेतौ । यस्मादधो मर्त्यलोकशब्देनोक्ताया कर्मभूमौ मूलान्यनुसन्ततानि क्लेशा एव प्रसृता इत्यर्थ , कर्माण्यपि हि क्लेशमूलानि, अत एव तादृशि मूलानि कर्मानुबन्धीनि कर्माणि शुभाशुभा क्रिया अनुबन्ध गमयितु शील येषा तानि तथोक्तानि । भोगभूमिषु हि भोगत्वेन क्लेशा एव यथा विजृम्भन्ते, ततश्च कर्म प्रभवा एव भोगभूमय ऊर्ध्वप्रसृतशाखत्वेनाध्यवसिता , तथा उभयरूपा अप्यस्य शाखा कीदृशा इत्याह— गुणप्रवृद्धा इति । गुणै सत्त्वादिभि सुखाद्यात्मना परिणमद्भि प्रवृद्धा उपचय प्राप्ता । यावान् हि प्रसरस्तासा स सर्वो गुणानुविद्ध एव भोगात्मना कर्मात्मना वा विजृम्भते तेन यथा रसेन शाखा वृक्षस्य प्रवर्धन्ते, एव गुणै कर्मभूमय फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते , तदात्मका एव ता इत्यर्थ । तथा विषय प्रवाल , विषया शब्दादयो बुद्धिप्रधानासु भूमिषु अध्यवसिता प्रवालस्थानीया

---

१. IO मप्यस्यास्तीति
२ IO सन्तानि
३ IO भूमिषु भोगभोगत्वेन
४ BN शाखाचेन
५ IO and BN यावन्ति प्र
BS' यावाद्धि प्र
६ BN सर्व
७ BN विजृम्भन्ते
८ BN विषयस्य प्रवा
९ IO अध्यवसिता

पल्लवतुल्या यासां उपरितनीष्वधस्तनीषु सर्वास्वेव हि भूमिषु शुभाशुभविषयत्वेन परिणता गुणा एव पर्यायेण गमागमहेतुत्वमापाद्यमाना क्षेत्रज्ञान्निबध्नन्तीति तात्पर्यम् ॥

तदेवंविधस्योक्तस्य भवस्य वक्ष्यमाणज्ञानाभावादाह—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अस्य यथाप्रतिपादितस्याश्वत्थस्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो नोपलभ्यते, तत्त्वतो नैव प्रतिपाद्यते, अन्यथैव ह्ययमचिन्त्येश्वरमायामात्र-निबन्धनतया तत्त्वनिःसाररूपत्वेन स्थितो ज्ञानशून्यैस्त्वाचान्यथैव परमार्थसत्त्वेनावभासमानो ममकारग्रहेण प्राणिनो निबध्नाति, यथास्य स्वरूपं नोपलभ्यते, न च संप्रतिष्ठा, आभ्यन्तराल्पवर्तिनी सम्यक् स्थित्यवस्थापि न लभ्यते । यतो यतो येन येन रूपेणास्य स्थितिः तत्सर्वं परिणामित्वादस्थिरम् ॥

अत एवंविधस्यास्य स्वभावोप्रकाशस्य व्यवधायकस्य छेदोपायमाह—

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण शितेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतो न निवर्तेत भूयः ।

---

१ IO and BN omit this word.
२ IO and BN[1] omit this word
३ BN[1] omits यथा
४. BN[1] प्रतिपद्यते
५ IO ह्यन्यतयैव पर
६. IO omits मम...रूपं नो
७ BN[1] तथास्य
८. IO आद्यन्तराल
BN[1] अभ्यन्तराल
९. All except BN[1] omit यतः
१०. IO स्वभावप्रका-

एवं[1] यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षेत्रज्ञानां[2] क्लेशनिमित्तकर्मानुरूपपरिपाकानुभवाधिकरणभूतभुवनसन्तानात्मकमश्वत्थम्[3], तत्साधर्म्यादश्वत्थेन निरूपितम्; अत एव[4] सुविरूढमूलं सुष्ठु दार्ढ्येन विविधं कृत्वा रूढानि[5] प्ररोहंप्राप्तानि क्लेशा[6] एव मूलानि यस्य स[7] तादृशम्; असङ्गशस्त्रेण ममताग्रहरूपगाढश्लेषत्यागात्मना[8] विवेकपाषाणकषणवशाच्छितेन तीक्ष्णेन कुठारेण छित्वा मूलतो द्विधा कृत्वा[9] ततोऽनन्तरं पुनःपुनः प्रतिपादितस्वरूपं पदं[10] निरुत्तरं धाम मार्गमन्वेषणीयम्। कीदृशम्? यस्मिन् प्राप्ते योगी भूयो न निवर्तते[11] पुनः संसारवर्त्मनि नाविर्भवेत्[12], अकृत्रिमस्वभावविश्रान्तिलक्षणं मोक्षमवाप्नुयात्। यस्मादेतस्मिन्नेव परमकारणावरणहेतौ महति विश्वे यथोक्तेन रूपेण[13] निकृत्ते[14] सति योगी,

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येद्यतः[15] प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

यदेतदुक्त[16]व्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात् स एव परमः पुरुषः[17] परमकारणं परमात्मा[18]; ततः तस्मिन् पदे[19] प्राप्ते परं पुरुषं प्रपद्येत[20] तत्समापन्नो भवेद्योगी-

---

१. IO एवं
२. IO क्षेत्रज्ञानां क्लेशनिमित्तकर्मानु-
३. BS¹ and BS² सत्तात्मकं
४. BN¹ एवं instead of अत एव
IO अत एव सुविभक्तफलमूलं दार्ढ्येन
५. IO रूपाणि
६. IO क्लेशात एव
७. IO यस्यैतादृशं
८. IO समतान्तग्रहरूपगाढश्लेषत्याग
९. BS² adds कृत्वा
१०. BN² omits पदं
११. BN¹ निवर्तते
१२. IO नाविर्भवति
१३. IO स्वरूपेण
१४. BN¹ निवृत्ते
१५. BN¹ प्रपद्ये यतः
१६. IO उक्तस्य
१७. BS¹ omits पुरुषः
१८. IO omits परमात्मा...सर्वकारण
१९. BS¹ पदं
२०. All except BN¹ प्रपद्ये

त्यर्थ । क त पर पुरुष प्रपद्येत्, यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभूतात् पुराणी प्रवहमानत्वाच्चिरन्तनी प्रवृत्ति यथाप्रतिपादितजगत्क्रीडनकनिर्माणात्मिका क्रिया प्रसृता, इत्थमवभासमानत्वात् प्रकर्षेण सृता गता व्यापिनी सवृत्तेत्यर्थ । किमुक्त भवति ? यदैव परपदप्राप्तिलक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरुपजायते, तदैव तदिच्छामात्रैककारणत्व जगद्वैचित्र्याभासस्य योगिन प्रतिपद्यन्ते ॥

अत एव—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

तदव्यय नित्यत्वादपक्षयादिरहितं पद स्वाभाविकात्मलक्षण स्थानम् अमूढा प्रोदितविद्याशक्तित्वात् प्रबुद्धा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, तादात्म्य लभन्त इत्यर्थ । कीदृशा सन्त ? निर्मानमोहा अनात्मादिष्वात्मादिप्रत्ययलक्षणोऽभिमानमयान्मोहान्निष्क्रान्ता , यतो जितसङ्गदोषा , सङ्ग आसक्ति अनात्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन गाढनिमग्नचित्तत्वम्, स एव दोष ससारहेतुत्वान्महदैवेद्य जित तिरस्कृतो

---

१ All except BN प्रपद्ये
२ IO भूता
३ IO and BN' प्रवाह
४. BN' omits प्र
५ BN' यदेव परप्राप्ति
६ IO तदेतदिच्छा
७ BN प्रतिपद्येत
IO प्रतियते न तु
८ IO अध्यात्मनिष्ठा
BS' अध्यात्मविद्या
९. BN विमुक्ता
१० IO अपक्षयदोषादिरहितं
BN' अपक्षयादिदोषरहित
११ BN' प्रोत्पादित
१२ IO अनात्मादिप्रत्य
१३. IO क्षणादिमयात्
BN' क्षणोऽभिमान
१४. BS' and BS' सङ्ग
१५ IO and BN' अगम्य

यैस्ते तथाविधा । कथंभूतः[1] स ज्ञेय इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अध्यात्मनित्या[2] इति। अध्यात्ममात्मनि[3] पारमार्थिके स्वस्वभावे[4] नित्याः[5] सदा तदेकनिष्ठा इत्यर्थः। कथमध्यात्मनित्यत्वं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणं[6] विनिवृत्तकामा इति। काम्यन्त इति कामाः, ऐहिकामुष्मिका इष्टाः शब्दादयो भोगा विनिवृत्तास्तत्त्वज्ञानाभ्यासात् विच्छिन्नास्ते येषां ते[7] तथाविधाः। कामा हि बाह्यविषयान्[8] प्रति चित्तमाकर्षयन्तो[9]ऽध्यात्मनिष्ठता विघ्नयन्ति। अतो विनिवृत्तकामा[10] अध्यात्मनित्या[11] इत्युक्तम्। विनिवृत्तकामत्वं[12] च[13] कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह—"द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः" इति[14]। द्वन्द्वैः क्षुत्तृष्णाशीतोष्णजरामरणादिभिः[15]। तथा एतद्विपरीतैः[16] स्नेहाह्लादादिभिरनित्यशरीराद्यहङ्कारनिबन्धनैः क्लेशैः सर्वैरेव सुखदुःखात्मकत्वाद्यभिमानैर्[17]विमुक्ताः परिवर्जिताः; ते हि तथाविधा निवृत्तकामा भवन्ति। तदयमत्र क्रमो विवक्षितः—ये[18] भगवदनुग्रहाविर्भूतविवेकजज्ञानत्वात् प्रबुद्धयोगिनो हेयोपादेयविवेकक्षमबुद्धयो जायन्ते, ते सुखाद्यात्मकत्वेन संवेद्यत्वमापन्नान्[19] सर्वान् प्रकृतान् भावान् हेयत्वेनात्मतत्त्वं[20] च यथाप्रतिपादितस्वरूपमुपेयत्वेन[21]

---

१. IO omits कथं
२. IO निष्ठा इति
BS¹ विद्या इति
३. IO अध्यात्मनि
४. IO and BN¹ omit स्व
५. IO निष्ठा·
६. IO and BN¹ add इति
७. IO एते
८. BN¹ and BS² बाह्यान्
९. IO आकर्षन्ते
१०. IO निर्वृत्तकामा.
११. IO निष्ठा.
१२. IO omits विनिवृत्तकामत्वं
१३. BN¹ omits च
१४. IO omits इति द्वन्द्वैः
१५. IO जरामरणशीतोष्णादि
१६. BN¹ तथा तथा तद्विप.
१७. BN¹ अभिधानैः
१८. IO and BN¹ omit ये
१९. BN¹ आपन्नाः सर्वान् प्राकृतान्
२०. BS¹ आत्मतत्त्वं च
२१. BN¹ and IO उपादेयत्वेन

निश्छिन्वन्तो द्वन्द्वात्मकैः क्लेशैर्विमुच्यन्ते, तेभ्यो निवृत्ताश्च तद्विधधर्मिणि[1] सहजनित्यानन्दमये स्वात्मन्येव नित्यावहिता भवन्ति; ततश्च बाह्येषु भावेषु प्रतिपादितोपपत्त्या शास्त्रीयकर्मापरित्यागे[2] सति स्पृश्यमानेष्वपि शरज्जलदपटले-ष्विव सौधवो नि सङ्गा भवन्ति; ततश्च नि सङ्गत्वात् निर्मलैः विच्छिन्ना विपर्यय-प्रत्यया सन्त. परमात्मन्येव परमार्थसत्ये सुप्रतिष्ठाहंप्रतीतय. परमं पदमाप्नुवन्ति ॥

कीदृशं तत् ?

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तत्पद सूर्यादयो न भासयन्ति । तेषा हि प्रकाशं कारणान्तरलब्ध-जन्मकं चेतनाचेतनभावाभिव्यञ्जकत्वेन प्रकाशकमनन्यप्रकाश्यसंवित्प्रकाशात्मना परमशब्दप्रतिपादितेन स्वस्वभावेन परमात्मेच्छामात्रेण भासयन् प्रकाशयति; अत सूर्यादीनां कथं तत्पदं प्रकाश्यं स्यात् ? अथ तदेवं मम यथोक्तस्वरूपस्य परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम स्थानं यत्प्राप्य यत् समापद्य योगिनो न निवर्तन्ते ; न पुन संसारभूमिमन्यजीववदवतरन्ति ॥

---

१. BN¹ धर्माणि
२ IO त्यागेनातिस्पृश्य
३ All except IO वायव.
४. IO निर्मलविच्छिन्न-
५. IO and BS¹ स्वप्रतिष्ठा
६. BN¹ कारणालब्ध
७. IO परमात्मनि
८. IO भासयति
BS¹ notes as an alternative reading भावयन्
९ IO कार्ये
१०. IO तदैव
११ BN¹ स्वस्वरूप
१२. BN¹ भूमिं नानाजीववत्

ननु स्वेच्छामात्रेण सर्वभावप्रकाशके अनन्यप्रकाश्यचित्प्रकाशैकस्वभावे परमात्मन्येवैकस्मिंस्तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते प्रतिशरीरं ज्ञत्वादिधर्मयोगिनोऽन्योन्यभिन्ना क इमे जीवानामयथेच्छमिन्द्रियवर्गं स्वस्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती लम्भयन्तीति संशयानान्प्रति जीवविवेकार्थमाह—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

य एव जीवो नाम पदार्थः प्रकृतिस्थानि शब्दादिभावेन परिणतायां यथोक्तस्वरूपायां प्रकृतौ स्थितानि तदेकालम्बनत्वात् तदाश्रितानि प्राधान्याच्छ्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियविवक्षया पञ्चेन्द्रियाणि मनसा प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनभूतेनान्तःकरणेन षष्ठेन सहितानि कर्षति, उपादेये स्वविषये युञ्जानो हेयाच्च ततो निवर्तयन्नाक्षिपति विक्षिपति च, स जीवलोके जगति ममैवांशः, स च प्रतिपादितस्वरूपस्य परमकारणस्यांशो भाग इव सनातनो नित्यो जीवभूतो मदिच्छावशादन्योन्यभिन्नजीवरूपतां प्राप्तः । किमुक्तं भवति? जीवपरमात्मनोर्नास्ति मनागपि वास्तवो भेदः । एवकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्त्वन्तरैः संपर्कसंभावनाभावोऽवधारितः । तेन परमार्थतः परमकारणादभिन्नस्यापि प्रतिक्षेत्रं विभक्तेन्द्रिय

१ IO सर्ववस्तुप्रकाशके
२ All except IO ज्ञत्वादि
३ All except BS[3] add इव
४ IO परिणतया
५ IO भेदकालम्ब
६ IO omits this word
७ IO कर्षयन्ति
८ IO निक्षिपति
९ BN[1] एव
१० BN[1] omits भिन्न
११. BN[1] असंपर्क
१२. BN[1] कारणभिन्न

वैर्गापकर्षत्यादिना नानात्वप्रतीतिरचिन्त्यमन्मायाशक्तिजनिता नास्य वास्तवी, सा हि मायाशक्ति तत्त्वज्ञानावसरनिमाय्यनि सारस्वरूपा सपति सर्वभावमेदविभ्रमोद्भावनेनेत्य व्यामोहयतीति, "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इत्यादिना प्रागेव प्रतिपादिताद्भुतस्वरूपा, ततश्चाकाशस्य नित्यनिर्मलनिर्विभागानन्तमहिम्नोऽपि घटाद्यवच्छेदकवस्तुवशाद्यथाशवत्त्वपरिकल्पना, तथा परमात्मनोऽपि शरीराद्यवच्छेदकवस्तुवशात् जीवरूपाशवत्त्वपरिकल्पनेयम्, न तु तस्योक्तस्वरूपस्य वस्तुतो भागा सम्भवन्ति। योऽपि प्रदीप्तहुताशराशिस्फुलिङ्ग निचयोपमानप्रतिपादनव्यवहार परमात्मजीवात्मनोरागमेषु श्रूयते, सोऽप्यौपचारिक एव, न वास्तव, यतो ब्रह्मविद एकमेव तत्त्व परमार्थसद्ब्रह्मसहायानेकमिव चकास्तीत्याचक्षते, तथा च कश्चिदीश्वरोऽव्याकृतप्राणविराड्भूतेन्द्रियोर्मिभि रा मनृत्यन्निवाभाति तस्मै ब्रह्मोऽब्धये नम इत्याह ॥

---

१ IO वर्गकर्षत्वादिना
२ BN[1] अस्य न वास्तवी
IO omits अस्य
३ IO निर्माणस्वरूप
४ BN[1] omits भेद
५ BN[1] omits मम माया दुरत्यया
६ IO ततश्च प्रकाशस्य
७ BN[1] निर्मलविभाग
८. IO महिम्नो हि
९. IO omits द्यवच्छे शरीरा
१०. IO जीवरूपस्य शवत्त्व परिकल्पनीयम्
११. IO वस्तुनो
१२ IO and BN आगमे
१३ BN[1] एक एव
१४ IO संसायामनेकं वा
BN[1] सहायामनेकमिव
१५. IO कश्चियोगीश्वर
१६. IO omits रा
१७. IO ब्रह्मर्षये

ननु ततस्ततः शरीराद्[1]उपात्तशुभाशुभकर्मणोपचितवासनाधि[2]वासित एव जीवः शरीरान्तरं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्तनमनुभवन्[3] कथं न वस्तुतोऽन्यो भिन्नो भवेदिति भेदभ्रान्तिमपाकर्तुमाह—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

एवं मदंशत्वाद्वस्तुतो[5] मदभिन्नो जीवपदार्थो यच्छरीरमवाप्नोति केनचिन्नवेन शरीरेण सम्बध्यमानत्वात्[6] जातव्यपदेशं लभते इत्यर्थः; तथा यच्चाप्यु[4]त्क्रामति तत्कर्मविपाक[7]क्रमक्षये केनचिच्छरीरेण वियुज्यमानत्वात्[8] उत्क्रामन् तद्व्यपदेशं लभते । तदयमीश्वर स्वतन्त्रस्वरूपमात्मप्रतिष्ठः परमात्मैव सन् एतानि सूक्ष्मरूपाणीन्द्रियाणि गृहीत्वाधिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति, देहात् देहान्तरगन्तृत्वव्यपदेशभाग् भवति; न पुनर्नित्यनिर्विभागव्यापकचिन्मात्रै[9]कस्वरूपस्यास्य देहाद्देहा[10]न्तरगमनलक्षणं संयानं जन्ममरणशब्दवाच्यं वस्तुतः संभवति। इदमत्र तात्पर्यम्—पारमार्थिकस्वरूपप्रत्यवमर्शाभावमात्रात् लब्धजन्मनो निजमायाशक्त्युद्भावितै[11]तावच्छेदविविधशरीरसम्बन्धाज्जीवनानात्वमिवावभासयत्ययमीश्वरः। तेन यथा

---

१. IO शरीरोपात्त
२ IO omits वासनाधि
३. IO परस्परापरिवर्तमानस्तव कथं
४. IO and BN' यच्चापि
५. IO वस्तुनो
६. IO omits संबध्य...शरीरेण
७. BN' परिपाक
८. IO adds युज्यमानत्वात्
९. IO omits एक
१०. IO and BN' देशाद्देशान्तर
११. IO उद्भावितत्तावच्छेदहेतुविविध
" BN' उद्भावितात्तत्तदवच्छेद

घटकुसूलगृहाद्यवच्छेदकवस्तुसम्बन्धादेकमेव निर्विभागमाकाशं घटाकाशं कुसूलाकाशमित्यादिभेदव्यपदेशमतत्त्वविदः प्रतिपद्यन्ते, तथैवायमीश्वरः स्वरूपप्रतिष्ठ एव सन् नानाकार्यकारणसम्बन्धात् नानात्वमिव प्रतिपद्यते[4]। तत्सम्बन्धेऽपि सति यथैव विशुद्धसंविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठ एव तथोपमानेन प्रकटयति, कुतश्चिदाशयात् कमलाकरादेर्यथास्पर्शमात्रस्वभावो वायुर्गन्धान् कमलकुवलयादिमकरन्दामोदान् सूक्ष्मरूपान् स्वीकृत्य कुमुदाकरादिकमाशयान्तरं संयाति, तथैवायमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहाद्देहान्तरं चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठ एव संयातीव। किमनेनोक्तं भवति? यथा तत्तदाशयगतगन्धैः परमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणात् स्वरूपादप्रच्यवमानो गन्धवत्तां नावपद्यते पवनः, अथ च[13] तत्सम्बन्धात् कमलसुरभिः कुमुदमकरन्दसुगन्धिरिति भिन्नव्यपदेशभाग्भवति, तथायमात्मा निरावरणानन्तनिर्विभागचिदेकस्वभावोऽपि मायोद्भावितदेहादिपदार्थसम्बन्धात् नानाव्यपदेशं भजते, न तु वस्तुतोऽस्य भेदः। संभवति चायमुपमानोपमेयभावो विवक्षितः॥

---

१ IO omits घटाकाशम्
२. IO एवमर्थाकार्य
३ BN करण
४. IO प्रतिपद्यन्ते
५. IO and BN यथोप
६ BN स्पन्दमात्र
७. IO omits कमल
८ IO कुमुदादिकमाश
BS and BS' कुमुदादिकरादि
९ IO संयात्येव
१० BN तत्तदाकाशगत
११ IO omits गन्ध
१२ BN गुणान्
१३ BN omits च
१४ BN सुरभिरिति

यद्युत्क्रान्तिसम्बन्धेऽपि स्वरूपाप्रच्युतिरस्त्येवेति ज्ञात्वा पुर्यष्टकगमनविचारमभि-व्यञ्जकान्तःकरणधर्मयोगिशरीरादिसम्बन्धेऽपि धर्मैक्यं स्वरूपानतिरिक्तं गम्या-त्मन प्रतिपाद्य इदानीं तदन्तरवर्तिभोगैकक्षयित्वाभिव्यञ्जकसामर्थ्यमप्यस्य, तां प्रतिपादयन्नाह—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

"क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" इत्यादिना सर्वक्षेत्रस्थत्वे-नाप्येक एवात्मा नानाक्षेत्रवर्तिविभिन्नविषयाधिष्ठातृभावेन नानात्वमिव प्रतिपद्यमानो विषयान् शब्दादीन् सुखादिहेतुत्वेनोपसेवते ; तत्र उपलब्धृत्वमात्मनो विभक्तभावापत्ति-भाग्देक एव सन् भजते ; भोक्तृत्वाद्यवस्थायामपि तस्यात्मस्वरूप एवावस्थित इत्यर्थः ॥

तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं वा भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

तिष्ठन्तं स्थानव्यपदेशत्वात् कस्मिंश्चिच्छरीरे तेन तेन जात्यादिना स्व-देहेनावच्छिन्नतया स्थितिमनुभवन्तम्, तथा उत्क्रामन्तं तस्मात् पादतलात् शरीराच्छरी-

१. IO भारत
२. BN' प्रतिष्ठितो
३. IO and BN' भाग
४. BN' सेवन्ते
५. IO विभिन्नयुग्मतयापि
६. IO and BN' तदोन्मुखतया
७. IO उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं
८. BN' अविच्छिन्नतया

रान्तराश्रयेणायोद्गच्छन्तम्, जन्ममरणयोगित्व्यपदेशं भजन्तमित्यर्थ ; तथा तदन्तराले गुणान्वितं सत्त्वादिगुणसंयुक्तं शब्दादिविषयजं सुखाद्यात्मकं भोगमुपभुञ्जानं वेदकत्वमात्रेण तद्भोक्तृत्वव्यपदेशभाजमिति जन्ममरणस्थित्यवस्थास्वप्येकस्मिन्नेव स्वाभाविके सर्वक्षेत्राधिष्ठातरि स्वरूपे प्रागुक्तेन रूपेण वर्तमानं विमूढा मायाशक्तिमहिम्ना मनागपि स्वरूपप्रत्यवमर्शानुन्मेषलक्षणेन विशेषेण मूढा विचेतसः सम्यग्ज्ञानरहिता नानुपश्यन्ति, पारमार्थिकेन रूपेण स्थितमपि तथाप्रत्यवमर्शाभावात् न साक्षात्कुर्वन्ति। के तर्हि तं पश्यन्तीत्याह—ज्ञानचक्षुष । ज्ञानं यथावस्थितवस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते, पश्यन्ति आत्मतया साक्षात्कुर्वन्ति ; न ह्यसौ रूपात्मकविषयैकसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण दृश्यते । तद्दर्शने सम्यग् ज्ञानमेव साधनम् , अतस्तच्चक्षुष्ट्वेन निरूपितम् ॥

किंच—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१. All except BN¹ राश्रयणया
२. BN¹ omits योगि
IO योगित्वव्यपदेशो
३. BN¹ तदनन्तरालगुणान्वितं
४. IO विषय
५. BN¹ देशमात्रभाजं भजन्तमिति
IO देशभाजं भुञ्जन्तं
६. IO धिष्ठानस्वरूपे
७. BN¹ विमूढः
८. IO omits प्रत्यव पि तथा
९. BN¹ विचेतसा
१०. BN¹ omits ज्ञानं
११. IO विषयरूपसाधन
१२. IO adds सन्
BN¹ adds सा
१३. IO omits तत्
१४. All except BS² यतन्ते

येऽपि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहिताः, तेऽप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण यतमाना नित्याविलुप्तोत्साहतया यत्नपराः सन्तः आत्मन्यवस्थितं सदा स्वभावत एवापरोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति, यथावत्प्रत्यभिजानन्तीत्यर्थः । अकृतात्मानस्तु यतमाना अप्येनं न पश्यन्ति । किमुक्तं भवति ? परमेश्वरानुग्रहं विनानुन्मिषितसम्यग्ज्ञानत्वादकृतैः तद्दर्शनायासम्पादित आत्मा अन्तःकरणं यैस्ते तादृशा आसुरसर्गभाजो यतमाना अपि तेन तेन केनचित्प्रकारेणोद्युक्ता अपि न पश्यन्ति, सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य मुख्यस्य तद्दर्शनसाधनस्याभावात् ॥

यश्चायमेवमद्भुतशक्तिः परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदेतदादित्यगतं सूर्यसन्निविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भुवनमभिव्यञ्जकतया प्रकाशयति, यच्चन्द्रमसि सोमे सन्निविष्टमखिलं जगदाप्याययति, यच्चाग्नौ जातवेदसि स्थितं पाकादिस्वकार्यं निर्वर्तयति, तत् त्रिधा भासमानमपि ममैवैकस्य सम्बन्धि एकमेव प्रकाशं संविदात्मकं जानीहि । न ह्यसंविदात्मकत्वे

---

१. IO एनमात्मानं
२. IO omits न
३. IO अकृतं
४. IO माना मुषितेन तेन केनचित्प्रकारेण
५. IO चात्मप्रत्यस्य तद्दर्शन
६. IO आदित्यान्तर्वर्ति

कस्यचित्स्वकार्यस्य संपादनपर्यवसायितोपपद्यते । सविचैवैकस्य पारमार्थिकस्य सर्ववेदितुर्ममैवासाधारणो धर्म । ततोऽहमेव सर्वमित्येतत्परम्[१] ॥

अत एवाह—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

गा पृथिवीमाविश्य स्वशक्त्या व्याप्य भूतानि चराचरान् प्राणिन अहमोजसा स्वबलेन धारयामि बिभर्मि ; पृथिवीगता धारणशक्तिर्ममैव स्वाभाविकं बलमित्यर्थ । तथा रसात्मकोऽमृतमय सोमो भूत्वा चन्द्रात्मतयात्मानमेवाभास्य सर्वा औषधी समस्तप्राणिप्राणनहेतुभूता द्रव्यजातीरहमेव पुष्णामि उपचिता संपादयामि , आप्यायनरूपा ममैव शक्तिरित्यर्थ । तथैवं वैश्वानरो जातवेदो भूत्वा तदात्मक सन्नहमेव प्राणभूता शरीरमाविष्ट प्राणापानाभ्या वह्नि सूर्येन्दुभावेनावस्थिताभ्या शक्तिभेदाभ्या समायुक्त सहितं भक्ष्यादिभेदैश्चतुर्विधमन्नम् ,

---

१ All except IO add एतत्
२. IO अवभास्य
३ BN¹ omits एव
४ IO omits वह्नि भेदाभ्यां
५. BN¹ स्थाप
६ IO omits सहित
७. BS² भेदश्चतु-
IO भेदाच्चतुर्विधमन्नं कर्मेणाभ्यवहार्यं

अन्नमभ्यवहार्यं द्रव्यम्, पचामि परिणामं प्रापयामि। जाठरस्याग्ने: सकलशरीर-विभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्तान्नरसपाचिका सर्वप्राणिजीवनहेतुर्या शक्ति सा ममैवैकस्य शक्तिमेत सम्बन्धिनीति सप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेन प्रतिपादितै-वात्रोपपत्तिः ॥

किं बहुना—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदवि[दक्]देव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्य कस्यचित्प्राणभूतोऽहमेक परमात्मा हृदि सर्ववस्तुसंवेदनाधि-करणभूते शरीरैकदेशे संनिविष्ट सर्वार्थसंवेदितृतया कृतस्थितिः। अतो मत्त मत्सकाशादेव नान्यत कुतश्चित्सर्वक्षेत्रज्ञाना स्मृतिर्ज्ञानापोहनलक्षण शक्तिप्रसर। किमनेनोक्तं भवति? इह सर्वक्षेत्रज्ञाना क्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदक स्वभावाना संवेदनशक्ति तत्तत्पदार्थभावाभावपरिच्छेदकत्वात् द्विधा प्रवर्तते। तथाहि—कदाचित् कस्यचिदपोहनरूपतया प्रसरति। भावकत्वेन च प्रसरः द्विप्रकारः—ज्ञानात्मक स्मृत्यात्मकश्च, यदभूतपूर्वस्य प्रकाशनं तज्ज्ञानम्; यदनुभूत-पूर्वस्य प्रत्यवमर्शन सा स्मृति, उभयथापि प्रकाशनभावस्त्वपोहनमिति त्रिप्रकारोऽप्ययं

१ IO शक्तिमात
२. IO ध्यायो युक्तन्यायेन
३. All read किम बहुना
४ BN¹ omits न
५ IO स्मृतिज्ञानसंमोहनलक्षण:
BN¹ स्मृतिः ज्ञान-
६ IO संवेदने
७ IO पदाभाव
८. All except BN¹ प्रसरेत
९. IO omits अपि

क्षेत्रज्ञशक्तिप्रसर सवेदकात्मकत्वात् परमार्थसंवेदितुरेकस्मान्मत्त एव प्रसरन् मायावशान्नानाक्षेत्रज्ञसम्बन्धतया[1] प्रतीयत इत्यर्थ । यथा चैव प्रसरो मत्त प्रसरति[2], तथा सकलजगत्क्रियाप्रपञ्चप्रथनप्रथमकारणभूत[3] परापरतत्त्वरूप शब्द-राशिरपि[4] मत्त एव, तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसृतेनाप्यहमेवैको वेद्य इत्याह— "वेदैश्च सर्वै" इत्यादि । वेदो वर्णाश्रमविभागव्यवस्थितविविधक्रियानियामक[5] शब्दराशि, तस्यान्तो[6] निष्ठा वेदान्त, आत्मैव परमेश्वर एक[7] तत्त्वमित्यादि ज्ञान-व्यवस्थापको वचनप्रपञ्च, तस्योभयरूपस्याप्यहमेवैक[8] कर्तेत्यनेन वेदवेदान्तात्मक शब्दस्य स्वत सिद्धत्व द्वैतवादिव्यवस्थापितेश्वरप्रणीतत्व च पराकर्तुमभिप्रेतम् । यतो-ऽयमत्राशय —इह अद्वयचिन्मकारैकस्वभाव एक पदार्थ परमार्थसन्निति[9] य ताव-त्सिद्धान्तो व्यवस्थापित, स चैवविधोऽह येनाव्यभिचारिणी[10] प्रत्यवमर्शात्मकेन धर्मेण तथाविध स्वरूप व्यवस्थापयामि, तत्पर शब्दतत्त्व तस्य[11] परमार्थतो मत्स्वरूपाभिन्नस्यापि मदिच्छोद्भावितेदन्ताभासमाननानाजगद्भावभेदव्यवस्थापकत्वेन विजृम्भमाणस्य तद्वदनन्तविकल्पात्मक स्वरूपमपर शब्दतत्त्वम्, तस्य चैवंविधस्य ज्ञानधर्मस्यैव[12] विकल्पात्मकस्य श्रोत्रग्राह्यध्वनिविशेषात्मकतयावभासित[13] पदार्थ

---

१ BN¹ मय्याशक्तिवशात् न क्षेत्रतया सबन्ध-

२. BN¹ adds इति

३. BN¹ जगत्प्रक्रिया

४. IO and BN¹ omit परापर...शिरपि

५ BN¹ नियामिक

६. BN¹ अन्ते

७ IO एकतत्त्वं

८. IO इत्यहमद्वय
BN¹ इत्याहमद्वय

९. IO सदित्यय

१०. All except BN² चारिण्या

११ BN¹ तदस्य

१२. BN¹ omits ज्ञान

१३ IO तथाविभासिन पदार्थ

सङ्केततया मयैव सत्यसङ्कल्पेन परमगुरुणा पूर्वेषामपि पूर्वेण परेण पुरुषेण मुख्य-कार्यज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तरूपवाचकत्वेन प्रतिनियमित तादृगर्थवाचकत्वेन चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मत्कार्यत्वम्, तदनेनानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्त-प्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेण नानावाच्यनिष्ठतयावस्थितेनापि परमार्थतश्चिदात्मकमत्स्वरूपव्यतिरिक्तपदार्थान्तराभावादहमेवैको बोद्धव्य इति " वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य " इत्यनेनोक्तम् ॥

तदित्थं स्थिते त्रिप्रकार प्रमातृव्यवहारो व्यवस्थित । तथा च यस्य भौतिक-शरीरनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहार, स स्थूल प्रमाता, यस्य च तादृक्-शरीरवेदकतद्व्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहार स सूक्ष्म प्रमाता, द्वावेतौ भेदस्फुरणान्मायीयौ प्रमातारौ, यस्य पुनरशेषक्षेत्रव्यापकपरमार्थसैत्य सामान्यसंविल्लक्षणैकस्वभावपरमात्मनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनो भेदप्रतीतिकल्पनामात्र-संस्पर्शशून्यस्वरूपप्रत्यवमर्शमात्रात्मकव्यवहार स परमार्थसत्य परमपुरुष । तत्स्वरूप-समापत्तिश्च परा सिद्धि –इति क्रमेण प्रतिपादयन् शास्त्रसिद्धान्तसंग्रह दर्शयितुमाह–

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

---

१ IO omits पूर्वेषामपि
२ IO परमपुरुषेण
३ IO कत्वे प्रति
४ IO गर्थवादकत्वेन
५ IO omits स्थिते
६. IO त्रिकारणप्रोक्तमातृव्यव-
७. IO omits च
८ BN' omits यस्य
९ IO omits व्यवहार　निबन्धन
१० IO सुसूक्ष्म
११ IO omits प्रमाता .मायीयौ
१२ BN omits सत्य...सामान्य
१३ BN' सिद्धसंग्रह

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यद्यप्यापातनिकयैव श्लोकचतुष्टयमेतद्व्याख्यातप्रायम्, तथापि विस्पष्टार्थं व्याख्यायते। इह हि लोके परमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितक्रीडामात्रपरमार्थे समस्ते जगति द्वावेव पुरुषौ, द्विप्रकारैव भेदनिबन्धनव्यवहारा पुरुषजातिरित्यर्थः। अत एव तावन्योन्यभिन्नतया सर्वप्रमातृसंवेद्यस्वरूपत्वे सति इमाविति प्रत्यक्षनिर्देशविषये-णेदंशब्देन निर्दिष्टौ। कौ तौ द्वाविति तयो· संज्ञामाह—क्षरश्चाक्षर एव च इति। एतयोर्लक्षणमाह—एकस्तावत् क्षरः प्रतिक्षणविनश्वरजन्मादिविकारयोगिभौतिके-शरीरनिष्ठाहंकारात्मकत्वात् स्वरूपसम्खलनशील.। तथाहि—शरीरगता जन्मादयो विकारास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्व्यतिरिक्तस्वभावेऽपि तस्मिन्नुपचर्यन्ते; तत. सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युक्तम्। तथा निर्विकारसंविन्मात्रनिष्ठत्वात् कूटवत्पर्वत-

१. IO पारमार्थसमस्त-
२. IO omits इदं
३. IO इति तयो.
BN' इति च तयोः
४. IO omits भिभौतिक ...जन्मादयो
५. BS' गतजन्मादयः
६. IO स्वभावेनापि
७. IO कूटवत् सर्वतः

शिखरादिवन्निष्प्रकम्पतया स्थितः कूटस्थः। अत एव क्षरस्वरूपविपरीतत्वादक्षर इत्युच्यते। अनेन मध्यमा सूक्ष्मा दशा पुरुषस्य प्रतिपादिता। यस्यां ज्ञातृमात्रस्वरूपनिष्ठत्वात् क्षरस्वरूपं[1] ज्ञेयशरीरधर्मानुविधायित्वं च नास्ति परस्परभेदेन व्यवस्थिता नानाक्षेत्रज्ञप्रतीतिश्च न तावदुच्छिन्ना, एवं मायोद्भावितं पुरुष[2]जातिद्वैविध्यं प्रतिपाद्य पारमार्थिकं परपुरुषस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—उत्तमः पुरुष इत्यादि। एताभ्यां क्षराक्षरशब्दप्रतिपादिताभ्यां पुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वात् विलक्षणः; अत एवोत्तमः सर्वपुरुषातिशायिधर्मा[3]। अत एव परमात्मा मायाहेतुकागमापायानित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमो निरुत्तरः सत्य आत्मा चेतनोऽसाविस्युक्तः। कोऽसौ? यो निष्प्रतीघातस्वच्छन्देच्छापरिस्पन्दत्वादीश्वरः सन्निदं चराचरमनन्तभावजातं[4] सन्ततं लोकत्रयं सकलं जीवलोकमाविश्य, तथा प्रकाशकतया व्याप्य बिभर्ति धारयति, इत्थं स्थितिमनुभावयति, सामान्यसंवित्प्रकाश्यमात्रप्रकाशमानतामन्तरेण[5] न कश्चित्पदार्थो न केनचित्पदार्थेनावस्थातुमलमित्यसकृदुक्तमेवैतत्प्रकरणे[7]। लोकत्रयस्य चाव्ययमिति विशेषणं प्रवाहनित्यत्वादक्षयत्वविवक्षया बोद्धव्यम्[8]। अत एव मायीयपुरुषवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—यस्मादित्यादि। यतो हेतोर्यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षरं स्थूलं पुरुषमतिक्रान्तः, अक्षरस्य

---

१. IO and BN¹ रूपत्वेय
२. IO पुरुषं जानन्ति। द्वैविध्यप्रति
३. BS² धर्मः
४. IO भावसन्ततं
५. BS² प्रकाशमान
६. IO मिति महदुक्तमेवै.
७. IO and BN¹ प्रकारेण
८. IO adds इति
९. IO सूक्ष्म
१०. BN¹ adds सूक्ष्मस्य

च यथाप्रतिपादितस्वरूपस्य सूक्ष्मस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावादुत्तमः प्रकृष्टस्ततोऽन्वर्थया संज्ञया लोकशास्त्रयोः पुरुषोत्तम इत्यहं प्रतीतः ; एवं च यथोक्तेन प्रकारेण यो योगी मामसंमूढः सन्देहादिमोहैरहितः सन् पुरुषोत्तमतया जानाति आत्मत्वेन प्रत्यवमृषति, सविशेषितज्ञेयत्वात्सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति सेवते, स एको मुख्यया वृत्त्या मद्भक्त इत्यर्थः । सर्वभावसंवित्स्रोतसां सामान्यसंवित्प्रकाशसागरसामरस्यानुभवलक्षणं विज्ञानं मद्भक्तेः परं रूपमुक्तम् । यदुक्तं स्तोत्रे केनचित्—

" चित्प्रकाशपरामर्शशक्तिमूर्त्याविशिष्यते ।
अष्यद्वयदशोन्मेषे भव्यानां भक्तिरेव ते ॥" इति

यथोक्तज्ञानफलनिर्देशेनाध्यायमुपसंहरन्नाह—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति यथोक्तेन प्रकारेण, गुह्यतमं सर्वरहस्यातिशायि शास्त्रमिदं भवता प्रत्यक्षानुभूतफलं मयाभिहितम् ; नातः परं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । अत एवाह—एतद्बुद्ध्वा

१ IO and BN² omit सूक्ष्मस्य
२. IO अन्वर्थतया
३. IO and BS¹ भेदरहितः
४. BN¹ adds सः
५. BN¹ तत्त्वतात्
६. BN¹ सर्वाभावसरित्स्रोतसां
७. IO स्वरूपं
८. IO स्तोत्रं
९. IO ज्ञानदल
१०. IO शास्त्रं मया प्रोक्तं तवानघ

यथावदवगम्य बुद्धिमान् पुरुषः स्यात्; अविज्ञाते तस्मिन् सत्यामपि बुद्धावबुद्धिमन्त एव प्रमातारः शरीरादिहेयवस्तुनि मग्नचित्तत्वात्तेषां तथैतदेवानुष्ठाय कृतकृत्यः पुरुषः स्यात्; कृत्यं निरवशेषितं कृत्यं यथाकरणीयं येन स तथा; एतद् ज्ञानप्रतिपादितार्थानुष्ठानव्यतिरेकेण या काचित् क्रियानुष्ठीयते, तया सम्यगनुष्ठितयापि न कृतार्थः स्यात्—इति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां च यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस्वरूपसमापत्तिलक्षणपरसिद्धिसाधनत्वमित्योम् ॥

ऊर्ध्वाधःक्लेशमूलाश्रिनफलमदवीकर्मभूमूरिशाखा-
सन्तानत्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयव्रातपत्रौघचित्तम् ।
अश्वत्थं छेत्तुमेनं भुवनत्रयमयं तत्त्वदृग्व्यक्तिहेतोः
सन्तोऽध्यायेऽत्र शस्त्रं तपनत्रिगणिते बोधमुखेनयन्तु ॥

इति [6]श्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
पञ्चदशोऽध्याय ॥

१. BN' omits यथाव...बुद्धाव
२. BN' च बुद्धि-
३. BN' कृतार्थो
४. BN' सर्वज्ञानां
५. BI
६. BS' omits श्री...नाम्नि
७. BN' रामकवि

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

एवमस्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रोपनिषद्भूतस्य ज्ञानस्य पूर्वम्,[1] [2]

" महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्तेऽनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ "

इत्यादिना,[3] तथा[4]—

" मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं[5] मोहिनीं श्रिताः ॥ "

इत्यादिना सर्गद्वयोपोद्घातेन[6] विषयविषयिविवेचनादि यत्सूचितं तदिदानीमध्यायेनानेन वितत्य निर्णेतुं भगवानाह[7]—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

---

१. BS[1] पर्यन्तं
२. BS[1] अभ्यधीम्
३. All except BS[2] इत्यादि
४. BS[2] omits तथा
IO omits तथा...इत्यादिना
५. BN[1] omits प्रकृतिं...श्रिता:
६. BS[1] reads सर्गद्वयोपोद्घातेन after सूचितं
IO and BN[1] add च
७. IO भगवानुवाच

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽभक्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलौलत्वं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नाभिमानता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

इह प्रथमाध्यायोपोद्घातप्रदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेदपरिकल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्ताः, तथाप्यधुना सूक्ष्मैकनिष्ठताभिव्यञ्जकगुणसामग्रीसंपन्नस्योत्तमस्य दैवस्य सर्गस्य परापरभेदेन द्विप्रकारत्वं तावत् प्रतिपाद्यते । तत्राभयादयो नाभिमानान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवीं संपदं दैवसर्गसम्पत्तिमभि तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्मनः पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्ताः, तथाप्यभयादयः प्रथमे चत्वारो गुणाः परां दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति; दानादयस्तु विशेषा अपरामभिजातस्य भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षितः । स तथैव व्याख्यायते । तत्राभयं सर्वतः कुतश्चिच्चेतनाचेतनरूपात् भावजाताद्यथोक्ताद्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन प्रतिपद्यमानाद्वयस्मात्मान्यैतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य श्रेप्सितविषयाप्राप्तिविघातादिहेतोः सौख्यस्याभावः । तच्च परमात्मस्वरूपमापन्नकल्पस्य योगिनो भवति,[13] यदुक्तम्[14]—

---

१. IO त्यागश्शान्तिरपेशुनम् [पैशुनम्]
　BN¹ त्यागो भक्तिरपैशुनम्
२. BS¹ अलोलुत्वं
३. All except BN¹ नातिमानिता
४. IO and BN¹ भवन्ति
५. IO तथापि मोक्षैक
६. All except IO नातिमानितान्ताः
७. BN¹ उक्त.
८. IO भूतात्
९. BN¹ आत्मभेदेन
१०. BS¹ आत्मन्यति
११. IO सर्वस्यास्य
　BN¹ सत्त्वस्यास्य
१२. IO परमात्मतत्त्व-
१३. BS¹ and BS² भवन्ति
१४. BS¹ adds तत्पत्तदेवपादैः

"यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥" इति ।

तथा तस्य कारणभूता सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वगुणप्रधानत्वात् सत्त्वशब्दवाच्यस्य चित्तस्य शुद्धिः भेदमलप्रक्षालनाभ्यासान्नैर्मल्यम् । तथा तस्या अपि कारणभूता ज्ञाने यथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधैर्व्यवस्थितिः निरुपप्लवा प्रतिष्ठा[3] । तथा तद्धेतौ योगे शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन् समाधौ व्यवस्थितिः । तथैव निर्विप्लवा प्रतिष्ठेत्येते[4] परां दैवीं संपदमभिजातस्य योगिनो धर्माः संभवन्ति । स ह्यारूढदशां प्राप्तः । अथ दानं स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनम्; तच्च द्विप्रकारम्—करुणामात्रहेतुकं दीनार्थार्थिजनविषयत्वेनाविशेषप्रवृत्तिकमेकम्, शास्त्रचोदितविधिविशेषसम्पत्तये विशिष्टेतिकर्तव्यतासंस्कृतं पात्रदेशकालादिविशेषमपरम् । तथा दमः शास्त्रविरुद्धेभ्य अर्थेभ्य इन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां निग्रहः । तथा यज्ञो वर्णाश्रमकर्मविभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधो विशिष्टदेवतायागः । तथा स्वाध्यायो यथासमध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शास्त्रस्य मन्त्रादेर्वाध्ययनमभ्यासेन बोधः । तथा तपः तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं क्षुत्तृष्णादिसहिष्णुतया शरीरतपनम् । तथा आर्जवमृजुत्वं प्रकृतिसरलैर्ब्रह्ममार्गैकालम्बनत्वात्

१. BS[2] notes as an alternative reading दमर्थ-
२. BN[1] बोधो व्यव
३. IO प्रकृष्टा
४. IO इत्येतैः
५. IO दीनार्थार्थिजन
६. IO संभवं
७ IO क्रमविविक्तो BN[1] क्रमे
८. IO योगः
९. IO मन्त्रादेवाध्ययन
१०. IO सरलब्रह्माशङ्कापुरस्तनत्वात्
BN[1] सरलब्रह्माण्डकालम्बन

समस्तकायवाङ्चित्तसाध्यक्रियाविशेषसाफल्यैककारणमकौटिल्यम्। तथा अहिंसा शास्त्रनिषिद्धायाः प्राणिवधादिक्रियायाः कामक्रोधलोभहेतुकायाः कृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिशुद्धं परिवर्जनम्। तथा सत्यमात्यन्तिकभूतहितसंपादनाभिसन्धिपरिशुद्धं यथादृष्टानुमितार्थकथनम्। अक्रोधो हिंसानिष्पत्तिहेतोर्विवेकहारिणः कोपाख्यस्य चित्तक्षोभस्याभावः। त्यागः, दानस्योक्तत्वात्, तत्तत्क्रियाफलाभिसन्धेः परिहारः। असक्तिः शास्त्रविहितसेव्येषु विषयेष्वनिमग्नचित्तत्वम्। अपैशुनम्, पिशुनः परदोषसूचकः, तस्य भावः पैशुनम्, तदभावो राजादिविषयद्वेषात्परावद्याविष्करणाभावः। तथा दया भूतेषु सर्वप्राणिषु क्लेशापन्नेषु तदुज्जिहीर्षया करुणा। तथा अलौल्यं निषिद्धेषु लम्पटत्वं लौल्यम्, तदभावः अलौल्यं तेषु अप्रवृत्तिरित्यर्थः। विहितेषु प्रवृत्तौ निषिद्धेषु विषयेषु प्रवृत्तावपि सत्यां रागद्वेषरहितत्वेन भाव्यम्। तथा मार्दवं मृदुः निखिलेषु भूतजातेषु स्वात्मरूपेश्वरत्वभावनयातिकोमलान्तःकरणः, तस्य भावो मार्दवम्। तथा ह्रीर्लज्जा अस्मिन् निषेव्यमाने साधुजनो मां विगर्हेदित्याशङ्कया दुश्चिन्तितदुर्वचनदुश्चेष्टितेषु जुगुप्सेति यावत्। तथा चापलं चपलः सत्कार्येष्वस्थिरः, तस्याभावश्चापलम्, तदभावोऽवश्यकरणीयेष्वप्रमत्तते-

---

१ IO शुद्धि
२ IO कोपावेशस्य
३. IO and BS[1] तत्, क्रिया
४ IO परिहारः शान्तिशास्त्रविहिते मेष्वेऽप्यनि समस्तिरत्वं
५. BN[1] पैशुन्यं
६. IO तथा भूतेषु सर्वभूतेषु सर्व प्राणिषु
७ BN adds लोल
८ IO omits लम्पट ...विषयेषु
९. IO रागदोष
१०. IO omits तथा ...मार्दवम्
११ BN[1] जुगुप्सतेति
१२ BN[1] अप्रमत्तत्वं

त्यर्थ । तेज परैरनभिभवनीयत्वं कारण स्वाभाविकमोज । तथा क्षमा तेजस्वित्वे सत्यपि परापराधसहिष्णुता । धृतिरवसादहेतौ सन्निहितेऽपि स्वपरिस्पन्दाच्यवनलक्षण धैर्यम् । तथा तुष्टि सर्वथा सर्वदा विषाददोषानाक्रान्तचित्तत्वम् । तथा अद्रोह प्राणिना हननविषयाया इच्छाया अप्यभाव । तथा नाभिमानिता मानो देहादिषु अनित्येष्वहकार , तथा परतन्त्रेषु भोगेषु ममकार , स सर्वदा निश्चलत्वादतिशयवानभिमान , तदभिभवो नाभिमान , स च मुमुक्षूणामेव सभवति , ते हि यथोक्ताभिमानमहादोषोच्छेदे नित्योद्यता भवन्ति , अत एव च तस्मिन् सति दानादयो धर्मा दैवसपदभिव्यक्तिहेतव सम्पद्यन्ते इति सर्वेषा सत्त्वैरकत्वेन तस्य पर्यन्ते निर्देश कृत । एव मुमुक्षुजनाव्यभिचारिणीं दैवसर्गाभिव्यञ्जिका परापरा गुणसामग्रीं प्रतिपाद्य इदानीं तथैव द्विप्रकारस्य तद्विपरीतस्यासुरस्य सर्गस्य तां क्रमेण प्रतिपादयति । दैवसर्गवत्परापरभेदेनासुरोऽपि सर्गो द्विप्रकारो विवक्षित । तत्र तमोगुणप्रधानो नैरकतिर्यग्योनिपातहेतु कर्माधिकृतपुरुषात्मकोऽपर इत्यस्याग्रे विस्तरेण विशेषणानि वक्ष्यति ॥

---

१. IO पराभिभव
२. BN[1] नीयकारणत्व
३. BN[1] सुपरि
४ IO अद्रोह
५ IO and BN[1] भाभिमानिता
६ IO omits स
७. BS[1] and BS[2] अतिमान तदभिभावो नातिमान
BN[1] अनभिमान उच्यते तद्भावो नाभिमान.
८ BS तभिभाव
९ BS[1] and BS[2] स्वातिमान
१० IO and BN[1] च्छेद
११ IO सत्त्वारत्वेन
१२ IO अत
१३ IO omits अपि
१४ IO विवर्जित
१५ IO नरकबहिर्योनियो निपातकर्मा
१६ All except BN[1] हेतु

संप्रति तु सामान्यगुणोद्देशद्वारेणासुरीं संपदं प्रतिपादयितुमाह—

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

एते धर्मा आसुरीं रजस्तमःप्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरीरादिसंपत्तिमभिमतां स्वीकर्तुं जातस्य कर्म[1]भूमावुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति । तत्र दम्भो दृष्टमात्रपरतया श्र[2]द्धादिरहितचित्तत्वेन नानाविधधर्म[3]क्रियाचरणम्[4] । दर्पः स्वगुणसंभावनया हर्षमोहात्मकः चित्तविकारः अभिमानात्मा ख्यातः । क्रोधो हिंसाहेतु[5]र्विकारः । पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रू[6]क्षता । अज्ञानं ज्ञानस्य प[7]दार्थतत्त्वबोधस्याभावः दम्भादिसर्वदोषहे[8]तुभूतत्वात् सर्वे[9]षामन्ते निविष्टः—इत्येते रजस्तमःप्रभ[10]वा धर्मा आसुरं सर्गं सूचयन्ति ॥

एतयोः सर्गयोः फलं निर्दिशन्नाह—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

---

१. IO कर्मणः कर्माद्युत्पन्नस्य
२. BN¹ श्रद्धारहित
३. IO धर्मकृत्
४. IO omits चरणं
५. IO हेतुविकारः
६. IO क्रौर्य instead of रूक्षता
७. IO पदार्थत्वे बोध
　BN¹ पदार्थतत्त्वे बोध-
८. BN¹ भूतहेतुत्वात्
९. IO सर्वेषां सर्वे निर्दिष्टाः
१०. IO प्रभवधर्माः

एषा यथानिर्दिष्टा दैवी संपद् दैवसर्गनिर्वृतिः[1] विमोक्षाय संसारदुर्गापक्रान्तये ; न हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभोग्विमोक्षमनवाप्य ततो निवर्तत इत्यर्थः । आसुरी पुनस्तद्विपरीता बन्धलक्षणैतद्विपरीतफलैव । ततश्च त्वं दुस्तरात्संसारदुर्गात् कथमहमेवंविधो मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं[5] शोकं मा कार्षीः, यतो यथोक्तलक्षणसंवादाद्दैवीं[6] संपदमभिजातोऽसि ॥

अथ द्विविधत्वमेव सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रति नियमितुमाह—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ द्वावेव, न तृतीयः, भूतानां कर्मभूमिजन्मनां पुरुषाणां सर्गौ प्रादुर्भावौ । कौ तौ ? दैव आसुर एव च । तत्र सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्देवसम्बन्धिसर्गसदृश उपचाराद्दैवशब्देनोक्तः एकः । तथा रजोगुणप्रधानत्वात् आसुरसम्बन्धिसर्गसदृशः तथैवोपचारात् द्वितीयः ; तयोर्मध्याद्दैवः परापरगुणप्रतिपादनैकक्रमेण वितत्य प्रतिपादितः । आसुरस्तु सामान्यतः प्रतिपादित. । तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ॥

---

१. BN¹ निवृत्तिः
२. IO भारिहिमोक्ष
३. IO लक्षणं
४. IO omits त्वं
५. IO जनित
६. BN¹ दैवीसंपदति
७. IO प्रादुर्भूतौ
८. IO दैव
९. IO omits उपचारा...तथैव
१०. IO and BS¹ पादनमात्रेणोद्दिष्टो विस्तरेण प्रतिपादितः । BN¹ प्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टो न न विस्तरेण गुणप्रतिपादकक्रमेण वितत्य

तत्रापरस्य तावदासुरस्य सर्गस्य स्वरूपमाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतमकिंचित्कमहेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९ ॥

आसुरा उद्रिक्ततमसो जनाः प्रवृत्तिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रचोदितं कर्म न विदुः न जानते; न च निवृत्तिं संसारनिवर्तनहेतुभूतं ज्ञानादिसंस्कृतं कर्म ते स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्रप्रयोजनं कर्मारभन्ते इत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानि तेषां न संभवन्तीत्याह—न शौचमिति । शौचं शास्त्रनियमितेतिकर्तव्यतासंपाद्यं शुचित्वं कायचित्तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति । नापि चाचारः, शास्त्रनियमितं वाङ्मनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणम् । न च सत्यमुक्तलक्षणं यथादृष्टानुभूतार्थकथनम्, सर्वत्र यथेष्टचेष्टा एवेत्यर्थः । कुत एवम्? यतः

---

१. IO and BN[1] तत्र परस्य
२. IO and BN[1] च
३. IO अहिताः. This is an alternative reading in BN[2].
४. IO adds शास्त्र...ज्ञाना
५. IO omits निवृत्तिं
६. IO omits शौचं
७. IO कारणता
८. IO शास्त्रादिवाङ्-
९. IO कर्मादिभिः
१०. IO यथेष्टं चेष्टन्त एव

ते इदं जगज्जीवलोकं शास्त्रीयमर्यादया वर्तमानमसत्यमवस्तुभूतमाहुः, अतश्च तत्सिद्ध्यर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादा या स्थापिता मुग्धप्रतारणेति ते कथयन्तीत्यर्थः ; अत एवाप्रतिष्ठं त एतदाहुः । नाप्यस्य निसर्गासत्यरूपस्य शौचादिः प्रतिष्ठा स्थितिः कर्तुं शक्येत्यर्थः । अनीश्वरं चैतदाहुः । नास्य कश्चिदीश्वरो नियन्ता संभवति, यत्प्रणीतशास्त्रचोदिताः सोमादयोऽनुष्ठेया भवेयुः । अपरस्परसंभूतं भावनामन्योन्यकार्यकारणभावो यः प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेण वा व्यवस्थापितः तं ते नास्तिकाः स्वभावमात्रवादिनो नेच्छन्ति । सर्वः कश्चिद्भावः स्वयमुत्पद्यते, स्वयं च विनश्यति, न कारणान्तरमपेक्षत इत्यपरस्परसंभूतमिदं सर्वमाहुः । तथा अकिंचित्कमविद्यमानं किंचित्सत्यरूपमंशमात्रमपि यस्य तत्तादृशमाहुः । अत एवाहेतुकं स्वकर्मादिकारणरहितं तेषामेवंविधानां लोकायतिकादीनां तामसानां व्यापारमाह । ते हि एतामेवंविधामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमयीं दृष्टिं नास्तिकदर्शनमवष्टभ्य गाढमवलम्ब्य नष्टात्मानो नष्ट आत्मा सत्त्वेवादर्शनं प्राप्तः परमार्थसत्यश्चिद्रूपः पदार्थो येषां ते तथा ; त एवाल्पबुद्धयोऽल्पमात्रविषयदर्शित्वात् परिमिता

---

१. IO यः
BN[1] omits this word.
२. BN[1] वर्तनं
३. BN[1] and IO तत्स्थित्यर्थं
४. IO omits या
५. BN[1] adds सा
६. BN[1] प्रतारणा
७. BN[1] and BS[1] इत्याहुः
८. IO and BS[1] एवातिष्ठन्त
९. BN[1] नास्य
IO नापि निस
१०. IO and BN[1] शौचादयः
११. BN[1] करणभावः
१२. IO सत्यरूपं चिदंशरूपमात्रमपि
१३. IO omits नां लोक...मेवंविधा
१४. BN[1] आहुः
१५. IO omits गाढमवलम्ब्य
१६. IO and BS[1] आत्मैवमेवादर्शन

बुद्धिर्या[1] येषां ते तथाविधाः सन्त उग्रकर्माणो दारुणव्यापारा जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रवर्तन्ते, तदर्थमेव कर्माणि कुर्वते। किमुक्तं भवति? त एव विधा नास्तिका यानि[2] कर्माणि कुर्वते[3], तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभवपरिणामं फलम्, न[4] ते पुनः कर्मभूमौ पुरुषयोनिमासादयन्तीत्यर्थः। अत एवाशुभाः पापात्मकाः॥

एवमुद्रिक्ततमस्कस्यावरस्यासुरसर्गस्य[5] स्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीमुद्रिक्तरजस्कस्यापरस्य तत् प्रतिपादयितुमाह—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भलोभमदान्विताः[6]।
असद्ग्रहाश्रिताः[7] क्रूराः प्रचरन्त्यशुचिव्रताः[8]॥ १०॥

अन्ये आसुरा जना एवंविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति। किं कृत्वा? दुष्पूरं दुःखेन पूरयितुं[9] कर्तुं न शक्यम्। कामं[10] विषयतृष्णात्मकं सङ्कल्पमाश्रित्यावलम्ब्य। अत एव दम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्वेण[11] मदेन चित्तोद्रेकेनान्विता अनुगता[12] व्याप्ताः। तथा असद्ग्रहाश्रिताः तथाविधदुष्टाभिनिवेशावलम्बिनः[13]। ततश्च क्रूरा[14] हिंसादिषु निरपेक्षाः। तथा अशुचिव्रता अशुचीनि शास्त्रपरिहृष्टनियमापवर्तने-

---

१ IO व्यापारात्मन
२ IO omits यानि
३. IO कुर्वन्ति
४ IO एते पुन
५. IO अपरस्य तत्त्वमुत्थार्थं प्रतिपद्य
६ IO दम्भमानमदान्विता
BN[1] दम्भलोभसमन्विता
७. BS[1] असद्ग्रहा
८ BS[1] प्रसरन्ति
९ BS[1] and BS[2] प्रेरयितु
१०. IO कामविषय
११. IO गर्वेन
१२. IO अनुगन्ताव्याः
१३. IO लम्बना
१४. BS[1] and BS[2] क्रूरहिंसादिषु

नाशुद्धानि तानि तानि काम्यानि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथोक्ताः। किमुक्तं भवति? रजःप्रधानत्वाद् व्रतादिरूपं कामनानिमित्तकं कर्मारभन्ते; तमोऽनुगतत्वात् तत्तेषामशुचि भवति, दम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।
ईहन्ते कामभोगार्थानन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

ते एवंविधा अर्थसञ्चयान् धनसमृद्धीः ईहन्ते चेष्टन्ते। कीदृशान्? कामभोगार्थान् विषयास्वादप्रयोजनान्। कथमीहन्ते? अन्यायेन—न्यायः शास्त्रीयाधिकारदेशकालावस्थाद्यपेक्षमुख्यकल्पानुकल्पविहितस्ववृत्तिनियमः, तं विना। कीदृशाः सन्त एवं कुर्वन्ति? चिन्तामर्थार्जनविषयं ध्यानमपरिमेयां तैस्तृष्णाया आनन्त्याद्बहुविधाम्[११] किंतु प्रलयान्ताम्। प्रलयो विनाशः शरीराभावोऽन्तः

१. IO तास्तु तेषां
२. IO and BN' अशुचिर्भवेत्
३. IO संप्रलया
४. IO लोभार्थं
५. IO समृद्धा.
६. IO प्रयोजकान्
७. BN' अन्यायः
८. IO मुख्ये कालानुकल्पविहित
९. IO अर्जने विषयां
१०. IO असंयततृष्णायाः
११. BN' विधात्

अवसानं यस्यास्तां तादृशीमुपाश्रिताः आलम्बितवन्तः । तथा कामोपभोगपरमाः काम्यन्ते इति कामा विषयसुखानि, तेषामुपभोगः संततमनुभवनं परमफलत्वेन प्रकृष्टो[४] येषाम् । अत एव एतावत्कामोपभोगमात्रमिह सार इति निश्चिता निःसंशयबुद्धयः । अत एव तद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशशतैः बन्धनरज्जुसमूहैर्बद्धाः सर्वतो विघ्नितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः । ततश्च कामक्रोधौ रागद्वेषौ इष्टानिष्टविषयौ परायणमाश्रयो येषां ते तथाविधाः ॥

किंच—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

---

१. BS[1] and BN[2] कीदृशीं
२. IO and BN[1] यया
३. BN[1] कामानि
४. IO adds यो
५. IO एव ■ तावत्
　BN[1] एव तावत्
६. IO मनोरमैः
७. IO omits बद्धाः
८. IO संयतविघ्नित
९. BN[1] ततश्च

इत्येवंविधेनाप्यज्ञानेन[1] तत्त्वार्थप्रबोधाभावेन विमोहिता वैचित्र्य[2]मापादिताः सन्तः अशुचावत्यन्तामेध्ये निरये गर्भवासादौ निपतन्ति निमज्जन्ति, पुनःपुनर्जायन्त इत्यर्थः। कीदृशेन जैनेन[3]? अद्यास्मिन् दिने तावदिदं धनादि[4] वस्तु मया लब्धं स्वीकृतम्, इदं च मे चेतसि स्थितं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्स्ये इदानीमधिगमिष्यामि; इदं तावद्धनं सुवर्णाद्यस्ति विद्यते, इत्थं चान्यद्रत्नादि भविष्यति स्वत्वमापत्स्यते; तथासौ कश्चिद्रिपुर्व्यापादितः, अतः[5] परानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि; तथाहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी; तथाहं भोगी विषयसुखानुभविता; तथा[6] सिद्धो लब्धप्रतिष्ठोऽहम्; तथा बलवान् दौर्दर्ध्य[7]युक्तोऽहम्; तथा सुखी स्वीकृताभिलषितविषयैः[8]; तथा आढ्यो धनवान् अभिजनवान् कुलीनोऽहम्; किं बहुना! कः परो मया तुल्यो विद्यते! तथा यक्ष्ये, यज्ञानाचरिष्यामि[9]; तथा मोदिष्ये हर्षमनुभविष्यामि—इत्येवंविधैर्भूतवर्तमानभविष्यत्कालभाविषु शरीरविषयादिषु नित्येषु भावेषु विकल्पैरनेकै[10] प्रतिक्षणं विद्यमानत्वाद्बहुरूपं चित्तं येषां ते तथा; त एव विभ्रान्तास्तत्त्वावगमाभावाद्विशेषेण भ्रान्ता अनवस्थिताः; यतो मोहस्यैव तमोरूपस्याज्ञानस्य वशंगताः

---

१. BN[1] विधेनाज्ञानेन तत्त्वार्थावबोधा
२. IO वैचित्त्यं This is noted as an alternative reading in BS[2].
३. BN[1] अज्ञानेन
४. IO धरादि
५. IO अतोऽपरानपि BN[1] अपरानपि
६. IO alone adds तथा
७. BS[1] and BN[1] सामर्थ्य
८. BS[1] omits विषयः
९. IO नाचरामि
१०. IO अनेक

तत्पारतन्त्र्यं प्राप्ताः; तैतश्च कामानां शब्दादिसुखानां भोगेऽनुभवे प्रसक्ता अत्यन्तपरत्वरूपेण प्रकर्षेण सक्ता निमग्नचित्ताः ॥

किंचे—

आत्मसंभावितौस्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मांमात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तमःप्रधानासुरसर्गभाजो जना यजन्ते नाम; नामशब्दोऽलीकपर्यायः; तेनालीकमेव निष्फलमेव यजन्ते, यागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः। कुतो निष्फलमेव? यत एवंविधाः सन्तो दम्भेनोक्तलक्षणेन व्याजेन शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजन्ते। किंविधाः सन्तः? आत्मसंभाविताः। आत्मनैव स्वयमेव संभाविता वयमेवंविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानाः, न तु गुणदोषविचारनिपुणेन परेण केनचित्संभाविताः; तथा स्तब्धाः प्रणतिविषये प्रह्वत्वरहिताः; यतो धैनात्समुद्गताभ्यां मानमदाभ्यामहङ्कारात्मकाभ्यां युक्ताः। तथाहङ्कारादीन् संश्रिता इति गतार्थम्। तथाविधाः सन्तो मां परमात्मानं

१. BN[1] तथा च
२. BN[1] omits किंच
३. BN[1] भाविनः
४. BS[1] ममात्म is noted as an alternative reading.
५. IO and BN[1] धनसमुत्थाभ्यां
६. IO adds अहङ्कारात्मकाभ्यां
७. IO दीनं श्रिताः
BN[1] दीनाश्रिताः

सर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रत्ययमर्षेण प्रद्विषन्तोऽप्रीतिहेतुनाध्यवस्यन्तः ; यतोऽभ्यसूयकाः नास्तिकत्वान्निन्दापराः ॥

एवंविधान्—

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तान् पुरुषापशदान् क्रूरान् दारुणाचारान्, नास्त्यात्मा नास्तीश्वर इत्यादिना मां द्विषतो मां प्रति अप्रतीतिं चित्तवाक्चेष्टाभिः प्रथयतः सतोऽजस्रं नित्यमेव संसारेषु कर्मभूमिषु तासु तासु दृष्टकर्माधिकारहेतुत्वात् अशुभासु पापात्मिकासु योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि त्यजामि । ते नास्तिकत्वदुष्टसंकल्पाः सन्त एवंविधाः पुनः पुनर्जायन्ते इत्यर्थः ॥

ते च—

आसुरीं योनिमापन्ना नरा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

---

१. IO मोहितत्वात्
२. IO र्षणेन
३. BN[1] हेतुत्वेनाध्यवस्यन्त
IO हेतुनाध्यवसन्तः
४. BN[1] अशुभां
५ IO पुरुषाधमान्. This is an alternative reading in BS[1].
६. IO द्विषन्तः
७. IO अप्रतीतिचित्ताः वाक्
BN[1] अप्रतीतिं दत्तवान् चेष्टाभिः
८. BN[1] omits तासु
९. IO omits अशुभासु
१०. BN[1] न्यस्यामि
११. BN[1] पुनःपुनर्नयत इत्यर्थः

एवंविधा एते[1] जना आसुरीं यथोक्तां योनिं जन्मभूमिं भूयोभूयः प्राप्ताः प्रतिजन्म पूर्वसंस्कारदार्ढ्यान्मूढाः ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनधिगम्यैव ततो योनेरन्या[2]मधमां निकृष्टां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥

कैस्मात्[3] एवंविधास्त्वे[4]मां न प्राप्नुवन्तीत्याह[5]—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यज ॥ २१ ॥

आत्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनकारणं येन हेतुभूतेनात्मा नश्यति न दृश्यते, तद् त्रिप्रकारम्; नरकस्य कर्मभूमिफलभेदेन[6] त्रिप्रकारस्य निरयस्येदं द्वारं प्रवेशकर्मकृत्[7] । कामः सुखानुशायी रागलक्षणः क्लेशः । तथा क्रोधो द्वेषलक्षणः । तथा लोभ उत्तरोत्तरं विषयेषु गर्धः[8] । यत एते सर्वे आसुरा जना एतैः कामादिभिर्युक्ताः सन्तो मामपश्यन्त[9] एव दुर्योनिं गच्छन्ति, तस्माद्धेतोः त्वमे[10]तत्त्रयं परिहर, दैवसर्ग[11]सम्भवादेतद्युक्तमात्मानं मा मंस्था[12] इत्यर्थः ॥

---

१. BS[1] omits एते
२. IO omits अन्य.
३. BN[1] तस्मात्
४. IO विधास्ते
५. BN[1] त्रयं इत्याह
६. BN[1] फलभोगेनोभयप्रकारस्य
७. BN[2] omits कर्म
८. BN[1] उत्तरोत्तरेषु विषयेषु रागो यतः
९. BN[1] मामप्रपश्यन्तः
१०. BN[1] त्वयैतत्त्रयं
 IO त्वयैतत्त्रयपरिहारादेवप्रम-संभावितादेवोषु
११. IO and BS[1] omit सर्ग
१२. IO मानमंस्थाः

यस्मात्—

एतैर्वियुक्तः[1] कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः[2] ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैः दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धेनात्मनात्यन्तासम्बद्धैरज्ञानोपलक्षणतिमिराविर्भावमार्गैस्त्रिभिर्वियुक्तो हेयतया प्रतिपन्नैः सद्भिः पृथग्भूतो[3] नरो मुमुक्षुर्दैवसर्गमारूढः । पुरुषो हि [4]तं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति । ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिज्ञानकर्मानुष्ठारूपां गतिं सिद्धिमाप्नोति ; एवंविधस्य च श्रेयसश्चरणं[5] शास्त्रोक्तविधानरूपम् ॥

अतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः[6] ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः पुरुषः [7]तत्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं[8] तत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधिं तत्तदितिकर्तव्यतारूपं विधानमुत्सृज्य[9] तदस्य कामकारतः स्वैच्छन्द्याद्वर्तते[10] व्यवहरते,[11] स [12]नैरन्तर्यक्रियानिष्पत्तिरूपां सिद्धिं[13] लभते । ततश्च तत्फलभूतं[14] सुखं स्वर्गादिमोक्षां निवृत्तिमपि न लभते । न[15] च परां गतिमपवर्गलक्षणां लभते ॥

1. BN' विमुक्तः
2. IO मयैस्त्रिभिर्विमुक्तः
3. IO and BN[1] पृथग्भूतैः
4. IO omits तं
5. BN[1] श्रेयश्चरणं
6. BN[1] चारतः
7. IO omits तत्
8. BN[1] हेतुं
9. IO विधामुत्सृज्य
10. IO adds न स सिद्धिमवाप्नोति
11. IO and BN[1] व्यवहरति
12. IO omits न
13. BN[1] adds फल
14. IO adds न
15. BN[1] omits भूतं
16. IO omits न च...लभते

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

तस्मादुक्तात्कारणादिदं कार्यम्, इदं न कार्यमिति व्यवस्थाया शास्त्रमेवैकं ते प्रमाणम् । शास्त्रं[1] हि नाम सदा साक्षात्कृतयथास्थितार्थतत्त्वस्य[3] परमगुरोः परमात्मनः परस्मात्परस्य[4] वचनम् । अतस्तदेवाविसंवादित्वात्[5] प्रमाणं कृत्वा शास्त्रोक्तेन विधानेन चोदितं कर्म त्वमिह कर्मभूमौ कर्तुं स्वजातिविहितं[6] कर्मानुष्ठातुमर्हसि ॥

स्फीतालोका[7] दिनरुचिमिव द्योतयत्याशु दैवीं
घोरां रात्रीमिव मुकुलयत्यासुरीं यश्च दृष्टिम् ।
आत्मादित्यं समुदितमितः षोडशाध्यायशैलात्
दृष्ट्वैव द्रागभवत भविनो मित्रवन्मोहनिद्रा. ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
षोडशोऽध्यायः ॥

---

१. IO ज्ञात्वा
२. BN[1] शास्त्रे
३. IO साक्षात्कृतयथास्थिता
४. IO परस्य तस्य
५. BN[1] and BS[1] संवादकत्वात्
६. BN[1] विहित
७. BN[1] and BS[1] omit from here to the end.

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

सदनेनेदमुक्तमपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण, शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य युद्धलक्षणस्वकर्मपरित्यागाय द्वितीये यदुपन्यस्तं त्वया तच्छास्त्राभासत्वादशास्त्रमेव । अतो यथाप्रतिपादितशास्त्रनिश्चयावहितेनै त्वया भवितव्यमिति सिद्धान्ते उक्ते संशयानः अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचित्कर्माणि[3] शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य श्रद्धया निर्विकल्पफल[4]-संभावनया व्याख्यातलक्षणयान्विताः सन्तो वर्तन्ते क्रियासु व्यवहरन्ति, तेषां का निष्ठा, का सिद्धिः, किं सत्त्वम्, किं सात्त्विकी सिद्धिः[5] तेषामित्यर्थः, आहो-स्विद्रजः राजसी, अथ किं तमस्तामसी ?[2]

अत्रोत्तरं भगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु ॥ २ ॥

---

१. All except BN[1] अवहितत्वेन

२. BN[1]. The colophon that should be read at the last adhyāya is read here.

३. BS[2] कर्मणि

४. IO omits फल

५. BN[1] शुद्धिः

यथा श्रद्धयैव कैवल्यान्वितानां सिद्धौ त्वं संशयमितः सा त्रिविधा भवति ; तद्यथा—सात्त्विकी राजसी तामसी चेति ; यतो देहिनां मायोद्भावितनानादेहाहंप्रत्ययनिबन्धनभेदानां जीवानां स्वभावजासौ ; ते हि दैवासुरसर्गभेदेन प्रतिपादितस्वरूपाः ; तत्र दैवसर्गभाजां सात्त्विकः सत्त्वादागतः सत्त्वगुणहेतुकः स्वभावः स्वरूपं येषां तेषां श्रद्धा तादृश्यैव । तथासुरसर्गभाजां रजस्तमोगुणप्राधान्यात् तद्धेतुको द्विप्रकारः स्वभावो राजसस्तामसश्च । श्रद्धापि तेषां तादृश्यैव । तेनेदमुक्तं भवति—सात्त्विकस्वभावानां सात्त्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति ; या तु राजसस्वभावानां सा राजसी, शास्त्रविध्याभासयुक्ता भवति, न सम्यग्विधानोपपन्ना ; तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्त्विक्येव न भवति ; या तु शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी, नापि तामसी—इत्येवंविभक्तस्वरूपाः ॥

ताः श्रद्धाः मया विभज्योच्यमानास्त्वमवधारयेत्युपक्रम्य स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

---

१. IO यथा
२. IO त्वं संशयसि तस्मात् त्रिविधा
३. BS[1] and BS[2] सः
४. IO ततो
५. IO and BN[1] सात्त्विकाः
६. BN[1] omits येषां
७. BN[1] तादृश्येव
८. IO कथा
९. IO शास्त्रविध्याभ्यास
१०. BN[1] श्रद्धा

इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीवसर्गस्य[1] सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी श्रद्धा भवति ; तेन[2] यस्य सत्त्वं स्वभावः चित्तं सत्त्वगुणप्रधानं भवति, तस्य सात्त्विकी श्रद्धा भवति ; एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी, तमोगुणप्रधानचित्तस्य तामसी—इत्यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्येन[3] संक्षिप्योक्ता[4] वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशांशिकतया[5] तारतम्याद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धाया[6] अप्यानन्त्यम् ; तत्पूर्वकत्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यम्[7] । इत्थं श्रद्धायाः सत्त्वादिरूपत्वं व्याख्यातम् । इदानीं सत्त्वस्य स्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं व्याचष्टे—अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसङ्घात[8]मात्रनिबद्धात्मस्वभावः[9] श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकः। ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धः, या सात्त्विक्यादिका श्रद्धा यस्य स तादृशः स एव भवति । यस्य सात्त्विकी श्रद्धा स सात्त्विकः ; यस्य राजसी श्रद्धा स राजसः ; यस्य तामसी श्रद्धा स तामस इति । किमनेनोक्तं भवति? पूर्वं सत्त्वानुरूपा श्रद्धा[10] सर्वस्य भवतीत्युक्तम् ; इदानीं तु श्रद्धानुरूपं सर्वस्य सत्त्वं भवतीति प्रतिपादितम्[11] । अतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्विकादौ अन्योन्यकारणत्वमनादिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

---

१. IO सर्गस्स

२. IO omits तेन...भवति. In BS[1] this passage is found in the margin.

३. IO omits त्रैविध्येन

४. BN[1] संक्षिप्योत्पाप्य

५. BS[1] अंशांशिकया

६. BN[1] श्रद्धया

७. IO फलमप्यानन्त्यं

८. IO संख्यात-

९. IO and BS[1] omit स्व

१०. IO and BN[1] श्रद्धादि

११. IO प्रतिपादयितुमुचितम् । परः श्रद्धापुरुष उभयोः

तदेवं त्रिप्रकारायाः श्रद्धाया अभिव्यञ्जकं क्रियाविशेषमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
भूतप्रेतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

सात्त्विकाः सत्त्वगुणमयचित्ताः सत्त्वगुणमयीन् देवांश्चेन्द्राग्निप्रजापति-प्रभृतीन् यजन्ते, शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं पूजयन्ति । एवं राजसा यक्षादीन् शास्त्राभासविधिपूर्वकं यजन्ते । तामसाश्च प्रेतादीनशास्त्रविहितेनैव विधानेन यजन्ते । एते च राजसास्तामसाश्चासुरा इति ॥

तेषां चेष्टितमाह—

अशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ति ये जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतनम् ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

तानेवंविधान् कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान् विद्धि । आसुरो रजस्तमःप्रधानत्वादसुरसम्बन्धी; तत्सदृशो निश्चयो निष्ठा येषां तान् तथाविधान्

---

१. BN[1] मयोश्च देवानिन्द्रा-
२. All except BN[1] प्रजायन्ते
३. IO राजसाश्च यक्षरक्षांसि शास्त्रो-
विर्क (?) यजते
४. BN[1] तामसाश्च
५. All except IO प्रीतादीन्
६. IO तप्यन्ते ये तपोधनाः
७. BS[2] अचेतसः
BN[2] अचेतसम्
८. BS[4] and BN[1] असुरः

जानीहि। कांस्तान्? ये जना घोरं दुःसहं वित्तशरीरक्लेशकारणत्वात् दारुणं तपस्तप्यन्ते, विशिष्टफलाभिसन्धानेन नियमविशेषमाचरन्ति। कुतो दारुणमिति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अशास्त्रविहितमिति। शास्त्रेण सर्वदा सर्वविशिष्टजन-विगीतानुष्ठानेन वेदादिना विहितमनुष्ठितं शास्त्रविहितम्। एवं हि शास्त्रीयो विधिः

"यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा।
तथा तपसि वर्तेत न मूढव्रतमाचरेत्॥"

इत्येवंविधहेतुनियमनैरपेक्ष्येण फलप्राप्तितृष्णात्वरितचेतसो राजसास्तामसाश्च स्वमनीषिकयैव दारुणं तपश्चरन्ति। यतो दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भेनोक्त-लक्षणेन दृष्टमात्रफलेन कर्मणा तथाहङ्कारेण अहं शास्त्रोक्तं सम्यग्बुद्ध्वा इयद्वा अनु-तिष्ठामि शास्त्रार्थम्—इत्यात्मसंभावनात्मकेनाभिमानेन संयुक्ताः समन्विताः। तथा कामरागबलान्विताः; कामेषु विषयभोगेषु रागोऽभिलाषः तस्य बलमशास्त्रविहित-क्रियाप्रवर्तने सामर्थ्यं तेनान्विता युक्ताः, तेन घोरेण तपसा। किं कुर्वाणाः? अचेतनं प्राकृतं जडं भूतग्रामं पृथिव्यादिसङ्घातं शरीरे देहे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन

---

१. BS' and BS' दु सहचित्तक्लेश
२. IO विनयविशेषं
३. IO घोरमिति
४. IO जनगीतानुष्ठानेन विदाविदा विहित
BS' जनगीतानु-
५. IO मृत्युर्वं
BN' मृत्युर्वशं
६. IO adds तथा
७. IO बुध्ये यथाश्रुति
८. BS' omits इयद्वा
९. BS' क्रियानुष्ठाने
१०. IO and BS' ते घोरेण
११ BN' जडं प्राकृतं

वर्तमानं मामात्मानं कर्षयन्तः तात्त्विकस्वरूपानवबोधने[2] क्षपयन्त इव[3] । तेषां तथाविधानां दारुणस्य तपसो [4]देहचित्तव्यवधानमात्रमेव फलमित्यर्थः ॥

न केवलमेवंविधेन चेष्टितेनासुराणामेव स्वभावोऽनुमीयते, यावद्[5]दैवस्यासुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैर्दृष्टादृष्टफलविशेषैः स्वभावोऽनुमीयते इत्याह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारादीनां त्रिविधत्वं[6] सात्त्विकत्वादित्रिविधपुरुषप्रियत्वात्[7] । शिष्टं व्याख्यातप्रायम्[8] ॥

अथैषां भेदकथनार्थमाह—

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

सात्त्विकानां[9] सत्त्वगुणोद्रिक्तश्रद्धानां प्रिया अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ? आयुषो जीवितस्य, सत्त्वस्य बुद्धेः, बलस्य सामर्थ्यस्य, आरोग्यस्य व्याधि-

---

१. IO omits मामात्मानं
२. IO and BN[3] बोधेन
३. IO omits इव
४. IO and BN[4] देहे
५. IO and BN[3] यथावत्
६. IO त्रिविधे प्रत्वं सात्त्विक
७. BS[1] प्रयत्नत्वात्
८. IO व्याख्यातमेव
९. BN[1] कादीनां
१०. All except IO सामर्थ्यारोग्यस्य

रहितत्वस्य, सुखस्य निर्वृतेः,[१] प्रीतेः तृप्तेः, तत्कारणभूताया विवर्धनाः परिपोषकाः, रस्या आस्वादनीयाः, स्निग्धा बृंहणाः, स्थिराः साराः, हृद्या हृदयानुकूलाः ॥

अथ राजसप्रियानाह—

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

राजसस्य रजःप्रधानश्रद्धस्येष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ? कटवः तिक्तरसातिनिम्बादयः । तिक्ते हि कटुशब्दव्यवहारो दृष्टो मुनिना—

"यश्च[४] निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।
यश्चैनं[५] गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥"

इति ; अम्ला चुक्राः, लवणाः क्षाराः, अत्युष्णा उत्कटोष्णाः, तीक्ष्णा रूपणाः, मरीचादयो रूक्षाः, स्नेहशून्या विदाहिनः उष्णवीर्याः । अत एव मनःशरीर-[६]क्लेशहेतुत्वात् दुःखशोकयोर्व्यथानुशोचनयोरामयानां व्याधीनां दातारः ॥

अथ तामसप्रियमाहारमाह—

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

---

१. BN[1] निवृत्तेः
२. All except IO शोकाभय
३. BN[1] कट्वम्लाः
४. IO यच्च
५. IO यच्चैनं
६. IO अर्थावसानाः शरीर

तामसस्य [1]तमःप्रधानस्वभावश्रद्धस्यैवमशनमभिमतम्? यातयामं अतिक्रान्तबहु[2]कालं सद् गतरसं विनष्टस्वादम्; तथा पूति दुर्गन्धि; तथा पर्युषितमतिकान्तरात्रिकम्; यदभक्ष्यत्वेनोक्तं उच्छिष्टं दम्पतिभुक्तशिष्टमन्येन वा जुष्टम्; अमेध्यं स्वभा[3]वादेवाशुद्धमशुद्धसंपर्काद्वा। सात्त्विकस्याप्यवस्थावशात्कट्वादिराजसाहारप्रियता संभवतीति व्यवहारदर्शनात् स्वभावमात्रविषय एव विभागनियमो वेदितव्यः॥

इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह। [4]तत्र यज्ञस्य तावत्—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य [5]इज्यते।
यष्टव्यमित्ये[6]वं मनः समाधाय स सात्त्विकः॥ ११॥

स सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेतुको [7]यज्ञो यागविधिरुच्यते? कोऽसौ? फलं दृष्टादृष्टं सौभाग्यं काङ्क्षति प्रार्थयते यः स फलाकाङ्क्षी, तद्विपरीतस्त्वफलाकाङ्क्षी; तेन तथाविधेन निरभिसन्धिना ज्ञानवता मुमुक्षुणा य इज्यतेऽनुष्ठीयते। कीदृशः? विधिदृष्टः; [10]विधीयतेऽनेन कार्यमिति विधिः शास्त्रम्; तस्मिन्विधौ शास्त्रदृष्टो विभावित इतिकर्तव्यतास्वरूपोऽफ[11]लाकाङ्क्षिणा

---

१. IO omits स्वभाव
२. BN[1] कालमुद्गतरसं
३. BN[1] स्वभावः एकशुद्धं
४. IO अत्र
५. All except IO उच्यते
६. BN[1] omits एव
७. IO omits this word.
८. BN[1] दृष्टादृष्टं
९. BN[1] omits तद्वि...ङ्क्षी
१०. IO omits विधीय...दृष्टो
BS[2] reads this passage in the margin.
११. IO फलका-

चेत्यते[1] चेति विप्रतिषेधं निराकर्तुमाह । कथमिज्यते यष्टव्यं वर्णाश्रमविभागेन शास्त्रचोदितं सहजं यागाख्यं कर्मावश्यकर्तव्यमेवेति चित्तं समाहितं कृत्वानन्तफललिप्सायां यद्यप्युच्यते, न निष्कामस्य क्रिया संभवति, तत्र ब्रूमः——नेहेच्छामात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता ; किंतु दृष्टानुश्रविकभोगविषयसंकल्पाभावो निष्कामतेह विवक्षिता ॥

अथ राजसं यज्ञमाह—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।
इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १२ ॥

तमेवंविधं यज्ञं राजसं रज.प्रधानबुद्धिना रज.प्रधानश्रद्धेन च कर्त्रा कृतत्वात् रजोगुणात्मकफलम् ; अत एव चलं निश्चयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचाराच्चाध्रुवमनावश्यकम् । कं तं फलम्[10] स्वर्गादिभोगमेवाभिसन्धाय संकल्प्य तथा दम्भार्थं दम्भोऽदृष्टं सुखे कृत्वा अदृष्टफलविषया क्रिया अर्थ. प्रयोजनम् यत्र तथा इज्यते अनुष्ठीयते ॥

---

१. All except BN[1] चोच्यते
२. BN[1] वर्णाश्रमभाव.
३. IO सहज-
४. BS[1] लिप्सया
५. BN[1] न हीच्छा
६. BN[1] adds मता
७. IO विषयासंकल्पान् निष्का
BN[1] संकल्पविनिष्काम
८. BS[2] omits रज.प्रधानबुद्धिना
९. BN[1] चारादध्रुव
१०. IO स्रोप्यममि-

अथ तामसमाह—

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतारहितम्, तथा सृष्टान्नमसृष्टं पाकादिसंस्कार-विरहाद्विरसमन्नादि यत्र, तथा मन्त्रहीनं तत्तत्क्रियाविहितेन रहितम्, तथा अदक्षिणं यज्ञ दक्षिणालक्षणेन प्रधानेनाङ्गेन शून्यम्, तथा श्रद्धयोक्तलक्षणया विना कृतम्[1] एवंविधं तामसपुरुषकर्तृकमाहुः[2] ॥

कथम्? सात्त्विकत्वादिभेदेन तपस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्य[3] इदानीं शारीरादिभेदेन तामसस्य त्रैविध्यमाह । तत्र शारीरं तावत्—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

एतच्छारीरं[4] शरीरसम्बन्धि तप उच्यते । किं तत्? तद्देवादीनां[6] पूजनम्, शौचं मृज्जलादिना[7] शरीरशुद्धिः, आर्जवं कायव्यापारविषयमकौटिल्यम्, ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धम्, अहिंसा हननक्रियाभावः, पूजादीनां[8] कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्[9] शारीरमेतत्तपः[10] ॥

---

१ IO भूतं
२ IO कत्वमाहु
३ BS¹ प्रतिपाद्यते
४ BS¹ and BS² शारीरं
५ All except BN¹ शरीरं
६ BN¹ तपः कथ्यते किन्तु देवादीनां
७ IO मज्जनादिना
८. IO omits this word BS¹ reads it in the margin
९. BN¹ कालनिर्वर्त्यत्वात्
१०. BS¹ शरीर

अथ वाचिकम्—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

वाङ्निर्वर्त्यत्वात् वाक्प्रकृतिकम् एतत्तप उच्यते[1] । किं तत् ? स्वभावत एव माधुर्यादनुद्वेगकर परस्याखेदावहम्, तथा सत्यमवितथं सप्रियं मनोज्ञं हितं च कल्याणपर्यवसायि वचनम्[2], तथा स्वाध्यायस्य स्वशास्त्रपाठस्याभीक्ष्णमावर्तनम्[3][4] ॥

अथ मानसम्—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

एतत् तपो मनोनिर्वर्त्यत्वात् मानसमुच्यते[5] । किं[6] तत् ? स्वमनस प्रसाद स्वभावत एव रागद्वेषादिदोषरहितत्वादकलुषचित्तत्वम्, सौम्यत्व प्रशान्तता, मौन यद्यपि मुनिभावो मुख्यया वृत्त्या, तथापि[7] वाङ्नियमे रूढम्; तच्च संकल्पशुद्धिहेतुत्वान्मानस तप । तथा आत्मविनिग्रह आत्मनोऽन्त करणस्य निषि-

---

१. IO omits वाङ् ..उच्यते. BS[2] reads it in the margin
२. IO omits वच
३ IO स्वभ्यसनमभीक्ष्ण
४. BN[1] आवर्तमान
५ BS[1] and BN[1] मानस उच्यते
६. IO and BN[1] किंतु स्वभावत एव This is an alternative reading in BS[2]
७ IO omits this word BS[2] reads it in the margin

द्रेभ्यो विषयेभ्यो विनिग्रहो नियमनम्। तथा भावस्याशयस्य संशुद्धिरार्जवादिः फलाकाङ्क्षाभावान्नैर्मल्यम् ॥

अथ त्रिविधमप्येतत्सात्त्विकादिभेदात्पुनस्त्रिविधमाह। तत्र सात्त्विकं तावत्–

श्रद्धया परया तप्तं[योपेतं] तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

शारीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तप एवंविधं सत् सात्त्विकं भवति। कीदृशम्? श्रद्धयोक्तलक्षणया परमया सात्त्विकयोपेतं युक्तम्। अत एव फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितैराचरितम् ॥

अथ राजसम्—

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

तदिह तपो राजसं प्रोक्तम्। किं तत्? यत्सत्कारार्थं क्रियते, तत्सत्कारादीनां त्रयाणां मनोवाक्कायभेदात् यथाक्रमं त्रित्वमवसेयम्। तेन परतः प्रमत्त-

---

१. IO अफलांक्षि
२. BN' omits फलाकाङ्क्षाभावान्नैर्मल्यं and has instead —
तथा देवे पुण्यसरितीर्थयजनादौ तथा काले विषुवद्ग्रहोपरागादौ यदीयते तथा-विधं[के] दाने नियमेमणिकस्वियगद्-रीनस्वस्वस्थितविशिष्टविधि पूर्वकस्य द्रव्यस्य यद्देऽनार्पणं न पृथग्दानं निर्देश पूर्वादि-दानपरिग्रहार्थो वैशिष्ट्य. । अथ नैर्मल्यं त्रिविध-
३. BS' and DS' श्रद्धित
४. IO adds परया
BS' reads this word in margin
५. BN' रहितः
६. BN' and IO समाचरितं
* See the end of the commentary on verse 20 on page 459

चित्तसत्कारो बहुमानो मेऽस्तु; तथा स्तुत्यादिना वाग्व्यापारेण मानम्; तथा कायव्यापारेण पूजनं ममास्तु इत्येवमर्थं दम्भेनोक्तलक्षणेन यत् क्रियते तदेवमुक्तं चलमध्रुवमिति व्याख्यातम् ॥

अथ तामसमाह—

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

तत्तामसं तप उक्तम् । किं तत्? यन्मूढग्राहेण मूढस्य कार्याकार्यविचार-हीनहीनस्य सतो यो ग्राहोऽभिनिवेशः, तेन कृतम्; तथा स्वचित्तस्य शरीरस्य च पीडया कदर्थनेन यत्कृतं यन्निवर्तितम्; तथा परस्य द्वेष्यस्योत्सादनार्थं स्थान-च्यवनादिसंपत्त्यै यत्कृतमिति ॥

शारीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदात्नवविधत्वं प्रति-पाद्य, इदानीं दानस्य त्रिविधत्वमाह । तत्र तावत्सात्त्विकम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

---

१. IO omits स्तुत्यादिना...ममा BS[2] reads this passage in the margin.
२. IO and BS[2] omits कार्या
३. IO and BS[2] हीनसाङ्गस्य
४. BS[2] omits च
५. IO and BS[2] कदर्थनेन कर्कशं यन्नि-
६. BN[1] च्यावनादि
७. BN[1] शारीरादि
८. All except IO दानं त्रिविधमाह
९. IO and BS[2] सात्त्विकं तावत्

तत्सात्त्विकं दानं सात्त्विकचित्तेन सात्त्विकश्रद्धावता च पुरुषेण निर्वर्तितत्वात् सात्त्विकशब्देनोक्तम्। किं तत्? यद्देयविधेषु क्रियाविशेषेष्वधिकृतेनैव मया तत्तदितिकर्तव्यतोपस्कृतं देयमेवेत्येतावदभिसन्धाय दीयते, अत एव कस्मै दीयते? अनुपकारिणे। यस्मात् दृष्टविषयोऽदृष्टविषयो वा कश्चिदुपकारो नैपेक्ष्यते, न केवलं विध्यर्थानुष्ठानाङ्गतया य स्थित तस्मै यद्दीयते, अत एव तस्य दानस्य विषयमाह—पात्रे इति। जातिकुलविद्याकर्मपङ्क्तिपावनत्वादिशरीरगुणसम्पन्नं पात्रमुच्यते, तद्विषयत्वेन यद्दीयते, तथा देशे पुण्यसरित्तीर्थायतनादौ, तथा काले विषुवद्ग्रहोपरागादौ, यद्दीयते तत्सात्त्विकं दानम्, नित्यनैमित्तिकक्रियाङ्गत्वेन व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्य यज्ञेऽन्तर्भावात् पृथग्दाननिर्देशः पूर्तादिदानपरिग्रहार्थो वेदितव्यः ॥

अथ राजसम्—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्राजसं दानं स्मृतम्। किं तत्? यत्प्रत्युपकारार्थं दीयते, प्रतीपं उपकारः प्रत्युपकारः, तदर्थं तत्प्रयोजनतया एतस्माद्धितैव मे[7] कश्चित्प्रत्युपकारः संपत्स्यते

---

१ IO and BN निर्वर्तितत्वेन
२ IO and BN¹ अधिकृतस्य तेन
३ IO नेक्ष्यते केवलं विद्याभ्यासाङ्गतया
  BS² नापेक्ष्यते केवलं
  BN¹ नापेक्ष्यते न केवलं
४ IO and BS² सपत्न
५ IO omits कारार्थं.. प्रत्युप-
  BS² reads this passage in the margin
  BN¹ कारः तदर्थं यत्प्रयोजनं दीयते
६ BN¹ omits तत्
  IO यत्प्रयोजनं तथा
७. IO स
८ All except BN¹ संपद्यते

इत्यभिसन्धाय[1] यद्दीयते; तथा फलं वा पारलौकिकमुद्दिश्य सङ्कल्प्य दीयते; कीदृशम्? परिक्लिष्टं स्वल्पं कृच्छ्रप्राप्यं वा ॥

अथ तामसमाह—

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तत्तामसं दानम् । किं तत्[2] देशकालपात्रहीनतया सत्कारेणावज्ञया यद्दीयते, सात्त्विकविपरीतमित्यर्थः । तदेवं सात्त्विकानि यज्ञतपोदानानि दैवसर्गव्यञ्जकानीत्यत्र[3] तात्पर्यम् ॥

ततश्च य एते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गभाज, ये[4] चैते संसारबन्धोभिमुखचेतसस्तद्विपरीतवृत्तय[5], तयोभयेषां यज्ञादिविपर्यां[6] ज्ञानाज्ञाननिबन्धत्वात् द्विप्रकारां स्थितिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

इह ब्रह्मणः परमार्थलक्षणस्य[7] परस्य तत्त्वस्य त्रिविधः त्रिप्रकारो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमार्थविद्भिः[8] स्मर्यते स्म । के ते त्रयः प्रकाराः? ओं तत्सदिति।

---

१. IO इत्यनुसंधाय
२. BS¹ and BS² व्यापार-
३. BS² सर्गाभिव्यञ्जनानि
४. BN¹ ये ते संसार
५. IO बन्धादिमुख
६. IO विपयज्ञान
BN² विपयाज्ञान
७. BN¹ परमात्मलक्षणस्य
८. BN¹ परमात्मविद्भिः

तत्र ओमिति चित्प्रकाशमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वाचकं पदम्। अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा व्यस्तसमस्तस्वरूपवाचकतया नियमितेन यथा तादृक्स्वरूपमभिधीयते, तथा मात्रात्रयार्धमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र तत्र रहस्यशास्त्रे[2] व्याख्यातमेतत्। तदनेन तस्य ब्रह्मणस्तादृक्स्वरूपप्रत्यवमर्शकैः सतताव्यभिचारिस्वधर्मोऽभिधीयते। न हि तस्य स्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरेकेण शब्दान्तरप्रतिपाद्यं रूपं भवितुमर्हति। सदित्यनेन पदेनानन्यसाधारणता विद्यमानता शोभनतालक्षणं ब्रह्मणः स्वरूपमभिधीयते। तदेवं पदत्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टेतिकर्तव्यताकलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरुषाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयः, तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्तौ नित्यादयो यागक्रियाविशेषाः, पुरा नित्यत्वात्सर्वदैव पूर्वकालं विहिता निर्मिताः; ततः सदा निर्मीयमाणत्वात्तेषां नित्यत्वम्॥

यतश्चैवंविधस्य ब्रह्मण ओमित्येवमादयः शब्दा वाचकाः—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥ २४॥

---

१. BN[1] तथा मात्रतयार्ध-
IO तथा मात्रया व्याप्ति
२. IO शास्त्रं
३. BS[1] and BS[2] तदित्यनेन
४. BN[1] मर्शात्मकः
५. IO तस्याभासमात्र
६. IO शब्दाक्षरप्रतिपाद्यं
७. BN[1] लक्षणब्रह्मणः
८. IO omits तदेवं...श्वरेण. BS[2] reads this passage in the margin.
९. IO कालवाचकाः
१०. IO विभक्त्या
११. All except IO परा
१२. BN[1] प्रवर्तते

तस्माद्धेतोर्ब्रह्मवादिनाम्[1] "तत्त्वमसि" इत्येवंवदनशीलानां ज्ञानिनाम् ओमित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिनोच्चार्य यज्ञादिक्रियैः[3] सततं प्रवर्तन्ते, प्रसरन्ति। उदाहरणक्रियार्थाश्च[4] यज्ञदानादिक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयम्। कीदृशैः[5] क्रियाः? विधानोक्ताः। विधीयन्ते अस्मिन्विविधा यज्ञादयो भावा इति विधानम्, वेदादिशास्त्रम्; तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः। किमनेनोक्तं भवति? मुख्यदैवसर्गभाजां मुमुक्षूणां ब्रह्माद्वैतभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्त इति॥

किंच—

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥ २५॥

तदित्येतन्मन्त्रपदमविनश्वररूपप्रत्यगर्थमुदाहृत्य पूर्ववदुच्चार्यापवर्गार्थिभिः सात्त्विकैर्दैवसर्गभाग्भिर्यज्ञादयः क्रियाः क्रियन्ते अनुष्ठीयन्ते। कथम्? फलं स्वर्गादिविनश्वरभोगलक्षणां सिद्धिम्[6]नभिसन्धाय असङ्कल्प्य; ते[7] हि नित्यनिरुपमानन्दमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यगात्मैकफलमभिकाङ्क्षिणः[8]॥

---

१. All except BS² ब्रह्मादीनां
२. IO omits ओं
३. All except IO यज्ञक्रियाः
४. IO क्रियाया यजनादि
BN¹ क्रिया यागयजनादि
BS² क्रियाया यज्ञ-
५. BS² कीदृशाः
६. IO सिद्धिमनुसन्धाय
७. BN¹ ये
८. IO काङ्क्षेयः

अपि च—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ गीयते ॥ २६ ॥

सतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वम्, तस्मिंस्तथा । साधुभावे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्निति । एतयोरर्थयोः सदित्येतन्मात्रपदं वाचकत्वेन प्रयुज्यते । तथा प्रशस्ते ज्यायसि कर्मणि व्यापारविशेषे सच्छब्दो वाचकत्वेन गीयते शब्द्यते ॥

यत एवमतः—

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञादिषु यथोक्तब्रह्मभावनामयी स्थितिः प्रतिष्ठा इह परमार्थसती परमशोभना सदित्यनेन शब्देनोच्यते प्रतिपाद्यते । तदर्थीयं यज्ञादिप्रयोजनं कर्म प्रशस्तो व्यापारविशेषः सदित्यतेनैव पदेन कथ्यते ॥

एवं मोक्षकाङ्क्षिणां सात्त्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्मसमापत्तिहेतुं स्थितिं प्रतिपाद्य इदानीमासुराणां संसारबन्धहेतुं चैतद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

---

१. All except BS[1] सुप्रभावे
२. BN[1] and BS[1] सशब्दः
३. BN[1] प्रशस्ते न्यायकर्मणि
४. BN[1] च तद्विप-

ज्ञानशून्यजनाव्यभिचारिण्या अश्रद्धया परमार्थसद्भावासंभावनया हुतं यत्, यज्ञविधिः यो विहितः, तथा दत्तम्, तपश्च[1] तप्तम्, दानतपसी अनुष्ठिते, अन्यद्वा सुकृतं किंचन कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते। न[2] तन्नित्यम्, नापि[3] शोभनम्। कुतः? यतः तदश्रद्धयानुष्ठितं वस्तु न प्रेत्य न परलोके सद्वा साधु वा; न चेह, यतः तत्फलस्य पारलौकिकस्यैहिकस्य वा विनश्वरत्वादसत्त्वम्[4], असद्वयाधिदोषयोगाच्चासाधुत्वम्; अतस्तथाविधैः कर्मभिः[5] कृतानां यज्ञादीनां संसारबन्धलक्षणमसदेव फलं बोद्धव्यमिति दैवासुरसर्गाभिव्यञ्जक[6]यज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्य प्रयोजनं यथोक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्योपदेशविषयाविषयविभागविस्तारं वेदितव्यमित्योम्[7] ॥

[8]अध्यायश्च नगेन्दुकः कविवरस्यास्मिन्[9] प्रयोगे नवे
निर्व्यूढः फलितं बिभर्ति सुजनो यस्मिन्वराभ्युद्गमम्।
श्रद्धाभक्तिसखीसमर्पितनवाकल्पक्रियोल्लासिनीं
सर्वैश्वर्यसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविद्वधूम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
सप्तदशोऽध्यायः ॥

---

१. BN¹ omits च
२. IO तन्न नित्यं
३. BN¹ नातिशोभनं
४. BN¹ असत्त्वमस्तु तद्वयाधि
५. BN¹ कर्तृभिः
६. BN¹ व्यञ्जकं
७. BN¹ adds here the verse found at the end of the previous adhyāya.
८. This verse is read in all the manuscripts at the end of the next adhyāya; but its proper place is here and not at the end of the 18th adhyāya. IO अध्यायाश्च नगेन्दवः BN¹ अध्यायश्च
९. All except IO स्यार्य
१०. BN¹ रामकवि

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

"मां शुच संपदं दैवीमभिजातेऽसि पाण्डव" इति भगवतस्तदनुग्रह-क्षणसाक्षात्कृतपरस्वरूपस्य परमगुरो परमप्रमाणभूताद्वचनादात्मनो यथोक्त-दैवसर्गगुणसामग्रीसपन्नत्वसंभावनया यथोपदिष्टार्थानुष्ठानपात्रता प्रतिपाद्यावश्य-करणीयाना स्वकर्मणामनुष्ठाने समुपजातोत्साह तेषामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयो सन्यासत्यागयो "ज्ञेय स नित्यसन्यासी", तथा—"यस्य सर्वे समारम्भा" इत्यादिना च संक्षेपत पूर्वमवगतार्थयोरधुना विस्तरत परमार्थं जिज्ञासमान

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्तावत् सम्यङ्न्यसनं तस्य सुष्ठु परिहार एवार्थं, त्यागस्य च हानमेवार्थं —इत्यनयोरेकार्थत्वात् किं परस्परपर्यायत्वमुत भिन्नार्थता, तत्कीदृशो-ऽर्थभेदोऽनयो —इति प्रश्नबीज हृदि कृत्वा सन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्व परमार्थं पृथग्विवेकेन वेदितु ज्ञातुमिच्छामीत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थता गर्भीकृत्योत्तर

1. IO BS[1] and BS[2] add ओमथ BN[1] adds ओं alone

भगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

कवय परावरद्रष्टार सन्यास काम्याना त्यागं विदु ; काम्यन्त इति कामा विषयभोगा , तेभ्यो हितानि तत्साधनभूतत्वात् तदनुकूलानि यज्ञादीनि कर्माणि काम्यान्युच्यन्ते ; तेषा त्याग परिहार भोगरूपफलतृष्णाभिसन्धिनानुष्ठानस्य वर्जन सन्यास कथयन्ति , तेन नित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि कामाभिसन्धिनानुष्ठीयमानानि काम्यानि सपद्यन्ते । तेषा तथानुष्ठानवर्जन मुमुक्षो सन्यास । एव च व्याख्याने पूर्वापरग्रन्थविरोधो नापद्यते । यत पञ्चमेऽर्जुनसशयच्छेदाय संन्यासकर्मयोगयो कैश्चित्प्रतिपन्ना भिन्नार्थता ।

"सन्न्यास कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥"

इत्युपक्रम्य, कर्मयोगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनक्रमेण सन्यासस्य "ज्ञेय स नित्यसन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति" इत्या-

---

१ IO and BS[2] न्यास
२. IO omits काम्यानि कर्माणि
This passage is read in the margin in BS[2]
३ IO संन्यासो मुमुक्षो
४ All except IO विरोधे
५ All except IO पश्चिमे
६. All except IO प्रतिपन्ना भिन्नार्थता
७ BS[1] संन्यासात्
IO omits संन्यास . तयोस्तु.
This passage is read in the margin in BS[2]
The passage is very corrupt in BS[1]
९ All except IO पादनोपक्रमेण

दिना लक्षणमुक्तम् । तेन विशिष्टरूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठानमेव संन्यास इति स्थितम् । अथ त्याग व्याचष्टे—विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वेषा नित्यादिविभागेन व्यवस्थिताना यज्ञादीना वर्णाश्रमविहितानां कर्मणा फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारं त्यागमाहु[1] ; न[2] तु यज्ञादिस्वरूपस्य कर्मण एव परिहारं त्यागमाहुः । तथैव[3] च पूर्वम्—

"यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥"

इति त्यागस्यापि[4] लक्षणमुक्तम् । एव च कर्मफलस्यानभिसन्धानं त्याग, न तु[5] कर्मण परिहार इत्युक्तं भवति । तनश्च[6] सन्यासत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्त[7] ॥

अतश्च[8] तयोर्भिन्नार्थतावादिना मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासैकार्थं त्याग सम्यक् प्रतिपादयितुमाह—

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

इहैके केचन मनीषिणो मतिमन्त केवलज्ञानवादाभिनिविष्टा सर्वं नाम कर्म त्याज्य परिहार्यं कथयन्ति । यतस्तत्सर्वं कर्माशुद्धचतिशयक्षयादिभिर्दोषै-

---

१ IO omits त्यागमाहु BS[2] reads it in the margin

२. BN[1] omits न तु...माहु

३. BN[1] तथैव सर्वे

४. BN[1] त्यागस्यापि

५. IO अभिसन्धानत्यागेन तु

६. BN[1] ततश्च

७. BN[1] omits this word.

८. IO and BS[2] add इति

र्युक्तम्। अन्ये पुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मयोगैवादिनो यज्ञतपोरूपं शास्त्रविहितं कर्म न त्याज्यं न प्रतिहार्यमित्याहुः। यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्मणः परिहारानुपपत्तिः, तथा बहुशः प्रतिपादितमेव प्राक्॥

इत्थं च संन्यासत्यागयोः परमार्थत एकार्थयोस्तत्स्वरूपावगमसन्देहनिवृत्तये त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रदर्शितः॥ ४॥

तत्र तथाविधे संन्यासादभिन्नार्थे त्यागे मोक्तलक्षणे विषये निश्चयं निर्णयं मन्मतमवधारय। व्याख्यातलक्षणस्य क इदानीं निश्चयोऽवशिष्यते, यदर्थमेवमुच्यत इत्यत्राह। हिशब्दो हेतौ; यस्मात्सामान्येनोक्तलक्षणस्त्यागो विशेषतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक् प्रकटीकृतः॥

इत्थं त्यागविषयेनिश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य पराभिमतापवर्गलक्षणफलहेतुत्वादत्यागत्वमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीकारेण सर्व-

---

१. BN¹ omits योग
२. BS¹ and BS² तथा च
३. BS¹ बहुधा
४. IO and BN¹ उक्तं च. This is an alternative reading in BS².
५. IO संप्रकीर्तितः
६. BN¹ तथा यथाविधे
७. IO सादिविभिन्नार्थे
८. IO एवं मन्यत इत्याह
९. BS¹ and BS² परस्तात्
१०. IO भूतः
११. BN¹ विषये
१२. IO omits कर्मणां...सर्व BS² notes this passage in the margin.
१३. BN¹ and BS¹ फलहेतु

कर्मणामत्याज्यत्वमेव तावदाह—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञादिरूपं कर्म सर्वैं शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्याग उपपद्यते ; तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तत् । कुतः यज्ञादीनि कर्माणि मनीषिणां पावनानि मनीषिणः पुरुषाः प्रज्ञायुक्ता दैवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते ; ते च द्वये संभवन्ति—प्रवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता रजोलेशानुगतसत्त्वप्रधानबुद्धयः ; तथाविधश्रद्धाश्चैके, यान् प्रति तृतीयेऽध्याये—"सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा" इत्यादिना "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति" इत्यनेन ग्रन्थेन आगमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वकर्मणामत्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् ; अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता गुणीभूतरजस्तमस्कत्वादुद्रिक्तसत्त्वात्मकबुद्धयः तथाभूतश्रद्धाश्च, यान् प्रति तत्रैवैतच्छास्त्रप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्माणि यथास्वं यथास्वावस्थासु "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" इत्यादिना—

---

१. IO अत्याज्यत्वमेव
BN[1] अत्याज्यत्वं तावत्

२ IO omits this ardha

३. BN[1] कर्तव्यमेतत्

४. IO omits उच्यन्ते...कृता
BS[2] notes this passage in the margin.

५. BN[1] निवृत्तधर्मा

६. IO कर्मणो

"तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥"

इत्यन्तेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम्—इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि ॥

तानि—

एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि ; परैः सदोषत्वात् त्याज्यत्वेन प्रतिपन्नान्यपि सर्वाणि कर्तव्यानि अवश्यानुष्ठेयानीत्युत्तमं प्रकृष्टं मदीयं[4] चैतन्मतं निश्चितं प्रदर्शितप्रकारेण पूर्वमेव निर्णीतम् । कथं कर्तव्यानीति तु विशेषमाह—"सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च" इति । "सङ्गात्संजायते काम" इत्यत्र व्याख्यातस्वरूप सङ्ग एक कर्मसु दोषः; तथा तन्मूलरागद्वेषयोगादिष्टानिष्टविषयप्राप्तिपरिहाररूपाणि फलानि द्वितीयो दोष, न त्वनुष्ठानम् । अतः सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्माणि कर्तव्यान्येव । तेन कर्मसु सङ्गफलाभिसन्धित्याग त्याग उच्यते, न त्वननुष्ठानमेव त्यागः ॥

---

१. IO पूरुषम्
२. IO त्यक्त्वा सङ्गं
३. IO सदोष
४. BN' मदीयमेतन्निश्चितं
IO मदीयं चैतन्निश्चित
५. IO तन्मल
६. IO omits फलानि....सङ्गं
BS' reads this passage in the margin.
७. IO सर्वफला.

तस्मादुक्तयोपपत्त्या—

नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

चशब्दो हेतौ । यस्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन नित्याव्यभिचारिणः कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्त्यागोऽननुष्ठानं नोपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा–

"न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्"

इत्यादिना

"न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः"

इत्यादिना च बहुशः प्रतिपादितमेव । तस्यैवंविधस्य सर्वथैवात्याज्यस्य कर्मणो मोहाद्विपर्ययलक्षणाद्वैचित्र्यात् त्यागः परिहारस्तामसः तमोगुणसंभव उच्यते । तमसो हि कार्यं मोहः । यदुक्तम्—"प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च" इति । एवमयं तामसस्त्यागो विपरीतफलपर्यवसायी यतोऽपवर्गबुद्ध्या प्रतिपन्नः संसारमेव फलति, अतो हेय एवासौ ॥

१. IO तस्मादुक्तयोप
२. BN' अनुष्ठानं
३. IO omits यथा...यते
४. BN' adds तथा
IO adds तथा in the place of न हि
५. IO omits मोहः...एवमयं. This passage is found in the margin in BS'.
६. IO समानमेव फलमतो हेय
BN' समानेन फलति

अथ राजसं त्यागमाह—

दुःखमित्येव यः कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः शास्त्रचोदितं कर्म स्नानाग्निहोत्रादिदुःखं सुखप्रतिकूलमिदमित्येतावन्मात्राद्धेतोः शरीरकदर्थनात्रासात् त्यजति नानुतिष्ठति, राजसं रजोगुणनिमित्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारं कृत्वा तस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं फलं नैवं प्राप्नुयात् । रजोगुणयुक्तत्वात् तत्फलं दुःखमेवासौ लभते ; ततो राजसोऽपि[४] त्यागो हेय एव ॥

अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

स सात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहेतुकस्त्यागोऽभिमतः । कोऽसौ ? यन्नियतं शास्त्रचोदितं कर्म क्रियते अनुष्ठीयते ; कर्मणः करणमेव त्यागो न परिहार इत्यर्थः । कथं क्रियते ? येन क्रियैव त्यागः संपद्यते इत्याह—कार्यं परमगुरोः परमेश्वरस्य निरुपप्लवप्रमाणभूतशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येतेन हेतुना क्रियते[६] ।

---

१. IO and BN[1] यत्
२. BN[1] omits त्यागस्य
३. IO omits एव
४. BN[1] omits अपि
५. IO omits कथं
६. IO omits क्रियते...त्यक्त्वा
BS[2] notes this passage in the margin.

अत एव पूर्वं व्याख्यातम्—सङ्गं फलं च त्यक्त्वा। किमनेनोक्तं भवति? अनुपपन्नत्यागस्यापि कर्मणो रजस्तमोऽभिभूतत्वादत्यागोऽपि त्यागप्रतिपत्ति सङ्गफलाभिसन्ध्यनुच्छेदात् कर्मैव संसारकारणं संपद्यते। विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकात्तु यथोक्तज्ञाननैर्मल्ये सति सङ्गफलाभिसन्धिशून्यत्वेन नियतस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव संसारोच्छेदकारणं त्याग संपद्यते—इति सात्त्विक एव त्याग उपादेय ॥

तस्यैवंविधस्य सात्त्विकस्य त्यागिन स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

योऽत्यन्तगुणीभूतरजस्तमस्कत्वेन विशुद्धेन सत्त्वमात्रेण समाविष्टो व्याप्तान्त करण स त्यागी; यथोक्तेन सङ्गफलाभिसन्धिरहितनियतकर्मानुष्ठानरूपेणैव त्यागेन त्यागफलहेतुत्वात् त्यागत्वमापन्नेन युक्त। अत एव मेधावी प्रशस्तप्रज्ञ। ततश्च छिन्नसंशयो यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्यैकस्य तत्त्वस्यास्तित्वे त्रुटितसन्देह। स सर्ववस्तुषु प्रथमानपरमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलं संसारयिमितस्य सुखस्य साधनभूतं[11] कर्माग्निहोत्रादिशरीरक्लेशोवैहं न द्वेष्टि, ज्ञानवैशद्ये[13] सति

१. IO अनुपमन्नत्याग
२. IO त्वादभ्यासेऽपि
३. IO संबन्ध्यनु
४. BN' सबन्धि
५. IO योऽपि गुणी
६. IO व्याप्यान्त·
७. IO सन् त्यागेन
८. BN' फलाभिसंबन्ध·
९. IO omits फल
१०. IO omits स
११. IO and BN' भूत
१२. IO क्षवहं
१३. IO ग्रथेन द्वेष

द्वेषलक्षणदोषाभावात् नैप्रीत्या भावयति; नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुखसाधनभूतेऽनुपज्जति, सङ्गं बध्नाति। तस्यैवंविधस्य त्यागिनो नित्योदितानन्तनिजानन्दनिर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य न क्वचिद्द्वेषेणापि रागः शास्त्रचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येव सर्वं नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवासौ सर्वत्यागीत्यर्थः ॥

एतदेवं पूर्वोक्तमपि स्मारयन् द्रढयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वात् गतार्थमेवैतत् ॥

यथोक्तत्यागिविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातॄणां फलमाह—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहिता तेषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि। तत्रानिष्टमभिप्रेतं दुःखात्मकं यथाप्रसचिवैस्तामसश्रद्धैः

१. BN' न प्रीत्या
२. BN' द्वेषः
३. BN' त्वादनन्यकरणीयं
४. IO सर्वभागीत्यर्थः
५. BN' एवं

कर्तृभिरनुष्ठितात्तामसात्कर्मण उपजातं सैर्नरकतिर्यग्योन्यादौ लब्धोपपत्तिभिस्तै-र्भुज्यते । इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यैत्सात्त्विकान्त:करणैस्तथाविधश्रद्धैश्च कर्तृभि-र्निर्वाहितात्कर्मण उद्भूतं सन्निरतिशयसुखाधिकरणे स्वर्गादावधिगतदिव्यशरीरैस्तै-र्भुज्यते । तथा मिश्रं सुखदु:खात्मकं यद्रज:प्रधानचित्तैः[4] तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभि-रनुष्ठितात्कर्मण उपजातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैस्तैरुपभुज्यत इत्येवं [6]त्रिविधं कर्मण: फलं ज्ञानशून्यैसंसारिपुरुषविषयं संन्यासिनां यथोक्तसात्त्विकत्यागवतां ज्ञानैर्निष्णातमतीनां कर्मयोगिनां न भवति नोपपद्यते । ततस्ते त्यागिन: कुशला-कुशलं कर्म नीरागद्वेषतयानुतिष्ठन्तीति पूर्वेण सम्बन्ध ॥

अथ अत्यागिनस्त्रिविधेन कर्मफलेन युज्यन्ते, न तु त्यागिन'—इत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

---

१. BN' तामस.

२. IO omits सन्नरक ..उपजातं
BS' reads this passage in the margin

३ BN' omits यत्...दु:खात्मक BS'. Instead of यत्... भुज्यते the following is found.—यद्रजोलेशानुपतसत्त्व-प्रधानचित्तैः स्वर्गादिफलश्लेषिपु तादृक्श्रद्धैः यथाविधि विहि-तात् कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुप-भुज्यते

४ BN' adds स्वर्गादिफला-

५ All except BN' शुद्धैश्च

६. BN' adds यथाविधिविहितात् कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते तथा मिश्रं सुखदु:खात्मकं यद्रज:प्रधानचित्तैः तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभि:

७ BN' omits तैस्तै:

८. BN' omits त्रि

९. BN' शून्यं

१०. IO and BN' add विज्ञान

११. IO कर्मभूतफलेन

इह इमानि वक्ष्यमाणानि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीरसम्बन्धिनां मनोवाक्कायनिर्वर्त्यानामशेषक्रियाविशेषाणां कृतान्ते कृतनिष्ठे साङ्ख्ये निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोध निबुद्ध्यस्व ॥

कानि तानीत्याह—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवमेवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं तत्तत्[1]क्रियानुगुणमधिकरणं शरीरादि, यदधिष्ठाय कर्तुस्तत्तत्कर्म कर्तुं शक्यम्[2] । तथा कर्ता तत्तद्देहादिनिबद्धाहंप्रत्ययः पुरुषः । करणं तत्तत्क्रियानुगुणशरीरेन्द्रियव्याप्तिभिः । अत्र चतुष्टये [3]अनुकूलाननुकूलाभ्यां सिद्ध्यसिद्धिकारणं दैवं पञ्चमं दैवापरपर्यायं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः । अत्र ह्यनुकूलेऽधिष्ठानादीनां साधनानां[4] साफल्यम्; अननुकूले[5] तु सन्निहितानामपि वैकल्यम्; अतश्च तत्प्राधान्यात पृथक् पश्चादुक्तम् ॥

एषां पञ्चानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वं[6] निगमयति—

शरीरवाङ्मनोभिर्हि यत्कर्मारभतेऽर्जुन ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

---

१ IO omits तत्तत्...करणं. This is read in the margin in BS².

२. BN¹ अशक्यं

३. BN¹ अननुकूलानुकूला

४. BN¹ and BS² साधनादीनां

५ BS² कूल्ये

६. IO हेतुं

५. कश्चित्कर्ता कायेन[1] वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्तुं प्रक्रमते[2] तत्रैते पूर्वोक्ता पञ्च हेतव कारणानि । एतेषामन्यतमाभावेऽपि चिकीर्षितकर्मासिद्धे[3] कीदृश कर्मारभते न्याय्य शास्त्रप्रोक्तान्नियतरूपादनपेत वा विपरीत वा यथाशास्त्रत्वादन्याय्यम्[4] ॥

किंच—

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र पञ्चके एवमुक्तेन प्रकारेण समशीर्षिकया कारणभूते सति विद्यमाने य कर्ता क्षेत्रज्ञविशेष केवलमेकमेवात्मानं मोहवशादनात्मभूतदेहादिनिविष्टाहम्प्रत्ययं कर्तार कर्मसंपादकं पश्यति बुद्धयते, स न पश्यति विपरीतं तस्य ज्ञानमित्यर्थ । कुतो न पश्यति ? अकृतबुद्धित्वात् । निष्पन्ना बुद्धि प्रज्ञा यस्य स तथोक्तं , न कृतबुद्धिरकृतबुद्धि , सम्यग्ज्ञानशून्यमति , अत एव भ्रष्टधी । किमुक्त भवति? एक परमेश्वर स्वशक्तिप्रसरभूतस्य सकलजगद्वारक्रीडनकचक्रस्याकं

१. IO कार्येण
२ BN[1] मते ते पूर्वोक्ता
३. IO कर्मसिद्धे
४. BN[1] प्रोक्तनियमरूपान्न्यायापनपेत विपरीतं
५. All except IO अन्याय
६. BN[1] क्रमेण
७. IO अनादिभूत
८. BN[1] प्रत्यय
९. IO संपादयिष्यति बुध्यते
१०. All except BS[1] च
११. IO ज्ञानेतरमति
१२ IO नष्ट

इव स्वप्रभैपुञ्जस्यावभासयिता पारमार्थिकः कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबुद्धिः जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं क्षेत्रज्ञरूपमात्मानं कर्तारं मन्यमानो यत्करोति तस्यैत- दधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्म फलम्, न तु यथोक्तस्य त्यागिनः परमात्ममयं सर्वं ज्ञानचक्षुषा पश्यतः ॥

अत एव तस्य तादृशीं वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबद्ध्यते ॥ १७ ॥

यस्यात्ममयसमस्तवस्तुनो भावः चित्तवृत्तिर्नाहंकृतः, देहादावनित्येऽहंमत्यय- ग्रहणेन संपादितः, अत एव यस्य बुद्धिः संवित्न लिप्यते रागद्वेषादिभिर्मलैर्मायोप- हतसमस्तजीवनिबद्धैर्न कलुषीक्रियते, स परमेश्वरभावसमाविष्टः कर्ता इमान् योद्धुमवस्थितान् लोकान् हत्वापि न निबद्ध्यते, न तद्वधसाधनेन क्रिया- फलेन युज्यते । पारमार्थिकस्य नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्यात्मनो नानाभावाच्छरीरा- देश्च नित्यविनश्वरस्वभावत्वादत्र "नायं हन्ति न हन्यते" इत्यादिना प्रतिपादित एव हेतुः प्राक् । अतस्त्वं यथोक्तत्यागवान् कार्यं कर्मेदमाचरेत्यर्थः ॥

---

१. BN¹ स्वप्रभावकस्याव-
२. BN¹ रूपमात्रमात्मानं
३. IO कलुषीकरोति क्रियते
४. IO omits स पर...साधनेन
५. BN¹ कर्ता इह योद्धु
६. BN¹ adds हत्वा
७. IO adds न च
८. IO and BN¹ omit च

अथ[1] त्यागत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिपुरुषविषयतया ज्ञानकर्म-कर्तृणां गुणनिमित्तकं भेदं प्रतिपिपादयिषु[2] सर्वदेहसाधारणयो ज्ञानकर्मणो फल-संपत्तिहेतुं तावत् प्रतिपादयितुमाह[3]—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८ ॥

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकाया क्रियाया ज्ञप्तिलक्षणं फलमुच्यते, कारणेन[4] कार्योपचारात्; तेन तादृशे क्रियाफले विषये[6] अधीनत्वात् त्रिप्रकारा चोदना प्रवर्तना; त्रीण्येतानि ज्ञप्तिलक्षणे[7] ज्ञानात्मकैकक्रियाफले चोदयन्ति प्रवर्त-यन्तीत्यर्थः । कानि तानि? ज्ञानं येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि, ज्ञेयं च यज्ज्ञायते सुखदुःखनीलपीतादि, परिज्ञाता च सर्वमिदं सुखदुःखादि जानामीति अध्यव-स्यति । त्रयाणामेषा सामग्रीज्ञप्तिलक्षणे फले चोदयतीत्यर्थः । एवमेव[12] कर्मणि कर्मफले तत्तत्कार्यनिवृत्तिलक्षणे संग्रहो येन संगृह्यते स्वीक्रियते सोऽपि त्रिविधः ।

---

१ IO omits अथ

२. IO त्यागशक्तिप्रति

३ BS[1] प्रतिपाद
IO omits प्रति...तावत्. This passage is found in the margin in BS[2]

४ IO कारण

५. IO शब्दज्ञात्मिकाया·

६. IO विषयेत्वधीन
BS[1] विषयेत्वधीन

७. IO and BN[1] लक्षणेन

८ BN[1] त्मकक्रियाफलेन
IO त्मकक्रियाफलेन

९ All except IO त्रीणि

१०. IO च ज्ञायतेयत्

११ BS[1] ज्ञाता फलमिद योऽहमिदं
BN[1] and BS[2] ज्ञाता योऽह-मिद सुखादि

१२ IO and BS[2] omit एव

त्रीण्येतानि संग्राहयति। कानि तानि? करणं[2] हस्तादि; कर्म घटादिकार्यविषया चेष्टा; कर्ता घटादिव्यापृतकुम्भकारादि ॥

एतत्त्रितयसामग्रीवशात् घटादेः कार्यस्य स्वरूपनिर्वृत्तिर्लक्षणं फलं भवतीति स्थिते कीदृश्येतानि ज्ञानादीनि योगविषयाणीति प्रक्रान्तं प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

प्रतिपादितस्वरूपं[6] ज्ञानादित्रितयं च तद्गुणसङ्ख्याने गुणानां स्वरूपभेदकथने[9] प्रत्येकं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणविभागात्प्रोच्यते कथ्यते तद्विद्भिः। तानि ज्ञानादीनि मत्तो यथावत्सम्यगुच्यमानानि सात्त्विकराजसतामस[11]भेदेन प्रत्येकं त्रिप्रकाराण्यवधारय, येन तानि प्रवृत्तानि प्रत्यभिज्ञास्यसि ॥

तत्र ज्ञानं त्रिविधमाह। तत्र सात्त्विकं तावत्—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते[13] ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

---

१. All except IO omits तानि
२. BN¹ करण
३. BN¹ निवृत्ति
४. BN¹ संख्याने
५. BN¹ adds प्राक्
६. IO omits स्वरूप...गुणानां
७. BN¹ omits च
८. BN¹ संख्याने
९. IO कथने
१०. IO सद्भिरपि
BS¹ and BS² सन्तोऽपि
११. IO omits तामस
१२. IO and BS² त्रिविधं ज्ञानं
१३. BS¹ and BN¹ ईक्ष्यते
IO अव्ययमश्नुते

[1]तत्सात्त्विकं न्यग्भूतरजस्तमस्कं विशुद्धसत्त्वमात्रहेतुकं ज्ञानं संवेदनं विद्धि जानीहि । किं[2] तत् ? येन साधनभूतेन देशकालाकारादिभेदेन विभक्तेषु परस्परपृथग्भावेन व्यवस्थितेष्वपि सर्वेष्वशेषेषु भूतेषु चेतनाचेतनेषु सत्त्वेष्वविभक्तमभिन्नरूपं चिदात्मकं भावं सत्तामीक्षते[3] पश्यति, बुद्ध्यते इत्यर्थ । इह विशुद्धचिन्मात्रस्वभाव आत्मैवैकं तत्त्वं परमार्थसत्, न तद्व्यतिरिक्तं किंचन पदार्थान्तरं तत्त्वेन संभवति ; केवलं तदीयनिरतिशयैश्वर्योद्भावितमायामलकलुषितस्वप्रकाशे ज्ञानमये चक्षुषि तदेकमेव तत्त्वं नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते क्षेत्रज्ञा[4], तदेव यदा ज्ञानमयं चक्षुः परमेश्वरानुग्रहशक्तिशलाकापरिसृष्टमलत्वात्[5] निर्मलीभवति, तदा सर्वमेवेदमेकत्वेन योगिनः पश्यन्तीत्यर्थः ॥

[6]अथ राजसमाह—

पृथक्त्वेन तु[7] यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्बुद्धसर्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायीयेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञान राजसं रजोगुणहेतुकं स्मृतं तत्त्वविद्भि । किं तत् ? यत्पृथक्त्वेनात्मनो व्यतिरेकेण व्यवस्थितं नानाभावानपि वेद्यान् नानारूपान् विचित्रान् पृथग्विधान् परस्परतो व्यतिरिक्त-

१ BN[1] *omits* तत्सात्त्विकं
२ IO and BN[1] किन्तु येन
३. BN[1] ईक्ष्यते
४ IO पश्यते क्षेत्रज्ञ.
५. IO परिस्पृष्टं निर्मलत्वात्
६. IO and BN[1] omit अथ राजसमाह
७. IO च

स्वरूपान् जानाति। ज्ञानस्य वेद्यप्रथाहेतुत्वादुपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदितव्यम्। एतच्च विषयसुखगर्वलक्षणलोभकारणभूताद्रजसः समुद्भूतं सम्यग्दर्शनहेतुत्वात् संसारिपुरुषनियमितं हेयमेव॥

अथ तामसमाह—

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२॥

तत्तामसं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शास्त्रेषूदीरितम्। किं तत्? तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेके एव। यत्कृत्स्नविद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थम्, कृत्स्नं सकलं सर्वविशेषसंयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नवित् सात्त्विकादि, तद्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसम्। तथैकस्मिन् विषयसुखसाधनभूते कस्मिंश्चिदेव कार्ये साध्ये वस्तुनि संकुलीनम्; यदेव किंचित् दृष्टसुखसाधनतामासादयति तत्रैव सज्जतीत्यर्थः। तथा अहैतुकं विषयेन्द्रियसंयोगादि यज्ज्ञानकारणभूतं तदभावेऽप्येवस्मादुद्भूतं ज्ञानं तामसं भूतग्रहाद्याविष्टानां प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव; तथा तत्त्वार्थवत् तत्त्वमात्मादि परमार्थं स एवार्थो वस्तुतत्त्वार्थो, स विद्यते यस्य तत्तत्त्वार्थवत् सात्त्विकादि; तद्विपरीतं त्विदमतत्त्वार्थवत्

---

१. BS[1] and BS[2] समुद्भूत
२. BN[1] यत्
३. IO adds वाची
४. IO omits सात्त्वि...वित्
५. IO and BN[1] साधनं
६. All except BS[1] omit तथा... ज्ञानमिव
७. BN[1] omits तु
IO omits त्विदं...ज्ञाना. This passage is found in the margin in BS[2].

शरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः । अल्प[1]मव्यापकं तदेतदज्ञानादिकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वात् सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वे निकृष्टसंसारिविषयत्वात् सुतरां हेयम् ॥

अथ कर्म त्रिविधमाह—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तत्कर्म सात्त्विकं पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते । किं तत् ? अफलप्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखलिप्सारहितेन कर्त्रा निर्वर्त्यते । कीदृशम् ? नियतं वर्णाश्रमविभागेनावश्यकरणीयम् ; तथा सङ्गेनोक्तलक्षणेन शून्यम् । अत एव सङ्गाभावात् तन्मूलरागद्वेषाभावेन कृतं संपादितम् । त[2]देतत् ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वादपवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनं[3] योगिविषयमुपादेयम् ॥

अथ राजसं कर्माह—

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

तद्राजसं रजोगुणहेतुकम् । किं तत् ? यदैहिकामुष्मिकभोगलिप्सुना, तथा साहङ्कारेण अनात्मनि शरीरादावहंप्रत्ययवता कर्त्रा क्लेशबहुलं चि[4]त्तशरीराद्यायासभूयिष्ठं क्रियते । तदेतत्प्रवृत्तिहेतोः दुःखबहुलाद्रज[5]सः संभूतं[6] तत्संसारिविषयत्वाद्धेयम्[7] ॥

---

१. BN[1] adds अव्ययं
२. IO तद् ज्ञान-
३. IO साधने
४. BN[1] omits चित्त
५. BN[1] राजसः
६. IO and BN[1] समुद्भूतं
७. IO त्वाद्धेयम्

अथ तामसम्—

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

तत्तामसं तमोगुणहेतुकं कर्म । किं तत्[1] यन्मोहादज्ञानादारभ्यते कर्तुं प्रक्रम्यते[2] । कथमिदं क्रियमाणं किमर्थं[3]मनुबध्नाति पुष्णाति, किं वा क्षपयत्यस्मिन् क्रियमाणे, कस्य हिंसोपघातः संपद्यते[4]—इत्यनुबन्धक्षयहिंसा अनवेक्ष्य अविचार्यैव[5] । एतदपि मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततमःसमुद्भूतत्वा[6]न्निकृष्टतमसंसारिविषयं सुतरां हेयमेव ॥

अथ त्रिविधः कर्तोच्यते । तत्र सात्त्विकस्तावत्—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

ईदृशः कर्ता कर्मणामनुष्ठाता सात्त्विक उच्यते । सात्त्विकादिचित्तत्वात्कर्ता सात्त्विक इति व्यपदिष्टः । स कीदृशः ? मुक्तसङ्गः ; मुक्तः परिहृतः सङ्गः संसार-तरुबीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो येन । यतोऽनहंवादी क्षेत्ररूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन

१ IO omits तत्... प्रक्रम्यते
२ BN[1] प्रक्रमते
३ BN[1] कमर्थं
४. IO समुत्पद्यते
५. BN[1] चार्येत्येतदपि
६. IO समुद्भवत्वात्
७ BN[1] तर
८ BN[1] अत्र
९. BN[1] निर्विकल्प
१०. IO omits आदि
११ IO उपदिष्ट

प्रतिपद्य अहं यजामीत्यादि यो वदति सोऽहंवादी सर्वः संसारी जनः; तद्विपरीतोऽनहंवादी शरीरादिष्वनात्ममूतेष्वर्थेषु निरहङ्कारः। तथा धृत्या वक्ष्यमाणयानुष्ठेयवस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या, तथोत्साहोद्योगेन समन्वितः, अत एव सिद्धौ फलनिष्पत्तौ, असिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः। ईदृशं कर्तृत्वं ज्ञानहेतोः पूर्ववद्विशुद्धात् सत्त्वगुणादुत्पन्नं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम्॥

अथ राजसः—

रागी कर्मफलप्रेप्सुः लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते॥ २७॥

ईदृशः कर्ता रजसः पूर्ववद्रजोगुणात्मकः कथ्यते। कीदृशः? रागी विषयसुखेष्वभिलाषवान्। तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादिरूपं लिप्सुः। तथा लुब्धो गर्धवान्। तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोहपरायणः। तथा अशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः। तथा फलैकालम्बनचित्तत्वात् तत्तत्सिद्ध्यसिद्धिसंभवाभ्यां परितोषाभ्यां युक्तः। एतादृशं कर्तृत्वं लोभादिदोषकारणभूतरजोगुणसमुद्भूतत्वात्संसारिविषयं हेयम्॥

---

१. IO and BS[1] omit यजामि... सोऽहं
२. IO omits सर्व...वादी
BN[1] सर्वसंसारी
३. IO माणलक्षणयानु-
४. BN[1] and IO उत्साहेनोद्योगेन
५. IO omits तद्
६. IO omits च
७. IO and BS[1] कीर्तितः
८. IO omits फलं
९. IO लिप्सोः
१०. IO गर्ववान्
११. IO भूतं

अथ तामसः—

अयुक्तः प्राकृतस्स्तब्धः शठो नैष्कृ[नैकृ]तिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्रेश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

एवंविधः कर्ता पूर्ववत्तामसः । किंविधः ? अयुक्तः समाधिरहितः । यतः प्राकृतः प्रकृतिमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः । स्तब्धो मिथ्याभिमानाभिनिवेशान्न किंचित्प्रणमति । शठो मायावी । तथा नैष्कृ[नैकृ]तिकः निकृतिः परोपतापनं प्रयोजनं यस्य । अलसो दार्ढ्यरहितः ; अत एव विषादी अवसादवान् । दीर्घसूत्रः आशुकार्येऽपि वस्तुनि चिरकारी । एवंविधं कर्तृत्वं प्रमादमोहादिदोषकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वादत्यन्तहेयमेवेति । कर्तृकर्मणोः पृथक् त्रैविध्यप्रतिपादनं विस्पष्टार्थम् । यत प्राय एकतरत्रैव त्रैविध्यं भवतीत्युक्तम् ॥

अथ बुद्धिधृत्योरेवमेव त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

---

१. IO सूत्री
२. BS' adds उच्यते
३. IO मलविवेकवान
४. IO मायार्वधिया नैकृतिकः
५. BN' दाक्षिण्यरहितः
६. IO omits अतः
७. BN' विषादवान्
८. BN' पृथग्वैविध्य
९. IO भवत्युक्तम्
BS' भवत्युक्तं

बुद्धिर्बोद्धव्यवस्तुसाधनं करणम्। धृतिरवष्टम्भः। कार्ये ज्ञेये वार्थे सिद्धिपर्यन्तं स्थैर्यम्। तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्त्वादिगुणापेक्षया त्रिविधं भेदं साकल्येन विविक्ततया चाभिधीयमानं[2] शृणु ॥

तत्रोद्देशक्रमेण बुद्धेस्त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकं भेदं तावदाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च यां बुद्धिर्वेद सा सात्त्विकी मता ॥ ३० ॥

सा[3] सात्त्विकी सत्त्वगुणसमुद्भूता बुद्धिः[4][5] मतिः। कासौ? यां[6] प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च वेद जानाति[7][8]; स्वर्गापवर्गफले शास्त्रचोदिते कर्मणी प्रवृत्तिनिवृत्ति-शब्देनोच्येते। यदुक्तम्—

"प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेष्वभिधीयते।
निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मार्गिकदेशिकैः[9] ॥"

अन्यत्रापि[10]

"प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च द्विविधं कर्म दैशिकम्।
इह चामुत्र चै[11] काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपस्यैसते[12] ॥" इति।

---

१. BN[1] कारणं
२. All except BN[1] add च
३. IO या वेत्ति बुद्धिः सा
४. BN[1] omits सा
५. BS[1] omits बुद्धिः मतिः
६. BS[1] मा
७. IO यथा
८. BN[1] जानाति
९. BS[1] दैशिकः
१०. BN[1] adds च
११. IO वै काम्यं
BN[1] चाकाम्यं
१२. BN[1] उपक्रम्यते

तथा कर्याकार्ये शास्त्रीयविधिनिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्ये वस्तुनी या जानाति, तथा भयाभये, भय ससारदु खन साध्वसम्, अभयम् अपवर्गसमुद्भव सर्वनत्रास विरहम्, तथा बन्ध ससारम्, मोक्षमपवर्गम्, हेयतयोपादेयतया च स्वरूपतो जानाति सा सात्त्विकी बुद्धिरिति ॥

ननु ज्ञान बुद्धिरित्यनर्थान्तरम्। "सर्वभूतेषु येनैकम्" इत्यादिना सात्त्विक ज्ञानलक्षणेनैव सात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तम्। तदधुना किमिति पुनरुच्यते इत्यत्रोच्यते—सत्य ज्ञानबुद्धयोर्नास्ति कैश्चिद्विशेष, किंतु पूर्व ज्ञानज्ञेयज्ञातृलक्षणस्य त्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेन प्रतिपादनप्रसङ्गात् सङ्क्षेपेण सात्त्विकज्ञानलक्षणमुक्तम्। अधुना तु धृतिसाहित्येन तस्यैव बुद्धिशब्दप्रतिपादितस्य विस्तरतो लक्षणमुक्तम्। न हि पूर्व धृत्यादिवेदन ज्ञानसम्बन्धित्वेन प्रतिपादितम्, अधुना तु प्रतिपादितम्—इति न पौनरुक्त्यदोषश्चोदनीय। यदि वा पूर्वमारूढयोगिसम्बद्धस्य ज्ञानस्य लक्षणमुक्तम्, अधुना त्वारुरुक्षुसम्बद्धस्य। एवमपि न पौनरुक्त्यम् ॥

अथ राजसी—

यया धर्ममधर्म च कार्य चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

---

१ BN¹ शास्त्रीय प्रति
२ BN सात्त्विकगुणलक्षणैव
IO सात्त्विकज्ञानलक्षणैव
३ BN omits कश्चित्
४ IO omits प्रतिपाद शब्द
This passage is found in the margin in BS²
५ BN¹ बुद्धि
६ IO omits न हि पादितम्
७ BS² The verse is written in the margin
८ BN सा राजसी मता

राजसी रजोगुणसमुद्भवा बुद्धिः, यया हेतुभूतया ज्ञाता क्षेत्रज्ञः पुरुषो धर्माधर्मादीनुपादेयान् हेयांश्च पदार्थानयथावन्निश्चयाभावादसम्यग्वेत्ति । धर्माधर्मावदृष्टविषयौ सदाचारदुराचारौ; कार्याकार्ये तु दृष्टविषये इति न पौनरुक्त्यम् । अथवा धर्माधर्मशब्दौ लक्षणया फलविपर्यावुक्तौ; कार्याकार्यशब्दौ तु तन्निमित्तकर्मविवक्षया उक्तौ । एवमपि न पौनरुक्त्यम् । एषापि संशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात् संसारविषया ॥

अथ तामसी—

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा तामसी मता ॥ ३२ ॥

तामसी तमोगुणहेतुका बुद्धिर्या धर्माधर्मादीनदृष्टविषयान् सर्वार्थांश्च दृष्टविषयान् तमसा हेतुना वृता सती विपर्ययेण जानाति, सैषा मिथ्याज्ञानहेतुतमोगुणत्वान्निकृष्टा संसारविषयेति हेया ॥

अथ धृतिस्त्रिविधा । तत्र सात्त्विकी तावत्—

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा सात्त्विकी मता ॥ ३३ ॥

१ BN¹ गुणप्रभवा
२ IO omits कार्या
३. IO विपयावुक्तौ
४. IO एषा हेया संशया
BN¹ एषा या संशया
५. IO गुणभावत्वात्
६. IO मन्यते
७. IO धर्माधर्मान्
८. IO and BN¹ दृष्ट
९. BN¹ हेतुपरमतमो
१०. IO सा पार्थ सात्त्विकी

सा सात्त्विकी पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणात्मिका धृतिः। कासौ? यथा योगी मनः-प्रभृतीन् धारयति। कीदृश्या? परमात्मविषयेन योगेन समाधिना सह अव्यभि-चारिण्या नित्यमव्यतिरिक्तया; योगी हि[2] मनोऽन्तःकरणं[3] प्राणमाभ्यन्तरं मारुतं तत्तत्क्रियाभेदात् नानासंज्ञम्; इन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि योगार्थमेवं[4] धारयति। तत्रात्मसमाधिविषयोऽवष्टम्भः स्थैर्यमेव[5] कारणमित्यर्थः। एषा तत्त्वज्ञानहेतु[6]विशुद्ध-सत्त्वगुणसमुद्भूतत्वात् अपवर्गफलत्वे सत्युपादेया॥

अथ राजसी—

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥ ३४॥

रजोगुणजा धृतिः[7], यया साधनभूतया संसारी पुरुषः प्रसङ्गेनोक्तलक्षणेन फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखात्मककर्मफललिप्सुः धर्मादीन् धारयते[8] उद्वहति। न त्वपवर्गो धर्मः[9] शास्त्रचोदितसमाचारः, तत्फलं सुखं कामोऽर्थो[10] धनम्। त्रिवर्गमात्र-निबद्धधृतयो हि संसारिणः पुरुषाः[11]; तदेषा धृतिर्हेयैव॥

---

१. BN[1] महा
२. IO omits हि
३. IO करणे
४. IO एवं
५. IO and BS[2]. विषये स्थैर्यमेव
६. IO and BN[1] omits हेतु
७. IO धृतिः
८. IO and BS[2] धारयति
९. BN[1] अपवर्गधर्मः
१०. IO कामुको त्रिवर्ग
११. IO संसारिपुरुषाः

अथ तामसी—

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी स्मृता ॥ ३५ ॥

सा तामसी तमोगुणजा धृतिः, यया हेतुभूतया दुर्मेधा विपर्ययप्रत्ययरूपत्वात् दुष्टा मेधा प्रज्ञा यस्य स तादृशः सन् पुरुषः स्वप्नादीन् दोषान् न विमुञ्चति तन्मय एव नित्यमास्त इत्यर्थः । स्वप्नः निद्रा तमःकार्यम् । भयम् इष्टविषयविनाशाशङ्कया त्रासः । शोको नष्टानुशोचनम् । विषादम् अनुत्साहम् । मदं चित्तोद्रेकम् । मूढः किल तानेव नित्यमुद्वहन्नास्ते, तत एषा निकृष्टा धृतिस्त्याज्यैव ॥

अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

गतार्थमेतत् ॥

अथ त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकत्वं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह—

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च नियच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदात्वे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

---

१. IO omits यस्य
२. All except IO स्वप्ने
३. BN[1] त्रासशोकौ
४. All except IO add एषा
५. IO and BN[1] शृणु मे त्रिविधं
६. BS[1] नियच्छति
७. BN[1] यत्तदाग्रे

तत्सात्त्विकं विशुद्धसत्त्वहेतुकं सुखमानन्दं विद्धि जानीहि। कीदृशम्?[2] आत्मबुद्धिप्रसादजम्। आत्मा ब्रह्मस्वरूपं परं तत्त्वम्, तदालम्बना बुद्धिः परा प्रज्ञा, तस्याः प्रसादो नैर्मल्यम्, यदपेक्षया विशुद्धमपि सत्त्वं मलिनत्वात्परिहार्यमेव, तत-स्तथाविधाद्बुद्धिप्रसादाज्जातमुद्भूतम्। किं तत्?[5] यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासान्नित्यानु-शीलनाद्योगी[6] रमते रतिं भावयति, न तूद्विजते। विषयभोगात्मकस्य हि सुखस्याभ्यासो विशेषाकाङ्क्षया तत्रोद्वेगं जनयति। समाधिजं तु सुखं रतिमेवा-वहति। यत्र च सुखेऽनुभूयमाने सर्वदुःखानामन्तं समाप्तिमभावं नियच्छति, नितरां प्राप्नोति, अन्यस्मिन् हि सुखेऽनुभूयमाने क्षणान्तरे तदेव दुःखं सम्पद्यते[9]। कुतः सर्वदुःखानामन्तः? यच्च सुखं तदात्वे साध्यमानावस्थायां चित्तसमाधान-लक्षणक्लेशरूपत्वाद्विषतुल्यम्, परिणामे तु सिद्ध्यवस्थायाममृतोपमं निरुपमास्वाद-मित्यर्थः, बाह्यसुखस्यैतदेव विपरीतं वक्ष्यति[11]। तदेतद्विशुद्धनिरतिशयनिरु-परास्वादरूपं समाधिप्रज्ञाप्रभवं योगिविषयं सुखमुपादेयम्॥

अथ राजसम्—

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तद्राजसमिति स्मृतम्॥ ३८॥

---

१ IO शुभ
२ IO प्रसादं
३. IO विधबुद्धि
४ BN दनाज्जात
५. IO omits किं तत्
६ IO योग
७ IO अभ्यासो
८ BS and BN[1] add तदेव
९ IO समापद्यते
१० IO चित्तसमाधानविशेषाधानलक्षण
११ BN[1] वक्ष्यामि
१२. BN[1] आये

तद्राजसं रजोगुणसंभवं सुखम्। किं तत्? यदिष्टेन विषयेणानित्येन शब्दादिनेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः संयोगात्सम्बन्धात्तदात्वे[२] साध्यमानावस्थायाममृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविशेषहेतुत्वात् सुधारसतुल्यम्, परिणामे[३] सिद्धयवस्थायां विषोपमं तत्कालमेव द्वेष्यत्वात्। यदि चानुभूयमानावस्था तदात्वम्; तदा विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं सर्वं मधुरमेव; परिणामस्तु तत्क्रियाकावस्था; तस्मिन् सर्वमेव विषयसुखपरिणामं किंचिद्भवितुमर्हति; एतद्दुःखकारणं रजोगुणत्वाद् दुःखैकफलं[६] हेयमेव ॥

अथ तामसम्—

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

तत्तामसं तमोगुणनिमित्तकं सुखम्। किं तत्? यदग्रेऽनुभूयमानावस्थायां चानुबन्धे परिणामवेलायां सुखबुद्ध्या गृहीतं मोहनं वैचित्र्यकारि, यतो निद्राप्रभवम्। तमसो हि[१०] निद्राप्रमादालस्यादि कार्यम्। तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमः। मोहावस्था आलस्यम् अदाक्ष्यम्। प्रमादः कार्येष्वनवहितत्वम्। एतानि ह्यनुभूयमानान्यपि मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहकान्येव; न ह्येषां ज्ञानादिफलं भवति। अज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानफलं सुखमत्यन्तहेयमेव ॥

---

१. BN[1] समुद्भवं
२. BN[1] आद्ये
३. IO omits अमृतो....सिद्धयवस्थायां This passage is found in the margin in BS[1].
४. BN[1] adds सु
५. IO omits तत्काल....मर्हति
६. IO adds सुखं
७. IO सदा
८. IO णामावस्थायां
९. IO वैचित्र्यं कारयतः निद्रा-
१०. IO omits हि
११. IO आलस्यं मन्दाक्षं प्रमा- BN[1] and BS[1] आलस्यमदालक्ष्यं

एवं ज्ञानादीनां सुखान्तानां केषांचिदेव भावानां प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्य-मुक्त्वा, सर्वत्र सर्वप्रमातृविषयाणां सर्वभावानां सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं व्यव-स्थितमिति सङ्ग्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

व्यक्तार्थः श्लोकः । किंतु दिवीति[3] फलभूम्युपलक्षणार्थम् । पृथिव्यामिति कर्मभूम्युपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ॥

इदानीं षोडशभिरध्यायैर्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावगतेषु तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसन्यासयोः प्रागुक्तयोः सम्यक्स्वरूपज्ञाने जातसन्देहमर्जुनं प्रति तयोस्तत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गेन त्यागिनामत्यागिनां च विविक्त-स्वरूपाभिव्यञ्जकं ज्ञानादीनां गुणभेदेकृतं त्रैविध्यमभिधाय अध्यायप्रकान्तं प्रकृत-मर्थमनुबध्नाति । एवं कर्मणां फलत्यागपूर्वकत्वेनानुष्ठितानामपवर्गफलत्वमुक्तम् ॥

१ IO सुखादीनां
२ IO omits प्राधान्य ... भावानां
This passage is found in the margin in BS[2]
३ All except IO दिवीत्यादि
४ IO and BN[1] omit पृथिव्या ... णार्थं
५ IO अवगतेन
६. IO omits प्रागुक्तयो
BS[2] notes the word in the margin.
७. IO तत्त्व प्रतिसाधन
८ IO omits अत्यागिनां
९ IO विविधस्वरूप
१० IO omits भेद
११ IO and BS[2] एवं
१२ BS and BS[2] फल त्याग
१३ IO फलमुक्त

तानि कर्मशब्दमात्रेण सामान्यत प्रोक्तानि । विशेषत पुन कानीत्या-काङ्क्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपादनं प्रस्तौति—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

इह चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्वयान्विनप्रकारस्वभावसमुत्थैर्गुणै-र्धर्मैः कर्माणि शास्त्रचोदिता क्रियाविशेषा समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि प्रतिवर्णं साधारणासाधारणविभागेन पृथक्कृतानि परमेश्वरेणैवैतेन कर्त्रा, येन स्वेच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विशुद्धस्वभावमात्राव्यतिरिक्तस्वरूपमपि नाना-भावमेवाभासाय चित्तं जगत्क्रीडनैकनिर्माणमिदमारचयता वर्णविभाग परिकल्पित । तथा च भवतैव प्राक् प्रदर्शितम्—

"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश ।
तस्य कर्तारमपि मा विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥"

तथा—

"महर्षय सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषा लोके इमा प्रजा ॥"

---

१ IO शास्त्र
२ IO इह
३ BN' समयतया द्वि प्र-
४ IO omits this word
५ IO omits असाधारण
६ IO omits कर्ता येन
७ BN' भासरचितं
८ IO क्रीडनसमिद
९ IO प्राग्दर्शितम्
१० IO इत्यकर्तारमपि मां विद्धि कर्तार-मव्ययम्
११ IO and BN' लोकेरा

इति । अत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहेतुकत्वं वर्णविभागे[1] प्रतिपादितम् । अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकाः प्रजापतयो ये उक्ताः, तेषामीश्वरसर्ग-विवक्षया महाकल्पप्रारम्भे परमेश्वरेच्छामात्रेण तद्भावाभिन्नस्वरूपाणामेव चतुर्धा सर्गोऽवभासितः,[2] यतश्चतुर्वर्णरूपा प्रजेयमुदपादीति दशमे व्याख्यातप्रायम्[3] । इह तु वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनोदितम्; तदयमत्रापरविभागो विवक्षितः[4]—यदी-श्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः सपत्नीकाः प्रविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यप-देशभाजः सृष्टाः[5], तेषामेकेन युग्मेन ब्राह्मणः[6] सर्ग उत्पादितः; अन्यैः क्षत्रियादि-सर्गाः;[7] एवं क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागे स्थिते[8] योऽविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्म-णेन ब्राह्मण्यां जातः स ब्राह्मणः, एवं क्षत्रियादयः। तदित्थमेभिः प्रजापतिभिर्या सृष्टिः कृता सानुलोम्येन प्रातिलोम्येन[9] च संकीर्यमाणा आनन्त्यं भजते । तत्र ब्राह्म-णेन क्षत्रियायां वैश्यायां[10] शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उच्यन्ते । एवं क्षत्रियेण वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः, वैश्येन शूद्रायामुत्पन्नः सर्व एवानुलोमजा धर्म्याः । ये तु विपर्ययेण क्षत्रियेण ब्राह्मण्याम्, वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्योः, शूद्रेण वैश्यक्षत्रिया-ब्राह्मणीषु उत्पादिताः ते प्रातिलोमजा[11] अधर्म्याः । एवमनुलोमप्रतिलोमजानामपि साङ्कर्ये सत्यानन्त्यं प्रजायाः । ये त्वविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां

१. IO भागप्रति
BS¹ and BS² भागेऽस्य प्रति

२. IO Space for four letters is seen here.
BS². Space for nine letters is seen here.

३. IO उपपादितेति

४. IO अत्र वर्णविभागो
BN¹ अत्रावगतो विवक्षितः

५. BN¹ स्पष्टाः

६. BN¹ ब्रह्मणः

७. IO and BN¹ omit क्षत्रिया... एवं

८. IO स्थितो

९. BS² प्रति

१०. IO omits वैश्याया

११. IO and BS² प्राति

श्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठाने[1] विहिताधिकारस्य तदनुष्ठानोपयोगिनीतिकर्तव्यताविज्ञान-हेतु[3]शास्त्रैकदेशाध्ययने दत्त एवावकाशः, तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः।[2] दानं च तद्वत्सर्वसाधारणमेव। एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शूद्रस्य भगवता परमर्षिणा परमप्रमाणभूतेन स्ववचसैव कृतोऽवकाशः, यश्चतुर्वर्गोपदेशमयं स्वेतिहासं महा-भारताख्यमुद्दिश्योक्तवान्—

"श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" इति।

एवमेतानि साधारणान्यध्ययनादीनि त्रीणि कर्माणि। ब्राह्मणस्याध्यापनया-जनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीण्यसाधारणानि। तान्येव कर्माणि वर्णात्मकस्वभाव-जानि पूर्वमेव दैवसर्गसम्बन्धित्वेन निर्दिष्टानि शमादीनि। एवं साधारणान्यपि दैवसम्बन्धीन्येव किमित्यनेनोक्तानि? दैवासुरसर्गभेदो हि चतुर्वर्णसाधारणः; तत्स्वभावजाश्च गुणा तथैव साधारणाः; एष एव च गुणविभागो विवक्षित इत्यत्रोच्यते। सर्वमेतद्यथोक्तमुपपन्नम्। किंतु प्रसिद्धत्वात् वर्णात्मकस्वभावजानि सात्त्विकानि शमादीनि प्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन्। वर्णकर्मणामपवर्ग

१. BN' क्रियमाणमनु
२. IO omits इति
३. BN' हेतुं
४. IO adds अपि
५. IO मग्रमिति हासं
६. IO श्रावयत्
७. All except IO add ह
८. IO adds तु
९. All except IO add तु
१०. BN' संबन्धत्वेन
११. IO and BS' एव
१२. BN' ब्राह्मण
१३. IO न्धित्वेन
१४. IO ब्राह्मणवर्णस्वभाव
१५. IO adds उक्तानि

साधनत्वेन विवक्षितत्वादुत्तरेषां क्षत्रियादीनां वर्णात्मकस्वभावजान्येव प्रायेण कर्माणि निर्देक्ष्यति। दैवसर्गात्मकस्वभावजानां साधारणानां शमादीनां ब्राह्मणसम्बन्धित्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह कतिपयानामेव निर्देशः कृतः; साकल्येन तु "अमानित्वमदम्भित्वम्" इत्यादिना। तथा—"अभयं सत्त्वसंशुद्धिः" इत्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ॥

अथात्र क्षत्रियाणां वर्णात्मकस्वभावजानि कर्माण्याह—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

क्षात्रं क्षत्रियवर्णस्येदं स्वभावजं परमेश्वरनियमिततादृक्प्रकृतिसमुत्थं कर्म व्यापारः; किं तत्? शौर्यं शूरभावः पराक्रमः। तेजः स्वभावत एव पराभिभवनसमर्थमोजः। धृतिः स्वभावकर्मणि दृढोऽवष्टम्भः। दाक्ष्यं दक्षता चातुर्यम्; तथा सङ्ग्रामे पराङ्मुखत्वाभावो निर्भयत्वमित्यर्थः। दानमर्थिनां त्यागः। अप्रत्याख्यानहेतुरीश्वरभावः प्रभुत्वं पराधीनत्वासहिष्णुतेति ॥

अथैवंविधं वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह—

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।

---

१. IO साधारणत्वेन
२. IO निर्मोक्षति
३. IO न्धित्वेन
४. IO नानामपर्वमात्र
५. IO साकल्येन शमादिसत्त्वगुणे तथा
६. BN[1] इत्यादि। तत्र
७. IO and BS[1] धृति
८. IO पराधीनासहि
९. All except BN[1] कर्माह
१०. BS[1] and BS[2] वैश्यं

कृषिः व्रीह्यादिवापनहेतुः फलादिविलेखनम्; गोरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावो गोरक्ष्यम्, पाशुपाल्यम्, गोशब्देन पश्वन्तराणामपि परिग्रहात्। द्रव्येण द्रव्यान्तरं क्रीणाति, क्रीणंश्च यो जीवति स वणिक्; तस्य भावो वाणिज्यम्; एतद्धर्मात्मकस्वभावजं वैश्यकर्म ॥

पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

पर्युत्थानं वर्णत्रयस्य पूर्वस्य शुश्रूषा; तद्रूपं कर्म पूर्ववच्छूद्रस्य स्वभावसमुत्थं कर्मेति ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कर्मप्रविभागं प्रतिपाद्य स्वकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणविवक्षितफलप्रतिपादनार्थमाह—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यथाप्रतिपादितविभागेन स्वे स्वे निजे निजे शास्त्रचोदिते कर्मण्यभिरतः आभिमुख्येन सक्तो नरः पुरुषः चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापत्तिरूपामपवर्गलक्षणां सिद्धिं सम्यक् फलनिष्पत्तिं लभते अधिगच्छति, न स्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणैव

१. BS¹ and BS² कृषीन्
२. IO वापभूहलादिविलेखनं
BN¹ वापनहेतोः भूहलादि
३. BS¹ and BS² गोरक्षं
४. IO पशु
५. IO adds पूर्वस्य
६. IO कर्मविभागं
७. IO omits स्वे स्वे
८. IO omits न स्वभाव...गच्छति. The passage is found in the margin in BS¹.

संसिद्धिमधिगच्छति ; किंतु यथा येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरत संसिद्धिमेता लभते, तदभिधीयमानं वस्त्ववधारय ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमेनार्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतो यस्मात्प्रतिपादितात् भूतस्वभावादेकस्मात्परमकारणात् भूताना चराचराणा प्रवृत्तिर्यथास्वं प्रविभक्तो व्यापार, येन च तथाप्रविभक्तव्यापार विश्वं समस्तं जगदिदं तत विस्तारितम्, इच्छामात्रेणेत्थमवभासितम्, तमेव परमेश्वरं परमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणार्च्य आ समन्ता दर्चयित्वा परितोष्य, मानव कर्मभूमिजन्मा क्रियास्वधिकृत चातुर्वर्णिको मैनुष्य सिद्धिं साध्यलक्षणा फलनिष्पत्तिं लभते । किमुक्तं भवति ? यथोक्त परमात्मस्वरूपानुसरणनित्यनिर्विघ्न्याव्यवहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णानाममानित्वाभयत्वादिगुणाभिव्यञ्जितदैवसर्गजन्मनामसङ्करेण स्वं स्वं कर्मानुतिष्ठता परसिद्धिप्राप्तिरिति ॥

अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्ता स्मारयितुमाह—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ४७ ॥

---

१. IO तदभिधेयमाने
२. All except IO तमभ्यर्च्य
३. IO अस्मात्
४. BN' पादितात्कृत
५. IO प्रतिभोक्ष्या [?]पदेशः येन
६. BS' and BS' कर्मणाभ्यर्च्य
७. BN' स नष्ट- instead of मनुष्य
८. IO नित्यविश्वा
९. IO अनुष्ठितवतां
BN' अनुतिष्ठतो

यो यस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्वो आत्मीयो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः स विगुणोऽपि, मुख्यकर्मानुष्ठानसामर्थ्यादिनानुकल्पादिनानुष्ठितः सन् विगतस्वगुणः असंपूर्णस्वाङ्गोऽपि श्रेयान् प्रशस्यतरः। कस्य सकाशात्? परधर्मात्, वर्णान्तराचारात्। कीदृशात्? स्वनुष्ठितात्; सुष्ठु सर्वाङ्गसंपूर्णतयानुष्ठितादाचरितात्। कुत एवम्? यतः स्वधर्मे आत्मीयाचारे युद्धादावनुष्ठीयमाने अवश्यं निधनं विनाशोऽपि प्रशस्यम्; कस्य सकाशात्? परधर्मोदयात्। क्षत्रियादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्मणादिवर्णान्तराचारानुष्ठानात् य उदयः सुखादिलक्षणप्राप्तिः, तस्मात्तादृशात्। किमनेनोक्तं भवति? इह द्वये शास्त्रकर्मानुष्ठाने अधिकृताः—एके रजःसंकीर्णसत्त्वप्रधानचित्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः; अपरे तु विशुद्धसत्त्वप्रधाना यथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः। तेषामुभयेषामपि दैवसर्गभाजां स्वधर्मानुष्ठानादेव उभयरूपतया सिद्धिरुपपन्ना, न तु परधर्मानुष्ठानात्; यतः परेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः श्रूयते, परधर्मस्थानां तु प्रत्यवायः श्रूयते, इतरेषां स्वधर्मनिष्ठत्वे सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यसम्पत्तिः, परधर्मनिष्ठत्वे तु[२] ज्ञानकालुष्यमेव संपद्यते। यतः शास्त्रचोदितैस्य प्रबन्धप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मण-

---

१. IO वर्णशास्त्र
२. BS¹ and BS² [illegible]
३. BS¹ and BS² कल्पानु-
४. IO omits सुष्ठु...ष्ठितात्
५. BS² युद्धादौ
६. IO अध्ययनाद्यात्मक
७. IO कृतः एके
८. IO and BN¹ read अपरे...नुष्ठायिनः after ष्ठाना-देव
९. IO उभयथा सिद्धिः
१०. BN² प्राप्तिः
११. IO स्वधर्मानि
१२. BN¹ omits तु
१३. IO चोदितप्रबन्ध

स्त्यागः परकर्मणश्चोपादानं द्वेषं रागं च विना न संभवति । तत्सन्निधौ च कीदृशम्? सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यम् । इत्थं दैवसर्गयोगित्वादपवर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथास्वमसङ्करेणानुष्ठातव्यं स्वकर्म ; कथंचन न त्याज्यम् ; न हि कर्मत्यागमात्रसाध्या अपवर्गप्राप्तिः ; सा हि ज्ञानादेव सिद्धयति ; ज्ञानं च दैवसर्गाद्यव्यभिचारितयोक्तम् । तच्च—"अमानित्वमदम्भित्वम्" इत्यादिना त्रयोदशे साकल्येन प्रतिपाद्य, षोडशारम्भे "अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः" इत्यादौ दैवगुणसामग्रीकथने प्रथममेवानूदितम् ; तच्च सर्ववर्णसाधारणम्, दैवसर्गादिभेदस्य तथारूपत्वात् ; वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभागस्य प्रबन्धेन पृथङ् निर्देशात् ; यदि हि द्विजातय एव वर्णा दैवसर्गः शूद्रवर्णश्चासुर इति स्यात्, तद्वर्णमुखेन सर्गभेदमुखेन वा कर्मविभागाद्यभिधीयते ; न चैतदुपपद्यते ; सर्गभेदस्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् ; तथा च ब्राह्मणादयोऽपि दम्भदर्पाद्यासुरसर्गगुणयोगिनो दृश्यन्ते ; शूद्रा अप्यदम्भित्वादिदैवसर्गयोगिनो दृश्यन्ते ; तस्माद्दैवसर्गभाजां सर्ववर्णानां यथोक्तापवर्गफलसाधनभूतं ज्ञानं साधारणमेव ; कर्म तु प्रविभक्तम् ॥

---

१. IO संभवतः
२. IO स्वर्ग
३. IO ज्ञानदैवसर्गादिव्यभि
४. IO अदाम्भित्व
५. BN¹ प्रयोदशेन
६. IO शुद्धिज्ञान
७. BN¹ सर्गाः
८. IO कर्मप्रविभागाद्यभि-
९. IO omits सर्ववर्ण
१०. IO omits गुण
११. IO and BN¹ दैवसर्गगुणयोगिनो
१२. IO यथाऽपवर्ग

यच्च ज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानमपवर्गहेतुः संपद्यत इति, न तस्य कस्यांचिद-वस्थायां त्याग उपपद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्णात्मकस्वभावप्रतिबद्धं स्वाध्याययजनादिकर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतया-नुतिष्ठन् किल्बिषं संसारबन्धनलक्षणं पापं न लभते ; त्यजंस्तु सैवकर्मदुर्वार-रागद्वेषाद्युत्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यसकृत्प्रतिपादितम् । अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्व-रेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मकस्वभावजातं विगुणमपि नैकर्म त्याज्यमेव ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतौः ॥ ४८१ ॥

यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवाव्याभिचारिणा दोषेण मलेना-वृताः, ततश्च प्रबन्धप्रवृत्तशास्त्रचोदितकर्मत्यागलक्षणैः प्रारम्भो दोषेणाज्ञानरूपेणा-वृत एव । अज्ञानविविक्तं तु तथथोक्तफलसाधनं स्यात्, यावता तत्र एवाज्ञानम् ॥

यथा त्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफलभाग्भवति, तथा प्रतिपादयितुमाह—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९३ ॥

---

१. IO omits सर्व
२. All except IO कर्म न
३. IO वृत:
४. IO and BN[1] लक्षणोऽप्यारम्भः

सर्वत्र सर्वस्मिन् विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमाने एवासक्तबुद्धि पूर्वव्याख्यातसङ्गदोषरहितमति ; तथा निषिद्धात्कर्मणो जितात्मा, निगृहीतान्तःकरण, तथा विगतस्पृह, सर्वत्र सततसुसम्पूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादनित्यात् स्वर्गसुखादेर्विगता व्यावृत्ता स्पृहा अभिलाषो यस्य स तादृश । परमा प्रकृष्टा दोषरहिता नैष्कर्म्यसिद्धिं–समधिगच्छति सम्यग्लभते, सर्वकर्मत्यागित्वफलं परमात्मसमापत्तिलक्षणं प्राप्नोति । केन? संन्यासेन, व्याख्यातस्वरूपेण फलाभिसन्धित्यागात्मना, न तु कर्मत्यागात्मना ॥

इत्थं येन ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव व्यक्तं भवति, तस्य क्रमेण परं प्रकर्षं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तदाप्नोति निबोध मे ।
समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०॥

उपायभूतस्य ज्ञानस्य परा निरुत्तरा निष्ठा प्रान्तभूमि, यत परं ज्ञेयं न संभवतीत्यर्थ, तदुभयमपि कथ्यमानमवधारय । एवंविधो ब्रह्म प्राप्नोतीति[6] ॥

पूर्वं तत्प्रकारमाह—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१॥

१. BS[1] omits जितात्मा
२. IO अनित्यस्वर्ग
३. IO omits विगता
४. BS[1] and BS[2] व्यर्थ
५. IO adds य.
६. IO omits इति
७. All except DN[1] तावत्प्रकारं

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

एवंविधो [1]योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय परमात्मसमापत्तये कल्पते, समर्थो भवति[2] । कीदृश ? प्रथम तावद्दैवसर्गयोगित्वात् सहजया विशुद्धया प्रक्षीणरजस्तमस्कत्वाद्विशुद्धसत्त्वैकमय्या निर्मलया[3] बुद्ध्या प्रज्ञया युक्त , स हि परमसिद्धिसाधनभूतधर्मग्रामाग्रणी सहजो गुणो योगिन । अत[4] एव तस्मिन् सति धृत्या पूर्वोक्तलक्षणया सात्त्विक्या दृढावष्टम्भलक्षणया[5] उत्साहशक्त्यात्मानमन्त करण नियम्य वशे व्यवस्थाप्य तद्वशाच्छब्दादीनिष्टान्विषयान् शास्त्रनिषिद्धान्[6] त्यक्त्वा सर्वात्मना परिहृत्य, शास्त्रविहितेषु च विषयेषु त्याज्येषु[7] सङ्गमूलौ रागद्वेषौ तदुपादानाशानहेतू मलक्लेशौ व्युदस्य फलाभिसन्धानाभावात् विक्षिप्य तिरस्कृत्य । एवं पूर्वं मुख्य[8] परिकरबन्ध कृत्वा विविक्तसेवी समाधिव्युत्थानहेतुचेतनाचेतनभावरहितो देशो[9] विविक्त , त सेवितु शील यस्य स तथाविध । तथा[10] लघ्वाशी लघुप्रमाणैर्मन[11] वृत्तिसमवस्थाकारणभूतैर्मात्र[12] कालावहितत्वादिगुण-

---

१ BS[1] and BS[2] भवेद्योगी
 IO भावाद्योगी
२ All except IO add इति
३. BS[1] and BS[2] निर्मलतया
४. IO and BN[1] omits अत
५. IO दृढावष्ट
 BN[1] दृष्यावष्ट
६ BN[1] omits शास्त्रनिषिद्धान्
७ IO and BN[1] अत्याज्येषु
८. IO एव पूर्वं मुख्य
९ IO omits देश
१० IO omits तथा
११ IO प्रमाण मनोवृत्ति
 BN[1] प्रमाणमनोवृत्ति
१२. IO भूत मात्राकालावहित

परिशुद्धमल्पमशितुं शीलं यस्य स तथा[1]; यतानि गृहीतान्यन्यविषयेभ्यः[2] प्रत्याहृतानि वाक्कायमानसानि वचनशरीरान्तःकरणानि येन स तथाविधः । इत्थंभूतश्च सततं नित्यं ध्यानयोगपरः ध्यानेन परतत्त्वात्मकोपेयवस्तुचिन्तनेन यो योगः सम्बन्धः, तन्निष्ठः; एवंविधगुणसामग्र्या वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णत्वं सत्त्वगुणविषयं[3] वितृष्णत्वं[4] च समुपाश्रितैः[5] सम्यगास्थितः । तथा सति एतान् दोषान् विमुच्य । कान्[6]? अहंकारं तावत् अनात्मनि शरीरादावात्मप्रत्ययं सर्वदोषाधिराजम्; तथा बलं शक्याशक्यविवेकपरिहारेण कार्येषु[7] हठम्; तथा दर्पं स्वल्पस्यापि सिद्धिलेशस्योपलब्धेश्चित्तोद्रेकम्; तथा कामं रागनिमित्तकम् इष्टेषु विषयेषु संकल्पम्; तथा क्रोधं द्वेषनिमित्तकं चित्तेन्द्रियक्षोभम्; तथा परिग्रहं देहदारदारकद्रविणादिषु सर्वस्वबुद्ध्या स्वीकारम्; अत एव परिग्रहत्यागान्निर्ममः ममकारलक्षणाद्बन्धान्निष्क्रान्तः; ततश्च नित्यनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणत्वाच्छान्तो विगतसकलविकल्पक्षोभः । इत्थंभूतो ब्रह्मभूयाय कल्पते, नानेवंविधः ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न हृष्यति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

एवमनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नः निर्विशेषतयैव प्रसन्नात्मा विगतद्वैतप्रत्यय[8]संकल्पत्वात् प्रसन्न स्वाभाविकशुद्धियुक्तः आत्मा स्वभावो

---

१. BN¹ तथा नियही
२. IO and BN¹ विषयात
३. IO विषया गुण
४. IO वितृष्णत्वे
५. BN¹ समुपास्थितः
६. All except IO कं
७. IO कार्येष्वकृतं ।
८. BN² प्रत्ययकलङ्क

यस्य स तथाविधः सन्न शोचति। नित्याविनश्वरस्वात्मनयै[1]विश्रामत्वात् कस्यचिदपि भावस्य स्वत्वेनापरिग्रहात् तदभावेन परिदेव्यैते[2]; नाप्यनेनैव न्यायेन कैश्चित्[3]प्राप्ते हृष्यति, हर्षमनुभवति। एते हि सर्वे भावा मायोपहत[4]दृशां भावाभावभ्रान्ति-मुद्भावयन्तो हर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यन्ते, न तु सर्वसाम्यदर्शिनो योगिन इत्यर्थः। तथा ज्ञानस्य[5] परां काष्ठां[6] निरतिशयां चतुर्थीं काष्ठां ज्ञानलक्षणां[7] मद्भक्तिं मत्स्वरूपोपासां लभते माप्नोति। किमुक्तं भवति? परमार्था[8]द्वैतप्रतिपत्ति-लक्षणा या ज्ञानस्य परा निष्ठा सैव परा मद्भक्तिरिति; तथा चैनां स्तुवन्ति भक्तिमन्तः—

"मुक्तौ बहुविधा वादा विदुषां स[9] तु तत्त्ववित्।
यस्य[10] भक्तेः परा काष्ठा मुक्तिरित्यनुनिश्चयः[11]॥"

तथा च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां[12] तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥ ५५॥

---

१. BN' मयविश्वत्वात्
२. IO देवते
३. IO कस्मिंश्चिदपि प्राप्ते हृष्यति न हर्षं
४. BS' and BS' मायोपहत
५. BN' adds परां निष्ठां प्राप्ता इत्यर्थः।
६. IO निष्ठां
७. BN' प्राप्तज्ञान।
८. IO स्वाद्वैत
BN' स्वाद्वैतप्रत्ययलक्षणयाज्ञान
९. All except BN' सन्तु
१०. All except IO यस्त्वद्भक्तेः
११. IO इत्यन्तनिश्चयः
BN' इत्यात्तनिश्चयः
१२. BS' and BS' ततोऽसौ

एवंविधया निरुत्तरया ज्ञानरूपया[1] भक्त्या मा परमात्मानमेकं तत्त्वमभिजानाति, आत्मत्वेनाभिमुख्येन वेत्ति । कस्माज्जानाति ? तत्त्वत परमार्थतोऽद्वयचित्प्रकाशात्मको योऽहं मत्स्वरूप, यश्चास्मि[2] यो भजामि, तां परां सत्तां भजन् तादृक्स्वभावप्रत्ययवमर्शरूपया स्वशक्त्या नित्यमवियुक्तस्तिष्ठामि । अतत्त्वविदो हि नैवंविधमात्मत्वेन प्रत्यभिजानते, किंतु ते व्यतिरिक्तं परम वेद्य च मायावश विपर्यस्तज्ञानत्वात् जानन्ति, यथोक्तभक्तियुक्तस्त्वेवंविध मा सत्येन रूपेण ज्ञानचक्षुषा प्रत्यभिज्ञाय तत परं मय्येव विशति, अहमेव सपद्यते । एवंविधे हि मयि उपास्योपासकोपासाविकल्पहानात् ब्रह्मैव परं भूत्वा सिद्धार्थो भवतीत्यर्थः ॥

एषा च परा सिद्धिकाष्ठा क्रमप्राप्या, ततश्चैवंविधज्ञाननिष्ठोऽपि यो नियतशरीरसम्बन्ध तावदनतिक्रान्तो योगी भवति, तस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह–

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६२ ॥

सर्वाणि यज्ञदानादीनि[4] सदा नित्य कुर्वन्ननुतिष्ठन्नपि मद्व्यपाश्रय अहं सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपन्न आश्रयोऽवलम्बनं यस्य स तादृश सन्, मत्प्रसादात् मम परमात्मन स्वाभाविकात्प्रसादादानुकूल्यात् प्रत्यभिज्ञेयतामापन्नात् सतो हेतो शाश्वतं नित्यम्, अत एवाव्ययमक्षयं पद परब्रह्मस्वरूपं[5] स्थानं प्राप्नोति अधिगच्छति,

---

१. BN[1] ज्ञानस्वरूपया
२ BS[4] and BS[5] यथास्मि
३. BN[1] स्वरूप
४ BN[1] adds कर्माणि
५ BS[4] and BS[5] स्वरूप

यैत्राप्यैव वैश्वरूपेणात्मानमधिगच्छन्नियतदेहसम्बन्धलक्षणबन्धात्यन्तविनाशरूपां परां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं यथोक्तमुपदेशसर्वस्वं सम्यगवधार्य त्वमप्येवं समाचरेत्यर्जुनायोपदेष्टुमाह—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य भारत ।
बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७१ ॥

सततं नित्यमेव सर्वास्ववस्थासु मच्चित्तो मय्येकस्मिंस्तत्त्वे परब्रह्मणि चित्तमन्तःकरणं यस्य स तथाविधो भव, परमार्थतो मद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तरं न संभवत्येव । ततो व्यवहारभूमौ यैदपीदन्तया प्रतिपद्यसे, तत्तत्पूर्वप्रतिपादितोपपत्त्या परप्रकाशचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः । किं कृत्वा मच्चित्तो भव ? सर्वकर्माणि स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा मनसैव तैत्फलनिस्पृहेण मयि यथोक्तस्वरूपे परमात्मनि संन्यस्य तत्कर्ताभिमानत्यागेन निक्षिप्य । कथं चैतत्संपद्यत इत्याह—बुद्धियोगं समाश्रित्य । बुद्धिः यथाप्रतिपादितं ज्ञानम् ; तत्र योगः सततमव्युत्थानः समाधिः, तं समाश्रित्यालम्ब्य तन्निष्ठो भूत्वा, मच्चित्तो भवेति वाक्यार्थः ॥

ततश्च—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारं न मोक्ष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८१ ॥

---

१. BN[1] यत्राप्यैव
२. IO यदपि
३. IO and BN[1] सर्वाणि स्वक-
४. IO तत्फलानि निस्पृ-
५. IO and BS[3] दुःखानि

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतात् मच्चित्तो मदेकालम्बनमानसः सर्वदुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोक[1]मोहमूलानि बन्ध[2]कारणानि तरिष्यसि लङ्घयिष्यसि। अथैवमुपदिष्ट[3]स्त्वं यद्यहंकारं जात्याद्यभिमानावच्छिन्नशरीरा[4]द्यात्मप्रत्ययं न मोक्ष्यसि तद्विनङ्क्ष्यसि, पारमार्थिकस्वरू[5]पाप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव प्राप्स्यसि॥

न चैतत्[6]स्वाधीनं तवेत्याह—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्[7]त्वां नियोक्ष्यते॥ ५९॥

एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृत्वा[8]भिमानमाश्रित्य धर्म्यमवश्यकरणीयं युद्धं[9] न करिष्यामीति यन्मन्यसे बुद्ध्यसे, एष एवंविधस्ते व्यवसायो बुद्धि[10]निश्चयो मिथ्या निष्फल एव; यतः प्रकृतिः स्वभावः परमेश्वरेच्छानियमितयुद्धादिकर्तृ[11]कस्त्वां नियोक्ष्यते, वर्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते[12]॥

एतदेव स्फुटयितुमाह—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि सन्[13]॥ ६०॥

व्याख्यातमेवैतत्[14]॥

१. IO शोकभयमोहादीनि
२. BN¹ omits बन्ध
३. IO दिष्टस्त्वं
BN¹ दिष्टस्त्वं च
४. IO राध्यात्म
५. IO रूपप्रति
६. BS¹ and BS² न चेत् स्वा-
७. IO and BN¹ स्त्वा
८. IO and BN¹ कर्तृता
९. IO omits युद्धं...सायो
१०. IO बुद्धिनिश्चयो
११. IO कर्मकस्त्वां
१२. IO यिष्यति BN¹ यिष्ये
१३. BS¹ तत्
१४. IO एव तत्

किं बहुनोक्तेन? इममुपदेशसर्वस्व सिद्धान्ततया प्रतिपद्यस्वेत्यर्थ —

ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशे[२] वसतेऽर्जुन ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत ।
मत्प्रसादात्परा सिद्धिं[३] स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

एष प्रबन्धत पुन[४] पुन प्रतिपादित ईश्वर परमात्मा सर्वभूताना समस्त प्राणिना हृदि हृदये सर्वसंविदधिकरणभूते देशे वसति नित्य तिष्ठति । किं कुर्वन्? यत्किंचिदेषा सर्वभूताना ज्ञानात्मक क्रियात्मक वा परिस्पन्दित तत्सर्वं स एवैक परमार्थत कुर्वन्नपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्न[५]नानारूपाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकम् 'अह करोमि' इति मिथ्याभिमाननिवेशनेन[६] भ्रामयन् व्यामोह यन् । कथ भ्रामयन्? यन्त्रारूढानि, यन्त्र सूत्रसञ्चारादियुक्तिसपाद्याचेतनवस्तु-चेतनक्रियाभिव्यञ्जक काष्ठादिसन्निवेशविशेषमेवारूढानि । यथा केनापि युक्तिमता विशिष्टसन्निवेशविरचिते यन्त्रेऽधिरूढेष्वचेतनेष्वपि भावेषु चेतनक्रियावेश[८] क्रियते, तथा परमेश्वरेण शरीरयन्त्रमारोप्याकर्तृभूतान्यपि भूतानि कर्त्रभिमाना वेशभाञ्जि क्रियन्त इत्यर्थ । एतद्यन्त्रारूढेवेति छान्दसं[९]नपुसकबहुवचन

---

१ BS स्याह
२ All except IO हृद्देशे
३ IO शान्ति
४ IO omits पुन
५ All except BS विभिन्नरूपनाना रूपाणि
६ IO and BN निवेशेन
७ BN क्वथयन् यन्त्रावरूढानि
८ BN omits आवेश
९ BN and BS छान्दसा नपु

विवक्षया पाठं पठन्ति; ते च शरीरं[1] रूप्यत्वेन व्याचक्षते; तत्र[2] वस्तुनि न कश्चिद्विशेषः। यत एवं तत्त्वत एव[3] सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा[4] सर्वथा निरस्तमिथ्याभिमानः तमेवैकं शरणं गच्छेति आत्मत्वेन प्रतिपद्य स्वमिथ्याभिमानजेभ्यो हर्षशोकादिबन्धनेभ्यो विमुक्तः ममैवैकस्येश्वरस्य प्रसादादनुमहाद्दभिव्यक्ताद्वा स्वाभाविकान्नैर्मल्यात्परां सिद्धिं निरुत्तरां ज्ञाननिष्ठां तत्फलं च परं स्थानं निरुत्तरं धाम ब्रह्मस्वरूपं प्राप्स्यसि, अधिगमिष्यसीति ॥

निरवशेषमनुत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।
विमृश्यैतदशेषेण यदिच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

केवलं नार्जुनं प्रति भगवत एवं संभावना; नातःपरं रहस्यं वक्तव्यमस्तीत्येतावत्तात्पर्यमेतत्। अर्जुनः साक्षात् परस्वरूपदर्शित्वेनानुगृहीतः कथमेवंविधोक्तिविषयः स्यात्? तथा सर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमरहस्यज्ञानविषये श्रद्धाशेषोपोद्बलनार्थं भगवतैतदादिष्टम्। तथा चानुगृहीतान् प्रति प्रसादेप्यतृप्यन्

1. BN[1] शरीर
2. BN[1] तदवस्तु
3. BN[1] एवं
4. BS[1] ततः
5. IO omits स्वमेवै...मान. BS[2] reads this passage in the margin.
6. BN[1] गत्वात्मत्वेन
7. IO अभियुक्ताद्वा
8. IO ब्रह्मरूपं
9. IO श्रद्धाविशेषोद्बल
BN[1] श्रद्धाशेषोद्बल
BS[2] श्रद्धाशेषोपोद्बल-

परमेश्वरः पुनःपुनः प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमये सिद्धान्ततया हृदि निवेशयन् सविशेषं प्रशंसापूर्वं पुनरप्याह—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमतिः ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

इदं मे पैरं निरुत्तरोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात् प्रकृष्टं वचो वचनम्; अत एव सर्वगुह्यतमं सर्वेषां गुह्यानां रहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्तरातिशयसंभवादिदं निरतिशयार्थप्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्कारूपं श्रुत्वावधारय । यत इष्टस्त्वं मे प्रियो दृढमतिश्च स्थिरबुद्धिः, अतो हेतोस्ते हितमनुकूलं वस्तु वक्ष्यामि कथयिष्यामि । प्रियायार्थिने स्थिरचित्ताय च शिष्याय रहस्यं परमपि वक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टम् ॥

तं वक्तुं प्रतिज्ञातमर्थमाह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मामेवैष्यसीत्येतदन्तं नवमे वितत्य व्याख्यातम् । किन्त्वेतावन्मात्रं ज्ञानसर्वस्वमिति प्रतिपादयितुं भगवान् प्रतिज्ञां बध्नाति । यतः स्वभावत एव

---

१. IO omits पुनःपुनः
. BS[1] notes this in the margin
२. IO इदं
३. IO परमं निरुत्तरोपदेशार्थ
४. IO हितमनुत्तरमनुकूलं
५. IO परमपि रहस्यं
६. IO तस्य वक्तुं
BS[1] ते वक्तुं

प्रियोऽसि मे, ततः सत्यमनृषा तव प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि। यथानेन भक्तिलक्षणेन परेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि, मदेकभावमाप्स्यसीति ॥

किंच—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६[१] ॥

इति प्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकर्मानुष्ठानरूपान् वा सर्वानशेषान् धर्मानाचारान् परित्यज्य परिहृत्य मामेवासकृत्प्रतिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयं परमात्मलक्षणं परं तत्त्वं शरणमाश्रयं परां गतिं व्रज गच्छ, मत्समापन्नो भवेत्यर्थः। यदि वानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां सङ्गादिदोषरहितत्वे सति फलानभिसन्धानमेव परित्यागः, तच्च यथोक्तस्वभावपरमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनस्तया भवतीति सर्वधर्मान् कुर्वन्नपि मदेकशरणमानसो भवेत्युक्तम्। यथाचानन्यशरणतयाहमाश्रितः सन् त्वां सर्वपापेभ्यः संप्रति पापबुद्ध्या गृहीतेभ्यो ज्ञातिगुरुवधादिभ्यो निःशेषेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि, व्यतिरेचयिष्यामि, अतो यथोक्तज्ञानशिथिलमतित्वान्मा शोकं कार्षीः ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—एकस्मिन् परमार्थे सति मत्स्वरूपे[२] परस्मिंस्तत्त्वे यदा "पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्" इत्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निबिडावधान-

१. BS' स्वा   २. IO रूपे

लीनचित्तत्वान्मदेकभावमापन्नो भविष्यसि, तदा सर्वासु क्रियासु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पोपप्लवः स्वयं विगलिष्यतीति निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्यात्रा-नुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रहत उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

यदि चैतद्यथोपदिष्टं सर्वमवधारितं भवता सुगृहीतं च कृतम्, यदि नित्यानु-शीलनात्परं प्रत्ययमस्य प्रवचनयोग्यतां प्रतिपत्स्यसे, तदिदं वस्तु तवातपस्काय त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा रहिताय न वक्तव्यम्; तपस्विनेऽप्यभक्ताय प्रतिपादितै[1]चतुरवस्तुभक्तिलक्षणयोगशून्याय; तथा अशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय न वक्तव्यम्; शुश्रूषवेऽपि[2] मदभ्यसूयापराय न वक्तव्यम् । सन्ति हि तेन तेन[3] च्छलेन हेतुना शुश्रूषवो यथोक्तस्वरूपाय मह्यं पुनःपुनः परमेश्वराय मदनुमहा-भावात् श्रद्धालक्षणभक्तिगुणविनाकृताः सन्तोऽभ्यसूयन्ति—नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चि-देकः परमेश्वर इति तत्सद्भाववादिभिः[4] सह विवदमाना गर्हामेवारभन्ते । तदि-दमत्र संक्षेपत उपदेश्यलक्षणमुक्तम् । यो यथाप्रतिपादितस्वरूपाभ्यां परमेश्वरानु-ग्रहैकनिमित्ताभ्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्ष्वपि वर्णेष्वेतज्ज्ञानविषयः, यतो भगवता वर्णानां कर्माण्येव प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादि-तानि, ज्ञानं तु साधारण्येन; यतस्तेषां स्वकर्मविभागं प्रतिपाद्याह—

---

१. IO दितपरमवस्तु
२. BN[1] and BS[2] omit अपि
३. IO omits तेन
४. IO सद्भावं

" यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमेवार्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ " इति ।

अनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः साधारणत्वेन निर्दिष्टा ; न च स्वकर्मणा यथोक्तज्ञानशून्यानां परसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य सर्ववर्णसाधारण्यं स्फुटमेव भगवतादिष्टम् ॥

एवंविधश्चोपदेश्यः पुरुषो यावदधीतावगैतानुष्ठितार्थं[४] गीताशास्त्ररूपम्—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा स मामेष्यत्यसंशयम् ॥ ६८ ॥

यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमं गुह्यं सर्वज्ञानोपनिषद्भूतं मद्भक्तेष्वार्ता-द्यवस्थावर्तिष्वभिधास्यति उपदेक्ष्यति, सोऽन्ते[७] मामेष्यति, ब्रह्मैव परमं संपत्स्यत इत्यर्थः । किं कृत्वाभिधास्यति ? मयि परमेश्वरे परां यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां भक्तिं सपर्यां कृत्वा निष्पाद्य । किमुक्तं भवति ? स्वयं परमकदशाधिरोहपर्यन्तं ज्ञानमिदमात्मीकृत्य य परस्मै भक्ताय प्रयच्छति, स मां मुख्यं फलमाप्नोतीति ॥

---

१. BS¹ and BS² रहितानां
२. IO and BS² यथावत्
३. BN¹ omits अवगत
४. IO तार्थगीता
५. BN¹ and BS¹ संशयं
६. IO भक्तेषु समताद्यव
७. IO स नु
८. IO and BN¹ परं
९. IO दशारोह

एवंविधा ज्ञानिनः—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो[१] भुवि ॥ ६९ ॥

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरुपमोपकारकारिणः पुरुषोत्तमात् सर्वमनुष्येषु मध्ये न कश्चिदन्यः प्रियकृत्तमः इष्टवस्तुसम्पादने सातिशयो भविता भविष्यति । एतदेव हि मम प्रियम्, यद्भक्तजनानुग्रहः; तमेव यः पुष्णाति तेन मे सातिशयं प्रियं कृतं स्यात्; किंच न च तस्मात्तथाविधादन्यः कश्चिन्मे प्रियतर इष्टतरो भविता; तस्यैवाहं प्रियकारीत्यर्थः ॥

एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमुक्त्वा श्रद्दधानस्यारुरुक्षोः पाठफलं प्रदर्शयितुमाह—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

यश्च दैवसर्गभाक् कश्चिद्भक्तिश्रद्धासंस्कृतचित्तोऽपि प्रथमकल्पितत्वात् संप्रत्यनुष्ठानप्रावीण्यं समापन्नस्सन्नध्येष्यते, वस्तुभावनापरतया इममावयोस्तव च मम च संवादं संकथनं धर्म्यं ज्ञानलक्षणात् परस्माद्धर्मादनपेतं पठिष्यति, तेनाहं

१. BN' प्रियतमः,
२. IO omits प्रियतर...चाहं
३. IO तया ममा

यथोक्तज्ञानात्मकेन प्रकृष्टेन योगेनेष्टः सन्तर्पितः स्यामिति मे मतिः निश्चिता प्रतिपत्तिः ॥

इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि श्रद्दधानस्य श्रवणफलमाह—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१³⁄₂ ॥

योऽप्येतच्छ्रवणमात्रं श्रद्धाभक्त्यादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रस्य कुर्यात्, स यज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतां सम्बन्धिनो लोकान् भोगभुवनानि प्राप्नुयादित्यस्यात्मज्ञानार्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनश्रवणभेदेन परसूक्ष्मस्थूलविभागेन श्रद्धादिगुणविशिष्टमनुष्यमात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां यथोक्तगुणविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिष्वधिकारोऽनुज्ञातः ॥

एवं परब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता यदुकुलावतीर्णेन परमेश्वरेण इयता ग्रन्थसन्दर्भेण परमरहस्यभूतं ज्ञानं यत्प्रतिपादितं तस्य सम्यग्बोधाबोधजिज्ञासया अर्जुनमाह—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२³⁄₂ ॥

---

१. IO विधिः
२. IO श्रद्धादिभक्त्या गुण
३. BN[1] गुणयुक्तस्य
४. BS[2] प्रणष्टः

अपि नामैतद्यथोक्तमेकाग्रेणानन्यविषयेण मनसा त्वया श्रुत श्रुतिमात्रेण परिगृहीतम्, ततश्च वस्तुभावनावशात् सञ्जातनिश्चयस्य कच्चित्तथा ज्ञानसंमोह अज्ञानात्तत्त्वाप्रतिपत्तेर्यं संमोह सहजवशानुष्ठेयकर्मविचिकित्सालक्षणं वैचित्र्यं स विनष्ट प्रध्वसमापन्नो न वेत्युच्यतामिति शेष ॥

अत्र प्रत्युत्तरम् अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

हे भगवन् अच्युत[1] परब्रह्मस्वरूपसामैकनिष्ठेतिविज्ञातैश्वर्यं भगवन्त मुचितेनाभिधानेनामन्त्र्याह— त्वत्प्रसादात्परस्वरूपमदर्शनलक्षणान्मम मोहो विनष्ट, अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिरूपमज्ञान प्रध्वस्तम्, यत स्मृतिर्लब्धा सत्यात्मानुस्मरणं प्राप्तम्, अतश्च गतसन्देहो निवृत्तसशय स्थितोऽस्मि। यद्वशाद्धर्ममप्यधर्मत्वेन युद्ध प्रतिपाद्यमानो निवृत्तोऽस्मीह आसम्, स सशयो विगलित । ततस्तव वचन यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्तिफल वाक्य करिष्ये[4] क्रियया सपादयिष्यामीति ॥

धृतराष्ट्रपरिपृष्टसैन्यसन्निवेशकथनप्रसङ्गे कृष्णार्जुनसवादद्वारेण परमहंस-ज्ञानमर्थं प्रकरणमिद येनैव प्रक्रान्त तत्परिसमाप्त सदुपसहर्तुं स एव,

---

१ BS[1] त्वया मनसा
२ All except BN[1] उत्साहं
३ IO निष्ठया
४. BN[1] करिष्येति
५ IO सत्य
६. IO रहस्य

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकैः ॥

इत्थमाश्चर्यभूतपरमरहस्यश्रवणे कुतस्तवाधिकार इत्याह—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यतरं महत् ।
योगं योगीश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

एतदत्यन्तरहस्यं भगवतो यदुकुलावतीर्णात् कृष्णाभिधानात्परमेश्वरात् प्रयत्नाहितयोगानां योगिनामीशितुः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव साक्षादव्यवधानेन योगं यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं निरतिशयं समाधिमर्जुनायोपदिशतोऽहमश्रृणवम् । कुतो हेतोः? व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात्; ते हि तस्मै तादृङ्महायोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधानाय दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् । अत्र एतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षया नपुंसकत्वम् । वाक्यस्य विशेषाभिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्यप्योद्धव्यः । योगं[5] कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगवत एतत्प्रकरणं[6] गुह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् ॥

---

१. BN' लोम
२. IO omits श्लोकः
३. IO योगेश्वरात्
४. All except IO दिश्यतः
५. BN' adds बोधं
६. IO एव तत्प्रक-

अत एवाह—

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य परमं रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महाराज प्रहृष्ये च पुनःपुनः ॥ ७७ ॥

निरगदव्याख्यातौ श्लोकौ ॥

अथ येनाभिप्रायेण कुरुपाण्डवसैन्ययोः जयपराजयजिज्ञासारूपेण धृतराष्ट्रः पृष्टवान् तत्र निश्चयमाह—

यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिः ध्रुवा[स्थिरा] नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

यत्र पक्षे वैश्वरूप्यदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैश्वर्यमहिमा भगवान् हरिस्तिष्ठति, यत्र चामतिमनिजपराक्रमपैरितोषितपशुपतिः पार्थः पृथासूनुः कार्मुकभृत्तिष्ठति, तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः विजयः सकलविपक्षक्षपणात् सर्वातिशायित्वं भूतिर्भावः सत्ता एते स्थिरा इति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावातिशयस्य मे मम बुद्धिरित्योम् ॥

---

१. BN' मीति
२. BN' तोषितः
३. All except IO च ते.

[1]शब्दार्थाभिनवप्रकर्षसरसा सैषा कवीन्द्रस्य वा-
ग्मिसभ्यैः परिचर्य्यतां सहृदयैस्त्यक्त्वा त्वरामादरात् ।
दिव्यामोदरसार्द्रभूरिकुसुमस्फीता नवोद्यानभूः[2]
भृङ्गानेव यतस्ततो नयति वा नैषा पुनस्तादृशान् ॥

दधति बहवः श्लाघ्ये कर्मण्यवश्यमहो[3] नवं
क्वचिदपि पुनस्तन्निर्वाहैः[4] कथां प्रतिपद्यते ।
वियति नियतं तेजोभाजः स्फुरन्ति सहस्रशः
तिमिरै[5]विचलं धातुः सर्गं विधातुमलं रविः ॥

[6]भावः क्वापि विजृम्भते निजगुणौचित्येन जित्वा जग-
द्दुर्वारः [7]सुमनोविशेषविदुषां वीतव्यपेक्षान्तरः ।
प्रत्यूषे विविधौषधीरसगुणास्वादैकहेवाकिनो
धावन्त्येव हि पङ्कजे मधुलिहो लुप्तान्यपुष्पस्पृहाः ॥

---

१. All the manuscripts here add the verse अध्यायश्च नगेन्दुकः etc (see p 464) which should find a place at the end of adhyāya seventeen Perhaps a verse referring to adhyāya eighteen is missing.

२. BS[1] and BN[1] भृङ्गान्

३. IO महोदयं

४. IO तस्मिन्नेव:

५. IO रुचिरचिदलं
BN[1] रुचिरविमलं

६. IO and BN[1] भावे

७. IO प्रसन्नोविशेष

आमोदो मलयद्रुमस्य पवनैर्विस्तार्यते दक्षिणै-
राघ्रायाप्यल्पोऽयमन्यविषये[1] मायन्ति मन्दादरा ।
स्फीतोऽपि स्वगुण स्वय गुणवता वक्तु कथ शक्यते
तेनावर्णयितु जयन्तु स्वजना केचित्कृताभ्युद्गमा ॥

यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधि श्रीकान्यकुब्जे द्विज
तद्वशे स्वगुणप्रकर्षसञ्चितो[3] मुक्ताकणाख्योऽभवत्[4] ।
तस्यैषा सदृशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-
श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीता पदार्थप्रथा ॥

ये सत्यपीन्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे
सन्तोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात् क्वचन विनिगता यान्ति नाश निशायाम् ।
तन्न्यक्कारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशु विद्योतयस्तान्
सर्वान् सम्यक्पदार्थान् जयति दिनपते ज्योतिरित्यूर्जित तत् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
अष्टादशोऽध्याय ॥

---

१ IO and BS' विषय
२ IO सुमना केचित्कृतसुद्रमा
३. IO सचिते
४ All except IO मुक्त

Index of Ardhas

INDEX OF CITATIONS

—

CORRECTIONS AND ADDITIONAL NOTES

Page	Line	Read
xxxvi	21	add the verse.
		अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
		परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥
18	8	परयाविष्टः
26	5	यच्छोकं
27	5	मानुष्येणोप
36	5	लब्धृत्व
42	2	मानुष्येण
48	9	एषां
50	13	न्वर्थतया
55	2	आत्मतत्त्व
60	11	सिद्ध्यसिद्ध्योः
66	11	The reading found in the footnote might have been preferred in the body of the text.
77	11	रात्रिः
101	5	प्रवर्ते
"	11	यश्वाम
"	16	वर्तेय
103	6	कर्म
"	7	तथासक्तः

Page	Line	
115	11	Vedānta Deśika in his Tātparyacandrikā [Pages 625-626, Venkateshwar Press Edition] remarks—

"विद्ध्येनमिह वैरिणम्" इत्यस्यानन्तरं यादवप्रकाशीये: 'इह केचिदत्र श्लोकान् पठन्ति' इति विलिख्य व्याख्यातम्—

अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैष विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥

भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैस्सह ।
सुखं तत्र [सुखतन्त्र] इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च मुहुर्मुहुः ॥

स एष कलुषः क्षुद्रः [छिद्रप्रेक्षी] धनञ्जयः ।
रजःप्रवर्तितो मोहात् [प्रवृत्तो मोहात्मा] मानुषाणामुपद्रवः ॥ इति ।

अत्र च

नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥

दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्तुवन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥
तवाद्भुतं किंनु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्तस्सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ॥
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं[र्मोपमानं] न च विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ॥ इति ।

अत्र "दिव्यानि" इत्यादयः श्लोकाः नारायणार्यैरपि लिखिताः । "प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च" इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।
न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥ इति

एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वादध्ययनप्रसिध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया इति ॥

120	8	मनो बुद्धि
156	11	तं मे
157	12	द्वेष्टि न काङ्क्षति
166	6	कर्म
167	16	नौ संशयं
197	8	In the commentary on the Vijñānabhairava, II, 45 we find the following alternative reading यत्र यत्र मनो याति स्वतश्चञ्चलमस्थिरम्
202	12	Vijñānabhairava Vyā., 112 has the reading अभ्यासेनैव

Page	Line	Read
206	7	The Tantrāloka Vyā, XII 423 reads अपि जायते
"	9	The Tantrāloka Vyā, XII, 423 reads जन्म लोके
"	14	The Tantrāloka Vyā, XII, 424 reads प्रसङ्गाद्यतमान
215	10	शब्द खे
219	9	Rāmakantha in the Spandakārikā Vyā, 133 has another reading मायामेता तरन्ति ते
231	12	For this citation from the Māndūkya-kārikās (II, 12) Rāmakantha has another reading (i e,) स एव बुध्यते भेदात् in his Spandakārikā Vyā, 92
256	16	स्वभाव
268	14	पितामहस्य
287	17	Bhattānanda in his Vijñānabhairava Vyā 12 has the reading अह सर्वस्य
298	8	The footnote reading गिरामप्येक should have been preferred in the text
301	6	दण्डो
311	4	Instead of योगमैश्वर Abhinavagupta reads रूपमैश्वरम्
314	5	The manuscripts do not contain, but it would be preferable to have the words अर्जुन उवाच

Page	Line	Read
320	12	Rāmakaṇṭha's reading was perhaps the one relegated to the footnote.
321	8	त्वच्छरीरं
,,	15	विष्णो
328	14	हतांस्त्वं
329	3	Add ३ to every one of the verses from here to the end of the Adhyāya.
385	6	विमुक्तैस्तु
411	9	विभक्ताः
444	17	All except BN[1] विमुक्तः
465		Form a perusal of the Bhāratamañjarī one gathers the impression that according to him adhyāyas 16 and 17 formed together one adhyāya. His seventeenth adhyāya probably began with the beginning of the 18th adhyāya and ended with verse 19 of the same adhyāya. (Page 480). The rest of the adhyāya constituted the 18th adhyāya See Bhāratamañjarī, 404
469	14	यश्चात्म
480	7, 8	संख्याने
,,	13	Yogarāja in his Paramārthasāra Vyā. 69, has the reading भावमक्षयं

In the index of citations, read the following thus:—

कल्पयत्यात्मना 231 Māṇḍūkyakārikā II, 12.

यो विकल्पमिदं 40 Utpaladeva Stotra, 13, 16.

The Bhagavadgītāṅka of the Kalyāṇa Kalpataru, reference to which was already made, mentions a text of the Gītā in 70 verses, inscribed on copper plates. Another text of the Gītā in the same number of verses—referred to as the Bali text is also mentioned in the same place. It may here be pointed out that both the texts are selections from the Gītā, some of the verses being common to both. Both the texts show certain deviations from the vulgate, though the readings have nothing in common with the Kashmiriyan readings.

PRINTED AT SHAKTI PRESS LIMITED BY RAO BROS (Regd) MADRAS